

अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम् ।



आचाररत्ननामधेयोऽस्त्ययं ब्राह्मणप्रतिपादकोऽभिनवआह्निकप्रमाणनिबन्धः । अत्रारुणोदयादारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरहः कर्तव्यानां ब्राह्मणकर्तृकाचाराणां तच्चिधिनियमानामकरणप्रत्यवायानां च यथावद्विचारः प्रमाणैर्निर्णीतोऽस्ति । तत्रकोनाभायं ब्राह्मणलक्षण-
मिति संभवति जिज्ञासेति तदत्र किंचिदुल्लिख्यते—आचारः प्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वमिति, अपि च—विद्वेष-
रागरहिता अनुतिष्ठंति यद्विज्ञाः । विद्वान्संस्तंसाचारधर्ममूलविदुर्बुधाः । इत्याचारलक्षणम् । ब्राह्मणश्चाऽऽष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवान् । ब्रह्म-
वेद, परब्रह्मवा वेत्त्यधीतेवेति ब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिः । लक्षणंच—विशुद्धमासापितुजन्यत्वं ब्राह्मणत्वमिति । विशुद्धत्वं नाम पट्टमधिकारव-
स्त्वम् । तथा—जात्याकुलेन वृत्तेन स्याध्यायैर्न श्रुतेन च । एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते । इति । वसिष्ठोऽपि—योगस्तपो दमो दानं सत्यं
शौचं दया श्रुतम् । विद्याविज्ञानमास्ति क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । ब्राह्मणगुणप्रयुक्तं फलं तु—सर्वत्रदांता श्रुतपूर्णकर्णोजितेन्द्रियाः प्रा-
णिवधाश्चिद्वृत्ताः । प्रतिग्रहे संकुचितता प्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । इति । एवंगुणविशिष्टत्वमीप्सिततममस्ति लोकानाम् । तदेव चेह-
प्रह्ववर्चसेतेजोर्पकत्वेनात्यतनिश्चयसकरमवतिष्ठत्यः पदार्थदं चागुत्र । तदिदयथावद्ब्राह्मणचारावगमपूर्वकाचरणभृतेन सुलभं सदाचारोऽप्याह्निकप्र-
माणनियमैकैव इत्यन्योन्यसंबद्धत्वादत्यन्तावश्यकीतज्ज्ञानापेक्षा । आचाराशसकविद्यन्ते यद्यपि भूयिष्ठा आह्निकप्रथास्तथापि नैकेन पुंसानेकपा-
सप्रह्वलोचनपरस्परविसंबादमार्जनादिशस्यमिति श्रीमद्ब्राह्मणसीधेरमंडनायमानश्रीमन्नारायणभट्टपौत्रेण लक्ष्मणभट्टत्रिदुपाखिलाह्निक-

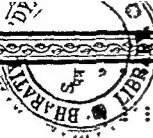
निर्णायकप्रमाणसमुच्चयारम्भकोषं यथोच्यते । सोऽयं भूयसायासेन संपाद्य यथामतिसंशोध्य नान्यच प्रकाशितोऽस्माभिरधुना । अस्यादर्शोऽपुस्तकेऽप्येकं
गोमातकांतर्गतमाशेषलप्यामवाप्तिभिः वे. शा. सं. वासुदेवशास्त्रिभूषणैर्देवतमाद्यैः पद्मागारहितमंतं तं रात्रुट्टिदुद्गातिशुद्धं च । द्वितीयं श्रीकाशी-
क्षेत्रवासिभिः वे. शा. सं. वायुरामचंद्रदीक्षितजडेइत्याख्यया प्रसिद्धैर्देवतं पातं कं नातिशुद्धं चेत्युभाभ्यां प्रतिस्पर्धं परस्परविसहशाभ्यामप्यस्मत्पु-
स्तकं संवाच्य यथाकथंचित्संरक्ष्य प्रकाशितमिमं ग्रंथं निसर्गदयालवो विद्वांसो व्रत्यानि शोधयन्नावसरेऽमानुषश्रेणीमुलभानि स्खलितानि परिशोधयन्नेना-
भिनवग्रंथरत्नेन हवीयभारतीकोशोद्भवसितानि मंडयं त्वित्याशास्ते-

विद्वदेकांतवशंवदः पणशीकरो वासुदेवशर्मा ।

आचाररत्नविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
संग्रहः	१	सकृत्परिणयः	४	सुखापेक्षकर्मोपचरणानुशा	६
परिभाषा	१	नित्यकर्मसंग्रहः	४	प्रधानापादृश्यादिविचारः	६
उपवीनविचारः	२	कामेगव्यग्रोपस्यताभिः	५	वारिचारयाकर्मनिषेधः	७
ऊर्ध्वदण्डधनम्	२	प्रीतिपादलक्षणम्	५	दक्षिणबाहूद्वारविचारः	७
उपवीनधनम्	२	धुतादाकन्येनयतंकीवेतिकथनम्	५	अपकालेऽयंभाष्या	७
उपवीनधनरूपपावरोदयेप्रायश्चित्तम्	२	समिदादिमहानविचारः	५	तत्कालव्यापिनीतिविचारः	७
उपवीनविचारः	३	दीपारिणयापर्वणम्	५	एकद्विन्यद सुकर्मलोपेप्रायश्चित्तम्	७
आनन्दनम्	३	मौनस्यागाभिः	५	गृहिणोक्तव्यानि	७
आनन्दनम्	३	कर्मकर्तुर्दिक्प्रियम्	६	द्वारदेशेरणवत्यादिकरणम्	७
विदूतनयशा	३	मुग्धकायासमवेपौणकाएगनुशा	६	मात्रेनीनुलयापान्यबतिक्रमणीयानि	७
अप्यंतीदोषममरुणविचारः	४	साम्रायविधित्तकर्मणि	६	अभिधानाज्ञायाअनतरागमनीयाः	७
वर्तिमृगविचारः	४	अन्यद्वाररादायुष काले विकर्म	६	पादत्राणनिषिद्धस्थानानि	७

विषयः	पत्रं
देवपरत्तेनाचारयेदः	६
अथाहिकम्	६
माह्यमुहूर्तलक्षणम्	७
मानुषिनादिनमनम्	७
अभिवाचाभिवादनविचारः	७
वाक्यानिपादचापल्यादिनिषेधः	७
मातृपित्रादिभिः कलहनिषेधः	७
पापपराप्राणादौप्रायश्चित्तम्	७
प्रातः स्मरणादि	७
वर्द्धिर्वाहार मलग्नोत्प्रेरणविचारः	७
शौचेप्राख्यादृष्टः	७
शौचकालेऽप्यतीतधारणविचारः	७



विषयः	विषयः	विषयः	विषयः	पत्रं	पत्रं	विषयः	पत्रं
रुणोदुपवीतरस्तनेयायधितम्	नाभेरूर्ध्वदशहोऽधस्तुभामः...	आचमनासंभवेकणस्यः	...	११	११	ग्रापितमर्तकायारजस्तलायाश्चदंत	११
शोचस्तलरिचारः ...	पादप्रक्षालननिर्णयः ...	द्विधिराचमननिमित्तानि	...	११	११	धावन निषेधः ...	११
यद्विषकष्टानि ...	गंद्वपचक्षुः ...	कालतआचमनापवादः...	...	११	११	कर्तुर्नियमाःप्रतिनिधेरपित्युः ...	११
शोचैउपासकारनिषेधः ...	वृणाद्वादसमताः ...	महानिशालक्षुण्णम्	११	११	दंतधावननिषेधेपिबिहोहिद्वया ...	११
रिन-रति-धंय्याकालरिचारः	शोचनियमातिक्रमेयायधितम्...	निमित्तैप्यनाचमनेयायधितम्	...	११	११	उपःपानलक्षणम् ...	११
शुतिरपुटिदिरोधेधुतेःश्रावत्यम् १२-५८	आचमनरिचारः ...	आचमनापवादः	११	११	मुंद्धारणम् ...	११
मानान्गानुपारमुद्रपुरीयोत्यगे-	हस्तार्तिवाग्नादितीर्थांनि	आचमननिषेधः	११	११	आज्याबलोकनम् ...	११
निषेधः ...	सव्योपद्वीतदशहोऽधस्तुधिययम्	यहोपवीतेनष्टेविचारः	११	११	कुशविचारः ...	११
अभ्यंगलक्षणम् ...	पूतत्रासमधिपविप्रोनाचामेव ...	आचमननिषेधः	११	११	पवित्रकरणप्रकारः ...	११
मस्रमूर्धेपिनाभुण्णोमलोत्तर्गैवप्रयः	आचमनेनलप्रमाणम् ...	अनुच्छिद्यस्थलानि	११	११	वृत्तप्रधिप्रक्षमंथिलक्षणम् ...	११
देवोपानेमुत्रोपादेदः ...	गोहर्गाहृदिहोनाचमनम् ...	अलास्यावियतिप्रदानि...	...	११	११	पवित्रस्यमंत्रवद्वारणम् ...	११
बाह्यदीनानेनेनियमाः ...	आचमनेशीर्षव्यानायानास्यः	यतेःपरदतोदकेनाचमनम्	...	११	११	पवित्रेदभेसंख्या ...	११
शोचविचारः ...	उपसर्पेदश-धंय्यादिमतेभेदी १७-१८	दंतधावनम्	११	११	हेम-रजत-लज्जधारणविचारः ...	११
शोचैकतिप्रभापुदोमापः ...	व्याप्रापदमतेनाचमनम् ...	दंतधावनकाष्ठानि	११	११	लोहप्रयधारणविचारः ...	११
गृहिकमन्त्रार्गादिभेदेनशोचम् ...	गावत्रोगादैव्याहृतिभिर्योचमनम्	निषिद्धकाष्ठानि...	...	११	११	रक्षार्थमंगुलीयकम् ...	११
आतुरश्रीपुत्राक्षिरौचम् ...	आचमननिमित्तानि ...	दंतधावनेनिषिद्धिद्वानि	...	११	११	माणिक्यादिरत्नलचितांगुलीयकया-	११
मंगलेपस्यंयावच्छैवम् ...	रीदपिभ्यामुरमंत्रोतेऽनस्यः ...	विहितविषिद्वानिकाष्ठानि	...	११	११	रणम् ...	११

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
कुशप्रहणविचारः	२५	नदीलक्षणम्	२८	कुशप्रतिष्ठतिद्वाराज्ञानम्	३१	उत्तरीयलक्षणम्	३२
कुशानां समुद्रनिर्मलप्रहणनिर्णयः	२५	महानदीपरिणयम्	२८	ज्ञानांगतर्पणविचारः	३१	उत्तरीयस्थाने तृतीयशेषवीतम्	३४
शमेप्यादभ्यः	२५	रजललास्रयितोत्सर्जनादौ ज्ञाननिषेधः	२८	नित्येतिलनिषेधः	३१	कच्छविचारः	३४
दर्भप्रहणमंत्रः	२६	रात्रौ नद्यादिज्ञाननिषेधः	२८	निर्वीतस्य लानि...	३२	तिलकविचारः	३४
दशविपादभ्यः	२६	मंगलेषु विहितानि निषिद्धज्ञानानि	२९	दर्भस्यागस्थलानि	३२	निपुण्ड्रविचारः	३४
गोरोमकृतपवित्रधारणम्	२६	नित्यज्ञानेति म्यादिनिर्वार्यम्...	२९	ज्ञानलोपे प्रायश्चित्तम्	३२	ऊर्ध्वपुण्ड्रविचारः	३५
प्रातः ज्ञानम्	२६	द्विवाच. ज्ञानमेकवाससाच	२९	ज्ञानोत्तरकृतम्	३२	गोपीचंदनायाधार्यामुदः	३५
एभर्तुकाणामशिरस्कं ज्ञानम्	२६	ज्ञानैर्मृदादि संभाराः	२९	पुनः ज्ञानेष्टवृत्त्यस्तृप्त्यवस्थानि	३२	जलेनावितिलकोद्युक्तस्सांसंभवे	३५
उप. झललक्षणम्	२७	शिखाबंधः	२९	ज्ञानवज्रेणांगमार्जनम्	३२	तिलकप्रमाणानि	३५
आध्रमभेदेन प्रातर्भेद्याह्नैयवर्ण-	२७	स्रोतोभिमुखं मूर्खाभिमुखं वा ज्ञानम्	२९	वज्रधारणविचारः	३२	कर्मभेदेन तिलकभेदः	३६
ज्ञानविचारः	२७	गृहे गृहमुखं ज्ञानम्	२९	वज्रधारणे मंत्राः	३२	प्राखंभस्म	३६
कंठज्ञानमागुणदीनाम्	२७	ज्ञानमालेकृणैनासादिनिरोधः	२९	वर्णपरत्वेन वज्रवर्णाः	३२	भस्मधारणे मंत्राः	३६
नदी ज्ञानप्रशंसा	२७	ज्ञानमालेकृणैनासादिस्वरणम्	२९	नियिद्धवज्राणि	३२	शंखचक्रादिष्टतिलकाः	३६
महानदीपुण्ड्रगाशुविशेषः	२७	परिशिष्टोक्त. ज्ञानविधिः	२९	विषवायानीलीधारणनिषेधः	३२	उपासनभेदेन तिलकभेदाः	३६
पारलभ्यत्वाच्च ज्ञानेन मृत्पिंडोच्चारः	२७	शंखमुद्रालक्षणम्	२९	नीलवज्रनिषेधः	३२	तप्तमुद्राधारणविचारः	३७
ज्ञाने निषिद्धजलानि	२८	योनिमुद्रालक्षणम्	२९	धौतवज्रप्रागप्रमुद्राप्रसारयेत्	३२	संध्यानिर्णयः	३७
रजस्यलासुनदीपुनज्ञानम्	२८	असामर्थ्यं मंत्रज्ञानप्रभारः	२९	ज्ञानक्षौभादिधारणम्	३२	यथासलेजलाभावधूस्वाध्वदानम्	३७

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
संन्यासप्रसङ्गा	३८	संन्यासप्रसङ्गा	४२	मालासंस्कारविधिः	४६	अनुदितहोमिनोगौणकालः	५१
संन्यासरूपम्	३८	अप्योत्तरक्रियार्थपरम्	४२	अमाश्यामालाः	४६	होमेषुहोमयोगकालावाह	५१
आरामनिर्णयः	३८	मायत्रीसरूपम्	४२-४४	अंगुलिविजयप्रकारः	४७	होमकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	५१-५२
प्राणायामनिर्वचनम्	३९	मायत्र्याद्युपपादः	४२	विषानांतरम्	४७	अर्थाधादिनोहोमक्रमः	५२
पूरक-कुंभक-रेचकलक्षणम्	३९	आत्मरक्षा	४२	मायत्रीतर्पणम्	४७	सुसामिदेमौहोमविधानम्	५२
मात्रास्वरूपम्	३९	प्रणवः	४२	मायत्रीपुरस्कारम्	४७	अभिधमनवाधनानि	५२
नासिकाधारपैगुल्यः	४०	महाब्रह्महतिन्यासः	४२	पुरस्कारप्रयोगः	४८	होमद्रव्याणि	५२
प्रणवस्वरविचारः	४०	अक्षरन्यासः	४३	उपस्थानम्	४८	आहुतिमानम्	५२
शुद्ध्यादिस्वरविचारः	४०	पदन्यासः	४३	अभिवादनम्	४९	आपकालेहोमप्रकारः	५२
व्याहरीनागपुष्पः	४०	पादन्यासः	४३	नामविचारः	४९	समस्यहोमः	५२
न्यासविचारः	४०	अक्षरदेवताः	४३	उत्तरकृत्वम्	४९	पुनराधानप्रसङ्गः	५२
संन्यासोक्तलक्षणविचारः	४०	मुद्राप्रकारः	४३	संध्यायाजकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	४९	औपासनीचिच्छेदेप्रायश्चित्तम्	५३
मार्जनम्	४०	मायत्रीजयप्रकारः	४४	रात्रिप्रहरणपर्यंतदिवसार्थाभ्युहारा	५०	ग्रामसीमालक्षणम्	५३
मंत्रावमनम्	४१	उपस्थानानि	४५	औपासनीहोमनिर्णयः	५०	ग्रामचारिणोऽभिकार्यम्	५३
नवमर्माद्वितीयमार्जनम्	४१	उपकालेऽर्चनीयानि	४५	औपासनीहोमः	५०	अभिकार्यलोपेप्रायश्चित्तम्	५३
अपमर्षणम्	४१	उपगताविधियाभेदाः	४५	अन्यकृतकृत्योपेक्षितः	५१	श्रुतिजोविधयाः	५३
सूर्याभ्युदयम्	४१	अपमालाविचारः	४५	अनुदितदिलक्षणम्	५१	प्रतिनामभक्ष्यवस्तुनि	५३

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
दिनद्वितीये देवपूजापंचमेवा	५४-७१	रत्नस्तवया आनुसत्यान्दुदिः	५८	पितृगाथायां तर्पणप्रशंसा	६४	मध्याह्नसंध्या	७०
नित्यदानम्	५४	आमलकभक्षणम्	५८	पितृगणकर्मोद्योगदेवस्य	६४	देवपूजा	७१-७१
शुभवस्तुलंभः	५४	सम्भग्यभक्षणम्	५८-५८	अन्नसविस्तारो निर्णयः	६४	पूजापात्राणि	७१
तृतीयमागे देवादिदर्शनानि	५४	सिन्धुसुपरत्वेन विहितनिषिद्धदिनानि	५८	विधवाकर्तृकृतर्पणम्	६५	पूजोपचारकर्मः	७१
चतुर्थभागे मध्याह्नभक्षणम्	५४	उल्कोदकभक्षणम्	५९	तर्पणे देवो कथं प्राज्ञाः	६५	देवप्रबोधनम्	७२
युदाह्नाने निषिद्धदिनानि	५४	मंत्रभक्षणं यद्वचपरिशिष्टे	५९	अंजलि संख्या	६५	प्रतिमाविचारः	७२
गोमयभक्षणम्	५५	विभूतिभक्षणम्	५९	प्रत्यंजलिमंत्रादृष्टिः	६६	मधुपर्कभक्षणम्	७३
बौधायनोक्त भक्षणविधिः	५५	भक्षणप्रकारः क्रियासारः	६०	अंजलिना तर्पणनिर्णयः	६६	देवानां भक्षणप्रकारः	७३
काल्यायनोक्त भक्षणविधिः	५५	पंचमहायज्ञाः	६०	तर्पणे विभक्तिविचारः	६६	ताम्रप्रतिमायामपि गव्याभियेकः	७३
आभलायनपरिशिष्टोक्तभक्षणम्	५५	सप्तयज्ञः	६०	संबुद्धत्वेन द्वितीयात्तेन तत्तर्पणम्	६७	भक्षानादिपुद्गल्यमानम्	७३
पाप्मभियेयोक्त भक्षणविधिः	५५	तद्विधिस्तैत्तिरीयकश्रुती	६०	नामादायैवौभायनः	६७	महाभियेयज्ञानमानम्	७३
ज्ञानगता मेधा	५६	पंचमशरुणे प्रायश्चित्तम्	६१	फाडय्यादितर्पणम्	६८	माषपलादिमानम्	७३
अनेकज्ञानानां युगपत्प्राप्तीव्यवस्था	५६	पंचमहायज्ञाधिकारिणः	६२	यमतर्पणे विज्ञेयः	६८	बद्धादिविचारः	७३
ज्ञाननिमित्तानि	५६	तर्पणे तिलमहणविचारः	६२	भीष्मतर्पणम्	६८	यज्ञकर्मः	७४
अंलजपरिगणनम्	५६	मन्वाद्यायुगाद्याश्च	६३	भोदप्रमोदादितर्पणम्	६९	पुष्पार्पणविचारः	७४
एष शरीररुपायाण्योधादालोपवैशे	५७	रस्मिन्संस्कारैकतदिर्नतर्पणवर्ज्यम्	६३	प्राज्ञागतर्पणम्	६९	निषिद्धपुष्पाणि	७४
सृष्ट्या सृष्टिविचारः	५७	आर्द्रवातवायुभस्येन कर्मकार्यम्	६३	वज्रनिष्परीडनविचारः	७०	पर्युषितविचारः	७४
रात्रिप्रलेखविशेषः	५७	उद्भूतजलेन तर्पणे विशेषः	६३				

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
मुलती ग्रहणादौ विशेषः	७५	शंखानामम्	७८	पूजनेदिङ्खियमः...	८१	शिवनिर्मात्यलंघननिषेधः	८६	पञ्च	८६
अधोमुलपुष्पावर्णनिषेधः	७६	प्रस्थप्रमाणम्	७८	सूर्यपूजा	८१	पुरुषार्थप्रबोधचतुर्धाव्यवस्था	८७		८७
लक्षपूजायां विशेषः	७६	पूजाधिकारिणः...	७८	परार्थपूजाजपादौ दोषः	८१	नैवेद्यग्रहणाग्रहणविचारः	८७		८७
वित्त्वपत्रेषु विशेषः	७६	सत्रियादीनां पूजाप्रकारः	७८	पुण्यविचारः	८१	चंडाधिकारः	८७		८७
भूयविचारः	७६	स्त्रीशूद्रविषये विचारः	७८	गणेशपूजा	८१	विष्णुनैवेद्योपमाः	८७		८७
विजयधूपः	७६	देवप्रतिष्ठाधिकारिणः	७८	पुण्याप्यायोदेवीपुराणीयः	८१	विष्णुपूजा	८७		८७
दीपविचारः	७६	श्रीतार्चनम्	७८	शिवपूजा	८१	विष्णुपूजाप्रशंसा	८७		८७
वस्त्रादिप्रमाणम्	७७	न्यासादिविधिः...	७८	रदाक्षधारणविचारः	८१	केशवादिवचनविशतिमूर्तयः	८७		८७
दीपनिर्वाणनिषेधः	७७	पुरुषसूक्तन्यासः	७८	शिवमूर्तिलिंगादिविचारः	८१	पंचायतनपूजासारेणालमामपूजा	८७		८७
नैवेद्यविचारः	७७	पटंगन्यासः	७८	शिवनाभिलिङ्गलक्षणम्...	८१	विचारः	८७		८७
पकनैवेद्यवैभवेष्टपूजापरीभावः	७७	पुरुषसूक्तेनाचंस्कमः	७८	लिंगमानम्	८१	पूजालोपेदिनचंख्ययार्चाशुद्धिः	८७		८७
नैवेद्यावाधानम्...	७७	पूजातेहोमः	७८	वीधायनोक्तशिवपूजा	८१	चंद्रिकायां विष्णुपूजाविधिः	८७		८७
फलतांशुलदानम्	७७	ब्रह्मविष्णुदुर्गादिपूजाविचारः	७८	शिवपूजायां विशेषः	८१	अत्रपुण्याणि	८७		८७
प्रणामविधिः	७७	पौराणक्रमः	७८	विहितनियिद्धपुण्याणि	८१	द्वात्रिंशदपराधाः	८७		८७
प्रदक्षिणाविधिः	७८	आगमोक्तक्रमः...	७८	धूपविचारः	८१	प्रकारोत्तरेणद्वात्रिंशदपराधाः	८७		८७
गीतवादित्रादिदानम्	७८	पंचायतनस्मापनविचारः	७८	प्रदक्षिणाप्रमाणम्	८१	शालग्रामचिह्नविशेषेणमूर्तयः	८७		८७
शंखपूजा	७८	पूज्यपूजकौतरालंप्राची	७८	सोमसूत्रविचारः	८१	पूज्यशालिग्रामपरिगणनम्	८७		८७

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
स्यान्याशिला ...	१२	फलाहारेणापि वैश्वदेवः ...	१७	नित्यश्राद्धेन देसकालादिनियमः	१००	भोजनपात्राणि	१०३	यत्र	१०३
द्वारयती चक्रमाहास्यम्	१२	फलमूलरसादिभिरपि ...	१७	स्त्रीयाहारेणापि श्राद्धं भवति	१००	निषिद्धपात्राणि ...	१०३		१०३
शालग्रामतीर्थग्रंथा	१३	वैश्वदेवे निषिद्धद्रव्याणि ...	१७	नादीश्राद्धोत्तरं वज्र्यानि ...	१००	तिथिपरत्वेन पात्रविचारः	१०४		१०४
तीर्थग्रहणविचारः ...	१३	क्षारपरिगणनम्	१७	नित्यश्राद्धविधिः ...	१०१	शूद्ररयूतपात्रावलिनियेधः	१०४		१०४
वैश्वदेवः ...	१३	उत्तानहस्तेन हवनम्	१७	अन्नवर्ज्यकृतानि	१०१	भोजने दिगादिनियमाः ...	१०४		१०४
विभक्त्या विभक्त्या वैश्वदेवविचारः	१४	भूतयज्ञः ...	१७	नित्यश्राद्धलोपे प्रायश्चित्तम्	१०१	मंडलविचारः ...	१०४		१०४
वैश्वदेवाहुतिमानम्	१४	पश्या अप्यधिकारः ...	१७	नित्यश्राद्धप्रयोगः ...	१०१	आसंदां पात्रस्थापनविचारः	१०४		१०४
वैश्वदेवरातः ...	१५	विष्णुपुराणेऽन्येपि बलयः	१७	मनुष्ययज्ञः ...	१०२	भोजनकालविचारः ...	१०५		१०५
अस्यादिताप्यनादितामिन्नता	१५	मल्लिदेशसंस्कारः ...	१७	वतिथिप्रतीक्षा ...	१०२	दिवाभोजनद्वयविचारः ...	१०५		१०५
अन्ननित्यश्राद्धविचारः ...	१५	मल्लिहरणे विशेषः ...	१७	अतिथिलक्षणम्	१०३	ब्रह्मचारिणो द्विर्भोजनम्	१०५		१०५
वैश्वदेवश्राद्धयोः साकविचारः	१५	काकबलिः ...	१७	वतिथिपूर्वजामंत्रः	१०३	द्वादश्यादौ बल्यानि	१०५		१०५
पाकनिष्पत्तिविचारः ...	१५	मल्लिहरणभेदाः ...	१७	प्राप्त-अप्त-पुष्कलानामाणम् ...	१०३	तिथिपरत्वेन भोजनविचारः	१०५		१०५
वैश्वदेवेऽग्निनिर्णयः ...	१६	बल्युद्धरणम्	१७	संन्यासिने भिक्षादानप्रकारः	१०३	उपवासे श्राद्धोपावग्रहणम्	१०६		१०६
स्मार्तपाकरक्षे विशेषः ...	१६	पितृयज्ञः ...	१७	गोप्राससमर्पणम्	१०३	भक्ष्याभक्ष्यविचारः ...	१०६		१०६
अश्रागा येतुं दुलाम्यनुज्ञा	१६	नित्यश्राद्धम्	१७	भोजनविधिः ...	१०३	वज्र्याप्राणाविचारः ...	१०६		१०६
प्रोपितेपि वैश्वदेवः ...	१६	स्वाध्यापितुम्यइत्यत्र न्योत्राद्यहूः	१७	पंचादौ भोजनं चरेत्	१०३	स्वसुताभभोजननिषेधः	१०६		१०६
हविष्याणि ...	१७	इदं श्रावपि ...	१७	भोजनशालायामाचमननिषेधः	१०३	निषिद्धभोजनेऽपि वधानोक्तानि प्रायः	१०६		१०६

पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
भ्रातृभोक्तृ सायंसंध्यानिषेधः ...	११६	स्वायेतिविद्वत्सलानि	अवृत्तावपि श्रीसंभोगे क्वचिदनुज्ञा	११९	आशौचे पंचमहायज्ञनिर्णयः ...	१२१
भ्रातृगुर्जाग्रायश्चित्तम् ...	११७	संभोगे निषिद्धदेशादिना नि	...	मम्याः स्त्रियः ...	११८	आशौचे वैश्वदेवविचारः ...	१२१
सायं वैश्वदेवविचारः ...	११७	तत्र वज्रं दिना नि	...	अगम्याः स्त्रियः ...	११८	आशौचिनो दीक्षाश्रौतयोर्विचारः	१२१
रात्रौ द्रव्यमया ये कदापि	११७	पर्यागि चतुर्दश्यादीनि	...	गमिणीपतिवज्र्यानि	११८	ऋत्विजां दीक्षितानां नाशौचम् ...	१२१
शयनविचारः ...	११७	मिषिद्धचारनक्षत्रादि	...	सुखसंभोगयोगः	११८	श्रीते विज्ञेयः ...	१२२
रात्रौ रीरसीसायने योग्या	११७	ऋतुदिननियमः	...	भार्याप्रसंसा	११९	भोजनोत्तरं कर्तव्या कर्तव्ये	१२२
सायने दिग्विचारः ...	११८	आपदि पर्येत्यपि संभोगाभ्यनुज्ञा	...	दुःस्वप्नशान्तिः	११९	पृक्कादशाद्देवप्रातः संध्यामूलं किं वद	१२२
स्नापकाळे शिरोदेशे स्थाप्यानि	११७	संभोगोत्तरं शौचविचारः	...	आशौचे कार्यो कार्यनिर्णयः	११९	प्रयोगसंहारः ...	१२२
सायने ज्ञाप्यम् ...	११७/११८	आमहेम धास्वादीन धास्वनियमाः	११९	अनसंध्याहोमादेर्निर्णयः	११९		

॥ इत्याचाररत्नगते विषयानुक्रमनिका ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुरायणमः ॥ मंगलाचरणम् । सिंदूरारुणगण्डवंविधौघतिगिरमार्तडम् । नृत्यच्छुंडाण्डसिद्धीशंगणपतिं
 वदे ॥ १ ॥ सतिमिरजगदुदयोतद्युमर्णेशंकुरःश्रीमत् । तज्यतिरामनामरजनिचराणांविभेदनंघाम ॥ २ ॥ नारायणंराजभिरर्चितांघ्रिनमा
 मिहंसीवयदीयकीर्तिः । तेजोतरात्तन्महसांविभेदंस्वस्यापि कीर्त्यतरतस्तमाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रद्योतनोदयोतल्लद्योतीकृतवादिनम् । पितरं
 रामकृष्णाख्यवंदेस्नेहभरान्वितम् ॥ ४ ॥ स्वर्धामग्निनिवेशादुभयाप्राप्तामुमासमाख्यातः । द्युनदीनिर्मलचिन्तामातरमेकांसतीसदावंदे ॥ ५ ॥
 येनोद्धृतास्वस्कुलप्रतिष्ठा महारहेण महीवतोयात् । गगेवविद्याभिससारयस्मादिवाकरंनौमितमग्रजाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अधीत्यलक्ष्मणाल्येनकम
 लाकरसोदरात् । आचाररत्नसुधियाययामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ तत्रविधिरूपआचारेशुचित्वमधिकारितावच्छे
 दकम्—सदाकुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपिशुचिर्नर इतिटोडरानंदेससर्पिस्मृतैः । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्मनकुर्यादशुचिः कचिदितिप्रयोगपारि
 जातेभृगूक्तेश्च । अतएवत्रिकाण्डमंडनः—पतितो नैवकुर्वीतशास्त्रीयं कर्म किंचन । अद्विजेष्वेवयोधर्मो धर्मः साधारणोऽपिवा । सत्संवक्त
 व्यमित्यादि पतितोऽपि समाचरेत् । नन्वेव पतितस्य स्नानसंध्यादि न स्यात् । स्यात् । सच ते पूदकोपस्पशी शुद्धेदिति गौतमोक्तेः पतितस्य
 स्नानांगमनप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमंत्रहीनं स्नानम् । तद्राहित्यविध्यभावात् । अतएवाशौचेपिसमंत्रकं स्नानं भोजनं च भवतीत्युक्तं स्मृ
 त्पर्यसारे । शुचिना कर्मकर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्थसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्विति स्मृतैः । अत्रसं
 ध्यापदं सर्वसंध्यापरमविशेषादिति विज्ञानेश्वरः । नचद्विजातिकर्मम्योहानिः पतनमिति वचनाग्रसंध्येतियुक्तम् । पतितस्य ब्रतोपदेशात्तदंगत्वे
 नैवसंध्यादिप्राप्तेः । वचनत्वज्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमिति विज्ञानेश्वरः । तेन व्रतारंभात्प्राक्पतितावस्थायां संध्यादि नैतिसिद्धम् । त्रिकाण्डमं
 डनः—पतितोऽपि निषिद्धानां वर्जनेऽधिकृतो भवेदिति । केचित्तु—अदीक्षितस्य वामोरु कृतं सर्वनिर्णयकमिति पाद्मात्कार्तिकमाहात्म्या

दागमदीक्षाप्यधिकारिविशेषणमित्याहुः । तन्न । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकव्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकंपरमपुरुषार्थसाधनंनेत्याचार्यं द्रोदयः । शक्तिश्चाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीयं पाठ्यन्यायात् ।—यथाकथंचित्त्रित्यानिशत्त्यवस्थानुरूपतः । येनकेनापिकार्याणिनैवनित्यानिलोपयेदिति माधवीयेवौघायनोक्तेश्च । यथाकथंचित्किकचिदंगहीनेनापीत्यर्थः । येनकेनापि स्वतःपरतोवेत्यर्थः । नित्यानीतिनैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणम् । नैतिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात् । समाप्तेःशास्त्रार्थत्वेनप्रारब्धकाम्यंनित्यायतइतिन्यायाच्च । यस्तु—काम्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसइति तदनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवेनदोषः । अत्यंतोगुक्तैंगेराजचौरभयादिषु । गुर्वग्निदेवकृत्ये पुनित्यहानौनपापभागितिमाधवीयेशैवागमात् । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहेणैवसिद्धावातिदेशिकनित्यग्रहे मानाभावात् । शौचैस्नानादौचनप्रतिनिधिः । अन्यशौचेनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविविधवैयर्थ्यापत्तेश्च । उपवासोऽप्यधिका रिविशेषणम् । स्नानंसंध्यातर्पणादिजपहोमामरार्चनम् । उपवासवताकार्यसायंसंध्याहुतीर्विनेतिचाराहात् । उपवासवताऽनश्रतेत्यर्थः । उप वासोऽनशनम् । अनुवादोयम्—सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपश्चिमांसंध्यामित्यादिनैवसिद्धेरितिकेचित् । तन्न । इहवचनाभावेकर्मवैगुण्या नापत्तेः । सायंसंध्याहुत्योःपौर्वाह्निकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनश्रदधिकारित्वासिद्धेश्च । इक्षुरापःफलंमूलंतांदू लंपयऔषधम् । भक्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रिया इतिचतुर्विंशतिमतेस्मृत्यर्थेसारं चेक्ष्वादिपरिगणनानुपपत्तेश्च । नचायम पूर्वविधिः । रागतःप्राप्तेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । अपिशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । इक्ष्वादिभक्षणेत्तरमनाचम्यापिक्रियाःकार्याइतिस्मृतिरत्ना चली । तन्न—आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौषधजग्घिकृदितिचिष्णूक्तिविरोधात् । अनाचम्येत्यध्याहारप्रसंगाच्च । तस्मादशक्तंप्रत्येतदपि शब्दादितियुक्तम् । अस्नाताश्रीमलंभुंक्तेअजपिपूयशोणितम् । अहुताश्रीकृमीन्भुङ्क्तेबदत्वाविद्विभोजनः । अजपीअदत्वेत्यत्राशीत्यनुपपज्यते ।

कालिकापुराणे—उलस्यापिनश्चेष्टग्राशनान्नेपजादते । नित्यक्रियानिवर्ततकाम्यनैमित्तिकैःसह । शिवपुराणे—उपवासयुतःकर्मशिव
 पूजादिकंचरेत् । स्नानमप्यधिकारिविशेषणम्—स्नातोऽधिकारीभवतिदेवेष्वियेचकर्मणि । पवित्राणां तथाजप्येदानेचविधिदर्शित इतिवर्धमान
 परिभाषायांविष्णुक्तेश्च । पवित्रंपुनर्तेभ्यःपवित्रमुच्यतइतिनिरुक्तात् । अस्नात्वानाचरेत्कर्मजपहोमादिकंचनेतिदक्षोक्तेश्च । आग्नेये-
 स्नानानामपिसर्वेषांवारुणेनचमानवः । कर्तुमर्हतिकर्माणिविधिवत्सर्वदाद्विजः । मार्कण्डेये—शिरःस्नातस्तुकुर्वीतदैवंपित्र्यमथापिवा । आ
 ग्नेये—अशिरस्कर्मवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतुर्कर्मिणाम् । तथा—असामर्थ्याच्छरीरस्यकालश्चत्तयाद्यपेक्षया । मंत्रस्नानादयःपंचएकइच्छंतिसूरयः ।
 आर्द्रणवाससावापिमार्जनंदैहिकंविदुः । उपवीतित्वंचद्विशिखत्वंचाधिकारिविशेषणम् ।—सदोपवीतिनाभाव्यंसदाचद्विशिखेनच । विशिखो
 व्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमितिकाल्यायनोक्तेः ॥ उपवीतंछिधा—नवसूत्रंसंस्थानविशेषश्च । तत्राद्यंशूद्रस्सनेत्युक्तंमिताक्षरा
 याम् । अंत्यंशूद्रस्यापिभवति । उपवीतिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यापिसर्वकर्मशेषत्वेनशूद्रस्याप्यदृष्ट्यर्थकर्मण्युपवीतावश्यंभावात् । यस्तुशूद्रंप्र
 कृत्य—नशिखीनोपवीतीत्याशोचरेत्संस्कृतांगिरमितिपाद्वन्तदसच्छूद्रपरमकर्मकालपरंनवसूत्रपरंवा । उपवीताश्चुत्तरीयवस्त्रेणापीतिपारिजा
 तकल्पतरू । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेधार्थेऽश्रौतेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थवस्त्राभावेतदिष्यते । तृतीयमुत्तरीयार्थमित्येताव
 तैथानुकल्पत्वेसिद्धेयस्त्राभावइत्युक्तिरुत्तरीयाभावएवानुकल्पत्वार्था । तेनतृतीयेधृतेउत्तरीयलाभेतदपिधार्यमितिकेचित् । तन्न । एकस्यैवकदा
 चिदनुकल्पेग्राधान्येचविरोधात् । वयंनूत्तरीयस्यसर्वकर्माथत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्चतदुपवीतवत्सर्वार्थसकृदेवधार्यम् । एवंतृतीयोऽ
 धीतमपितदंगीकारेकर्मविशेषारंभोत्तरंमुख्योत्तरीयलाभेपिनतद्वहः । पाष्टन्यायात् । नचतृतीयत्यागापत्तिः । सर्वार्थत्वेनधृतत्वात् उत्तरीय

स्यसर्वदासत्त्वासंभवादितियुक्तमुत्पश्यामः । शिष्टाचारोप्येवम् । उपवीतशुक्तंगोभिलसूत्रे—उपवीतंकुस्तेसूत्रं वक्ष्वाकुशरज्जुमिति । सूत्रोपवीतकरणप्रकाररच्छंदोगपरिशिष्टे—शुचौदेशेशुचिःसूत्रसंहतांगुलिभूलके । आवेष्टचपणवत्यातत्रिगुणीकृत्ययत्नतः । त्रिगुणीकृत्य पणवतित्रयं गृह्णीयादित्यर्थः । अल्लिगकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रक्षाल्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् । सप्रदक्षिणमावर्त्य गायत्र्या त्रिगुणीकृतम् । ततः प्रदक्षिणावर्तसमं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्टघट्टदंष्ट्रद्वारा ब्रह्मविष्णवीश्वरात्मनेत् । यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण धारयेत् । सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्वोर्द्ध्वमिति त्रितामिस्तदुक्षयेत् । विधवारचितं सूत्रमनघ्यायकृतं चयत् । विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्तवानिति मन्त्रमुत्सृजेत् । अधः कटिदेशात् ॥ ॥ ऊर्ध्वं धृतं तलक्ष्णं मदनरत्ने—करणदक्षिणेनोर्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम् । वलितं मानवे शास्त्रे सूत्रमूर्ध्वं धृतं स्मृतम् । आद्याल्लोके देवलः—यज्ञोपवीतंकुर्वीतसूत्राणि न वतंतवः । एकेन ग्रंथितं स्तुतिं द्विगुणं त्रिगुणो यवा । त्रिगुणं न वतंतु कांसं भवेत् एकेनेति गोपालसिद्धांतः । हरनाथीये आद्याल्लोके च घृष्टमनुः—त्रिवृताग्रं धिरेकेन त्रिभिः पंचभिरेव वा । एकैर्नैतत्प्रवरसंख्यया ग्रंथौ च वेष्टनमिति हरनाथः । रत्नावल्याम्—यज्ञोपवीते मौज्या च तथा कुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथि विजानीयादन्यत्र तु यथा रुचि । देवलः—सावित्र्या त्रिवृत्तंकुर्यान्न वसूत्रं च तद्वेत् । वधीयात्तत्सजीयंतु पितृभ्यो नम इत्यथ । अमदेवोक्षितं व्यस्यात्पितृणां तु सिद्धं हितत् । त्रिस्ताडयेत्स्करतले देवानां तु सिद्धं हितत् । सव्ये मृदं गृहीत्वा स्मिं स्यापयेद्भूरिति ध्रुवन् । अभिमंत्र्याथ भूरशिश्रेति वृत्तत्रयं त्रिभिः । हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्य च दधात्यथ । मनुः—ॐ कारश्चाग्निना गौच सोमः पितृप्रजापती । वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुस्तंतु देवता इति ॥ उपवीतमानं चंदोगपरिशिष्टे—पृष्ठवंशे च नाम्नां च धृतं यद्विदते कटिम् । तद्वार्यमुपवीतं स्यात्त्रातो लंपनचोच्छ्रितम् । देवलः—स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्तव्यं कदाचन । मदनरत्ने भृगुः—उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते । एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः । इतरौ गृह्णितव्यौ । यतिश्चिदंडी । स्मृत्यर्थे सारे—ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा ।

आपस्तम्बः—ब्रह्मनिवायुकामस्येति । हेमाद्रौ भरद्वाजः—दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु श्रु-
 स्यते । कंठावलं वित्तं चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् । तत्रिषीतमिति स्यात्तत्र संकर्मणि मानुषे । उत्क्षिप्ते वामबाहौ तु दक्षिणस्कन्धमाश्रितम् । प्राचीनावीत-
 मित्युक्तं तत्सिद्ध्यर्थे च कर्मसु । कृष्णभट्टीयेऽत्रिः—ऋषिर्पणचंडालभाषणे शववाहने । विष्णुत्रोत्सर्जने स्त्रीणां रतिसंगे निवीतयः । देवलः—
 सकृच्चोद्धरणात्तस्य प्रायश्चित्तीयते द्विजः । आशार्कः—मंत्रन्यस्तोपवीतं यत्रोद्धरेत्तत्कदाचन । मोहाद्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मंत्रेण धारयेत् । हेमा-
 द्रौ भृगुः—मंत्रपूतं स्थितं कार्यं यस्माद्यज्ञोपवीतकम् । नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो यद्दृष्टेऽप्येव आत्मनः । देहस्थमेव तत्क्षाल्य मुत्तार्य न कदाचन । कृष्ण-
 भट्टीये आचारं च द्रोदये च भृगुः—चैत्रो मंत्रः कठः कण्वश्चरको वाजसेनकः । कंठादुत्तीर्य सूत्रं तु कुर्याद्विक्षालनं द्विजः । बह्वचः सामगश्चैव यश्चा-
 न्योयाजुपस्तथा । कंठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनः संस्कारमर्हति । अयं गेचोदधिक्षालने मातापित्रोः क्षये हनि । कंठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्याद्विक्षालनं द्विजः । आच्छा-
 लोके यमः—ग्राह्ये धावनकाले च तैलाम्यंगं गार्हपत्यं । अत्र कायाद्विः कुर्यान्नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः । अपरार्कः—उपानहौ च वासश्च धृतमन्ये-
 न धारयेत् । उपवीतमलंकारं छत्रं करकमेव च । दोढरानंदं गौतमः—उपानहं क्षेतुः कृतनिर्णेजने आपदि धारयेदिति । मनुः—मेखलामजिनं दंडमु-
 पवीतं च नित्यशः । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मंत्रतः । हारीतः—मनोव्रतपतीभिश्च तत्संख्याहृतीर्हृत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादिति ।
 यथार्थं प्रतीयात् उपनयनोक्तमार्गेण समं प्रकंधारयेदित्यर्थः ॥ ॥ स्कंधावरोहणे प्रायश्चित्तमुक्तं भृगुणा धर्मप्रकाशे—स्कंधावरोहणे
 यज्ञसूत्रे त्रिः प्राणसंयमः । पदक्षुर्परगते तस्मिन् द्विपट्कं भणिषंधके । वामहस्तव्यतीते तु तत्त्यक्त्वा धारयेन्नवम् । तस्माद्यज्ञोपवीतस्य चलनं न कदाचनेति
 प्रायश्चित्तं सर्वोपवीतनाशे ॥ ॥ कात्यायनवाक्येषु पूर्वार्धेषु रूपार्थः शिखाबंध उक्तः । उत्तरार्धे तस्य कर्मार्थोक्तः । प्रायश्चित्तद्वयार्थं मनृतवदनवर्जनव-
 तं तु शिखाबंधद्वयं उपवीतेऽपि भेदापत्तेरित्युक्तं प्रयोगरत्ने पितामहचरणैः । वर्धमानोप्येवम् । एतेन प्रतिकर्म शिखाबंधोऽपास्तः । या

तुलानकालेशिखाबंधोक्तिः सदैवान्मुक्तशिवस्य शिखाबंधार्थनतुसतीमपिशिखांमुक्त्वा पुनर्वर्धनीयेत्येतदर्थमित्याचारादर्शः । शूद्रस्य त्वनियताः केशवेषा इति यस्मिन्नेतेः शिखाविकल्पः । स च सदसच्छूद्रविषयत्वेन व्यवस्थित इति शिखाबंधेपि विकल्प इति शूद्राचारशिरोमणिः । श्रीमुन्यां तु कर्मकालेशूद्रस्य न शिखाबंधनियम इत्युक्तम् । सर्वेषां शिरसि कचिकेशसत्वे तत्रैव शिखाबंधः । स शिखवपनेन खलत्वाटत्वादिना वा सर्वथा कदाभोवकौशी शिखाग्रहग्रंथियुता दक्षिणकर्णे स्याप्येति दिवोदासः । तथा चाचारचंद्रोदये काठकगृह्ये—अथ चेत्प्रमादो न्नशिखा स्यात् दाकौशी शिखाग्रहग्रंथियुता दक्षिणकर्णे निदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपि कर्मकाले बंधः । मुक्तकेशैर्न कर्तव्यं प्रेतस्नानं विना कचिद् । स्नानं दानं जपं होमं मुक्तकेशेन कारयेदिति शृद्धवसिष्ठोक्तेः । न च पूर्वार्धे प्रेतस्नानान्यस्नान एव मुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धे स्नानपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्नाने तदनुवादे दानादौ तद्विधौ वैरूप्यापत्तेः उत्तरार्धे एव सर्वत्र तन्निषेधे वाक्यभेदापत्तेः पूर्वार्धे वैयर्थ्यापत्तेश्च । न च प्रेतस्नानपर्युदासार्थपूर्वार्धं । आद्यपादवैयर्थ्यापत्तेः । तेनोत्तरार्धे कवास्यतया प्रेतस्नानान्यकर्ममात्रे मुक्तकेशनिषेधः । न चोत्तरार्धे वैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राप्त्यर्थत्वात् । न च केशपदं शिखापरम् । लक्षणायां मानाभावात् । मुक्तकेश इत्यत्रापि तथापत्तेश्च ॥ उत्तरीयमप्यधिकारिविशेषणम् । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात्सर्वकर्मणि भावित इति ब्रह्मांडात् । यस्तु—कर्तव्यमुत्तरं वासः पंचस्वेतेषु कर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमने तथा विधौ धायनोक्तौ पंचग्रहणार्थं क्यप्रसंगान्न सर्वत्र वस्त्रद्वयनियम इति । तन्न । सर्वत्वस्यानुपसंहार्यत्वात् । अतः सर्वत्र वस्त्रद्वयनियम इति माधवः ॥ आचमनमप्यधिकारिविशेषणम् । देवार्चनादिकार्याणि तथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीत सम्यगाचम्य प्रयतोपि सदा द्विज इति मार्कंडेयात् । यः क्रियाकुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवंति हि दृष्टा तस्य क्रियाः सर्वानसंशय इति वर्धमानपरिभाषायां वायुपुराणाच्च ॥ प्राणायामोपि—प्राणानायम्य कुर्वीत सर्वकर्मणि संयत इति घट्टमनक्तेः । प्रयोगगणारिज्ज्ञाने मंगच्छे—देवार्चने जपे होमे मंगच्छोः श्राद्धकर्मणि । यतो ह तेनेद्ये ते मन्त्रे

णायामाश्रयस्त्रयः । प्रणवोपि—त्रिमात्रस्तुप्रयोक्तव्यः कर्मारंभेऽपुसर्वत इति स्मृतेः । सर्वत इति सार्वभौतिकस्तसिः । अनौकृत्यकृतं सर्वभवेत्सि
 द्विकारकमिति शांतिहेमाद्रौ योगियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ चिद्वत्तापि—नह्यविद्वान्विहितोस्ति हि विदुष एव कर्मण्यधिकारात् ॥
 ॥ आर्पणं देवैर्देवतं च विनियोगस्तथैव च । ब्राह्मणेन प्रयत्नेन वेदितव्यं विपश्चिता । अविदित्वा तु यः कुर्याद्वाजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि
 तस्य चाल्पफलं भवेदिति तत्रैव तदुक्तेः—मन्त्रार्थज्ञेजपजप्यं कुर्वन्नध्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये इति प्रयोगपारिजाते व्या
 सोक्तेः । अविदित्वा मुनिच्छंदोदैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेद्यजेद्वापि पापीयान् जायते हिंसः । ब्राह्मणं विनियोगं च छंदः आर्पणं च देवतम् । अज्ञात्वा
 पंचयोर्भेदेन सतत्फलमश्नुत इति चंद्रिकायां व्यासोक्तेः । अयमेव ऋष्यादिस्मरणः क्रमः । यच्च स चानुक्रमेण ऋषिदेवतच्छंदांस्यनुक्रमिव्या
 मोनस्तेऽज्ञानमृतेऽथौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तद्वेदिपरम् । अथ ऋग्वेदाग्रायेण कलक इत्युपक्रमात् । कृष्णभट्टीये संग्रहे—न च स्मरे
 दपिच्छंदः श्राद्धवैतानिके मन्त्रे । ब्रह्मयज्ञे च वैतर्हियज्ञतर्पणकर्मणि इति ॥ ॥ कटिसूत्रं गृहस्थेन धार्यम् । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेदिति
 यमोक्तस्य तस्य सर्वेषां चैतदविरोधीति गौतमीये गृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्य कौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेति केचित् । तन्न । यत्किंचित्कुरुते ध
 र्मवैदिकं वा यथात्रिकम् । कटिवधेन संयुक्तं सर्वतन्निष्फलं भवेत् । रौप्यं कार्पासकैहं मण्डसूत्रकृतं तथा । वर्जयेत्कर्मकालेषु कांचीं विप्रो विशेषत इति सं
 स्कारप्रयोगपारिजाते गृहस्थधर्मेऽप्युक्तं । कटिवंधः कटिसूत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थस्यैवायं निषेधः । कर्मकालग्रहादकर्मकाले
 न निषेधः । रौप्यादेरेव निषेधेऽंत्यतादृशार्थत्वापत्तेरौदिरपि निषेधः । श्रुतौ न म्लेच्छित्वैनापभापितवैम्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति तत्कर्मकालपरम् ।
 पर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयश्चेत्पर्वाणस्तर्वाण इति प्रयोक्तव्ये यद्वा नस्तद्वान इति प्रयुज्यते याज्ञेयुनः कर्मणि नापभापत इति श्रुतेरिति केचित् । अन्ये
 तु ते सुराहेलयो हेलय इति वदंतः परावभूतिरित्यकर्मकालेषु श्रुतेरकर्मकालेषु पापेनोपइत्याहुः । पृथ्वीचंद्रोदयेनारदः—आसने शयने

मितिचंद्रिका । कामवर्जितइत्युक्तेःकाम्यपरतास्यात्तदपितत्रैवोक्तम्—नाहंकर्तासर्वभेदतद्ब्रह्मैवकुर्वतेसदा । एतद्ब्रह्मार्पणंप्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । प्रचेताः—तावृताभ्यंजनचैवकांक्षपानेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् ॥ पंचायतनसारेषुह्रिंशन्मते—स्नानतर्पणदानेपुताग्नेगव्यंनदुष्यति । होमेकार्येतयादोहोपाकेचपरिवेषणे । अपराकर्मपरीचिः—निवस्यभक्षणंतैलंतिलैस्तर्पणमंजनम् । सप्तम्यार्नैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनम् । भारते—यलिभिंक्षातथार्धचपितृणांचतिलोदकम् । ताम्रपात्रेणदातव्यमन्यथाल्पफलंभवेत् । आद्धेहमाद्रौपैठीनसिः—लौहानांसीसकायसरीतिशेषाणिपात्राणिचेलययज्ञियानि । ब्राह्मे—कृत्वामूत्रपुरीषेचरथ्यामानम्यवापुनः । पादप्रक्षालनंकुर्यात्स्वाध्यायेभोजनेतथा ॥ श्राद्धायायनिः—दानमाचमनंहोमंभोजनंदेवतार्चनम् । प्रौढपादोनकुर्वीतस्वाध्यायंपितृतर्पणम् । इदंसर्वकर्मोपलक्षणम् । प्रौढपादलक्षणंतैनेवोक्तम्—आसनारूढपादोवाजान्वोर्वाजंघयोस्तथा । कृतावसक्थिकोयश्चप्रौढपादःसुउच्यते । पादोपरिपाददाताप्रौढपादइतिहरदत्ताः । तत्र । नाक्रम्यपादंपादेननचव्यवहितौकरौ । जयेन्नप्रौढपादस्तुनप्रकाशकरःसदेतिस्मृतिरत्नाचल्यांपुनःप्रौढपादोक्तेः ॥ मदनरत्नेवर्धमानपरिभाषायांचवायवीये—दानंप्रतिग्रहोहोभोभोजनंबलिवच । सांगुष्ठेनसदाकार्यमसुरेम्योऽन्यथामवेत् । अंगुलिसंगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । बौधायनः—भोजनंहवनंदानमुपहारःप्रतिग्रहः । बहिर्जानुनकार्याणितद्वादचमनंस्मृतम् । ज्योतिर्निबंधे—क्षुतस्खलनंभ्रासुनृणामायुःप्रहीयते । तदेतरेणकर्तव्योजीवपूर्वोंगुलिध्वनिः । मदनरत्नेचिष्णुपुराणे—जीवेतिक्षुवतोब्रूयांजीवेशुरुत्तवेपिच ॥ अपराकर्मशापात्तपः—अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्चहीयते । श्रकाकोपूखरोलूकसूकरग्रामपक्षिणाम् । कृष्णभट्टीये—शूर्वातोन्खाग्रांस्तुस्नानवत्खण्डोदकम् । मार्जनीरेणुकंशांबुहंतपुण्यंपुराकृतम् । दिवाकृत

मितिकचित्पाठः । घटोदकं घटस्फोटयेत्तकुम्भोदकम् । स्मृतिसारे—अजारजःखरजस्तथासंमार्जनीरजः । दीपमंचकयोश्छायाहतिपुण्यं दि
वाकृतम् ॥ ॥ हारीतः—समित्पुण्यकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्मकुर्वन्त्रजत्यधः । अत्र शूद्रानीतैः क्रयक्रीतै
रितिसामानाधिकरण्येन संबंधः । अन्यथावेतनदनेन क्रयत्वाविशेषादाराभादेः स्वयमपि पुष्पाद्याहारणे व्यदोषः । अतो द्विजे
भ्यः कुशक्रयेन दोषः । स्वयमितिशक्तपरम् । तेनैव नियमसिद्धौ शूद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेन स्वाशक्तौ शिष्यपुत्राद्याहारणे व्यदोषः । आह्वहे
मात्रौ—जपेहोमेतधादाने स्वाध्यायेऽपि तृकर्मणि । तत्सर्वनश्यति शिष्यमूर्ध्वपुंड्रं विनाकृतम् । स्कांदे कार्तिकमाहात्म्ये—अथैतेन तु वल्ले
ण नित्यानेन मितिक्रीक्रियाम् । कुर्वन्फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् । चंद्रिकायां यमः—अभ्युक्षेत्तु प्रयत्नेन प्रातरभ्युपितो गृहम् । मध्याह्ने
चैव सायं च नान्यमुक्षिते यजेत् । तत्रैव प्रचेताः—वैश्वानरेण यत्किंचित्कुरुते प्रोक्षणं द्विजः । गंगातोयसमं सर्वप्रवदं तिमनीपिणः । भारते—
सर्वाणि ये पांगांगेयैस्तैः कार्याणि देहिनाम् । गांलक्त्वा मानवा विप्रदिवितिष्ठति तेजनाः । मार्कंडेये—दीपमांडमयी छाया विभीतकुरंटा ।
वर्जनीया सदा पुत्रयदि जीवितुमिच्छसि । अधोवक्षेण यो वायुं कुरुते शिरसि द्विज । स्थालेन चर्मशूर्पाभ्यां सुकृतं तस्य नश्यति । भारते—रक्तं माल्यं
न धार्यसा च्छुक्रुंधार्यं तु पंडितैः । वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो । रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि । कांचीयापि यामालानसा दुष्यतिक
हिं चित् ॥ ॥ अग्निपुराणे—प्रचारे मैथुने चैव प्रस्त्रावे दंतधावने । स्नाने भोजनकाले च पदसुमौनेन समाचरेत् । प्रचारः पुरीपोत्सर्गः । प्रस्त्रावो
भूत्रोत्सर्गः । अत्र विशेषो वक्ष्यते । नागदेवाहिकगिराः—संध्यो रूमयोर्ये भोजने दंतधावने । पितृकार्ये च देवे च स्नाने मूत्रपुरीषयोः ।
गुरूणां संनिधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु भौनेन समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः । चंद्रोदये योगीश्वरः—यदि वाग्यमंलोपः स्याज्जपादिपुण्यं

चन । व्याहरेद्व्यङ्ग्यं त्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । छंदोगपरिशिष्टे—यत्रदिद्वियमोनस्याजपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रदिशः श्रोक्ता ऐंद्री सौ-
 म्यपराजिता । तत्रैव—यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरंगनकथ्यते । दक्षिणस्तत्रविज्ञेयः कर्मणां पारागः करः । मनुः—कुत्सिते वामहस्तः स्यादक्षिणः स्या-
 दकुत्सिते । छंदोगपरिशिष्टे—आसीन ऊर्ध्वः ग्रहो वा नियोय व्रनेदशः । तदा सीनेन कर्तव्यं न ग्रहेण न तिष्ठता । आर्द्धदीपकलिकायां
 विष्णुः—दक्षिणाभिमुखः कर्मचरे तिस्र्यं यथाविधि । उत्तराभिमुखो वैवमिति दिङ् नियमः स्मृतः । पित्र्ये दक्षिणा मुखत्वं बह्वचेतरपरम् । तेषां
 पिंडपितृयज्ञप्रकरणे सर्वकर्मणि तां दिशमिति सूत्रे पित्र्ये आग्नेयी मुखत्वोक्तेः । कात्यायनः—मुख्यकाले यदा वश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणका-
 लेऽपि कर्तव्यं गौणोप्यत्रेदशो भवेत् । त्रिकांडमंडनः—स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः । उत्तरग्रहान्न पूर्वकालस्य गौणत्वम् । तेन सम-
 स्यपक्षे होमादाय त्पद्वादश्यां च माध्याह्निकस्य चापकर्पे न प्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तो वृहन्नारदीये—दिवोदितानि कर्मोणि प्रमादादकृता-
 नि वै । यामिन्याः प्रथमं यामं यावत्कर्मणि कारयेत् । चंद्रोदये संग्रहे—रात्रौ ग्रहरपर्यंतं दिवा कर्मोणि कारयेत् । ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा
 विशेषतः । रात्रौ ब्रह्मयज्ञं निषेधस्तैत्तिरीयेतरपरः । तस्य द्वाव न ध्यायौ यदात्माऽशुचि र्यद्देश इति तत्सूत्रात् । तैत्तिरीयश्रुतौ रात्रावपि ब्रह्मयज्ञोक्ते-
 श्च । नित्यश्राद्धमपि रात्रौ वैतिवक्ष्यते । त्रिकांडमंडनः—यद्वागमिक्रिया मुख्यकालस्याप्यंतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छंतिकेचित्प्राक्तन-
 कर्मणि । इदं श्रौतपरम् । स्मृत्यर्थे सारे—सर्वत्र गौणकालेषु कर्मचोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् ।—प्रायश्चि-
 त्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् । अनयोः पक्षयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थेति पारिजातः । रत्नावल्याम्—मुख्यकालं समाश्रित्य गौ-
 णमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् । कालहेमाद्रौ स्कांदे—यदा भवति चाल्पा तु द्वाद्वा दशी ह्यरुणोदये । उपः काले
 द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा । सर्वधर्मादिकं कृत्वा द्वादशीं साधयेन्नरः । यत्त्वत्पण्डिकादिश्राद्धापकर्पोपीतिकेचित् । तत्र । तस्यापराह्णका-

लनियमात् । धर्मपदस्यग्रातर्माध्याह्निकपदाम्यामुपसंहाराच्च ॥ ॥ शान्तिहेमाद्रौ—तस्मात्सर्वप्रयत्नेनस्वसूत्रंनविलंघयेत् । वसिष्ठः—
 पारंपर्यागतोयेपांवेदः सपरिवृंहणः । तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाय्यनंतथा । वर्धमानपरिभाषायां—स्वशाखायः समुत्सृज्य परशाखा
 श्रयं द्विजः । कर्तुमिच्छति दुर्मधामो घंततत्तस्य तृकृतम् । शान्ता तपः—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तः श्रौतो यथाविधिः । सर्वस्मृत्युपसंहारात्स्मात्तौप्युक्त
 स्तथाविधिः । अस्यापवादश्छंदोगपरिशिष्टे—यद्वल्पास्वगृहोक्तं यस्य कर्मग्रंथो दितम् । तस्य तावतिशास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् । अत्र
 कर्मोपासनाद्येवनतु श्राद्धादीति स्मृतिरन्नावली—यत्तु स्वगृहेनोक्तं यच्च साक्षात् कृतं तत्परकीयमपि ग्राह्यम् । तथाच कर्मप्रदीपे—यन्नाम्ना
 तं स्वशाखायां पारक्यमविरोधिच । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । अपराकर्केप्येवम् । यत्त्वाशार्क—अक्रियानिविधाप्रोक्ता विद्वद्भिः
 कर्मकारिणाम् । अक्रियाचपरोक्ताचतृतीयाचाया क्रिया । परोक्ता परशाखोक्ता । तत्स्वगृहविरुद्धपरशाखोक्तनिषेधकम् । शक्तस्य सर्वस्मृत्युप
 संहारः । अशक्तस्य स्वगृहोक्तमिति निष्कर्षः । आपस्तंबादीनां स्वसूत्रेऽनुक्तौ विशेषो यज्ञकांडे—आपस्तंबादिभिरपि स्वसूत्राभावस्तथा ।
 यौधायनोक्तं कर्तव्यमन्ययापतितो भवेत् । अग्निहोत्रादिकं च यच्च आखोक्तमाध्यव्यंतदीयमेवांगीकार्यम् । आधानं येन सूत्रेण तेनैवं ज्यादिकाः क्रिया
 इति यज्ञपाश्वर्त्तः । छंदोगपरिशिष्टे—प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथा भूतं तत् एव समापयेत् । समासेयदि जा
 नीयान्मयैतदन्यथा कृतम् । तावदेव पुनः कुर्यान्न वृत्तिः सर्वकर्मणः । प्रधानस्या क्रियायां तु सांगतं तत्क्रियते पुनः । तदंगस्या क्रियायां तु नावृत्तिर्न च
 तत्क्रिया । अन्यथा वैपरीत्येनेत्यर्थ इति हेमाद्रिः । तत्र । तदंगस्येत्यग्निग्रंथविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च । अतस्त्या
 गस्तदर्थः । यत इति प्रयोगमध्यगत्यागे प्रधानत्यागे वाज्ञाते तदारम्यां गावृत्तिः प्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवेत्यंगपरम् । पुनस्त्वर्थे ।
 तदंगस्येत्यंगांगपरम् । आवृत्तिः सांगप्रधानस्य तत्क्रियांगांगानुष्ठानं । तेन सांगप्रधानां गंगां गंगास्य चोपवीतित्वादेरकरणे न सांगप्रधानप्रवृत्तिर्नापि

तन्मात्ररूपं क्रितुमिच्छुस्मरणादिकंप्रायश्चित्तमिति वर्धमानः । कल्पतरुपरिप्रधानांगस्यैवाकरणे प्रायश्चित्तं त्वंगाकरण इत्याह । अंगि-
राः—मार्जनं तर्पणं श्राद्धं नक्षत्रार्चनं द्वापरिधारया । हारीतः—मार्जनार्चनफलकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यादिति । अपराकपैठीनसिः—आ-
चमनद्वोमतर्पणा निश्राजापत्येन कुर्यादिति । आपस्तम्बः—देवागारे तथा श्राद्धे गवांगोष्ठे तथा ध्वरे । संध्ययोश्च द्वयोः साधुसंगमे गुरुसंनिधौ । अश्व-
गारविवाहेषु स्वाध्याये भोजने तथा । उद्धरेद्दक्षिणं बाहुं द्वाब्जानां क्रियापथे । उद्धरेत् सव्ये संउत्तरीयं कृत्वा दक्षिणबाहुमुत्तरीयाद्बहिः कुर्यादित्यर्थः
इति धत्तं देमाद्विः । दौश्यायनः—नाभेरथश्च संस्पर्शकर्म युक्तो विवर्जयेदिति । दृष्टपराशरः—प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
जप्यानि च मुगुसानि तैर्पाफलमनंतकम् । योगियाज्यलभ्यः—स्त्रीशूद्रपतिताश्चैव रासभं च रजस्वलाम् । अपकालेन भापेत्तत्र तहोमादिके पुच ।
श्रम्यापरादमाह सप्तय—एतेष्वेवावसेत्तु यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रयोगक्षेमं च कीर्तयेत् । कालहेमाद्रौ स्कांदे—अभ्यंगे
जलधिग्ना नेदंतथा वनमैथुने । जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—प्रसाधनं च केशानां दंतधावनं मंजनम् । पूर्वाह्णैव कर्तव्यं
देवतानां च पूजनम् । तत्रैव—नक्तं कुर्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् । पित्र्यं तर्पणं श्राद्धादि । संध्योपासनं हानौ तु दिवा स्नानं विपुल्य च ।
होमं नक्षत्रं शुद्धे त्मा मिश्र्यष्टमहयकृत् । द्वादशशतं दक्षिणे ति चेदष्टाधिकं सहस्रम् । यत्तु जमदग्निः—एकाहं समतिक्रम्य प्रमादादकृतं यदि ।
अहोरात्रोपितः यात्वा गायत्र्या श्वायुतं जपेत् । द्विरात्रे द्विगुणं श्रोत्रे त्रिगुणं तथा । त्रिरात्रात्पततश्चैव शूद्र एव न संशयः । इति तदेकदिनसाध्या
दिकलोपेनेत्यम् । तथा—नित्ययज्ञात्यये चैवैश्वदेवद्वयस्य च । भोजने पतिता व्रस्य च रत्नैश्चानरो भवेत् । उज्ज्वलायाम्—दिवोदितानां नि-
त्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणां कर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उदुपरे वसेन्नित्यं भवानी सर्वे

देवता । ततः साप्रत्यहं पूज्यांगधपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याप्रातःकाले विशेषतः । यस्य शून्याभवेत्सातु शून्यतस्तस्य कुलं भवेत् । पादस्य स्पर्शनं तत्र ह्यसं पूज्यचलं घनम् । कुर्वन्नरकमाप्नोति तस्मात्तत्परिवर्जयेत् । प्रातःकाले स्त्रिया कार्यगोभयेनानुलेपनम् । निशायाः प्रथमेयाभेधान्यसंस्करणादिकम् । कुरुते यातुमोहेन वन्याजन्मनि जन्मनि । अकृतस्वस्ति कांयातुक्रमे ह्यिष्टां च मेदिनीम् । तस्यास्त्रीणि विनश्यंति विविताभयुयंशस्तथा । मार्जनीं चुहिकं ग्रीवं पदं चोपलं तथा । नाक्रमेदं भ्रिणा जातु पुनरदरघनक्षयात् । उलूखलं च मुसलं तथा चैव घट्टकम् । पादक्रमणात्पापीयान्नामुयादुत्तमांगतिम् ॥ ॥ मदनरत्ने च सिष्ठः—नाग्निब्राह्मणांतरे व्येवेया ब्राह्म्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोः अनुज्ञाव्यवेयादिति । अंगिराः—दंपत्योर्विप्रयोरभ्योर्विग्राभ्योर्गोह्विजातिषु । अंतरं यदि गच्छेत्तु विप्रश्चांद्रायणं चरेत् । एतत्कामतोऽत्यंताभ्यासे । सकृत्त्वेत्येकदिनाभोजनमिति शूलपाणिः । आपस्तंबः—अभ्यगारे गवांगोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ । आहारजपकाले च पादुके परिवर्जयेत् । आरुह्य पादुके यस्तु गृहात्परगृहं गजेत् । छेतव्यौ चरणौ तस्य नान्योदंडो विधीयते । प्रयोगपारिजाते भृगुः—नैकवासानचद्वीपेनांतराले कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्व्यादशुचिः क्वचित् । क्षीपे विशेषोपस्तेनैवोक्तः—वृषभैकशतं यगवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्महंतं द्वीपमिति ब्रह्मविदो विदुः । चंद्रिकायां देवलः—येषु देशेषु यत्तोयं याचयन्नैव मृत्तिका । येषु देशेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र तत्रावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजराभकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टात्मजलक्ष्मणभट्टकृता चारत्ने परिभाषा ॥

अथाह्निके । [ब्राह्मसुहृर्तलक्षणं] चंद्रोदये ब्राह्मे—ब्राह्मे सुहृर्ते उत्थाय चितयेदात्मनो हितम् । तदक्षणं तत्रैव स्कांदे—रजनीं प्रांत्ययामार्धब्राह्मः समय उच्यते । चिष्णुपुराणे—रात्रेः पश्चिमयामस्य सुहृत्तोयस्तृतीयकः । स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः सप्रचोधने ।

चंद्रिकायाम्—रात्रेस्तुपश्चिमोयामोमुहूर्तब्राह्मणोच्यते । स्मृतिरत्नावल्याम्—ब्राह्मेमुहूर्तयानिद्रासाण्यक्षयकारिणी । तां करोति तु
 योमोहात्पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति । एतन्निषिद्धकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातुक्तं बहुचकारिकायाम्—अविध्युक्तक्रियाश्रांतमतिनिद्राव
 शंगतम् । अर्कोऽन्युदेति चेदहःशेषस्थित्वासवाग्यतः । उदितेयस्य ते विष्वेत्यृग्भिश्चतसृभीरविम् । उपतिष्ठेति विहितकर्मश्रांतस्य नेष्यते ।
 ब्राह्मेमुहूर्तोत्थानमावश्यकत्वार्थम् । अंगिराः—उत्थाय पश्चिमेयमेरात्रिवासः परित्यजेत् । प्रक्षाल्य हस्तपादास्यान्युपस्पृश्य हरिं स्मरेत् ।
 वामनपुराणे—ब्राह्मेमुहूर्ते बुद्ध्येतस्मरेद्देववरानृपीन् । स्मृतिरशुचित्वेऽपि । यदास्यादशुचित्त्रस्मरेन्मंत्रं न चूचरेदिति नारसिंहात् ।
 नाशुचिर्देवपि पितृणां नानि कीर्तयेदिति विष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ ब्राह्मे—उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् । आचार्यमथ विप्रांश्च
 भूमावेकेन पाणिना । इदं मूर्खकर्मके । अजाकर्णेन विदुषो मूर्खानामेकपाणिनेति विष्णुः । श्रोत्रसमौ करौ कृत्वा पुनः सयुक्तनकरद्वयेनेति
 मदनपारिजातः । अजावत्कर्णावानन्येति वा । यस्तु—जन्मप्रभृतियत्किंचिद्रतं धर्मसमाचरेत् । सर्वतन्निष्फलं तस्य एकहस्ताभिवादाना
 दिति मदनपारिजातेवचनं तद्भग्यसंस्पृष्टपाणिपरम् ॥ ॥ अत्र प्रसङ्गात् अभिवाद्यनिर्णयः । जम्बदग्निः—देवताप्रतिमां दृष्ट्वा य
 त्तिदृष्ट्वा त्रिदंदिनम् । नमस्कारनकुर्याच्चैदुपवासेन शुद्ध्यति । यतिग्रहणं मान्यमात्रपरमिति स्मृतिरत्नावल्याम् । यवीयसो मातुलादीन्नाभिवा
 दयेदित्याह गौतमः । ऋत्विक्श्च शुरपितृव्यमातुलानां प्रत्युत्थानमनभिवाद्याहितेति । बृहस्पतिः—जपयज्ञगणश्च समित्सुष्पकुशानलान् ।
 उदपात्रार्थमैशान्नं वहंतं नाभिवादयेत् । नारदीये—तथास्नानं प्रकुर्वन्तं जलमध्यगतं तथा । विवादशीलमशुचिं शयानं नाभिवादयेत् । शान्ता
 तपः—पाखंडं पतितं ब्राह्मं महापातं किं न शठम् । सोपानत्कंकृतं च नार्भिवादोत्कदाचन । धावंतं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा । उच्चारः

पुरीपोत्सर्गः । भुञ्जानमाचमानार्ह(?) नास्तिकं नाभिवादयेत् । वमंतं जृम्भमाणं च कुर्वंतं दंतावनम् । अम्यक्तशिरसं च वक्षतं नैवाभिवादयेत् । सुकृपाणि कमना ज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् । योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठनाभिवादयेत् । स्मृत्यर्थसारे—अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्ध्यति । सर्वे वापिनमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा । चिष्णुधर्मे—समितुष्णकुशादीनि वहंतं नाभिवादयेत् । तद्धारी चैव नान्यान् हि निर्मात्यंतद्भवेत्तयोः । मदनरत्ने—सभायां यज्ञशालायां देवतायतेन पुत्र १ प्रत्येकं तु नमस्कारो हंतिपुण्यं पुराकृतम् । मिताक्षरायाम्—दंतधावनगीतादिमह्यचारी विवर्जयेदिति । योगीश्वरः—वाक्पाणिपादचापत्यं वज्रयेच्चैति भोजनम् । मनुः—नेक्षेतोद्यंतमादित्यं नास्त्यंतं कदाचन । नोपसृष्टं न वारि स्थं न मध्यं न भसोगतम् । अत्र न अप्युदासायोननिपेयार्थः । व्रतशब्दैकवाक्यत्वात् । स एव—नाशीयाद्धार्ययासाधनैनामीक्षितचाश्रमीम् । क्षुवतीं जुंभमाणान् चासीनां यथासुखम् । नांजयंतीं स्वकेनेत्रेन चाप्यक्तामनावृताम् । नपश्येच्च प्रसूयंतीं तेजस्कामो द्विजोत्तमः । योगी—प्रीयनासृक् शकृन्मूत्रेतां स्पृशन् निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलंघयेत् । जलं पिबेन्नांजलिनानशयानं प्रवोधयेत् । शयानं श्रेष्ठम् । श्रेयांसं न प्रवोधयेदित्युक्तेः । नाक्षैः क्रीडेन्न धर्ममौघ्याधितैर्वानसं विशेत् । विरुद्धवर्जयेत्कर्मैतत्तदधूनादीतरम् । केन भस्मतुपांगारकपालेषु च संस्थितिम् । नाचक्षीत धर्यंतीं गां न द्वारेण विशेत्कचिन् । गौतमः—न वाव्यग्निविप्रादित्यापो देवानाश्च प्रतिपादौ प्रसारयेदिति । तत्र कचिद्वृद्धोपः कचिद्वृद्धो बोध्यः । देवत्विक्त्वात्तत्कार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः । नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रघ्नीवनोद्धर्तनानि च । गुरोर्वश्रुणो दीक्षितस्य चेति मनी । ह्यनोदकं श्लेष्म वातानि च नाक्रमेत् । दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादां भांसिसमुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् । विप्राहि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कथंचन । आमृत्योः श्रियमाकांक्षन्नकंचित्कर्मणि स्थेत् । गोब्राह्मणानलाग्ना निनोच्छिष्टो न पदास्पृशेत् । न निर्दिताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ।

१ गोपरचंदतिपाठः । २ न पश्येत्प्रसवंतीं च ।

कर्मणामनसावाचायन्नाद्धर्मसमाचरेत् । अस्वर्ग्यलोकविद्विष्टघ्नमप्याचरेन्नतु । मातृपित्रितिथिभ्रातृजामिसंवंधिमातुलैः । वृद्धवालातुराचार्यवै
घसंश्रितधांधवैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससुतादिभिः । विवादवर्जयित्वातुसवालोकाज्जयेद्गृही । पराशव्यापरोधानगृहयानानिवर्जयेत् । वैष्णवीं
पराण्यदत्तानीति—दाक्षायणीब्रह्मसूत्रीविशुभान्सकमंडलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणंदेवमृद्धोविप्रवनस्पतीन् । दाक्षायणंहेम तन्मयेकुंडले । वैष्णवीं
धारयेद्याष्टिसोदकचकमंडलुम् । यज्ञोपवीतेदंडचयुभैरौक्मेचकुंडलेइतिमनुः । योगीश्वरः—भूशुद्धिर्मर्जनाद्वाहात्कालाद्रोक्रमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनल्लेपाद्द्वंद्वमार्जनलेपनात् । गृहस्यपृथग्रहोमार्जनलेपयोःप्रत्यहप्राप्त्यर्थेइतिविज्ञानेश्वरः । बह्वचगृह्यो—पापकंगंधमाघ्रायाक्षि
संदनेकर्णध्वननेसुचक्षाब्रह्मक्षीभ्यांभूयांसंसुवर्चमुत्वेनसुशुल्कर्णाभ्यामयिदक्षकृतइतिजपेदगमनीयांगत्वाऽयज्यंयाजयित्वाऽभोज्यंभुक्त्वाऽ
प्रतिप्राक्षंप्रतिगृह्यचैल्यंपवोपहृत्य—पुनर्ममैत्विद्रियंपुनरायुःपुनर्भगः । पुनर्द्रविणमैतुमांपुनर्ब्राह्मणमैतुमांस्वाहा । इमेधिष्ण्यासोअमयोयथा
स्थानमिदहकल्पताम् । वैश्वानरोवायुधानैतयंच्छुमेमनोद्वंद्वंतरमृतस्यकेतुःस्वाहेतिजपेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसूनु

दिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेप्रातःकृत्यपरिभाषाशेषः ॥

अथप्रातःस्मरणादि । विष्णुपुराणे—प्रातःस्मरामिभवभीतिमहातिशालैनारायणंगरुडवाहनमंबजनाभम् । ग्राहामिभूतवरवारण
मुक्तिहेतुंचकायुधंतरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमनसावचसाचमूर्धोपादारविंदयुगुलंपरमस्यपुंसः । नारायणस्यनरकार्णवतारण
स्वपारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभयंकंतरंतप्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै । योप्राहवक्रपतितांघ्रिगजेंद्रघोरशोकप्र
णाशमकरोद्भुतशंखचक्रः ॥ ३ ॥ पंचायतनसारे—प्रातःस्मरामिगणनाथमनाथवंधुंसिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुगमम् । उदंडविघ्नपरिखंड

नचंडंडमाखंडलादिसुरनायकध्वंद्वधम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननवंधमानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंदधानम् । तंतुंदिलंद्विरसनाधिपय
 ज्ञसूत्रंपुत्रं विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाम्यभयदंखलुभक्तशोकदावानलंगणविभुवरकुंजरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्य
 वाहमुत्साहवर्धनमहंसुतमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंसदासाम्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थायसततंयः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥ ४ ॥ प्रातः
 स्मरामिखलुतत्सवितुर्वरेण्यंरूपंहिमंडलमृचोथतनुर्यजुंषि । सामानियस्यकिरणाः प्रभावादिहेतुब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमर्चित्यरूपम् ॥ १ ॥ प्रातः
 र्नमामितरणितनुवाब्धनोभिर्ब्रह्मैद्रपूर्वकसुरैः स्तुतमर्चितंच । दृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतत्रैलोक्यपालनपरंत्रिगुणात्मकंच ॥ २ ॥ प्रातर्भजा
 मिसवितारमनंतशक्तिपापौघशत्रुभयरोगहरंपरंच । तंसर्वलोककलनात्मककालमूर्तिगोकंठबंधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं
 भानोः प्रातः प्रातः पठेद्युयः । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः परमं सुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामिशरदिंदुकोज्ज्वलाभांसद्रत्नवन्मकरकुंडलहारभूषाम् ।
 दिव्यायुधोजितसुनीलसहस्रहस्तारक्तोत्पलाभचरणांभवतीं परेशाम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिपासुरचंडमुंडशुभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
 ब्रह्मैद्रुद्रमुनिमोहनशीललीलांचंडीसमस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभिलापदात्रीधार्त्रीसमस्तजगतांदुरितापहन्त्रीम् ।
 संसारबंधनविमोचनहेतुभूतांभायांपरामधिगतांपरमस्यविष्णोः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंदेव्याश्चण्डिकायाः पठेद्युयः । सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णु
 लोकेमहीयते ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामिभवमीतिहरं सुरेशंगगाधरंवृषभवाहनमधिकेशम् । खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशंससारोगहरंभौपथमद्विती-
 यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिगिरिशिगिरिजार्धदेहसर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामंसंसारोगहरं ॥ २ ॥ प्रातः
 भजामिशिवमेकमनंतमाद्यं वेदांतवचमनधंपुरुषं पुराणम् । नामादिभेदरहितं पद्मभावशून्यंसंसारं ॥ ३ ॥ प्रातः समुत्थाय शिवं विचिंत्य श्लोकत्र

१ द्वास्तोभाम् । दिव्यायुधैर्जितेतिपाठः । २ मरिचार्धदात्रीइतिपाठः । ३ परांसमधिगम्येतिपाठः । ४ पठेत्रः ।

यंयः पठतीह भक्त्या । स दुःखजातं विविधप्रभूतं हित्वा पदं याति तदेव शंभोः ॥ ४ ॥ पराशरमाधव्याम्—ब्रह्मपुराणि लिखितं कारीभानुः
 शशीभूमि सुतो वृधश्च । गुरुश्च शुकः संहमानुजेन कुर्वतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ १ ॥ भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगौतमः ।
 रैभ्यो मरीचिश्च्यवनश्च दक्षः कुर्वतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातनोऽप्यासुरिर्षिगलौच । सप्तस्वराः सप्तरसातलानि
 कुर्वतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त । भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ ४ ॥
 पृथ्वीसर्गधासरसास्तथापः स्पर्शी च वायुर्ज्वलितं च तेजः । नमः सशब्दं महता सहैव कुर्वतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीः कामधेनुः स च वक्रतुंडश्चि
 तामणिः श्रीतुलसीचर्ंगा । अरुंधती कौस्तुभकल्पवृक्षाः कुर्वतु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
 दुःस्वप्ननाशस्त्विह सुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोको न लोराजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वै देही पुण्यश्लोको जना
 र्दनः ॥ १ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयंत्या न लस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तिनं कलिनाशनम् ॥ २ ॥ अश्वत्थामवलिव्यसिो ह नूसांश्च वि
 भीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टम् । जीवेद्वयं शतं साग्रमपमृत्सु विवर्जितः ॥ ४ ॥
 अहल्याद्रौपदीक्षुतीतारामदोदरीतथा । पचैताः संस्मरेन्नित्यमानवो नैव वध्यते ॥ ५ ॥ इत्यादि पठेत् ॥ प्रयोगपारिजाते स्कांदे—समुद्र
 वसने देवि पर्वतस्तनमंडिते । विष्णुपत्निमगस्तेस्तु पादस्पर्शक्षमस्वमे ॥ कात्यायनः—श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा । रोचनां चंदनं
 धंष्ट्रदं गदर्पणमग्निम् । गुरुमग्निं विपश्यन्नमस्येत्यातरेव हि । आचारादर्शो विशेषः भारते—अवलोक्योनचादर्शमलिनी बुद्धिमत्तरैः ॥

१ शनिगुरुकेतव्य इति पाठ । २ ज्वलनं सतेजा इति पाठ । ३ सीतातारामदोदरीतथा । पचकनाम्यरेनित्यमहापातकनाशनमिति पाठ ।

॥ काल्यायनः—पापिष्ठुर्गर्भं धं गम्य मुत्कृत्तनासिकम् । श्रातरुथाययः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् । नगं बालभिन्नम् । दुष्टत्वात् । इति श्रीलक्ष्मणभट्टकृते आचारलेखातः स्मरणम् ॥

अथ च हि विहारः ॥ प्रयोगपारिजाते शौनकः—ग्रामाद्वहिः समागत्य मलमूत्रे समुत्सृजेत् । पराशरः—ग्रामाद्भुः शतं गच्छेन्नगराच्चतुर्गुणम् । धनुर्द्विपदमितिकेचित् । चतुररलीति स्मृत्यर्थसारे । माधवीये विष्णुपुराणे—नैर्ऋत्यामिषु विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः । दूरादावसथान्मूत्रपुरीपंचसमाचरेत् । मनुरपि—दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समुच्चरेत् । दिनपरमिदम् । रात्रीमूत्रपुरीपेतुर्गृहाम्याशे समाचरेदितिसंग्रहादिति चंद्रोदयः । देवलः—विष्णुमूत्राद्याचरेन्नित्यं संस्थासु परिवर्जयेत् । एतन्निरुद्धतरपरम् । नवगंधारयेन्नोप रुद्धः क्रियांकुर्यादिति गौतमोक्तः । विष्णुः—ब्राह्मेमुद्धर्ते मूत्रपुरीपोत्सर्गंकुर्यादिति । स्वापादौ निमित्ते आचम्य मूत्रपुरीपे कुर्यादित्युक्तं चंद्रिकायाम् । प्रयोगपारिजाते दक्षः—उभे मूत्रपुरीपे तु पूर्वमादाय मृत्तिकां । आदानश्च वै पश्चात्सचैलोजलमाविशेत् । न च प्रह्वेन चोत्तिष्ठन्नाशुचिर्न लपन्निजः । क्रमादभ्यादिवाय्वं तदिशुखो नाहरेन्मृदम् । हलायुधे—अष्टांगुलं खनित्वा च द्वादशांगुलमेव वा । तदधो मृत्तिकाग्राह्या सर्वत्रैव विचक्षणैः । चाचतुर्गुलम् । यत्तु—विना लोहं विना काष्ठं मृत्तिकायेन चोद्धृता । विष्टानुलेपनं तस्य पुनः खानेन शुद्धयतीत्याचारचंद्रोदये वचनं तन्निर्मूलम् । सायणीये मरीचिः—विप्रेशु क्लृप्तुमृच्छौ चैरक्ताश्चे विधीयते । हारिद्रवणां वैश्येतुशूद्रे कृष्योति निर्दिशेत् । कौमुद्यां कश्यपः—कृष्णास्त्रीशूद्रयोस्तथेत्याह । मनुः—यस्मिन्देशे तु यतो यथा च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्

१ चांधेनमंशतिपाठः । २ तत्रायाधित्तमाह—कर्मोदकस्य नागस्येति श्लोकोक्तं पठेदिति स्मार्तं कुतूहले ।

४ गृहे दर्शयत्सलाभावे—मूत्रोच्चारणसिर्गवाण्डे कुर्याच्छुचिस्त्येदेति स्मरणम् । ज्योतिषप्रणये पिण्डे गूत्रपुरीपस्थाननियमादिति शेषकृत आहिके । ३ छंदो विरहितो न भवति वेदविरहितो ब्राह्मण इत्यर्थ इति तत्रैव ।

तयाशौचं निर्धीयते । एतेन ययोक्तमृदलाभे किंचिद्गुणहीनामृदेवग्राह्या न तु तद्वर्णव्यांतरां प्रतिनिधेयम् । युक्तं चैतत् । गुणीभूतशुक्लत्वानुरोधेन
 प्रशनीभूतमृत्त्वत्यागे मानाभावात् । आश्वलायनः—अंतर्जले देवगृहे वल्मीके मूषकस्थले । अन्यशौचावशेषाश्च न ग्राह्याः पंचमृत्तिकाः । अ
 न्यशौचेत्यनरुमभारयो न तु पृथीतस्य रूपः । तत्सु रूपापेक्षया कर्मधारयस्य लघुत्वात् । वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् । अंतर्जलगता ग्राह्या
 व्याधमशानस्यां शुष्कं मलिनं लज्जत् । कीटांगारास्थिसहितां नाहरेच्छर्करान्विताम् । वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् । इदं चारण्य
 दूरतो मणिपथनात् । जलांतः स्थितमृत्तिपेथ उद्धृतो दक्षशौचविषयः । जलांतः शौचे तु यमः—वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् । इदं चारण्य
 निषेयम् । स्मृत्यर्थसारे—आरण्यकेषु त्वेवं स्याद्वाह्ये ज्वहर्णं विदुरित्युक्तेः । स्मृतिचिंतामणावप्येवम् । आचारादर्शो हारीतः—मृ
 द्वात्री ऋते ममासज्यदक्षिणपार्श्वे कमंडलुमाधायेति । चंद्रिकायां चिष्णुः—ब्रह्मसूत्रं ग्रीवायामासज्योच्चरेदिति । तत्रैवापस्तंबः—कृत्वामू
 ष्युपवीत क्रमिति माधवीयं ऽगिराः । कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कंठलंयितम् । निष्मृत्तं तु गृहीकुयाद्यद्वाकर्णं समाहितम् । पृष्ठे निधानं चानेकव
 रम् । एकग्रस्य मण्डपायनेन ययेकवक्षो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वेत्युक्तेरिति पृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयः । कर्णश्च दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे
 कृत्वा निष्मृत्तं तु गृहे दिति लिङ्गात् पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्य लोके रुपवीतमपि तत्रैवेति माधवीये । द्विवक्षत्वे—नियम्य प्रयतो वाचं निवीतांगो
 यगुञ्जि इति मनूक्तेर्निर्वीतमित्याचारदर्शः । मदनरत्नेष्वेवम् । स्मृतिरत्नाचल्यां तु—दिवा संध्यासु कर्णस्थ ब्रह्मसूत्र उदञ्चुत्व इति
 ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्योक्तं ब्रह्मचारिणः कर्णे निधानं गृहिणस्तु पृष्ठलं वितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु निवीतपृष्ठलं वितयोर्विवक्षादिपरत्वात्
 ययेकग्र इत्यस्य ब्रह्मचारिपरत्वा संभवात् पृथ्वीचंद्रोक्तिरेव न्याया । ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्योक्तिस्तु प्रथमं ब्रह्मचारिधर्माभिधानात्
 प्रत्युत्साधिका । गौतमीये इतरेषां चैतदविरोधीति गृहस्थादौ ब्रह्मचारिधर्मातिदेशसाधकत्वादित्युक्तम् । अतएव स्मृत्यर्थसारे—उपवीतं नि

वीतपुष्टः कंठलघितंकृत्वा एकवक्षश्चेदक्षिणकर्णे निधयेति । ज्योतिर्निर्दिधये—दक्षे कर्णे च भूवे तु पुरीषे वा मकर्णके । धारयेद्रक्षसूत्रं तु मेथुने धुप
वीतवानित्युक्तम् । स्मृति सारे कृष्णभट्टीये चैवम् । अत्र मूलं मृगयमित्यपि केचित् । तत्र देशाचारतो व्यवस्था । शूद्रस्य न कर्णे निधानं उपवी
ताभावात् । न चोपवीतं वक्षविन्यासादिति यौधायनादिभिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्य वक्षोत्तरीयादेः कर्णे निधानं तत् कर्णे निधानं संस्कारो न निवीता
दिवदंगम् । मानाभावात् । विशिखो व्युपवीतश्चेत्यादेः श्रौतस्मार्तकर्मपरत्वात् । न चैतस्मार्त रागतः ग्राप्तेः । भोजनादौ तु ग्रायश्चित्ताम्नानात्तन्नि
यमः । न च—पिबतो मेहतश्चैव भुजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रयं पदं नक्तं च व्रितयं क्रमादिति वाक्यान्मेहनंगत्वं । तस्य द्विजपरत्वात् । तदा
हृष्टद्वपराशरः—यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुर्वते द्विजः । अथ भूत्रपुरीषे वारेतः स च न मेव वा । त्रिरात्रोपोषितो विग्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः । अहो
रात्रोपोषितो वैश्यः शुद्धिरे पापरातनी । अतः शूद्रस्योत्तरीयवाससो न कर्णे निधानमिति शूद्राचारशिरोमणिः । तत्र । संस्कारत्वे मानाभावात् भोजना
दावपि प्रायश्चित्तस्य द्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकं ह्रीदं कर्णे निधानम् । केचित्तु ब्यंगुलादिनिर्मितोत्तरीयस्य कर्णे निधानं स्थूलवस्त्रादेरसंभवादित्याहुः ।
वस्तुस्तु कर्मकाले एवोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावात् कर्णे निधानमिति ॥ यमः—राजमार्गश्मशानानिक्षेत्राणि च खलानि
च । उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं च तुल्यम् । उदकं चोदकांतं च पथानं च विवर्जयेत् । राजमार्गं च तुल्यं ययोरुक्तिर्दोषाधिक्यार्थं पथः पृथगुक्तेरित्ये
के । दंडधारणरूपदृष्टप्रयोजनिकेत्याचारादर्शः । समीपलक्षणार्थेति हलायुधः । स्वच्छायायां त्वेव मेहेदित्युक्तेः पुरुषांतरच्छायापि निषिद्धे
त्याचारादर्शः । शौनकः—अग्नौ च गच्छंस्तिष्ठन्वैरथ्यातीर्थे श्मशानके । अंगारे गोमेयेन धान्यं भूमिपुर्वदा । फाले जले चितायां च वल्मीके
गिरिमस्तके । देवालयेन दीर्घेर्धं पुष्पकुशस्थले । सेव्यच्छाये पुद्गुक्षुपमार्गगोष्ठांशुभस्मसु । स्थानेष्वेतेषु सर्वेषु कुर्यान्मूत्रादिकं च । वायुवार्यं क
गोसोमतुलसीस्त्रीद्विजन्मनः । पश्यन्नभिमुखो भूत्रपुरीषादीन्न कारयेत् । न फालकृष्टेन जलेन धानं च पर्वते इति मनुना पर्वतमात्रं निषेधात् । गिरि

मस्तकग्रहणंदोषाधिक्यार्थम् । अतःपर्वतवासिनांपर्वतापरिहारेपिमस्तकःपरिहार्यइतिचंद्रिका । कात्यायनः—मूत्रपुरीषेष्ठीवनंचातपेनकुर्वा
दिति । याज्ञवल्क्यः—नप्रत्यक्ष्यकंगोसोमसंध्याबुद्धीद्विजन्मनः । विष्णुः—गोमयांगारवल्मीकफालकृष्टेऽवरेतरौ । संसत्वेशहलोद्या
नेनमेहेतकदाचन । अवंरेऽतरिक्षे । विष्णुः—नोच्चरेदाकाशेइति । आकाशेऽसंवृते । यदाकाशःस्मृतोमीमस्तस्मान्नासंवृतेकचित् । कुर्यान्मू
त्रपुरीषंवानभुंजीतिष्वेन्नवेतिवायुपुराणात् । अतोऽष्टालिकादौननिषेधइत्याचारादर्शः । तन्न । अंतरिक्षनिषेधेनैवतन्निषेधात् । चंद्रो
दयेघृद्धमनुः—दशहस्तंपरित्यज्यमूत्रं कुर्व्याञ्जलाशयात् । अतहस्तंपुरीषेतुतीर्थैवचचतुर्गुणम् । मनुः—दूरादावसथान्मूत्रदूरात्पादावने
जनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकचदूरादेवसमाचरेत् । मदनपारिजातेबृहद्विष्णुः—अंतर्धायतृणैर्भूमिशिरःप्राघृत्यवाससा । वाचंनियम्ययत्ने
नष्टीवनोच्छ्वासवर्जितः । तृणैरयश्नियै । अयश्नियैरनाद्रैःसंछाद्यकाष्ठतृणैर्महीमितियमोक्तेः ॥ यश्नियकाष्ठान्युक्तानिब्राह्मे—
शमीपलाशान्यग्रीधपक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरौविल्वश्चंदनःसरलस्तथा । सालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चेतियश्नियाः । काष्ठाद्यंतर्धानंकुर्या
न्नेवेतिस्मृत्यर्थसारे । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—नसोपानत्यादुकीवाछत्रीवानांतरिक्षगः । हारीतः—प्राणास्येसमावेष्टयेदिति ।
याज्ञवल्क्यः—दिवासंध्यासुकर्णस्रवस्त्रसूत्रउदञ्चुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषेचरात्रौचेदक्षिणामुखः । केचित्तुदिवापदेनैवसंध्याप्राप्तौपुनरुक्तिरह
निमनूक्तसुखमुखत्ववार्थेत्याहुः । तन्न । संध्यायादिवारात्रिभेदेनपुनरुक्तेरुपपत्तेः । अतएवाखंडमंडलवच्छिन्नःकालोदिवसः । खंडमं
डलवच्छिन्नःकालःसंध्या । तद्विन्नारात्रिरितिशास्त्रेषुचव्यवहारः । अतोरात्रौदक्षिणामुखोऽन्यथोदञ्चुखइतिवाच्येपुनःसंध्याग्रहोऽव्यभिचारा

१ ससत्त्वप्राणिप्रचुरम् । २ स्नातकधर्मप्रकरणेभाष्यस्तं व —नसोपानत्वेनमूत्रपुरीषेकुर्व्यादिति । इदंचस्नातकधर्मप्रकरणात्स्नातकविषयम् । उपानहनिषेधस्तुज्ञानदेवया
त्राभुपुष्तोपानहपरोदयार्थं । सोपानक प्रकुर्वीतमूत्रोचारत्विषसर्वजनमितिस्मृत्यतरात् ।

र्धइतितुवयम् । यत्तु—अत्यशुखस्तुपूर्वादिपरादिप्राञ्जुलस्तथा । उदञ्जुलस्तुमध्याह्निशयादक्षिणामुखइतियमोक्तिः सासूर्यसांमुख्यनिपे
धपरा । सदैवोदञ्जुलः प्रातः सायाह्नेदक्षिणामुखइति देवलोकेरिति पृथ्वीचन्द्रपारिजातादयः । प्रातः पदं दिनपरम् । सायाह्नपदं रात्रि
परम् । योगीश्वरोत्तयनुसाराद्विकल्पइति चंद्रिका मदनपारिजातकृत्यरत्नेषु । युक्तस्तूपसंहारः सामान्यविशेषयोर्विकल्पायोगात् ।
तस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च । केचित्तु तुल्यार्थत्वेऽपि मनुविपरीतायास्मृतिः सानशस्यतइति बृहस्पतिस्मृतेरन्यस्मृतीनां दुर्बलत्वेनाप्रामाण्यं न तु विकल्प
इत्याहुः । तन्न । अत्यशुश्रुतिविरोधेऽपि स्मृतीनामप्रामाण्यं नास्तीत्युक्तमाचार्यैर्विरोधाधिकरणे । किंत्वनुष्ठानलक्षणं तत् । स्मृतिविरोधेऽप्य
प्रामाण्यं स्मृतीनां दूरापास्तम् । बृहस्पतिस्मृतिस्तु प्राशस्त्यार्थकृत्युगपरा । कृते तु मानवाधर्मास्ते तायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरेशं बलिखितौ कलौ
पाराशरस्मृतिरिति माधवीये बृहस्पतिस्मृत्येः । यजुमनुः—अयायामंधकारे वारात्रावहनिवा द्विजः । यथा सुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधाभयेऽप्युच ।
तन्नीहारादिजातदिब्योहविषयमिति माधवः । शिवधर्मोत्तरे—न विष्णुमत्रमेवेक्षेत छायां नैवात्मनोऽपि च । दर्शनेयमः—दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षे
त गामर्ध्वं ब्राह्मणं तथा । कृत्यरत्ने जायालिः—स्नानं कृत्वा द्रवासास्तु विष्णुमंत्रं कुर्वते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति । कौर्म—तै
लाभ्यक्तोऽथ वा कुर्याद्यदि मूत्रपुरीषके । अहोरात्रेण शुद्ध्येत स्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥ ॥ अभ्यंगं उक्तः प्रायश्चित्तशूलपाणाचायुर्वेदे—मूर्ध्नि
दत्तं यदा तैलं भवेत्सर्वांगसंगतम् । स्नोतांसितर्पयेद्वाहू अभ्यंगः स उदाहृतः । तैलमल्पं यदांगेणुन च स्याद्वाहुतर्पणम् । सामाष्टिः पृथगभ्यंगो मस्तकादौ
प्रकीर्तितः । माधव्यां शातातपः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं व्याहृतिहोमं च कुर्यादिति । एतच्छौचं विना चिरकालं स्थिताविति
मदनपारिजातः । विलंबाभावे स्नानमात्रम् । विनाद्भिरसुवाप्यंतः शरीरं यो निपेवते । सचैलो वा द्वादिशूलगामालम्यविशुद्ध्यतीति मनूक्तेः ।
अत्यंतार्तस्येदमिति शूलपाणिः । भिताक्षरायां मरीचिः—ब्रह्मसूत्रं विना भुंक्ते विष्णुमंत्रं कुर्वते तथा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्य

ति । स्मृत्यर्थसारे—विनायज्ञोपवीतेनविष्णुत्रेपट्प्राणायामाः । मत्सामक्षयानविष्णुनेत्वष्टशतजपइति । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—
मलमूत्रेत्यजेद्विभ्रोविस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतंतदुत्सृज्यदध्यादन्यन्नवंतदा । निवीतादिविस्मृत्येत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे—चांडालादिस्पृष्टश्चे-
त्युरीपादिकरोतितदात्रिरात्रमुपवासइति । माधवीयेसंवर्तः—कृतमूत्रपुरीपोवाभुक्तोच्छिद्योपिवाह्विजः । श्रादेःस्पर्शजयेदेव्याःसहस्रक्षानपू-
र्वकम् । प्रयोगपारिजातेकौर्मे—देवोधानेतुयःकुर्यान्मूत्रोच्चारंसङ्कट्विजः । छिद्याच्छिन्नंतुशुद्ध्यर्थचरेच्चांद्रायणव्रतम् । देवायतनेत्येतत् ।
विष्णुपुराणे—तिष्ठन्नातिचिरंतत्रेति । तत्र मूत्रपुरीपोत्सर्गस्थले । हारीतः—लोष्टेनप्रमृजीतशुष्ककाष्ठेनवेति । लोष्ठकाष्ठाभावेगौतमो-
क्तिवितोधादित्याचारादर्शः । भरद्वाजः—अपकृष्यचविष्णुत्रंकाष्ठलोष्ठतृणादिना । यत्तुगौतमः—नर्णलोष्टास्मभिर्मूत्रपुरीपेअपकर्प-
येदिति । तदर्शीर्णविषयं यद्विषयर्णविषयंवा । मार्जनंवाहस्तेनवीरणाघैरयज्ञियैरितिस्मृत्यंतयात् । गौतमोक्तिरुक्तकाष्ठादिसंभवइतिचंद्रि-
का । अत्रिः—शुद्ध्यर्थचत्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वोपिनिघर्षयेत् । आश्वलायनः—विष्णुत्रोत्सर्जनंकुर्याद्धृतशिश्रउदबुद्धः । स्कांदे—वा-
मेनपणिनाशिश्रंघृत्योत्तिष्ठेत्सदाह्विजः । देवलः—आशौचान्नोत्सृजेच्छिन्नं प्रक्षाल्योच्चारयोस्तथा । नैतेयालस्यनियमाउदबुद्धादयः । तं
प्रकृत्य—नतसाचमनकल्पोविधयेततस्योदबुद्धोदिवारात्रौदक्षिणामुखइत्यादयोनियमाइतिगौतमोक्तेः ॥ इतिश्रीमन्नारायणमहात्मजश्री०
लक्ष्मणभट्टकृतेआचारलेखेमूत्रपुरीपोत्सर्गविधिः ॥

अथशौचम् ॥ दक्षः—शौचेयत्नःसदाकार्यःशौचमूलोह्विजःस्मृतः । शौचाचारविहीनस्यसमस्तानिष्फलःक्रियाः । ब्रह्मांडपुराणे
सुनिर्णितेसुंदधान्दंततेत्वपएवच । सुनिर्णितेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादिशोच्छितइत्यन्ये । गौतमः—गंधलेपाधपग-
मेशौचमभेध्यसतदद्भिःपूर्वमृदाचेति । अपगमइतिनिमित्तसप्तमी । स्मृत्यर्थसारे—त्रिषर्वपूमात्रावाप्तिकाक्षप्रमाणिका । अक्षोऽशीति

गुंजः । परिमाणमिदं न गुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमिति दक्षेण गुदे प्रमाणांतरोक्तेरित्याचारादर्शः । मृद्ग्रहणं ग्रावासक्तमृद्वात्रीतः । तदसंभवे न्यतो वेति । शौचं चिद्वोदञ्जुलोरात्रौ दक्षिणमुखः कुर्यादित्युक्तम् । चंद्रिकायां शौनकः—लिंगशौचं पुराकार्यगुदशौचं ततः परम् । एकातुमृत्तिका लिंगे तिस्रः सव्यकरे मृदः । करद्वये मृद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते । आर्द्रामलकमात्राचलिंगशौचे तु मृत्तिका । मूत्राद्युद्विगुणं शुक्रमिथुने त्रिगुणं भवेत् । शुक्रमैथुनं विना शुक्रोत्सर्गो । पुरीषे तु—पंचापाने मृदः क्षेप्याः करे वा भेदशस्मृताः । हस्तयोः सप्तदातव्याः पुरीषे मृत्प्रमाणकम् । अर्धप्रसृतिमात्रं स्यात्तदर्थं तु ततः परम् । एकैकं पादयोर्दद्याद्धस्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमिति मूत्रपरमिति कृष्णभट्टीये । उभयपरमिति युक्तम् । दक्षः—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमामृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धाः प्रकीर्तिताः । लिंगे व्येवं समाख्याता त्रिपर्वीपूर्यते यया । चंद्रिकायां त्वंगिराः—प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरिणीति । एकालिंगमिति मूत्रशौचे । पंचापाने इति विदशौचे । पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तमृत्तिका इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु चिचखान्—तिस्रो मृदोर्लिंगशौचे ग्राह्याः सांतरमृत्तिकाः । वामे पाणौ मृदः पंच तिस्रः पाण्योर्द्वयोरपीति । सांतराः किंचिच्च्यूना इत्यर्थः । यच्च यमः—द्वे लिंगे मृत्तिके देये इति । यदपि शंखः—मेहने मृत्तिकाः सप्तलिंगे द्वे परिकीर्तित इति । तद्येपभूयस्त्वे विष्णुमूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थम् । मूद्रार्यादेयमर्थवदिति मनूक्तेः । गुदे पंचेति प्रयोगपरिजातपृथ्वीचंद्रादयः । चंद्रिकाचारादर्शोऽनु—एकालिंगे गुदे तिस्रस्तथैकत्रकरे दशेति मनूक्तेर्गुदे तिस्रः । गुदे पंच संख्यातु—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमामृत्तिका भवेत् । पूर्वपूर्वाधमात्रास्तु चतस्रो न्याः प्रकीर्तिता इति वृद्धवसिष्ठेनाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । यत्तु शातातपः—आर्द्रामलकमात्रास्तु

१ दशविभागाः करमध्ये चतस्रः शृष्टेऽपि इति । पट्पृष्ठत इति हारीतीयादिभिर्मथिलाः । २ अर्धामलकमात्रास्तु इति पाठः ।

ग्रासाइंदुव्रतेस्मृताः । तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थेयाश्च मृतिका इति तद्धस्तशौचपरम् । गुदलिंगयोर्मृत्युरिमाणान्तरोक्तेरित्यूचतुः । यमः—
उभयोः सप्तदातव्याः पुनरेकागुदेतयेति पुनर्दानसर्वपक्षेषु ज्ञेयमित्ति चंद्रिका । हारीतः— दशसव्ये पट्टष्टोसप्तोभाभ्यां तिसृभिः पादौ क्षाल
येदिति । षष्ठसव्यहस्तस्य । तिसृभिरितिलेपभूयस्त्वइत्याचारदर्शः । एकत्रित्रित्वयोस्तुत्यवद्विकल्पइत्यन्ये । मिताक्षरायां शौचनकः—
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्ब्रह्मस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् । दिवायद्विहितशौचं तदर्धनिशि कीर्तितम् । तदर्धमातुरे
प्रोक्तमतुरस्यार्धमध्वनि । द्वैगुण्यादिसंख्यामात्रेतदुत्तरं स्मृतिष्वभिधानादिति श्लोकरानंदः । नंदयुक्तम् । संख्याधांसंभवात् । अग्रमध्यामृद
धपरिमाणप्राप्ते निस्मृतिकौमुदीशूद्राचारशिरोमणिश्च । आतुरेऽर्धमशक्तपरम् । शक्तस्य पूर्णमेव । दिवाशौचस्य निश्यर्धपथिपादो वि
धीयते । आर्तः कुर्याद्यथाशक्तिस्त्वस्यः कुर्याद्यथोदितमित्यादिपुराणादिति चंद्रिका । योगीश्वरः— स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां वालानांचोपवीतिनाम् ।
गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यान्नसंव्यया । वातादिना शुष्के लेपे गंधनिवृत्तावपिलेपक्षया थैलेपग्रहः । तन्निवृत्तावपि गंधानुवृत्तौ तद्वारणाय गंधपदम् ।
घालस्य पंचमवर्षप्रभृतिमृदि मृदा धावरयकम् ।— घालस्य पंचमाद्वर्षाक्षार्थशौचमाचरेदिति स्मृतेः । आदित्यपुराणे— स्त्रीशूद्रयोरर्धमानंप्रोक्तं
शौचं मननीयिभिः । एतच्छौचं द्विजातीनामर्धशूद्रे प्रकीर्तितमिति । तद्गृहस्थशूद्रान्यपरम् । तस्य— एतच्छौचं गृहस्थानामित्येवासिद्धेरितिकेचित् ।
तत्र । गृहस्थशूद्रे अर्धेनैतच्छौचमित्यस्याधात् । अतएव— नयावदुपनीयं ते द्विजाः शूद्रास्तथांगनाः । गंधलेपक्षयकरं शौचमेपां विधीयत इति परा
शरस्मृतौ । स्त्रीशूद्रपदमकृतोद्गाहरम् । अनुपनीतसाहचर्यात् पराशरमाचवीये । अतएवार्धसंख्यागृहस्थपरा । वस्तुतस्तु शूद्रगृहस्थप
दयोः सामान्यविशेषाभावस्तुत्यत्वाच्छूद्रगृहस्थस्य विकल्पइति सोपिव्यवस्थितः । विवाहाभावे द्वादशवर्षोत्तरपोडशवर्षोत्तरं वामृत्संख्या निय
मोऽन्यथोनेतिकौमुदी । एतेन स्त्रिया अर्धसंख्याचशूद्रस्य चनविधवापरा । अन्यथा गंधलेपक्षयकरशौचवाधापत्तेरित्याचारचंद्रोदयो

क्तिःपरास्ता । बृहन्नारदीये—अतस्थानांचसर्वपांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानांचराजेंद्रएवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्धसंख्यासधवास्त्री
 परेतिवयंप्रतीमः । यत्तुदक्षः—एकस्मिन्विंशतिहस्तेद्वयोर्दद्याच्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधलेपानपगमेश्चैयमितिकेचित् । ब्रह्मचार्यादिप
 रमितिमाधवीये । गृहस्थस्याप्यवदानसमामृतस्यादितिमरीच्युक्ताल्पपरिमाणश्चुतेरविरोधइतिचंद्रिका । अपराकेंदक्षः—न्यूनाधिकंन
 कर्तव्यंशौचंशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यामानमुभयपरमविशेषादितिटोडरानंदः । तदपि यावदुक्तेन
 गंधलेपनाशे । अनाशेत्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचंविधीयतइतितत्रैवदेवलोक्तः । तेनशौचंदृष्टार्थं संख्यानियमोऽदृष्टार्थइत्युक्त
 मित्याचारारदर्शःपरास्तः । यावन्नापैत्यमेध्याक्तोगंधोलेपश्चतत्कृतः । तावन्मृद्धारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिमनूक्तिविरोधात् । चंद्रि
 काप्येवम् । इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चातुराश्रम्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्रुतेरितिप्रांचः । संगंधलेपानामेवतेपांकर्मस्यादितियत्किंचिदेतत् ।
 पुरीपाद्युत्सर्गेग्रवृत्तस्यतदभावेसायणीयेप्रयोगपारिजातेच्यवृद्धपराशरः—उपविष्टस्तुविष्णुमंत्रंकर्तुंयश्चनर्विदति । सकुर्यादर्धशौचंतुल्य
 ल्यशौचस्यसर्वदा । दातव्यमुदकंतावन्मृदभावोयदाभवेत् । बृहस्पतिः—भुंजानस्यतुविप्रस्यकदाचित्प्रसवेद्बुद्धम् । उच्छिष्टमशुचित्वंचत
 स्यशौचंविधीयते । पूर्वकृत्वैवशौचंतुततःपश्चादुपस्पृशेत् । ततःकृत्वोपवासंचपंचगव्येनशुद्ध्यति । पैठीनसिः—मूत्रोचोरकृतेशौचंनस्यादं
 तर्जलाशये । इदंनद्यादिविषयमितिप्रयोगपारिजाते । असंभवइतिस्मृतिरन्नावल्याम् । पात्रवतोवा । अपात्रस्यतुविवस्वान्—
 रक्षिमात्रंजलंस्त्याकुर्याच्छौचमनुद्धृतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्याह्यशुचिर्भवेत् । तीर्थशौचस्थानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंचवारिणातद्वि
 शोधयेदितिऋष्यशृंगोक्तः । पराशरः—धर्मविदक्षिणहस्तमधःशौचेनयोजयेत् । तथाचवागहस्तेननाभेरूर्ध्वंनशोधयेत् । देवलः—
 प्रकृतिसिधितरेपाहिकारणादुभयक्रिया । कारणद्वस्तरोगादेः । उभयक्रियावामेनप्यूध्वंदक्षिणेनाप्यधइत्यर्थः । स्मृतिसंग्रहे—करस्थमुद

पात्रं चेत्कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः । तत्रलंमूत्रसदृशं सुरापाणेन तत्समम् । एतदपवादमाह दृष्ट्वा पराशरः—अरण्ये निर्जले रात्रौ चौरव्यालाकुले पथि ।
 कुर्वन्मूत्रपुरीषे तु द्रव्यहस्तो न दुष्यति । मृदादिहस्तो घृत्वान दुष्यतीत्यर्थः । स्मृतिदीपिकायामाचारादर्शो चेदेव लः—प्रथमं प्राञ्जुलः
 स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदञ्जुलो वा देवत्ये पृष्ठे केदक्षिणमुखः । इत्येवं मृद्धिराजानुप्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ वामनिपंथाच्च कुर्यादाच
 मनंतः । यत्त्वापस्तंब आह प्रत्यक्पादावसेचनमिति तत्केवलपादक्षालनपरमित्याचारादर्शः । कृष्णभट्टीये—स्वयं प्रक्षालयेत्पादौ शू
 द्रादिर्विकथं चन । शौचाहते वामपादं पश्चादक्षिणमेव च । शौचे प्रथमं दक्षिणं अन्यत्र वामम् । अत्र दक्षिणपादमवने निजे सव्यं पादमित्या
 दित्तिगात्पादादप्रक्षालन क्रमो ज्ञेयः । क्षत्रियैर्वैश्ययोः क्षालयितुं सत्वे सव्यं वा पूर्वदक्षिणवेत्यनियम इति नारायणभट्टिः । दक्षिणोपक्रमं पादौ
 क्षालयेदिति कात्यायनभाष्याच्च शौचाहते वामपादमिति निर्मूलम् ॥ निवीतं पृष्ठलवितं कर्णस्थं वा आहस्तशौचात् । तावत्तयोरपवित्रत्वेनो
 पवीतसंबंधायोग्यत्वात् । अपवित्रत्वं च शौचाम्नात् । उपवीतस्य कर्मगतत्वेन विधानाच्चि वीतादिना चमनासंभवाच्च । अतएव दृष्ट्वा परा
 शरः—कृत्वा तु शौचप्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निषद्धं शिखकच्छस्तु द्विज आचमनचरेत् । कृत्वोपवीतसव्ये सेवाग्यतः कार्यं संयतम् । शिख
 कच्छ इत्यत्र व्युत्क्रमो बोध्यः । कच्छयं धोक्ते पूर्वशौचान्मुक्तकच्छत्वम् । शिखावं यश्च देवान्मुक्तशिखस्य शिखावं धार्यन्तु मूत्रपुरीषोत्सर्गकाले शिखा
 मोचनार्थम् । आम्बलायनः—कुर्याद्वा दशगंडूषानुरीषोत्सर्जनं बुधः । मूत्रोत्सर्गं तु चतुरोभोजनं ते तु षोडश । भक्ष्यभोज्यावसाने च गंडूपाष्ट
 क्रमाचरेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा । ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गंडूषमुत्सर्जेत् । स्मृतिरत्नावल्यां कृ
 णभट्टीये च—चतुरष्टदिपद्व्यष्टगंडूषैः शुद्ध्यते क्रमात् । मूत्रपुरीषेभ्यो ज्येते रेतः संस्रवणेऽपि च । स्मृति संग्रहे—सकर्दमेतुवर्षासु प्रविश्य ग्राम

संकटम् । जपयोर्मृत्तिकास्तिष्ठः पादयोर्द्विगुणं भवेत् । चिष्णुः—नाभेरधस्तात्कार्थिकैर्मलैः सुराभिर्वोषहतौ मृत्तौ यैस्तदंगप्रक्षाल्याचतः शुद्धयेत् । अन्यत्रोपहतौ मृत्तौ यैस्तदंगप्रक्षाल्यस्वात्वेन्द्रियोपहतस्तूप्यपंचगव्येन दशनच्छदोपहतश्चेति । मनुः—वसाशुक्रमसृज्जामूत्रविट्पूर्णाविष्णुखाः । धेष्माथुदूपिक्वास्वेदोद्वादशैते नृणां मलाः । दूषिकानेत्रमलः ॥ अत्र शौचमाहवौ धायनः—आददीतमृदोयश्च पटसुपूर्वपुशुद्धये । उत्तरेपुतुपटस्त्रिभिः केवलमिर्विशुद्धयति । मनुस्तु द्वादशस्वापि मृद्वलाम्यां शुद्धिमाह—विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थमृद्वार्यादियमर्थवत् । दैहिकानां मलानां च शुद्धिपुद्वादशस्वपीति । कृत्यरत्नेयमः—मूत्रादौ पादयोस्तिष्ठो हस्तयोस्तिष्ठ एव च । मृदः पंचदशमेध्ये हस्तादीनां विशेषतः । एतदात्मीय मूत्रादिस्पर्शे । परस्पर्शोऽपि तत्सर्शेरेतो विष्मूत्रजे तथा । चतुर्णामपि वर्णानां द्वित्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः । शूलपाणौ देवलस्तु—मानुषास्थिवसां विष्णुमार्तवं मूत्रैतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्पर्शेऽपि संस्पृशेत् । स्वात्वासंमृज्य लेपादीनां च म्यसशुचिर्भवेत् । तान्येव खानि संस्पृश्य पूतः स्यात्तारिमाजनात् । मार्जनोत्तरमाचमनं च । शंखः—तिस्रस्तु मृत्तिकादेयाः कृत्वा च नखशोधनम् । नखशोधनं नखांतर्गतमलशोधनम् । एवं पादयोः । मनुः—अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासं स्पृष्ट्वैव च । पुनः संस्कारमर्हति त्रयो वर्णा द्विजातयः । रेतः प्राशनेप्येवम् । विज्ञानेश्वरीये प्रचेताः—नरकेशमृदोषभक्षणे अहोरात्रमभोजनान्छुद्धिरिति । संयतः—कृत्वा मूत्रपुरीषं वायदानैवोदकं भवेत् । स्वात्वालब्धोदकः पश्चात्संचलस्तु विशुद्धयति ॥ शौचोक्ते नियमातिशयं प्रायश्चित्तं स्मृतिरनावलम्ब्य—गायत्र्यं शतं चैव प्राणायामत्रयं तथा । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिशयेन ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजं लक्ष्मणभट्टकृता चारवे शौचविधिः ॥

अथान्धमनम् । शौचोत्तरमाचमेत्—एवं शौचं तु निर्वर्त्य पश्चादाचमनं चरेदिति वृहद्धारदीयात् । पूर्वोक्तवृद्धपराशरोक्तेश्च । याज्ञवल्क्यः—अंतर्जानुशौचो देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् । उपस्पृशेदाचमेत् । अत्र विज्ञानेश्वरेण द्विजोनशूद्रा

दिरित्युक्तेः शूद्राचमने उपवेशनादि नियमो नेतिकेचित् । युक्तं तु ब्राह्मतीर्थस्यैव द्विजे नियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस्याचमननिषेधात् ।
 हारीतः— ऐशान्यभिमुखो भूत्वोपस्पृशेत्तु यथाविधि । हेमाद्रौ देवलः— उदबुखो वा देवत्यै तृके दक्षिणा मुखः । स्मृतिरत्नावल्याम्—
 ग्राम्यप्रत्यङ्मुखत्वेन कृतमाचमनं यदि । प्रायश्चित्तं तदा क्रूर्यात्स्नानमाचमनं क्रमात् ॥ ॥ तीर्थान्याह याज्ञवल्क्यः— कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्य
 अंकरस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । वसिष्ठः— अंगुल्यग्रेषु मानुषपाणिमध्ये आग्नेयतीर्थमार्पकनिष्ठिका मूलइति तीर्थानि । ब्राह्मणस्य
 दक्षिणहस्ते पंचतीर्थानि तीर्थप्रचेतः स्मृतेः । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अञ्जलितर्पणे दक्षिणहस्ताभावे च वामहस्ते पितृदक्षिणात् । ब्राह्मणपदक्षत्रिया
 द्युपलक्षणम् । ब्राह्मणतीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्येन द्विजपदोक्तेः । हेमाद्रौ चंद्रिकायामप्येवम्— कायंकनिष्ठिकामूले तीर्थमुक्तं
 द्विजसत्त्विति चर्धमानपरिभाषायां शंखोक्तेः । शूद्रस्य तर्पणादौ पित्रादि तीर्थोक्षेपाच्च । अतएव— ब्राह्मणविप्रस्तीर्थेनेति मनूक्तौ विप्रपद
 माचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारादर्शः । अत्र विकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्यप्रयोगे वेदं न प्रतियोगमिति चंद्रिका । वस्तुतस्तु एकाचम
 नांतर्गतत्रिःप्राशनेत्येकमेव तीर्थम् । ब्राह्मणनित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्योक्तेर्ब्राह्मणमुच्यम् । यत्तु हेमाद्रौ शंखः— प्राजापत्येन तीर्थेन त्रिः
 प्राश्रियाञ्जलं गुचिरिति । यच्च मनूः— कायत्रै दक्षिकाभ्यां वा नपित्र्येण कदाचनेति । तद्ब्राह्मतीर्थस्य क्षताद्यवतो धेक्षेयमिति पृथ्वीचंद्रः । हारीतः—
 वामहस्ते कुशान्कुत्वासमाचामतियो द्विजः । उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरं मलेन च । वामहस्ते केवले । उभयत्र स्थितैर्देभैः समाचामतियो द्विजः । सोमपा
 नफलं तस्य मोक्तायज्ञफलं भेदिति गोभिलोक्तेः । आर्द्धहेमाद्रौ गौतमः— वामहस्ते स्थितेर्देभैर्दक्षिणेन पिबेन्नतु । वस्त्राजिनोपग्रहणेन दोषः
 पिवतो भवेत् । चंद्रोदये यमः— तावन्नोपस्पृशेद्द्वान्यावद्वा मेन न स्पृशेत् । दक्षिणं करमिति शेष इति पृथ्वीचंद्रः । जलमिति चंद्रिका पराकौ ।
 हस्तस्य जलमित्याचारादर्शः । आचारमदीपे— दक्षिणे संस्थितं तोयं तर्जन्या सव्यपाणिना । ततो यं स्पृशेत् तोयस्तु सोमपा नफलं लभेत् ।

आचारचंद्रोदयेव्येवम् । आश्वलायनः—ग्रंथीकृतपवित्रणमुंजीयात्राचामेत् । ग्रंथिर्ब्रह्मग्रंथिः । नब्रह्मग्रंथिनाचामेन्नदूर्वाभिः कदा
 चनेति चंद्रोदये स्मृत्तिसारात् । कौशिकः—अपवित्रकः कश्चिद्ब्राह्मणो यद्युपस्पृशेत् । अकृतंतस्य तत्सर्वं भवत्याचमनंतथा । याज्ञव
 ल्क्यः—अद्रिस्तु प्रकृति स्याभिर्हानाभिः फेनबुद्बुदैः । हृत्कंठतालुगामिस्तु यासंख्यं द्विजातयः । शुद्धेरन्धी च शूद्रश्च स कृत्स्नपृष्ठाभिरंततः । प्र
 कृति स्याभिरफेनाभिः । अंततस्तालुनेति विज्ञानेश्वरः । तत्समीपवर्तिनादंतेनेति हेमाद्रिः । ओष्ठप्रांतेनेत्याचारदर्शः । मापमञ्जनमात्रा
 हृदयंगमाभवंतीत्युच्यते स्मरणादौ केषादहान्याकंठतालुतदंतर्गतत्वमिति हेमाद्रिः । द्विजपदादनुपनीतानामपि तेषामुपनीतवदाचमनमित्या
 चारचंद्रोदयः । तन्न । नद्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौजिवंधनात् । शूद्रेण हि समस्तावधावद्धेदेन युज्यत इति मनूक्तेः । उपनयनात्पूर्वशूद्र
 समत्वोक्तेः शूद्रयदाचमनमित्युक्तम् । यौधायनस्तु शूद्राणामार्कछिष्टि(?) तानामार्यवदाचमनं वैश्यवच्छौचमिति । हारीतः—विवर्णगंधव
 तोयं फेनिलं च त्रिवर्जयेत् । प्रकृति स्याभिरित्युक्ते यत्समावत एव गंधादिमत्तन्न निषिद्धम् । माधव्यां प्रचेताः—अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रच
 धुपा । हेमाद्रौ यौधायनः—शब्दमुकुंक्षिरपो हृदयंगमाः पिबेदिति टोडरानंदेनोभिलः । हृदयस्पृश एवाप उपस्पृशेदुच्छिष्टो ह्येवातो न्य
 यामनतीति । दक्षः—प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिबेदं युवीक्षितम् । यमः—रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । उदकेनातुराणां तु यथो
 ष्णेनोष्णपायिनाम् । मार्कंडेय गार्कड्योः—अंतर्जानु तथाचामेन्निश्चतुर्वर्षपिबदपः । अत्र चतुष्टयत्रित्वेनैच्छिको विकल्प इति माधव्यां हे
 माद्रौ च । देवपितृकर्मविषयत्वेन व्यवस्येत्यन्ये । त्रित्वेन चतुष्टयाभावे इति मदनपारिजातः । मैथिलाश्च—त्रित्विर्वाङ्निषेधपरमिति म
 दनपारिजातः । यत्र मंत्रवदाचमनं अग्निश्चमेत्यादि तेन सह चतुष्टयमन्यत्र त्रिहरिहरदत्तः । हेमाद्रौ देवलः—अथापः प्रथमातीर्थो ह्यक्षिणा
 त्रिःपिबेत्समम् । प्रथमाद्राक्षात् । सममव्यवधानेनेत्यर्थ इत्युक्तं । तत्रैव भरद्वाजः—आयतं पूर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् । संहतांगुलि

नतोयगृहीत्वापाणिनाद्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाम्यांशेयेणाचमनं चरेत् । मापमजनमात्रापानं ब्राह्मणमात्र
 परम् । क्षत्रियादेस्तु न्यूनम् । स्मृत्यर्थसारे—पीतावशिष्टांपुपानेवामहस्तेनपानेपराकार्धमिति । भविष्ये—दक्षिणंतुकरंकृत्वागोकर्णाकृति
 वसुनः । त्रिःपिन्दक्षिणेनांबुद्विरास्यपरिमाजयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वगोकर्णाकृतिनाहस्तेनोदकंगृहीत्वांगुष्ठकनिष्ठिकेवहिःकृत्यपुनर्गोकर्णाकृतिंकुर्या
 दितिहेमाद्रिः । बह्वचपरिशिष्टे—पाणिपादमुखंप्रक्षाल्यशुचौदेशेभूमिष्ठपादः कनिष्ठांगुष्ठौविश्लिष्टौवितत्यतिस्त्रोतरांगुलीः संहतोर्ध्वाः कृत्वात्रिः
 पिवेत् संहतमध्यमांगुलिभिः पाणिंप्रक्षाल्यसव्यपाणिपादौशिरश्चाम्युक्ष्येति । आचारादर्शेभविष्ये—समौचचरणौकृत्वातथावद्वशिखो
 नृप । घनांगुलिकंकृत्वाएकाग्रः सुमनाद्विजः । आचामेदितिशेषः । याज्ञवल्क्यः—त्रिःप्राश्यापोद्विरुमृज्यखान्यद्विः समुपस्पृशेत् । कुर्वन्नाच
 प्रतिस्मुदकंप्राहम् । अंतरापाणिमाप्लाव्यवारिणेतिशिवधर्मोत्तरात् । शौनकः—ताम्रपात्रस्थितैर्वापितथातोयाशयस्थितैः । कुर्वन्नाच
 मनंमित्रोनित्यंखानिसमालभेत् । तदभावेतु कुर्वीतपात्रधारोदकेनच । खानि शीर्षण्यानि । खानि शीर्षण्यानि । चंद्रोदयेहारीतः—वाम
 र्षण्यानिततः खानि मूर्ध्यांनचनृपालभेदिति विष्णुपुराणाचेतिहेमाद्रिः । नाभेरूर्ध्वानीतिमिताक्षरायाम् । चंद्रोदयेहारीतः—वाम
 हस्तेत्पः कृत्वायः खानिसमुपस्पृशेत् । वृधैवाचमनंतसप्रायश्चित्तीयतेहिसः । दक्षः—संसृज्यांगुष्ठमूलेनद्विरुमृज्यात्ततोमुखम् । संहतांगुलि
 भिः पूर्वमासमेतदुपस्पृशेत् । अंगुष्ठेनप्रदेशिन्याप्राणंचसमुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाम्यांतुचक्षुःश्रोत्रेततः परम् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचक्षुपी । अंगु
 ष्ठानामिकाम्यांश्रोत्रे । कनिष्ठांगुष्ठाम्यानाभिहृदयंतुतलेनवै । सर्वाभिश्चशिरःपश्चाद्बाहूचाग्रेणसंसृशेत् । अंगुलिभिस्त्रिभिरमध्यमाभिः । मध्य
 माभिर्मुसंपृवतिष्ठभिः समुपस्पृशेदितिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । पाठादेवक्रमेसिद्धेपश्चादितिवचनंचाहूनंतरंशिरःस्पर्शार्थम् । शं
 खस्तु—तर्जन्यंगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नान्नासापुटद्वयम् । अंगुष्ठस्थानामिकयायोगेनश्रवणेस्पृशेत् । मध्यमांगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नेत्रद्वयंततः । कनिष्ठांगुष्ठ

योगेन स्पृशेत्स्कंधद्वयंततः । नार्भिचहृदयंतद्वत्स्पृशेत्साणितलेनतु । संस्पृशेच्चतुर्थाशीर्षमयमाचमनेविधिः । चंद्रोदयेपैठीनसिः—अग्निगु
 प्रस्तस्मात्तेनैवसर्वाणिस्पृशेदिति । आश्वलायनः—पाणिनापोऽग्निमंत्रेणज्वमृज्याधसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्मुखांलंमनंस्मृतम् ।
 सूर्यायदक्षिणेनेत्रेवामसोमायवाये । नसोर्दिग्भ्यःश्रवणयोर्वाहोर्दिद्रायसंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोर्जान्वोरंतरिक्षायगुह्यके । दिवेनाभौब्रह्मणेचवि
 ष्णवेहृदयेतथा । शिवायेतिशिरस्येतेहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनित्रयोराचमंस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयोस्ततः । अंगुष्ठा
 नामिकाभ्यांचकनिष्ठाभ्यांचदाहुके । सांगुष्ठरखिलैरेवस्यानेष्वन्येषुसंस्पृशेत् । व्याघ्रपादः—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजेत्करम् । पंचमे
 नचपष्ठेनद्विरोष्ठाबुन्मृजेत्करमात् । तौसप्तमेनावमृजेदेकवारंतुमंत्रवित् । अष्टमेनतुमंत्रेणत्वभिर्मंत्र्यजलंशुचि । वामंसंश्लेषयेत्पाणिमन्यंचनवमेनच ।
 दक्षिणंदशमेनांत्रिवाभमेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेद्दूर्ध्वाष्टपृष्ठकम् । संकर्षणायनमइत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांसंस्पृष्टाभ्यांज
 लैःसह । नासारंघ्रेवासुदेवंप्रद्युम्नाभ्यामुमेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंक्षिप्ताभ्यांजलैःसह । अनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेद्वक्षिणेक्षणम् । पुरुषोत्तममं
 त्रेणताभ्यांवाभांस्पृशेदृशम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांसंक्षिप्ताभ्यांजलैःसह । अधोक्षजदृसिंहाभ्यांश्रोत्रेद्वेसंस्पृशेत्करमात् । नाभिमच्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृ
 शेद्बुधः । श्रीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाक्षिप्तैर्जलैःसह । भुजौतुहरिकृ
 ष्णाभ्यांसंस्पृशेदक्षिणोत्तरो । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—देव्याःपदैस्त्रिभिःपीत्वाअब्जिनैवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्याशिरोमंत्रैर्द्वि
 धास्पृशेत् । स्मृत्यर्थसारे—तर्दोकारेणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिर्कर्तव्यंयद्वाकार्यममंत्रकम् । तैत्तिरीयश्रुतौ—त्रि
 राचामेद्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालमतइति तदेतद्वल्लयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति नपुरुषार्थाचमनेकमागाचम
 नेवाप्रवर्तते । हेमाद्रौचौधायनः—त्रिःपरिमृजेद्विरित्येकइति । तत्रैवकण्वः—अथर्ववेदेतिहासपुराणानिध्यायनत्राक्षेणतीर्थेनोष्टयोः

सलोमदेशमुन्मुज्यादिति । हेमाद्रौदक्षः—नाग्रांगुल्यानपृष्ठैर्परिमृज्यात्कथंचन । आपस्तंबः—दक्षिणेनपाणिनासव्यंश्रोक्ष्यपादौ
 शिरश्चेंद्रियाण्युपस्पृशेत् । चक्षुषीनासिकांश्रोत्रेचेत्यथापउपस्पृशेदितिव्यासः । अक्षिणीनासिकेकर्णोवोष्ठौचतदनंतरम् । ततःस्पृशेन्नाभि
 देशंपुनरापथसस्पृशेत् । यौधायनः—स्नान्यङ्घ्रिःसंस्पृश्यपादौनाभिंशिरःसव्यंपाणिमंततःश्रोक्षेदिति । पैठीनसिः—पादौश्रोक्ष्यसव्यंपाणौश
 पाअपोनिनयेदिति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । चंद्रिकायांतुयथाशाखंव्यवस्थेत्युक्तम् । शूद्राधिकारैर्गौतमः—आचमनार्थं
 पादप्रक्षालनमेवैकइति । ब्राह्मे—क्षीशूद्रयोरनित्यांभःक्षालनाचक्रौष्ठयोः । आचमनक्रियेत्येतिशेषइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ अथाचमननि
 मित्तानि । यमः—उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्येतथैवच । ब्रह्मांडे—निष्ठीवितेतथाभ्यंगेभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टानांचसंस्पर्शेत
 यापादायसेचने । उच्छिष्टस्यचसंभापादशुच्यप्रयतस्यच । सदेहेपुचसर्वेषुशिखांसुक्त्वातथैवच । विनायज्ञोपवीतेननित्यंचसमुपस्पृशेत् । जि
 ह्वाचैवसंस्पृश्यदंतासक्तंतथैवच । देवलः—भोजनेदंतलग्नानिनिर्हत्याचमनंचरेत् । हारीतः—क्षीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणेमूत्रपुरीषोत्सर्गद
 र्शनेदेवतामभिंगंतुमाचामेदिति । जपादौक्षीशूद्रभाषणेइत्युक्तंमाघवीयेस्मृत्यर्थसरेचप्रजापतिः—उपक्रमेविशिष्टस्यकर्मणःप्रयतोपि
 सन् । कृत्वाचपितृकर्मणिसकृदाचम्यशुश्रूषति । चंद्रिकायांहारीतः—सुषुसुराचामेदिति । आपस्तंबः—स्वप्नेक्षवथौसिंघाणिकाल
 भेलोहितस्यकेशस्यवसानामयेर्गवांब्राह्मणसंस्त्रियाश्चालंभेनीवीपरिधायउपस्पृशेदिति । सिंघाणिकानासामलः । केशस्यभूमिगतशिरोगतस्यचेति
 प्रयोगगपारिजातः । व्युत्केशनखस्यशृङ्गैरितिस्मृत्यर्थसारे । अग्न्यादिस्पर्शवाचमनंनिमित्तंविनास्पृशेदितिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मणस्पृशेत्आच
 मनमग्निगोस्पर्शवत्प्रायश्चित्तत्वेनविहितेतिमदनरत्ने । ब्राह्मणस्योच्छिष्टेतिप्रयोगगपारिजातः । नीवीअधोवासोऽग्रिधिरितिचंद्रिका ।

मार्कण्डेयपुराणे—देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् । कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देवभुजिक्रियाम् । बृहस्पतिस्मृतौ कर्मप्रदीपे च—
 पितृमंत्रानुचरणे आत्मालंभेक्षणे तथा । अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे कोपसंभवे । मार्जारमूषिकास्पृशेद्ग्रासेन तभाषणे । निमित्तेष्वेव पुनर्वैपुल्यं कुर्वन्नपः
 स्पृशेत् । आलंभे विहितहृदयस्पर्श इति कल्पतरुः । आत्मस्तुताविति वर्धमानः । सृशेदिति स्पर्शमात्रमिति स्मृतिरत्नावलिः । आचामेदि-
 तिवर्धमानः । मार्जारकर्तृके स्पर्शे आचमनं स्वयंकृते स्नानमित्याचारचंद्रोदयः । वनमार्जारस्पर्शस्नानम् । अभोज्यसूतिकापंढमार्जाराखंडं
 कुक्षदान् । संस्पृश्य शुद्धयति स्नानादुदक्याग्रा मसूकराविति वचनादिति शूलपाणिः । केचितु मार्जारस्पर्शः पुच्छान्यदेशपरः । कर्मकाले अबुद्धि-
 पूर्वस्पर्शविषयो वा । पुच्छे चिडालकं स्पृष्ट्वा स्नात्वा विभ्रोविशुद्ध्यति । भोजने कर्मकाले च विधेरप्युदाहृत इति तत्रैव बुद्धिपूर्वस्नानविधानादन्यदाशु-
 चिरेव । मार्जारैश्च वदवीं च मारुतश्च सदाशुचिरिति मनूक्तेरित्याहुः । याज्ञवल्क्यः—रौद्रपित्र्यासुरान्मंत्रांस्तथाचैवाभिवारकान् । व्याहृत्या-
 लभ्य चात्मानमपःस्पृष्ट्वा न्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वा न्यदाचरेदित्युक्तेर्यत्र रौद्रादिपाठोत्तरं कर्मनोक्तं तत्र नोदकस्पर्शः । संग्रहे—श्राद्धारंभेऽवसाने च
 चपादशौचार्चनांतयोः । विकिरेपि ङदने च कुर्यादाचमनं कृती । तत्र प्रथममेव द्विःशेषाणि तु सकृत्सकृत् । चंद्रिकायां कौर्मे—उच्छिष्टपुरुषं
 दृष्ट्वा भोज्यं चापि तथा विधम् । आचामेदश्रुपाते च लोहितस्य तथैव च । ज्ञाता तपः—आचामेच्च वर्णेनेत्यं सुवस्वातां ब्रूलचर्वणम् । ओष्ठौ
 विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च । चर्वणे आदावंते च । अनाचम्य भक्षणेऽष्टशतजपो भोजने तु पवास इति स्मृत्यर्थः सारात् । अपरांके—
 प्राणस्यायमनंकृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपि सन् । मनुः—वेदमथेभ्यमाणश्चाप्यन्नग्रश्च सर्वदा । आचामेदिति संबंधः । चिष्णुः—पंचनखा-
 श्लिनिः खेहं स्पृष्ट्वा चामे चंडालं लेच्छं सभापेचेति । पाराशरे—श्वपाकं वापि चंडालं विप्रः संभापेते यदि । द्विजसंभाषणं कुर्यात्सावित्री तु सकृदपेत् ।
 उच्छिष्टैः सह संभाषेन्निरात्रेण विशुद्ध्यपि । द्विजो नूचान इति माधवः । चंद्रिकायां पाद्मे—चंडालादीन् जपेद्द्वामेद्द्वामेद्द्विजोत्तमः ।

यत्तु स्पृष्टव्यर्थे सारे—अंशसंभ्रापणे कर्मकुवन्नाचामेदित्युक्तं तच्चित्तम् ।—तुष्णीमासीत्तच्च जपं चंडालपतितादिकान् । दृष्टान्त्वान्वयुपस्पृश्याभाष्यत्वा
 त्वाप्रिशुद्ध्यतीति चंद्रोदये च धर्मानपरिभाषायां योगयाज्ञवल्क्योक्तेः ।—चंडालपतितौ दृष्टानरः पश्येत्तभास्करम् । स्नातस्त्वैतौ समा
 लोक्य सचैलं स्नानमाचरेदिति चंद्रिकायां व्यासोक्तेश्च । माधवीये—चंडालैकपंगत्वागायत्रीस्मरणाच्छुचिः । यत्तु व्याघ्रपादः—
 चंडालपतितं चैव दूतः परिवर्जयेत् । गोपालव्यजनादवर्षसवासाजलमाविशेदिति । तत्संकटपरम् । अतएव बृहस्पतिः—युगंच द्वियुगंचैव
 त्रियुगंच चतुर्गम् । चंडालसु तिकोदक्यापतितानामथः क्रमात् । अंगिराः—श्वादीन् स्पृष्ट्वा पिवाचामेत्कर्णवादक्षिणं स्पृशेत् । नो मे रघः स्पर्श ए
 तत् ।—नामैरूर्ध्वं करौ मुक्त्वा शुनायद्युपहन्यते । तत्र स्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यतीति तैवोक्तेः । चंद्रिकायां शातातपः—चर्म
 कं रजकाश्चैव व्याधव्यालोपजीविनौ । निर्णेजकः सौनिकश्च नटः शैलूयकस्तथा । मुखे भगस्तथाश्वाचवनिताः सर्ववर्णगाः । चक्रीध्वजीवध्वजीवीग्रा
 म्यकुट्टसूरौ । एते यदंगं स्पृष्टस्याच्छिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन क्षालनं कृत्वा आर्चातः प्रयतो भतः । रजकोवस्त्रादिरागकर्तौ । आचारादर्शो सं
 यतः—चर्मो ररजं क्वैण्धी वरनटमेव च । एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् । इदं शिरोहीनां गस्पर्शे । शिरःस्पर्शे स्नानं वक्ष्यते । श्वां स्ना
 यनः—शुते निष्ठीग्रीते चैव दतोच्छिष्टे त्रिधा नृते । पतितानां च संभ्रापेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । आदित्यावसवोरुद्रावायुरग्निश्च धर्मराद् । विप्रस्य दक्षि
 णे कर्णे सर्वे तिष्ठंति सर्वदा । विप्रोक्तेः क्षत्रियादीनां दक्षिणकर्णं स्पर्शेन । विप्रपदमाचमनकर्तुं भात्रोपलक्षणमित्याचारचंद्रोदयः । तत्र । उप
 लक्षणत्वे मानाभावात् । इदं चाचमनासंभवे । तथा च हरनाथीये मार्कंडेये—कुर्यादाचमनसंशो गोष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालं मनवापि

दक्षिणश्रवणस्य च । यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावेपरंपरम् । विज्ञानेश्वरादावप्येवम् । टोडरानंदेपराशरः—गंगाचदक्षिणेश्रोत्रेऽनामिकायां ह्रुताशनः । उभयोः स्पर्शने चैव तत्क्षणादेव शुद्धतीति । बौधानयः—नीवीं विस्त्रस्य परिवायाप उपस्पृशेदार्द्रतृणं गोमयं भूमिगामोपधी वेति ॥ ॥ अथ द्विराचमननिमित्तानि । याज्ञवल्क्यः—स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचांतः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च । वस्त्रपरिधाने सकृद्विराचमनयोर्विकल्प इति केचित् । पूर्ववासः परित्यज्या न्यवासः परिधाने द्विराचमनम् । तस्यैवान्यथा परिधाने सकृदाचमनमिति टोडरानंदः । कर्माधिकारार्थं द्विरन्यत्र सकृदित्यन्ये । कौर्मे—रेतो मूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽशुचिभाषणे । संध्ययोरुभयोस्तद्वाचांतोप्याचमेत्पुनः । मूत्रपुरीषयोर्द्विराचमनं कर्माधिकारार्थं । हारीतेन तत्र सकृदाचमनविधेर्व्यवस्था संभवेऽष्टदोषदुष्टविकल्पयोगात् । ब्राह्मे—होमे भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि । आचांतः पुनराचामेज्जपहोमार्चनेषु च । उभयोरित्युपलक्षणम् । संध्यात्रयां बुधाने पुपूर्वपश्चाद्विराचमेदिति स्मृत्यर्थसारात् । संध्यात्रयेऽबुधाने चेत्यर्थः । सायणीयेनंदस्वरिः—भूसुपवीत विन्यासे सस्नेहौषधमक्षणे । पैतृके कर्मणि स्नेहमक्षणे तादयोः सकृत् । बौधायनः—हविर्भक्षणकाले च तद्विराचमनं स्मृतम् । कौर्मे—प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुजानोद्विरुपस्पृशेत् । ग्रीवित्वादा वनारंभे काशश्वासागमे तथा । चत्वरं वाश्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः । स्मृत्यर्थसारे—रोदने पीत्वा वलीढे भुक्त्वा चाभ्यंगे द्विराचामेदिति । द्विराचमनेऽगमूतं पाणिपादक्षालनं सकृत् । दृष्टोपकारस्यैकत्वात् । आस्यस्पर्शोदित्वदृष्टमेदादावर्तते । तत्र त्रिराचम्यांगान्युपस्पृश्य पुनः सांगाचमनक्रियेत्येवं दाक्षायण्यज्ञे दर्शपूर्णमासावृत्तिवदित्याचारादर्शः ॥ ॥ अथाचमनापवादः कालतः । हेमाद्रौ पैठीनसिः—अपेयं हि सदतोयं त्रौमध्यमयामयोः । स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाचमनक्रिया । तत्रैव चिश्वाभिन्नः—महानिशातु विज्ञेयामध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तस्याद्याननकुर्वीतकाम्यमाचमनतथा । तत्रैवपङ्क्तिंशान्मते—मूत्रोचारेमहारात्रौकुर्यान्नाचमनतुयः । प्रायश्चित्तीयतेविप्र ग्राजापत्याधेम
इति ॥ ॥ मन्त्रानिशादेधा । तत्राद्यामाहमाकड्यः—महानिशादेघटिकेरात्रौमध्यमयामयोः । द्वितीयस्यांत्यातृतीयस्याधेत्यर्थः । द्वि
तीयातृत्रिश्चामित्रोक्ता । द्रव्यतःस्मृत्यर्थसारे—अस्त्रिगधौषधेजग्धेस्त्रिगधेबुद्धेसलेपने । नाचामेद्वोजनेनवृत्तेशुद्धार्थंक्रमुकादिपु । अन्येषुचा
ममह्येषुसंसारेषुगुणिषु । तावूलेक्रमुकेहोमेषुक्तस्रोहानुलेपने । इक्षुदंडेतिलेभूलपत्रपुष्पफलेषुच । तथात्ववतृणकाष्ठेषुनाचामेदाममक्षणे । म
मह्येषुसंसारेषुगुणिषु । आस्यहोमेषुसर्वेषुनोच्छिष्टेभवतिद्विज । क्रमुकादिब्वित्यत्रादिशब्दात्तावूलादीनि । पुनरग्रेतावूलक्रमुक
धुपर्कचसोमेचप्राणाहुतिपुचाप्नुच । आस्यहोमेषुसर्वेषुनोच्छिष्टेभवतिद्विज । क्रमुकादिब्वित्यत्रादिशब्दात्तावूलादीनि । पुनरग्रेतावूलक्रमुक
योर्ग्रहणादनपूर्वाचमननिषेधः । अतएवशुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाहुतिब्वित्तासामत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्यचमत्रपाठासम्बादाचमनेप्राप्तितन्नि
षेधः । तेनमोजनेअमृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरनाचमनम् । अतएवाप्स्वितिप्राणाहुतिसाहचर्यादमृतापिधानमसीतिपीता
प्सर । अन्ययोच्छिष्टम्यमत्रपाठासम्बात् । तेनतस्मिन्नप्यानेकर्तव्येनोच्छिष्टत्वमित्युक्तञ्चाद्वहेमाद्रौ । नचैवपुरीषाद्युत्सर्गोत्तरमाचमनेकर्त
व्येतत्राधिकारसिद्ध्यर्थमाचमनतरापत्तिः । आरभणीयान्यायेनोपपत्तेः । यथादर्शपूर्णमासागारभणीयातिदेशादारभणीयायाप्राप्तानवस्थाप्रस
गात्म्यात्मनिस्वातिदेशासम्बाच्चनतयेहापि । नचैवमाचमनेसकृजलपानोत्तरमाचमनापत्तिः । पुनर्जलपानस्यगायत्र्यादिमत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्य
तदसम्बादित्युक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । हेमाद्रावेवसममव्यवधानेनेत्युक्तेश्च । कृष्णभट्टीये—अनाचात विवेद्यस्तुपीत्वाना
चामयेद्यदि । गाययष्टशतजपप्राणायामेनशुद्ध्यति ॥ ॥ आचमनापवादआचारसारे—अपोजग्धोपधजग्ध्वाकृत्यातावूलचर्वण
म् । सौगधिकानिसर्वोणिनाचमेतविचक्षणः । अपोजग्धेत्यमृतापिगानमसीतिमत्रै । पीत्वायोयेष्यमाणश्चाचामेत्यतोपिसन्नितिमनूत्तेरिति

कल्पतरुः । अप्सूच्छिष्टतानिपेधात्पीत्वापइतिनैमित्तिकमाचमनमित्याचारादर्शः । विश्वादेशोऽपस्तंबः—संध्यार्थेभोजनार्थेवापितृदे-
वप्रयोजने । शूद्राहतेननाचामेअपादिहवनेपुच । संवर्तः—शूद्राशुच्येकहस्तैश्चदत्ताभिर्नकदाचन । शूद्राहृतजलनिपेधः सर्वकर्मसुज्ञेयः । स्मृत्य-
र्थसारे—नपादप्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणनाभ्युदकशेषेणकर्माणि कुर्यात् । यदिकुर्याद्धूमौजलंस्त्रावयित्वातत्राबुपात्रंस्थापयित्वोद्भृत्यकुर्यादिति ।
आपस्तंबः—नवर्षधारयाचामेअप्रदरोदकेनाकारणादिति । प्रदरःस्वयंभिन्नोभूभागः । वसिष्ठः—प्रदरादपिगोतृमेराचामेतेति । नेदंकलौ ।
गोतृसिशिष्टेपयसिशिष्टेराचमनक्रियेतिमाधवीयेकलिवज्यैषुपाठात् । स्मृतिसारे—एलालवंगकर्पूरगंधावैर्वासितैर्जलैः । नाचामेदद्विरुष्णा-
भिस्तथाशौचावशेषितैः । चंद्रोदयेसंग्रहे—पात्रावशिष्ट्यच्छौचेपाणिपादावनेजने । भूमौतदंबुनिःस्त्राव्यशेषेणाचमनंचरेत् । चंद्रिकायां
चिष्णुस्मृत्यावप्येवम् । देवजानीये—शौचशेषपादशेषपीतशेषतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्सुक्षणकृतिंविना । स्मृत्यर्थसारे—पाद-
शौचशिखाकच्छबंधधौतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्नित्यबंधकंठेशिरस्यपि । प्रयोगगपारिजातेभृगुः—आच्छन्नदक्षिणांसस्तुनाचामे-
द्विकदाचन । अकृत्वापादशौचंचतिष्ठन्मुक्तशिखोपिवा । विनायज्ञोपवीतेनआचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठन्नितिजलस्थेतरपरम् । जानोरूर्ध्वजले
तिष्ठन्नाचांतःशुचितामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्धातीतिविष्णूक्तः । अधस्ताच्चान्योः । चंद्रिकायांचिष्णुः—नस्पृ-
शन्नहसजल्पन्नश्चचांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । तत्रैवप्रचेताः—नासमपादआचामेदिति । स्मृत्यर्थसारे—उपविष्टःसमाचामेअनु-
मात्रादधोजले । तथा—सोपानत्क्रोधतोष्णीपःपर्यंकासनयानगः । दुर्देशेप्रपदश्चैवनाचामन्शुद्धिमाप्नुयात् । आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौपधि-
जग्धिहृत् । नागदेवाह्निकेचमः—मधुपर्कभोजनातेसंध्यादौनित्यकर्मणि । आसनस्थोपिचाचामेदन्यत्रकुक्कुटासनः । स्मृत्यर्थसारे—
नयज्ञोपवीतमुत्तरीयंचान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्यापुनराचामेत् ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्सूत्रंवाचोपवीयाचामेत् । हारीतः—नजले

शुष्कवध्रेणस्यलैचैयार्द्राससा । तर्पणाचमनंजप्यमार्जनानादिकमाचरेत् । पैठीनसिः—अंतरेकंवहिरंककृत्वापादमाचमेदिति । व्यासः—
 शिरःप्रातृत्यकंठंचमुक्कच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोःशौचमाचंतोप्यशुचिर्भवेत् । गौतमः—नमुख्याविप्रपुण्ड्रच्छिष्टकुर्वन्तिनचेदंगेनिपतं
 तीति । अंगस्वशोआपस्तंबः—यआस्याद्विदवःपतंतउपलभ्यतेतेष्वामेत् । गौतमः—मंत्रब्राह्मणमुच्चारयतोर्विदवःशरीरउपलभ्यतेनते
 पाचमनमिति । मनुः—स्पृशंतिविदवःपादौयस्याचामयतःपरान् । तेषांथिवैःसमाज्ञेयानंतैरप्रयतोभवेत् । अत्रपादग्रहणांघ्रादिस्पर्शोदोष
 इतिमग्रातिथिः । तत्र । प्रयांत्वाचमतोयाश्चशरीरेविमुपोनृणाम् । उच्छिष्टदोषोनास्त्यत्रभूमितुल्यास्तुतेस्मृताइतिमाधवीयेयमोक्तौ
 शरीरग्रहणात् । अतःपादावितिप्राधिकम् । तेनांगांतरस्पर्शोपिनदोषइतिसर्वज्ञनारायणः । माधवीयेष्वेवं । आपस्तंबः—
 नश्मश्रुभिर्वच्छिद्योभयतिथावन्नहस्तेनोपस्पृशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः—मुखजाविप्रयोमेध्यास्तथाचमनविदवः इति ।
 शंखः—दंतवद्दंतलग्रेपुरसर्वजमन्यत्रजिह्वाभिमर्शनादिति । गौतमस्तुप्राक्च्युतरेकेइत्याह । च्युतेतुशंखः—च्युतेष्वास्त्राववद्विद्यान्निगिरन्नेव
 तच्छुचिः । मुखोदकमास्त्रावः । शातातपः—दंतलग्रेमूलफलेमुक्तेहेतुवैवच । तांबूलेचेक्षुदंडेचनोच्छिद्योभवतिद्विजः । स्मृत्यंतरे—
 अलाबुताग्रपानस्यंकरकथंचयत्पयः । आचम्यस्वयमादायशुद्धोभवतिनान्यथा । स्वयंगृहीत्वाचाचामेन्नपरःप्रयच्छेदित्यर्थः । अलब्बादिपात्रं
 यतिपरम् । यतिपात्राणिमृद्रेणुदार्बल्यलुभयानिचेतियाज्ञवल्क्योक्तेः । अतैजसानिपात्राणितस्यस्युर्विन्नेषानिचेतिमनूक्तेश्च । अलाबुदार
 जंवापिवैणवंमृन्मयंतथा । एतानियतिपात्राणिगृहस्थोनसमाचरेदितिपंचायतनसारेव्यासोक्तेश्च । तत्रैवसंवर्तः—सौवर्णराजतंताम्रं
 मुख्यंपात्रंप्रकीर्तितम् । तदभावेस्मृतंपात्रंस्त्रवतेयन्नधारितम् । कृष्णभट्टीयेमरीचिः—कांसेनायसपात्रेणत्रपुसीसकपित्तलैः । आचांतःश
 नकृत्योपिनकदाचनशृङ्खति । यस्तुस्मृत्यर्थसारे—सौवर्णरौप्यपात्रैश्चवेणुविल्वाम्रचर्मभिः । अलाबुदारास्त्रात्रैश्चनारिकैलैःकपित्थकैः । तु

गैःकाष्ठैर्जलाधारैरन्यातरितस्मृत्यैः । वामेनोद्धृत्यवाचाभेदन्यदातुरसंभवेदिति । तन्मृन्मयमात्रपरम् । तस्यैवसंनिहितत्वात् । तत्राप्यन्यदातुर संभवेवामेनसंदशादिनोद्धृतैर्धृन्मयैरित्यर्थः । अतएवाग्नेस्मृत्यर्थसारे—तत्रमृन्मयपात्रस्थंजलनैवोपहन्यतइत्युक्तमितिकेचित् । अन्येतुवामे नपात्रमुद्धृत्यनपिद्वेदक्षिणेनत्वित्युपक्रम्य सौवर्णेनरौप्यपात्रैश्चैत्याद्युक्तेर्यदिस्वहस्तेनाचामेत्तदैतैरेवेतिपरिगणनवलाघ्रियेननान्यैरित्यर्थापिस्तलकां स्यादिभिर्वाभोद्धृतैर्नाचामेदित्याहुः । प्रयोगपारिजातसंग्रहे—करकालाबुपात्रेणताम्रचर्मपुटेनच । गृहीत्वास्वयमाचामेच्छमिलयेननान्यथा । अत्रभूमिलयत्वेमूलंचित्यम् । वामेनोद्धृत्येतिस्मृत्यर्थसारविरोधात् । माधवीयेस्मृत्यंतरे—करपत्रेषुपुत्रोयंत्तोयंताम्राभाजने । सौवर्णेराजतेचैवनेवाशुद्धंतुतस्मृतम् । अपराकस्मृत्यंतरे—ताम्राश्मनालिकेरान्जवेणुकालाबुचर्मभिः । स्वहस्तेनापिचाचामेत्सर्वदाशुचिरेवसः । नकेवलमन्यदत्तेनेतितत्रैव ॥ इतिश्रीमन्मारायण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेआचमनम् ॥

अथदंतधावनम् ॥ अत्रिः—मुखेपर्युपितिनित्यंभवत्यप्रयतोऽनरः । अथार्द्रकाष्ठंशुष्कंवाभक्षयेदंतधावनम् । तस्याधंतयोराचामेत् । आग्नेये—शौचकृत्वामृदाचम्यभक्षयेदंतधावनमित्युक्तेः । प्रक्षाल्यभक्त्वातुशुचौदेशेत्यक्त्वातदाचमेदितिगारुडाच्च । आचारादर्शविष्णुः—प्रातर्भुक्त्वाचयतवागमक्षयेदंतधावनम् । भुक्त्वेतियतिपरमितिहलाशुभः । विष्णुः—कंटकिक्षीरिवृक्षोत्थंद्वादशांगुलमग्रणम् । कनिष्ठांगुलिबत्स्थूलंपर्वीरकृतकूर्चकम् । दंतधावनमुद्दिष्टंजिह्वोलेखनिकातथा । द्वादशांगुलकंविश्रेयिकाष्टमाहुर्मनीषिणः । क्षत्रविदश्द्रज्जातीनां नवपदचतुरंगुलम् । स्मृत्यर्थसारेतु—तिक्तकपायकदुसुगंधिकंटकक्षीर्यग्रणमृजुकीटाघदूषितंद्वादशांगुलंविश्रे क्षत्रादिज्वंगुलिह्लासइत्युक्तम् । शंखः—कुमाराणांचनारीणांकर्तव्यंचतुरंगुलम् । अथतत्काष्ठानि मदीयाःश्लोकाः—आम्रात्रातकसर्जेषुवृहतीश्रीपर्णिपुत्रागकान् चंपावैकदंशिरीषखदिरापामार्गेनिवारुणान् । नारिगंवदरीप्रियंगुकुटजान्पात्रीतमालंतथाकंकोल्त्वरिर्मर्दलोप्रमभुकान्नाजादनंपर्णकम् । जाल्याट

रूपवतिमुक्तजंघूक्षान्कपायंकटुकटंकच । गृहीतशुद्धैदंतानामन्यास्तत्रविवर्जयेत् । आघ्रातकआंवाडाइतिप्रसिद्धः । सजारालइति
 सिद्धः । राजादनंचारोली । कदरःश्वेतसारःखदिरः । खदिरोरक्तसारः । अतिमुक्तजंभोगरावेलीइतिमध्यदेशे । मधूकोज्येष्ठीमधुः ।
 संग्रहे—अपामार्गेधृतिर्मेधाप्रज्ञाशक्तिर्वपुःशुचिः । अंगिराः—प्रक्षाल्यभंक्त्वातज्ज्वाञ्छुचौदेशेसमाहितः । जातूकर्ण्यः—ईशान्य
 भिमुखःकुर्याद्वाग्यतोदतधावनम् । कृत्यरत्नेगर्गः—प्राञ्जुखसधृतिःसौल्यशरीरारोग्यमेवच । दक्षिणेनतथाकार्यपथिमेनपराजयः ।
 ॥ अथनिषिद्धानि । मदीयाःश्लोकाः—श्लेष्मातकःपिप्पलित्तिकौपारिजातरिष्टाक्रमुक्तं
 उत्तरेणगवांनशःस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच ॥ ॥ शाल्मल्यक्षौशिशुमोचानखानिकाशोलोष्ठसंधंवांगुलिश्च । मुक्त्वांगुष्ठानामिके
 दीच । कार्पासमव्यौशणपारिमद्रौकुशेष्टकेवैवकुलश्चशुष्कम् । शाल्मल्यक्षौशिशुमोचानखानिकाशोलोष्ठसंधंवांगुलिश्च । नंदास्वष्टमिरंध्रयोर्व्रतदिनेदशेर
 शिशपायामृत्स्नापणार्गारपापाणतार्णम् । कुंभोविभीतकधवौसिकताश्चमल्योनिर्गुण्डिगुलपटौकनकश्चकच्छः । नंदास्वष्टमिरंध्रयोर्व्रतदिनेदशेर
 वौभूमिजेथ्राद्धेजन्मदिनेचतुर्दशियुगेक्रांतौव्यतीपातके । द्वादश्यानिजजन्मभेपरतरेतत्पूर्वभेपौणमास्यामांगल्यदिनोपवासदिनयोश्छायासुतेवा
 भृगौ । प्रतीचीमुखोदक्षिणाशामुखोवाह्विजानांविशुद्धिनकुर्यादमीभिः । अत्रमूलपृथ्वीचंद्रादिपुस्पष्टम् । पारिभद्रोनिघतरिल्यमरः । रक्त
 मदारइतिहिमाद्रिः । यत्सुश्राद्धकाशिकायांस्मृतिः—शृणुशकंमृतमांसंकरेणमथितंदधि । अंगुल्यादंतसंधर्पस्तुल्यंगोमांसमक्षणेगिति
 तदंगुष्ठानामिकान्यपरम् । इष्टकालोष्ठपापाणैरितरांगुलिभिस्तथा । मुक्त्वात्वनामिकांगुष्ठौनकुर्यादंतधावनमितिचंद्रिकायांवृद्धयाज्ञच
 ल्कयोक्तेः । वाराहे—अज्ञातपूर्वाणिनदंतकाष्ठान्यद्यान्नपत्रैश्चसमन्वितानि । नयुग्मपत्राणिनपाटितानिनचार्द्रशुष्काणिविनात्वचाच । आ
 श्वलायनः—दीक्षितोब्रह्मचारीचयतिश्चविधवांगना । नित्यमधादंतकाष्ठममायांतुविवर्जयेत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यकौर्मे—नाद
 र्शंचैववीक्षेतनाचेरदंतधावनम् । अतोब्रह्मचारिणोविकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्ववाक्येब्रह्मचारिपदनैष्ठिकपरं यतिसाहचर्योदितियुक्तम् ।

स्मृतिमंजरी—रजस्वलाचतुर्थे द्विसृत्तिकादशमेहनि । स्नानात्पूर्ववंधमोक्षे निघेष्वपि चरेदिति । वंधोनिगडः ॥ ॥ अथ विहितनिषिद्धा
 नि—खर्जूरपीलुवटधित्वकदंबंधूकाश्चत्थकिंशुकमधूकशमीचजातिम् । अर्ककरंजकुटजावथति तिणीचनिर्गुल्युदुवरविशोकककोविदारान् ।
 विद्वानेतां सदानिद्याप्रतिपिद्धविधित्सितान् । अत्र दंतधावनकरणत्वेन सामान्यप्राप्तौ विशेषविधिनपि निषेधे सति पुनर्निषेधः प्रतिनिधित्वेन ग्रहणं
 नेत्यर्थकोमापनिषेधवदित्याचारचंद्रोदयः । विहितनिषिद्धेषु विकल्पइति कश्चित् । तन्न । व्यवस्थासंभवे विकल्पायोगात् । वयंतु विहितग्रहणेन
 तदन्यनिषेधे सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणं विहितालाभे निषिद्धान्यग्रहणं विहितनिषिद्धग्रहणं तद्व्रणनमिति ब्रूमः । नारदः—आस
 नेशयनेयोनेपादुकादंतधावने । पलाशाश्चत्थकौवज्यैर्वसंकुत्सितकर्मसु । धर्मसारे—क्षीसंगखादनपानं स्वाध्यायं शुरुकर्मच । नकुर्यादंतसं
 पर्पतैले शिरसि संस्थिते । यमः—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णमासं क्रमेणैव । एषु क्षीतैलमांसानि दंतकाष्ठं च वर्जयेत् । भविष्ये—दशम्यां दंतकाष्ठे
 न जिह्वाल्लेखयेत् पदा । एकादशी विधानाय निराशः स्याद्यमस्तदा । धृद्धमनुः—गते देशांतरे पत्यौ गंधमाल्यां जनादिच । दंतकाष्ठं च तांबूलं वर्जये
 द्ब्रूतितासती । प्रयोगपारिजाते दक्षः—अंजनाग्नं जने स्नानं प्रासादं तं धावनम् । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणं तथा । संवर्तः—स्वौ
 विवाहशौचैव वर्जयेदंतधावनम् । मरीचिः—नाद्यादजीर्णमथुश्चासक्तसज्ज्वरादितः । गोभिलः—श्राद्धे ज्ञेयनियमेन भक्ष्यं प्रोदिते रवौ ।
 यमः—मध्याह्नस्नानवेलायां योमक्षे दंतधावनम् । निराशास्तस्य गच्छति देवताः पितरस्तथा । अत्र प्रोदिते इति मध्याह्ने पितृन्निषेधे सिद्धे मध्याह्ने
 पेयोदोषाधिक्यार्थे इति केचित् । वस्तुतस्तु मध्याह्ने तन्निषेधस्तत्पूर्वप्रोदिते पितृनाम्यर्थः । अन्यथा निषेधवैयर्थ्यं दिति युक्तम् । श्राद्धे दंतधावनं
 निषेधस्तु कर्तुं नैव । श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्व्यादंतधावनम् । श्राद्धकर्तान् कुर्व्यादंतानां धावनं बुधइति प्रचेत्तोचचनात् । अविभक्तानां ज्येष्ठस्य क
 र्तृत्वेऽपि फलभाक्त्वात्फलसंस्कारादंतधावनवर्जनादयः सर्वेषाम् । एवं प्रतिनिधेरपि ।—श्राद्धशिष्येण पुत्रेण तदन्येनापि कारयेत् । नियमानां च रत्नो

पिनियतांश्चसुंधेइतिहेमाद्रौवाराहाच । विष्णुरहस्ये—उपवासेतथाश्राद्धेस्वादित्वादंतधावनम् । गायत्र्याशतसंपूतमंधुप्राश्यविशु
 द्ध्यति । काशीखंडे—अलाभेदंतकाष्ठानानिपिद्धेवाथवासरे । गंडूपाद्वादशग्राह्यामुखसपरिशुद्धये । स्कांदेप्रभासखंडे—वर्जितेदिव
 सेदेविगंडूयांश्चैवपोडश । तत्तत्पत्रैःसुगंधैर्वाकारयेदंतधावनम् । यस्तु—उपवासेपिनोदुष्येदंतधावनमंजनम् । एकादश्यांतृणैःपर्जनैर्नकुर्व्यादंत
 धावनमितिक्लृणभट्टीयेस्कांदं तत्सभर्तृकोपवासपरम् । अंजनसाहचर्यात् । हेमाद्रावप्येवम् । दंतधावननियेधेऽपिजिह्वोहोखोभवति—
 प्रतिपत्पर्वपष्ठीपुनवम्यादंतधावनम् । पर्णैरन्यत्रकाष्ठैस्तुजिह्वोहोखःसदैवहीतिव्यासोक्तेः । स्कांदे—दंतधावनकाष्ठेनजिह्वापरिमार्जयेत् ।
 आयुर्वलंयशोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वंनोधेहिवनस्पते । यंत्रेणानेनमतिमान्भक्ष्येदंतधावनमिति काशीखंडान्मंत्रोभक्षणे
 इतिपृथ्वीचंद्रमदनपारिजातौ । छंदोगपरिशिष्टेप्येवम् । अभिमंत्र्याहताशाखामंत्रेणानेनवैद्विजाः । तत ऊर्ध्वंरुमेणैवधावयेच्छाख्या
 तयेत्स्यंगिरःस्मृतेः । शाखाभिमंत्रणइतिस्मृत्यनिरत्नावली । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । सएव—पतिताल्यजपांखंडिदेवाजीवरजस्वलाः ।
 भिषक्पतकिचंडालान्नेक्ष्यादंतधावने । शुनकंविट्पुंराहं चगर्दभंताम्रचूडकम् । अन्यान्नैवेदशान्श्येद्विजशुद्धौविचक्षणः । देवाजीवोदेवलकः ।
 ययुक्करूपतरौ—ऊर्ध्वेनिपतितेसिद्धिस्तथाचाभिमुखेस्थिते । अतोऽन्यथानिपतितेआनीयपुनरुत्सृजेदिति तत्सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतप्रकरणान
 भिज्ञत्वाधारिचिदेव ॥ ॥ उपःपानम् । बृहदात्रेयसंहितायाम्—पिथतिपयुपितंजलमन्वहंतिमिरवांश्चरमग्रहरेनिशः । यदितदा
 लभतेसतुगारुडीदशमपास्तसप्तमस्तगदोनरः । आयुर्वेदेभोजोपि—अंससःप्रसृतीरष्टौरवावदुदितेपिथेत् । नवनागघलंप्राप्यजीवेद्वयशतनरः ।
 शौनकः—पश्चाद्वादशगंडूपैःशुद्धिकृत्वाद्विराचयेत् । ललाटेद्विदाहोश्चऊर्ध्वपुंड्राणिधारयेत् । चतुर्भिःसंकर्षणादिनामभिश्चंदनादिभिः ।
 विष्णुपुराणे—स्वाचांतस्तुगःकुर्यात्सुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शजनांगल्यदूर्वाघालंमनानिच । मार्कंडेयपुराणे—दक्षिणाभिमुखो

यस्तुविदिकसंमुखएवच । केशान्संस्कुस्तेमत्योर्धननाशंसर्विदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेदंतधावनम् ॥

अथाज्यावलोकनम् ॥ मदनपारिजातेन्द्राह्मचिष्णुपुराणयोः—स्वमात्मानंघृतपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । स्कांदे—आदीविप्रस्यवरणंकुर्याद्ब्रह्मानुलेपनीः । ततःप्रतिष्ठयेत्पान्त्रंस्वैर्भैत्रैश्चप्रपूजयेत् । पश्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्गेनसमन्वितम् । प्रातराज्यपात्रदानमंत्रो हेमाद्रौगोपथद्राह्मणे—आज्यंतेजःसमुद्भूतमाज्यंपापहरंपरम् । आज्येनेवास्तृप्यंतिआज्येलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्षदिव्यादियन्मेक त्मपमागतम् । सर्वतदाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु । अन्यच्च—याऽलक्ष्मीर्यच्चदौस्त्वयमेसर्वगात्रेष्ववस्थितम् । तत्सर्वशमयाज्यत्वंलक्ष्मीपुष्टिचवर्धय । इति ॥ ॥ अथकुशाः । चंद्रोदयेऽन्निः—उभयानामिकाभ्यांनुधार्येदभपवित्रके । पवित्रमाह्मार्कैर्द्वेयः—चतुर्भिर्दभैर्पिजूलैर्वाभिणस्यपवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टवर्णवर्णेयथाक्रमम् । यत्तुकात्यायनः—अनंतर्गभिणंसाग्रंशौशद्विदलमेवच । प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचिदितितद्वैश्यपरंपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । स्मृत्यर्थसारेतु—सर्वेषांवाभवेद्वाभ्यांपवित्रंयत्रकुत्रचिदित्युक्तम् । चंद्रिकायांतु—सप्तभिर्दभैर्पिजूलैःकुर्याद्ब्राह्मपवित्रकम् । पंचभिःक्षत्रियस्यैवचतुर्भिश्चतथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेपांतथैवचेति । तथाऽनंतर्गभिणमित्यादितुस्थालीपाकपरमित्युक्तम् ॥ ॥ रत्नावल्याम्—प्रथमंलघयेत्सर्वद्वितीयंतुनलंघयेत् । अग्रपर्वस्थितोदभस्तपोवृद्धिकरोहिषः । मध्येचैवप्रजाकामोमूलेसर्वार्थसाधकः । चंद्रिकायाम्—अंगुलीमूलदेशेतुपवित्रंधारयेद्विजः । राज्ञाद्विपर्वकेचैवविशामग्रेकरस्यतु । रत्नावल्याम्—यज्ञोपवीतमौज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिविजानीयादन्यथातुयथारुचि । पवित्रप्रकारस्तत्रैव—अंगुष्ठधर्पयेद्विद्वान्तर्जन्यापिपुनःपुनः । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पूर्ववद्विधिवंधनम् । आश्वलायनः—तारेणकुर्याद्विधितुपवित्रस्यद्विजोत्तमः । ग्रंथिरांगुलस्तद्वत्तदूर्ध्वमंगुलमतम् । तारः प्रणवः । भरद्वाजः—अत्रोक्तसंख्यापिजूलानेकीकृत्यसमंयथा । मूलानिदक्षिणेहस्तेधृत्वाप्राण्यन्यपाणिना । दक्ष

हस्तो न तद्वा मम नुचल्यं प्रदक्षिणम् । तथैवाग्रेण चावेष्ट्य कुर्याद्रथियथा हृदयम् । वृत्तग्रंथिलक्षणं हेमाद्रौ गारुडे—अर्धप्रदक्षिणीकृत्य शिखापा
 शं प्रवेशयेत् । वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रंथौ पवित्रके । वैष्णवो मार्गः पञ्चाङ्गमार्गः । ब्रह्मग्रंथिरप्यितत्रैव—संयज्य वैष्णवं मार्गं ब्राह्ममार्गं विमिश्रि
 तम् । सङ्कटादक्षिणीकृत्य ब्रह्मग्रंथिः स उच्यते । कर्तुरभिमुखं प्रवेशो ब्रह्ममार्गः । क्षेमप्रकाशो शंखः प्रकारांतरमाह—त्रिगुणीकृतं ब्रुस्तु
 त्रिवृत्वा संनियोजयेत् । ब्रह्मग्रंथिः स विज्ञेयः सदा भोज्यादिषु द्विजैः । चंद्रोदये न्यासः—करं कंठे शिखायां च कर्णयोस्तुभयोरपि । पवित्रधारकोय
 श्वनसपापेन लिप्यते । कात्यायनः—स पवित्रः सदर्भो वा कर्मणोऽपि तु कर्मणि । अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् । नोत्सृज्य तत्पवित्रं तु मु
 क्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् । ब्राह्मे—मंत्रं विना धृतं तत्पवित्रमफलं भवेत् । तस्मात्पवित्रं मंत्राभ्यां धारयेदभिमुखं च । पवित्रं ते तु इत्यादि मंत्रं द्वितयम
 स्यतु । प्रणवस्त्वस्य मंत्रः स्यात्समस्ताव्याहृतिस्तु वा । पृथ्वी चंद्रोदये—धृतं पवित्रं कर्मतिग्रंथिमुक्त्वा तु तत्त्यजेत् । विस्मृत्य यदि यात्रेपुपवित्रं वि
 सुजे तथा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं तत्किल्बिषविशुद्धये । आभ्यलायनः—तस्मिन्क्षीणे क्षिपेत्तोयं वैद्वौ वापयज्ञसूत्रवत् । मूर्मिज्ञात्वा तथा शुद्धां नृ
 त्रिस्तारेण पूरयेत् । भरद्वाजः—कर्मते पुनरादाय पवित्रं द्वितयं द्विजः । शुचौ देशे विनिक्षिप्य दध्यादे तत्पुनः पुनः । यद्युच्छिष्टाद्युपहतं पवित्रं वि
 हृतं भवेत् । तदैव ग्रंथिमुत्सृज्य त्यजेदितरथानहि । मदनपारिजाते कौशिकः—पवित्रस्य तु नाशौ च भाचाते तु कदाचन । पिदृणांतर्पणे त्या
 ज्य मुच्यते पूजने तथा । दर्भे पुनर्हेमाद्रौ स्कांदे—अनामिका धृतादर्भो ह्येकानामिकायापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके । आ
 न्वलायनः—अथ वानामिकाभ्यां तु ग्रंथिहीनं कुशादिकम् । हेमादीन्वाथ विभृयात्सर्वकर्मस्वपि द्विजः । गौडस्तु—मध्यमानामिकाभ्यां तु धा
 रयेद्विदलं कुशम् । संध्यादिकर्मजाप्येषु स्वाध्यायेषु तृपणे । केवलानामिकायां तु अज्ञानाद्वारयेत्कुशम् । श्वानमूत्रसमंतोऽप्यपीत्वा चांद्रायणं चरे

१ मनुनातु—मेखला मज्जिनदं मुपवीति रुमडलम् । अग्न्यग्न्याग्निनिगृह्णीतान्थानियमवत् । (मनु अ २ श्लो. ६४) इत्युक्तेऽनलो वह्निर्निधेपो विचारणीयः ।

द्विदिहारीतोक्तेः कुशधारणमध्यमानामिकयोरित्याहुः । तत्र । वचनसमहानिवेधेषुक्ताप्यनुपलंभात् । सर्ववचनेषुकुशहेसरूपपवित्राणाम
विशेषोक्तेश्च । कुशानूच्याग्रांन्विभृयात् । वज्रं यथासुरद्रसशूलहस्तेहरस्यच । चक्रायुधं यथाविष्णोरेवं विप्रकरेकुशइतिचंद्रिकायांगोभि
लोचनौ संदिग्धपुवाक्यशेषादितिन्यायेनशूलसाम्योक्त्यानिर्णयान्छूलद्वयान्तएवमुख्यः । अतएवतत्रैवहस्तग्रहणं त्रिशूलत्वादिना त्रिशूलसाम्याच्च ।
दर्भसंख्यामाह—समूलाग्नौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणेकरे । सव्ये चैव तयात्री न्वैविभृयात्सर्वकर्मसु । छंदोगपरिशिष्टे—द्वौ दमौ दक्षिणेह
स्ते सव्ये त्रीनासने सकृत् । उपधीते शिखायां च पादमूले सकृत् सकृत् । अत्र च त्वारः पक्षाः । हस्तद्वये दर्भधारणम् हस्तद्वये पवित्रधारणम् दक्षिणेप
वित्रं यामे कुशाः दक्षिण एवोभयमिति । तृतीयः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकइति कात्यायनोक्तेः । लघुहारीतः—
जपे होमे तयादाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अशून्यं तु कं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः । सुवर्णरजतैरिति बहुत्वमेकसुवर्णोद्यवयवविधारणेपियुक्तम् । सुवर्ण
त्वादेरवयवयविष्टुत्तित्वात्सुवर्णादीनां समुच्चयः । अनामिकायां तद्धेमाधारे दक्षिणेकरे इति देवीपुराणे—अनामिकायां हेमधारणोक्तेस्तत्समभि
व्याहृतं रजतमपि तत्रैव धार्यम् । तर्जन्यां रजतं धार्यमिति वचनं तु निर्मूलम् । कल्पतर्वादिभिरनादरादिति वर्धमानः । तत्र । अनामिकाधृतं
हेमतर्जन्यारूप्यमेव च । कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नर इति श्राद्धहेमाद्रौ चंद्रिकायां च योगयाज्ञचल्क्यविरोधात् तर्जन्यारूप्यं जीव
त्पित्रन्यपरम्—उत्तरीयं योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा । नजीवत्पितृकैर्घोर्ये ज्येष्ठो वा विधेय इति चंद्रोदये संग्रहात् । आश्वलायनः—अन्यै
धृतं न गृहीयात्स्वितृणसंभवम् । हेमादयस्तु संग्राह्याः सम्यङ्निष्ठप्यवहिना । स एव—पवित्रे पतिते ज्ञाते तथा जपगणे भुवि । प्राणायामत्रयं कुर्या
त्साम्ना विप्रोऽथ भर्षणम् । जपगणो माला—ह्रैव सर्वदा सर्वंकुर्यादेवा विचारयन् । रौप्यं दक्षप्रदेशिन्यां विभृयाद्दीक्षितो द्विजः । अग्रं किंच हेमं च
तया लोहं योऽरुवम् । गायत्र्यक्षरवर्गेण गृहीयात्ताम्रमुतमम् । अनुष्टुभस्तथारूप्यं त्रिष्टुभः कनकोत्तमम् । गायत्री चतुर्विंशलक्षरा तावदंशं ताम्रम् ।

एवमग्रेपि । द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरानिष्टुप्-शलाकाः कारयित्वातोऽभिसृजेदंगुलीयकम् । शुद्धौ धार्येदिवारात्रयं सममथापि वा ।
 आगमे त्वन्यथोक्तम्-सोमसूर्याग्निरूपाः स्युर्वर्णालोहत्रयंतथा । रौप्यमिदुःस्मृतो हेमसूर्यस्ताम्रं हुताशनः । लोहभागाः सगुद्विष्टाः स्वराद्यक्षरसंख्य
 या । तैल्लोहैः कारयेन्मुद्रामसंकलितसंगताम् । अकारादयः षोडश १६ स्वरास्तावन्तो भागारौप्यस्य । काद्यामांताः पंचविंशतिः २५ हेमः । यादयः क्षांता
 दश १० ताम्रस्य । साग्रं सहस्रं जप्यस्पृष्टां जुहुयात्ततः । तस्यां संपातयेन्मन्त्री सपिपापूर्वं संख्यया । जपः पूर्वोक्तमातृकामंत्रस्य कं खं गं इत्यादिः ।
 निक्षिप्य कुभेतां मुद्रामभिपेकोक्तवर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैः समाहितः । अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः । इयं रक्षाक्षुद्ररोग
 विपज्वरविनाशिनी । क्षारदानिलकेतु-तारताम्रसुवर्णानामर्कपोडशखंडुभिरित्युक्तम् । खंडवोदश । योपदेवः-हिंशुमुचं प्रमंगो रानीश
 वैकेपुगुं वुगो । प्राच्याद्रत्नानि खेटाश्च मध्ये माणिक्यमुष्णगोः । उष्णगुः सूर्यः । हिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानि हीरकशुक्रादिग्रहवोधकानि । मंत्र
 शास्त्रे-अकंदुरक्तगुरुभृगुमंदारिक्तवः । माणिक्यं मौक्तिकं चारुविद्रुमंगारुडपुनः । पुष्परांगलसद्भ्रं नीलंगो मेदकं शुभम् । वैडूर्यनवरत्ना
 निमुद्रांतैः कल्पयेच्छुभाम् । जपहोमादिकं सर्वकुप्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना । योमुद्रांधारयेदेनांतस्य स्युर्वशगाग्रहाः । विन्यासे विशेषो ज्योतिषे-
 माणिक्यमंतस्तारणेर्निधेयवंत्रमुक्ताविलसत्प्रवालम् । गोमेदकं निर्मलमिद्रनीलवैडूर्यकंपुष्पमतस्तुपाचिः । पूर्वोदितः शुक्रशशांकमौमराह किंके

स्त्रिज्यशशांकजानाम् । रत्नानियत्वेन च मुद्रिकायां न्यस्यानि खेटेषु निजोच्चगेषु ॥ इतिलक्ष्मणभट्टकृता चारुर्ब्रह्मगुलीयकप्रकरणम् ॥
 अथ कुशग्रहणम् । कुशाः कतिविधाः रुदाकं थैकाद्याः केऽधिकारिणो गृहीतानामहर्म्यादां चाह स्मृतिचिंतामणौ-अहन्यहनि
 कर्मार्थं कुशोद्धारः प्रशस्यते । तत्रैव-भासिमास्युद्धृतादर्भाभासिमास्येव चोदिताः । उत्तरोत्तरमासेषु धर्मविद्भिरसंमताः । पट्टत्रिंशन्मते-
 मासेन स्याद्मावासाद्भौशास्त्रेन वः स्मृतः । मदनरत्ने शंखमरीची-मासेन भस्यमावासात् स्यादभौच्चयोमंतः । अयातया मास्तेदर्भानियो

ज्याश्चपुनःपुनः । आद्राहुनीयाद्रात्रौनलुनीयाद्वापिसंध्योः । मासःशुक्लादिरितिवधमानः । हेमाद्रौहारीतः—मासेनभस्यमावास्यातस्यां दर्भोच्चयोमतः । यत्तुशंखः—अमायांचैवनच्छिद्यत्कुशांश्चसमिधस्तथेति तत्तत्कालकर्मपर्याप्तव्यतिरिक्तविषयम् । कुशाःकाशाश्चदूर्वाद्याग वार्धचतृणादिकम् । निषिद्धेवापिशृङ्गीयादमावास्याहनिद्विजइतिजाबाल्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः । वनस्पतिगतसोममुहूर्तपरोनिषेधः । त्रिमुहूर्तवसेदकेत्रिमुहूर्तजलेवसेत् । त्रिमुहूर्तवसेद्रोषुत्रिमुहूर्तवनस्पतौ । वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वनस्पतीन् । घोरायांभृणहत्यायांपच्यतेनात्र संशयइतिसौपण्योक्तेरितिमदनपारिजातः । रागप्राप्तस्यायंनिषेधः नैधतन्निषेधेविकल्पापत्तेरितिचंद्रिका । तत्रैवयमः—समूलस्तुभ वेद्मःपिटृणांश्राद्धकर्मणि । श्राद्धमेकोद्विष्टम् । एकोद्विष्टकुशाःकार्याःसमूलायज्ञकर्मणि । वहिर्दूनाःसकृद्दूनाःसर्वत्रपितृकर्मस्वितितेनैवोक्तेः । वहिर्दूनाःउपमूलंदूनाः । तैचैकोद्विष्टतरश्राद्धपराइतिचंद्रिका । तत्रैवपुराणे—पित्र्यमूलेनमध्येननारदानंचयत्नतः । दैवकर्मकुशाग्नेणकर्तव्यंभूतिमिच्छता । तत्रैवसंग्रहे—होमेतर्पणकालेचविवाहेयज्ञकर्मणि । अगर्भिणस्तुयेदर्भाःपुत्रदारधनप्रदाः । तत्रैवहारीतः—पितृदेवद्विजार्थेषुसमूलानाहरेद्विजः । स्मृतिचिन्तामणौ—सप्तरात्रंशुभादर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । भरद्वाजः—पलाशाश्चत्यखदिरवटप्लक्षस मीपगाः । विल्ववैकंतांतस्यास्तच्छायास्थाःकुशाःशुभाः । गृह्यपरिशिष्टे—दर्भाःकृष्णाजिनमंत्राब्राह्मणाहविरभयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानिपुनःपुनः । इदंनभस्यदर्शोच्छिन्नदर्भविषयमितिबधमानः । एतदपवादस्तत्रैव—येचपिंडाश्रितादर्भायैःकृतंपितृतर्पणम् । अमेध्याऽशुचिलिप्तायेतेपांत्यागोविधीयते । हारीतः—पथिदर्भाश्चितौदर्भायेदर्भायज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुपटकुशान्परिवर्जयेत् । अत्रपटत्वमविवक्षितम् । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भायैःपितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषाम्यातेपांत्यागोविधीयते । मूत्रोच्छिष्टधृतायेचेतिचर्धमानधृतःपाठः । येत्वन्तर्गभितादर्भायैचच्छिन्नानलैस्तथा । काथिताश्चाग्निनादर्भास्तान्दर्भान्परिवर्जयेदितिबृद्धहारीतोक्तेः । शंखः—नीवीमध्येस्थिताद

भाप्रहसूत्रेचयेधृताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्येतुकर्णेचदक्षिणे । नीवीपरिधानं वस्त्रग्रंथिरितिकल्पतरुः । चन्द्रोदयेसंग्रहे—अग्निकार्ये
चयागेचसमूलान्परिवर्जयेत् । संग्रहे—आचांतःप्राक्कुशास्त्यक्त्वापाणावन्यांश्चधारयेत् । श्राद्धारंभेतुयेदर्भाःपादशौचेविसर्जयेत् । अर्च-
नादौतुयेदर्भाःउच्छिद्यन्तेविसर्जयेत् । पार्वणादौतुयेदर्भाःआघ्राणन्तेविसर्जयेत् । मार्जनादौतुयेदर्भाःपिंडोत्थानेविसर्जयेत् । उत्तानादौतुयेदर्भा
दक्षिणन्तेविसर्जयेत् । प्रार्थनादौतुयेदर्भानमस्कारेविसर्जयेत् । विकिरेपिंडदानेचतर्पणेस्नानकर्मणि । आचांतश्चप्रकुर्वीतदर्भसत्यजनबंधुः । दर्भ
काल्यायनः—समूलाःपितृदेवत्याःकल्माषावैश्वदेविकाः । ह्रस्वाःप्रवरणीयाःस्युःकुशादीर्घास्तुवर्हिपः । प्रवरणीयाःस्नानाघर्हाः । दर्भ
ग्रहणमंत्रमाहशंखः—विरिचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणिपापानिदर्भस्वस्तिकरोभव । स्मृत्यर्थेसारः—हुंफद्रकारेणमं
त्रेणसकृच्छित्त्वासमुद्धरेत् । हेमाद्रौकाष्ठर्णाजिनिः—पूर्वतुशिथिलीकृत्यखनित्रेणविचक्षणः । आदधात्पितृतीर्थेनहुंफद्रहुंफद्रसकृत्सकृत् । मपजा
भरद्वाजः—शुनाशुद्धवराहेणमार्जरेणैकचक्षुषा । खरेणकुक्षुटनैवस्पृष्टःकर्मरिपुःकुशः । कपिनाकृकलासेनपतितेनात्यजातिना । मपजा
रोगिणास्पृष्टःकुशःकर्मस्वशोभनः । देवलेनचपण्डेनब्राह्मणेनाज्ञातजन्मना । वर्ज्यःसूतकिनास्पृष्टःकुशोऽनुष्ठेयकर्मसु । रक्तश्लेष्माश्रुभिःस्पृष्टःक्रि
यायुक्तःपुराधृतः । उच्छिद्यजनसंस्पृष्टःकुशःकर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकावेद्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । अन्याःसदोपायास्ताभिःकुशःस्पृष्टः
क्रियारिपुः । आत्रेयिका गर्भिणी । अपराकै—कुशःकाशायवादर्वागोधूमाश्चायंकुदुराः । उशीरानीहयोमुंजादशदर्भाःसवत्वजाः । बल्व
जादक्षिणदेशेमोळइतिप्रसिद्धातिहेमाद्रिः । दर्भत्वोक्तिःकाशादिस्तुत्यर्था । दर्भाभावेद्विजःकर्मकाशैःकुर्वीतसंयतइतिशंखोक्तेः । नागदे
वाहिकेसुमंतुः—कुशःकाशःशरोगुन्द्रोयवादर्वाश्चबल्वजाः । गोकेशकंदौमुंजश्चपूर्वाभावेपरःपरः । वृद्धपराशरः—दर्भैर्लोहितदर्भैश्चका

शरीरणयत्त्वैः । शुकभान्यतृणैर्वापिदर्भकार्यचरेद्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेन्द्रदूर्वाभिःकदाचन । बौधायनः—हस्तयोरुभयोर्द्वौद्वावासेनेपितथैवच । लेखनेचतयाद्वौत्तरणेपोडशस्मृताः । कौशिकः—गवांवालयवित्रेणसंध्योपास्तिकरोतियः । सवैद्वादशवर्षाणिद्वृतसंध्योभवेन्नरः । भरद्वाजः—रोम्याणविव्रकरणेनियमोनकुशेष्विव । पाद्मे—नदर्भानुद्धरेच्छूद्रो नपिवेत्कापिलंपयः । नोचरेत्यणवमंत्रपुरोडाशंनक्षयेत् ॥ इतिश्रीभन्नायणभट्टात्मज०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारवेकुशप्रकरणम् ॥

अथप्रातःस्नानम् । शंखलिखितौ—अनश्नन्त्यायादिति । अनश्नन्तांबूलाद्यभक्षयत्रितिकल्पतरुः । हेमाद्रौकौर्मे—नित्यमभ्युदयात्पूर्वस्नातव्यंशुद्धिमिच्छता । एषाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यशः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यमंत्रवर्ज्यविगाहनम् ॥ ॥ भारते—ब्रह्मक्षत्रविशाचैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमस्कारकंस्मृतम् । तूष्णीमितिश्रौतस्मार्तमंत्रनिषेधेप्रासेनमइतिनमस्कारमंत्रोविधीयते । सएवमृद्धोमयत्स्नानपिविज्ञेयः । तेनाश्वक्रांतेइत्यादिमंत्रोनेतिमदनपालः । श्रीदत्ताहिंकेतु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधोनपौराणानामित्युक्तम् । दौडरानंदेप्येवम् । कल्पतरुस्तु—कर्मागमंप्राठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रोनमइत्येवोच्चारयेदिति । शूद्रश्चिरोमणावप्येवम् ॥ ॥ समर्तृकाणांस्त्रीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नाननिमित्तेप्यशिरस्कत्वविधानात् । व्रतंगे सशिरस्कताविधानाच्च । जात्रालिः—धतंतप्रातरुत्थायंदंतधावनपूर्वकम् । आचरेदुपसिद्धानंतर्पयेद्देवमानुषान् । आश्वचंद्रिकायांपुराणे—चतस्रोघटिकाःप्रातरुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगांभःसदृशःस्मृतः । यतयो नियताः । अरुणोदयःसंध्यापूर्वकालः । संध्यायांनिषेधादितिहरिहरः । तत्र । संध्यापूर्वकालेऽपिरात्रित्वेननिषेधादित्याचारादर्शः । तदपिन । वक्ष्यमाणपराशरवाक्येनापरात्रेस्नानोक्तेः । वृद्धपराशरः—उपस्तुपसित्यत्स्नानंक्रियेतनुदितेरवौ । प्राजापत्येनतनुत्यंमहाप्रातकनाशनम् । उपःकालस्तुलोहितदिगु

पलक्षितकालात्प्राक्कालइतिकल्पतरुः । नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशेचविष्णुः—नाडिकाषट्पंचाशत्प्रातस्त्वेकाधिकोरुणः । उपःका
 लोऽष्टपंचाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः । यच्चुर्भाकेडयः—सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः । अग्रेर्विहरणं चैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते । इतितदुपः
 कालासंभवेइतिकेचित् । उदयपदेनोपःकालोलक्ष्यतइतिवर्धमानः पृथ्वीचंद्रश्च । तेन रात्रौ न कुर्यादित्यर्थः । अविहितविशेषविषयमिति
 दोडरानंदः । इदं नित्यकाम्यं च । सप्ताहं प्रातरस्नायीद्विजः शूद्रत्वमाधुयादिति वसिष्ठोक्तेः । उपस्युपसीति वीप्साश्रुतेश्च । प्रातः स्नानं ह
 रेत्यपमलक्ष्मीग्लानिमेव च । अशुचित्वं च दुःस्वसंतुष्टिपुष्टिचच्छतीति काशीखंडाच्च । प्रातः स्नायी भवेन्नित्यमध्यस्नायी सदा भवेदिति व्या
 घ्रपादोक्तेर्मध्याह्नस्नानमपिनित्यमिति हेमाद्र्यादयः । नित्यमेव तु मध्याह्ने प्रातश्चकचकस्य चिदिति स्मृत्यर्थं सारान्मध्याह्ने एव नित्यमित्या
 चारादर्शः । कामधेनावप्येवम् । दक्षस्मृतिगारुडयोः—प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यत्ते स्त्रिपवणं स्नानं सकृदु
 ब्रह्मचारिणः । सकृदित्यशक्तपरम् । स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी गृहीतथेति चंद्रोदये संभ्रहोक्तेः । बह्वचपरिशिष्टे—स्नानं प्रक
 म्य तत्प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादेकतरत्र वेति । कात्यायनः—यथाह नित्यप्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दंतान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे च तद
 मंत्रवत् । अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्य मंत्रस्नानादिवेति पृथ्वीचंद्रः । अमंत्रवदत्यमंत्रम् । गृहेऽपि द्विजजातीनां मंत्रवत् स्नानमिष्यते इति हे
 माद्रौ जैमिनिस्मृतं । साम्नं नद्यादावप्येवम् । अल्पत्वाद्धो भकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः । प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपोविगहितइति
 कात्यायनोक्तेः । चतुर्विंशतिमते—प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं गृहस्थस्य विधीयते । शक्तश्चेद्बुभुभं कुर्यादशक्तस्त्वापराह्निकम् । तत्सशि
 रस्कम् । जायातिः—अशिरस्कं न वेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । स्मृत्यर्थं सारे—चक्षुरोगी कर्णरोगी शिरोरोगी कफाधिकः । कंठस्ना
 नं प्रकुर्वति शिरः स्नानसमं हितत् । मुखवक्त्रत्वापादकोरोगः । आयुर्वेदेऽपि—स्नानमर्दितेन त्रास्य कर्णरोगाति सारिषु । आध्मानपीनसाजीर्णे

भुक्तवत्सुचगर्हितम् । हेमाद्रौवाराहे—त्रिभिःसारस्वतंतोयंपंचाहेनतुयामुनम् । सद्यःपुनातिगांगेयंदर्शनादेवनार्मदम् । समुद्रगानां सरितामन्यामपित्ययः । पावनंस्नानदानेपुत्राजापत्यसंस्मृतम् । रूपनारायणीयेत्राहो—नद्यांप्रत्येकशःस्नानेभवेक्षोदानजंफलम् । गोप्रदानैश्चदशभिःस्नानेपुण्यंतुसंगमे । अग्निपुराणे—भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रक्षवणोदकम् । ततोपिसारसंपुण्यंतस्मान्नोदयमुच्यते । तीर्थतोयंततःपुण्यंगांगपुण्यंतुसर्वतः । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—त्रिरात्रफलदानद्योयाःकाश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तुपक्षस्यमासस्यसरितांपतिः । त्रिरात्रफलदाः नदीभिर्ब्रजलाधिकरणकत्रिरात्रस्नानफलदाः । पक्षादावप्येवमितिरूपनारायणः । त्रिरात्रोपवासफलदाइतिहेमाद्रिः । धृद्धयाज्ञवल्क्यः—नदीस्नानानिपुण्यानितडागेमध्यमानिच । वार्षिकेजघन्यानिगृह्वत्यवराणिच । गारुडे—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंक्रियांगमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुर्कृतव्यमुणोदकपरोदकैः । माधवीयेगार्ग्यः—कुर्यान्नैमित्तिकंस्नानंशीताद्भिःकाम्यमेवच । नित्यंयाहृच्छिकंचैवयथारुचिसमाचरेत् । हेमाद्रावप्येवम् । असमुद्रगताश्चापियाःकाश्चिद्विपुलोदकाः । अशोण्याग्नीष्मकालेऽपितामुस्नानंसमाचरेत् । गुप्यंतियाःकुसरितोग्रीष्मेसूर्याशुतापिताः । तासुस्नानंनकर्तव्यंदृष्टतोयास्वपिकिचत् । इदंकाम्यपरम् । रूपनारायणीयेभविष्ये—शिवलिंगसमीपस्थंयत्तोयंपुरतःस्थितम् । शिवगंगेतिजज्ञेयंतत्रस्नानादिवंजयेत् । तत्रैव—देवार्चादृष्टिपूतेतुस्नानंकृत्वाजलाशये । सर्वपापविनिर्मुक्तःक्षणाद्भवतिनिर्मलः । चंद्रोदयेधृद्धपराशरः—कूपेपूज्यततोयेनस्नानंकुर्वीतवाभुवि । योगयाज्ञवल्क्यः—अलाभेदेवस्नानांसरितांसरसांतथा । उद्धृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् । सरउत्सृष्टम् । पराशरः—कदाचिद्विदुषामत्यानस्नातव्यंपरांभसा । पंचवाससत्वापिंडान्स्नायादुद्धृत्यतत्रतु । शौनकः—उद्धृत्यमृत्तिकापिंडान्दशपंचतथाक्षिपेत् । पैठीनसिः—त्रीन्पिंडानुद्धृत्यस्नायादिति । वौधायनः । निरुद्धासुतुमृत्पिंडान्कूपाच्चत्रीन्धटांस्तथा । अत्राप्रतिष्ठितमात्रेपिंडोद्धारइतिग्रांचः । तन्न । अप्रतिष्ठित

जलत्वेन तत्र खानाभावात्परस्वोपयोगे चौर्यापत्तेश्चेति हरिहरादयः । अतः पिण्डवयोद्धारः सेतुपरः । पंचपिण्डोद्धारस्तदन्यपरः । सप्तादिपिण्डोद्धार
स्वर्पणार्थमिति पृथ्वीचंद्रः । यथासामर्थ्यव्यवस्थेति चंद्रिका । सर्वमेतदनुत्पद्यविषयम् । अनुत्पद्ये पुनस्वायातथैवासंस्कृतेषु चेति मरी
च्युक्तेः । पराशरः—न तीर्थेभ्यः कुलेखायाच्चासञ्जनसमावृते । दर्भहीनोऽन्यचित्तश्च न नग्नो न शिरोविना । बौधायनः—शाल्म
लीति तिणीचैव कांजश्च हरीतकी । कोविदारकवित्वाकर्णचदरीचविभीतकः । शैलुश्च खादकश्चैषां खायाखानविवर्जयेत् । माघवीये आप
स्तम्बः—अंसजैः खानिताः कृपास्तडागोवाप्यएव च । एषु खात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति । खानितग्रहणादखानितेन दोषः । तत्रै
व विष्णुः—जलाशयेष्वथालेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कथिताशुद्धिर्महत्सु न तु दूषणम् । चंद्रिकायां बौधायनः—अधोवर्णो देकहा
नवर्जनं द्वां द्विजातिभिः । तस्यां रजकतीर्थं तु दशहस्तेन वर्जयेत् । तत्रैव पुराणे—स्रवन्नदीयुनस्वायात्प्रविश्यांतः स्थितो द्विजः । मरीचिः—
नद्याय च परिभ्रष्टं नद्याय च विवर्जितम् । गतप्रत्यागतं च ततो यपरिवर्जयेत् । खानादाविति शेषः । परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । विवर्जितं नदीतोनिः स्र
तम् । गतप्रत्यागतमविच्छिन्नमावर्तत इति चंद्रिका । व्याघ्रपादः—सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानघोरजखलाः । तासु खानं कुर्वीत वर्जयित्वा स
मुद्रगाः । खानं तर्पणादेरुपलक्षणम् । न खानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानव इत्यत्रिस्मृतेः । तीरवासिनां निषेधः । न तु तत्तीरवासिनामिति
अस्थलीसेतौ निगमात् । समुद्रगानां तु हेमाद्रौ देवीपुराणे—समुद्रगामिनीनां तु पद्मं रजश्च ध्येते ॥ नदीराहकात्यायनः—
धनुः सहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासानं विद्यते । न तानदीशब्दवहागतौ स्ते परिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमिति चाचस्पतिः । भविष्योत्तरे—आदौ
कर्कटके देविमहानघोरजखलाः । त्रिदिनं तु चतुर्थे हि शुद्धाः स्युर्जह्वीयया ॥ महानघश्चोक्ता ब्राह्मे—गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा

चवेणि रु । तापीपयोष्णीर्विध्यसदक्षिणेतुग्रकीर्तिताः । भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविध्यस्योत्तरतःस्थिताः । चंद्रिकायांचामनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्रासुप्रयोगासत्याकावोरिवच । दुग्धोदानलिनीरेवावारिसीता कलस्यना । एता अपि महानद्यः सप्तमूलाद्विनिर्गताः । अपराकर्मरीचिः—तपनस्यसुतांगंगौतमीचसरस्वती । रजसानाभिभूयंतेवेणाचन दसंज्ञिताः । देवलः—शोणसिंधुहिरण्याख्याः क्रोकलोहितधर्षाः । शतद्रश्चनदाः सप्तपावनाः परिकीर्तिताः । हेमाद्रौ वामनपुराणे—सरस्वतीनदीपुण्यातथावैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैव गंगामंदकिनीनदी । मधुसूत्रवांशुमतीकौशिकीयमुना तथा । दृपद्वतीमहापुण्यातथाहिरण्व हंगंगारजस्वलेत्यंतर्गतं रजोत्रिपयम् । गंगार्धर्मद्रवः पुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतं रजोदोषाः सर्वावस्थासु चामला इति निगमादिति भट्टाः ॥ रजोयुक्तनदीस्नाने प्रायश्चित्तमुक्तं त्रिस्थलीसेतौ संग्रहे—कालेन भस्मशुद्धं स्यात्त्रिरात्रं तु नवोदकम् । अकालेतु दशाहं स्यात्स्नानाद्यादहनि नंदे च पाठः । दृढयाज्ञचल्क्यः—प्रभूते विद्यमानेऽपि उदके सुमनोहरे । नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीचोत्सृज्य कृत्रिमे । दृढपराशरः—मित्रायाश्च द्रष्टेनैकहस्तेन वा तथा । उद्धृताभिरपि स्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । आपस्तंबः—सशिरोमञ्जनमप्सु वर्जयेदस्ति मिते च स्नान मिति । अशिरोमञ्जनमिति पाठे मञ्जनयोग्यजले पात्रक्षालनं न कार्यमित्यर्थ इति हरिहरः । व्यासः—नद्यां चास्तमिते सूर्यवर्जनीयं सदा बुधैः । न स्नानमाचरेद्दुःस्त्वानातुरो न महानिशि । नवासोभिः सहा जक्षं नाविज्ञाते जलशये । अत्रास्तमितशब्देनाद्ययामो निषिद्धो महानिशाशब्देन मध्ययामः । आचारादर्शोऽनुवस्तमितपदेन सर्वरात्रिनिषेधः । महानिशानिषेधोपाधिक्यार्थ इत्युक्तम् । नैमित्तिकं तु स्नानं रात्र्यादावपि कार्यम् ।

नैमित्तिकं कर्तव्यं स्नानं दानं च रात्रिष्विति वचनात् । हेमाद्रौ भविष्ये—न स्नायादुत्सवेऽतीते मंगलं विनित्यं च । अनुब्रज्य सुहृदं धूतं च यित्वे
 प्रदेवताः । अत्र शीतलजलस्नानमेव निषिद्धमिति शिष्टाः । स्नानमात्रमिति युक्तम् । तत्रैव—मंगलेष्विव्यते स्नानं वृद्धौ पर्वोत्सवेषु च । खेह
 मंत्रसमायुक्तं मध्याह्नाभ्यामिदं विशेषतः । अयं पूर्वोक्तप्रतिप्रसव इति हेमाद्रिः । अपूर्वस्नानविधिरेवेति युक्तं प्रतीमः । योगयाज्ञवल्क्यः—दर्श
 स्नानं कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः । स्नानं कुर्वीत पित्रोस्तु जीवितोः । यत्तु गर्गः—त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वदा । शुद्धविदक्षत्रियाः
 स्नानपरमिति पारिजातः । दर्शप्रयुक्तस्नानपरमिति टोडरानंदः । यत्तु गर्गः—त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वदा । तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकेन त्वित्या
 स्नानं नाचरेयुः कथंचनेति तन्नित्यं नैमित्तिकान्यपरम् । यादृच्छिकं तु यत्स्नानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः । रागप्राप्तस्नाननिषेधो
 पस्तं योक्तैरिति मदनपारिजातः—अंभोवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकमिति वचनोक्तस्नाननिषेध इति कल्पतरुः । रागप्राप्तस्नाननिषेधो
 वैधनिषेधे विकल्पायापत्तेरिति टोडरानंदः । गर्गपैठीनसि वसिष्ठाः—पुत्रजन्मनि संक्रांतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नाने च कर्तव्येति थि
 दोपोन विद्यते । अपराकैब्राह्मे—स्नानं संक्रमणं स्वप्नं दिग्वासान समाचरेत् । व्यासः—नादशकेन वस्त्रेण स्नायात्कौपीनकादृते । नान्यदी
 येन नाद्रेण न सूच्याग्रथितेन च । अत्रेतरकर्मवद्वक्ष्यधाराणं नियमितमिति कल्पतरुः । मेघातिथिस्तु—एकेन वाससा स्नायाद्वाभ्यामनियमः
 स्मृतः । बहुभिः प्रतिपेधस्तु स्नाने फलमभीप्सितमित्याह । अपराकस्तु—अस्पृश्यस्पर्शेनैव वार्तायां पुत्रजन्मनि । तीर्थे द्विवाससा स्नानमन्यत्रै
 केन वाससेत्याह । वार्ता मरणवार्ता । सदोपवीतिना भाव्यं सदवद्धशिखेन चेति वाक्येन वद्धशिखित्वयज्ञोपवीतित्वयोः सर्वदा प्राप्तौ पुनः स्नानप्रकर
 णे वद्धशिखित्वयज्ञोपवीतीति काल्यायनोक्तिः शिखाभिन्नकेशवंधोत्तरीयनिवृत्त्यर्थेति हरिहरः । तत्र । अनेनैव सिद्धावेकवस्त्राः प्राचीनावीतिन

इति काल्यायनोक्तिर्येष्यापत्तेः । यत्वेतन्नैमित्तिकस्नानान्तरेद्विवक्षताज्ञापकमिति नैतज्ज्ञापकायत्तं किं तु वाचनिकं वांतरादनादावपि तथापत्तेः । मुक्तकेशैर्न कर्तव्यं प्रेतस्नानं विना कचिदिति घृद्धवसिष्ठोक्तेः । अतएवाचारादर्शोऽस्यानुवादत्वाच्चोत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मदसाचार्योऽपि सवयोऽहर्हरामुलेति शांत्वायनसूत्रे सवक्षग्रहणं द्वितीयवक्षग्रास्यर्थमित्याह । हेमाद्रौ शौनकः—तथाभ्युक्षणमाहर्तुपात्रमौदुंबरद्वयम् । जपार्थमक्षमालां च रुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवं संभृतसंभारः स्नानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । औदुंबरं ताम्रमयम् । ग्राज्ञयत्कथं—मृद्रोमयतिलान्दर्भां न्युष्पाणि सुरभीणि च । आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थे प्रयतः शुचिः । इदं कातीयानां प्रातर्मध्याह्नयोः । आश्वलायनानां तु षट्चपरिशिष्टे—प्रातर्गोमयेन कुर्यान्मृदामध्यं दिने शुद्धाभिरद्भिः सायमिति । स्मृतिसारे—जलं तैत्तिलदर्भास्तु योऽनुष्ठानाययाचते । नानुष्ठानफलं तस्य दातुं रेवहितफलम् । वामने—निषिच्य तीरे कुशपिंजुलानि पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च । प्रक्षाल्य पादौ च मुखं च कंठं यज्ञोपवीतं च जलं पिबेच्चिः । यज्ञोपवीतं कंठे कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्येत्यन्वयः । पादप्रक्षालनमलस्नानवह्निः कार्ये । जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् । निर्णिक्तपादः प्रविशेन्ना निर्णिक्तः कथंचनेति व्यासोक्तेः ।—मलस्नानं वह्निः कृत्वा आचम्य ग्राभ्युखः स्थितः । प्राणायामांस्ततः कुर्यात्ततो ध्यात्वा दिवा करमिति चंद्रिकायां यमोक्तेः । वामने—कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबंधं विधाय च । प्राणायामं तथा कुर्यादिति व्यासः । स्मृत्यौ कारंतुं गायत्र्या नियमिषीयाच्छिखांततः । पट्टत्रिंशन्मते—शिखाबंधस्तु गायत्र्या नैर्ऋत्या ब्रह्मं ध्रतः । विष्णुः—संकल्पपूर्वकं स्नानं कुर्याद्विप्रः समाहितः । मनुः—तिथिवारादिकं ज्ञात्वा सुसंकल्प्य यथाविधि । स्नायादिति शेषः । व्यासः—स्नोतसोऽभिमुखः स्नायान्मार्जनं चाधर्मर्षणम् । अन्यथा कर्ममुखो रात्रौ ग्राभ्युखोऽग्निमुखोऽपि वा । संध्यामुखस्तु संध्यायां तथा चाधंतयामयोः । स्नोतोभिमुखत्वं वदुच परम् । स्नोतसोभिमुखः स रि त्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुख इति षट्चपरिशिष्टात् । कातीयैतौत्तरीयादीनां सर्वत्राकार्काभिमुखं स्नानम् । आचारदर्पणेऽप्येवम् । तेषामपि

रात्रीप्रयाहाभिमुखं नानंघादादित्युपक्रम्य सूर्याभिमुखोमज्जोदितिसामान्येनकात्यायनोक्तोरितिहरिहरः । अथमर्पणादिसर्वपांशोतोभिमुख
 म् । ततोऽगुण्डीभिस्तुथोत्रद्विनासिकामुखम् । पिघायातन्त्रतिस्रोतश्चिज्जैषेदधमर्पणमितिब्यासस्मृतैः । आश्वलायनः—गृहेगृहमुखं
 त्रियादन्यत्रापिमुखायैः । एतद्वद्वृक्षपरम् । अन्येषां तु वृद्धयाज्ञवल्क्यः—स्यांवरेगृहेचैवसूर्यसंमुखमाप्नुवेत् । जीवत्पितृकनिर्णये—ना
 मिमात्रजलेगत्वाकृत्याकेशान्द्विधाद्विजः । जीवस्वितानकुर्वीतदक्षिणेकेशसंचयम् । वृद्धपराशरः—निरुध्यकर्णौनासांचत्रिःकृत्योन्मज्जनंत
 तः । कृष्णभट्टीयेचिश्वाभिन्नः—नाभिमात्रेजलेतिष्ठन्सप्तद्वादशसंचवा । त्रिचारंवापिचाक्षुत्यस्नानमेवंविधीयते । हेमाद्रौसंग्रहे—गं
 गांग्यांकुरुक्षेत्रंप्रयागोदधिसंगमम् । तीर्थान्येतानिसंस्तुततोमञ्जलाशये । तत्रैवव्यासः—कुरुक्षेत्रंगंगंप्राभासंनैमिषं तथा । तीर्थान्ये
 तानिसर्वाणिस्नानकालेभवंतुमे । तत्रैवगंगावाक्यम्—मंदिनीनलिनीसीतामालतीचमलापहा । विष्णुपादाब्जसंभूतांगगात्रिपथगामिनी ।
 भागीरथीमोगवतीजाह्नवीविदेशेश्वरी । द्वादशैतानिनामानियत्रयत्रजलाशये । खानोद्यतःस्मरेन्नित्यंतस्यतत्रभवान्यहम् । तीर्थेऽस्मृतिःकृत्रिमे ।
 ननदीपुनदीव्यात्यर्घतेपुनपर्वतम् । नान्यांप्रशंसेतत्रस्तस्तीर्थेष्व्यायतनेपुचेतिचंद्रोदयेदेवलोक्तेः । गंगादिपुण्यतीर्थानिक्वत्रिमादिपुसंस्मरेदि
 त्तिपराशरोक्तैश्च ग्यादिऽस्मृतिःसंनिहिततीर्थोभावे । गंगायास्तुसर्वत्र । यत्रस्थानेतुयत्तीर्थंनदीपुण्यतमाचया । तांध्यायन्मनसास्नायादन्यत्रे
 ष्विचितनमितिहेमाद्रौभृगूक्तेः । अन्यत्रउद्धृतजलेइतिटोडरानंदः । स्नानकालेन्यतीर्थेषुजप्यतेजाह्नवीजनैः । विनाविष्णुपदं कान्यत्स
 मर्षाक्षपशोधनइतिनिर्णयामृतैस्कांदाद्य । प्रतापभातेऽप्येवम् ॥

अधपरिशिष्टोक्तःस्नानविधिः । गोमयंतंतरिक्षस्थंसंगृह्य सूमिष्ठंचोपर्यधश्चसंलय्य घौतपादपाणिमुखआचम्य संध्योक्तवदाम्नायु

क्षणादिकृत्वा द्विराचम्यसंयतप्राणः कर्मसंकल्प्य गोमयवीक्षितमादाय सव्येपाणौकृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधाविभज्य दक्षिणभागंप्रणवेनदिशुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षित्वा मध्यममानस्तोकइत्युचाभिमन्त्र्य गंधद्वारामित्युचाभूषादिसर्वांगमालिप्यप्रांजल्विरुणभवतेहृत्क्षितिद्वाभ्यां प्रसंम्राजेवृहदचैति सूक्तेन हिरण्यशृंगवरुणंप्रपद्येतीर्थमेदेहियाचतः । यन्मयामुक्तमसाधूनांपेभ्यश्चप्रतिग्रहः । यन्मेमनसावाचाकर्मणावाहुकृतंकृतम् । तन्नइंद्रो वरुणोवृहत्सतिः सविताचपुनंतुपुनः पुनरितिद्वाभ्यांचप्रार्थ्य । याः प्रवतइतितीर्थमभिमृश्यावगाह्यसातोद्विराचम्य मार्जयेदंचयोर्यंत्यध्वभिरित्यष्टाभि रापोद्विष्टेतिनवभिरथतीर्थमंगुष्ठेनेममेगंगइतित्रिः प्रदक्षिणमालोढ्यप्रकाशपृष्ठमग्नोऽधर्मपणंत्रिरावर्त्यनिमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्वया मुलशंखमुद्रयायोनिमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्निमुखेबाहोरुरसिचात्मानंगायत्र्याभिमिच्य त्वनोअग्रेवरुणस्येतिद्वाभ्यां तरत्समंदीधावतीतिसूक्तेन पु नः स्नायान्मूर्ध्निचाभिमिचिचेत्तद्विष्णोरक्ष्णोअग्रेयत्कचेदमित्येताजपेत् । साक्षताभिरद्भिः प्राञ्जुखउपवीतीदेवतीर्थेनव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादि देवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वोदञ्जुखोनिवीतीसयवाभिरद्भिः प्राजापत्येनतीर्थेनऋषीन्व्याहृतिभिर्द्विद्विस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीतीपितृतीर्थे नसतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिर्भूरित्यादित्रिखिस्तर्पयेदथतीरमेत्यदक्षिणामुखः प्राचीनावीतीयेकेचास्मदितिवस्त्रंनिष्पीड्योपवीत्यपउपस्पृश्य परिधा नीयमभ्युक्ष्यपरिधाय द्वितीयंप्रोक्षितंप्रावृत्याचामेदथसंध्यामुपासीतेति ॥ ॥ शंखमुद्रालक्षणाभागमे—वामांगुष्ठतुसंगृह्यदक्षिणेनतुमु ष्ठिना । कृत्वोत्तानंततोमुष्टिभंगुष्ठतुप्रसारेत् । वामांगुल्यस्तथास्थिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठसंपृष्टाः शंखमुद्रयमीरिता । यो निमुद्रापितत्रैव—मिथः कनिष्ठिकेवध्वातर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वसंस्थिष्टेदीर्घमध्यमयोरधः । अंगुष्ठाग्रद्वयंन्यस्येद्योनिमुद्रयमी रिता । अयंप्रातः स्नानविधिर्वहुचानाम् । कातीयानांतुमध्याह्नस्नानविधिरेव ॥ ॥ प्रातः स्नानेयोगयाज्ञवल्क्यः—यएपविस्तरेणोक्तः स्नानस्यविधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्नकुर्याचेत्तत्रायंविधिरुच्यते । स्नानमंतर्जलेचैवमार्जनाचमनेतथा । जलाभिमंत्रणंचैवतीर्थस्यपरिकल्पनम् ।

अथमर्पणसूक्तेन त्रिवृतनेनित्यशः । खानाचरणमित्येतदुपदिष्टमहात्मभिः । अन्यांश्च वारुणान्मन्त्रान्कामतः संप्रयोजयेत् । अयं चांगसंको-
चो मध्यह्नौ खानेनपि । मार्कण्डेये—मातरं पितरं जायां ग्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं भेतसः । चंद्रिकायां बृहद्रसिष्टो
चो मध्याह्नौ खानेनपि । पैठीनसिः—प्रतिकृतिं कुशमयी तीर्थं चारिणिमज्जयेत् । कुशोसिकुशपुत्रोसि ब्रह्मणा
चक्रौ तु—निमज्जयेत् यमुद्दिश्य द्वादशांशं भेतस इत्युक्तम् । अत्र पूर्ववाक्ये निमज्जेत तिष्ठते भोजनरूपं खानं जीवत्यतिनिधिवत् खाने । उत्तीर्य पीडयेद्द्वलं सं
निर्मितः पुरा । त्रयि खाने पिसखा तोयस्येदं ग्रंथिबंधनम् । खानादन्तं तं तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः । खानादन्तं तं तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः । उत्तीर्य पीडयेद्द्वलं सं
नंतु मृतप्रतिनिधिवत् खाने इति प्रयोगगपारिजातः । खानोत्तरं तदंगतर्पणं कुर्यात् । खानादन्तं तं तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः । अस्पृश्यस्पर्शार्थादिनि
ध्याकर्मतः परमिति चतुर्विंशति मतात् । खानेषु चैव सवेषु तर्पयेत् पितृदेवताः । काम्येनित्ये विशेषेण तत्प्रकुर्यात्प्रयत्नत इति चंद्रिकायां व्या
घ्रोक्तेः । चंद्रोदये ब्रह्मांडे—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं खानमुच्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य तदंगत्वेन कीर्तितम् । अस्पृश्यस्पर्शार्थादिनि
मित्तखाने तु—अस्पृश्यस्पर्शेनैव तिलैश्च पतेश्चुरभगे । खानं नैमित्तिकं क्षेत्र्यं दैवपित्र्यविजितमिति पराशरोक्तं तर्पणमित्युक्तं गयादा
सनियंधे आचारं चिन्तामणौ च वाचस्पतिमिश्रैः । खानांगतर्पणं विद्वान्कदाचिन्नैव हापयेदिति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ताच्च आशौचे पितृभ्रव
ति । स्मृत्यर्थं सारं व्येवम् । माघवीथेयमः—द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेद्दुदकांजलिम् । गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलक्षिपेत् । चंद्रो
दये दक्षः—प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राञ्जुलः सुरान् । उदब्धानुब्यांस्तर्पेत पितृन्दक्षिणतस्तथा । बौधायनः—अनुत्तीर्य मण्डपसिंघतीत्यनु
त्तीर्य वेदम् । तत्प्रकारः पृथ्वीचंद्रोदये—भूदेवांस्तर्पयामि । भुवदेवांस्तर्पयामि । स्वदेवांस्तर्पयामि । भूर्भुवः स्वदेवांस्तर्पयामि । एवं ऋ
तीर्य वेदम् । अनादेशे दक्षिणं प्रतीयादिति सूत्रका

सूत्रोक्तप्रज्ञयज्ञांगस्यापि वृत्तपणतद्वाक्ष्येण न पश्चात् ।

नैतिकमहाकवी ।

अथैतिह्यमलाकरीये ।

प्यादीन् । अथवाभूर्देवगणंतर्पयामि । भुवर्कपिगणंतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणंतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणंतर्पयामि । कृष्णभट्टीये—उपवीती
 दद्यादयोयेदेवास्तान्देवांस्तर्पयामि । भूर्देवानित्यादि । निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयऋषयस्तानृषींस्तर्पयामि भूर्कृषीनित्यादि । प्राचीनावीतीसोमः
 पितृमान्यमोगिरिस्वानग्निप्रात्ताःकथ्यवाहनादयोयेषितरस्तान्निवृत्तर्पयामि भूःपितृनित्यादि । सनकादयोयेमनुष्यास्तान्मनुष्यांस्तर्पयामिभूर्मेनु
 ष्यानित्युक्तंजयंतवृक्षौ । स्मृत्यर्थसारेचैवम् । अत्रदेवपितृणामेवैज्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाजीवित्तृकस्याप्यधिकारः । प्राचीनावीति
 तंत्वाग्रक्रोष्ठादित्युक्तंजीवित्तृकनिर्णयेगुरुभिः ॥ ॥ संक्षेपातिशयमाहशंखः—आग्रहस्तंवर्यंतंजगत्पृथ्वितिक्रमात् । जलांजलि
 त्रयंदद्यादेतत्संक्षेपतर्पणम् । आचारदूषणेस्मृतिः—ग्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमितितत्रैवोक्तम् । अन्ये
 तुग्रातःस्नानांगभूतेतर्पणेसर्वदातिलनिषेधः । ग्रातःस्नानेविशेषोयंतद्विनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इतिस्मृतिरत्नावल्यां
 कौशिकीक्तेरित्याहुः ॥ ॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौपाद्मे—ग्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याज्जलांज
 लिम् । प्रक्षमाणोदिशंयाम्यामंत्रेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायोगोत्रजादुर्गतिगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । तत्रैवव्या
 सः—अनपिदग्धायेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । भूमौदत्तेनतोयेनतृप्तायांतुपरांगतिमिति । इदंजलस्थेनैवकार्यम् । जलाद्रैवासाःस्थलगोयःप्रद
 द्याज्जलांजलिम् । यस्मिन्निश्च्योतनंतेतात्रपवार्येषिचंतिइतिसुमंतूक्तः । अपवार्याजलित्यक्त्वेतिहेमाद्रिः । शौनकः—स्नानांगंतर्पणंकृत्या
 यक्ष्मणेजलमाहरेत् । अन्यथाकुरुतेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत् । तत्रमंत्रः—यन्मयादूषितंतोयंशारीरमलसंभवैः । तदोपपरिहारार्थयक्ष्माणंत
 र्पयाम्यहम् । आश्वलायनः—येकेचास्मत्कुलइतिवस्त्रनिष्पीडनस्थले । वृद्धमनुः—निष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुपश्चात्संध्यांसमाचरेत् । अन्यथाकुरु

तेयस्तु खान्तं तस्याफलं भवेत् । सायणीये—मनुष्यतर्पणे चैव खानवस्त्रनिपीडने । निवीतीतु भवेद्विप्रस्तथा मृत्रपुरीषयोः । आशांकृतु—वस्त्रान
 निपीडनं चैव कुशानां च विमर्जनम् । अपसव्येन कर्तव्यं हस्तप्रक्षालनं तेत्युक्तम् । अतो विकल्पः । बहुचानां तु ग्राचीना वीती । बहुचपरिशिष्टे—
 ग्राचीना वीती वस्त्रं निपीडयेदित्युक्तेः । इदं च जीवत्पितृकोन कुर्यात् । न जीवत्पितृकः कुर्याद्वस्त्रनिपीडनं बुध इति जीवत्पितृकनिर्णयेपुरा
 णात् । यत्तु पराशरः—निराशः पितरो यांति वस्त्रनिपीडने कृते । तस्मान्न पीडयेद् वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणमिति । तद्वागप्राप्तवस्त्रनिपीडनपरम् ।
 अतएव मध्याह्नखाने हेमाद्रौ ब्रह्मांडे—ततः स्वात्वा विधानेन संतर्प्य पितृदेवताः । जलाशयाद्विनिर्मल्यद्विराचामेत्समाहितः । खानवस्त्रमनिपी
 ड्य तथाप्यमास्यलतर्पणात् । स्थले पितृर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निपीडयेत् । एवं वस्त्रं निपीड्यैकं पादं जलेऽन्यस्थले कृत्वा आचामेत् । उदके चोदकस्थस्तु
 स्थलस्थस्तु स्थलेशुचिः । स्वात्वा चामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा स्थले जले इति दक्षोक्तेः ॥ तर्पणोत्तरं दर्भस्याग उक्तः स्मृतिरन्नावल्याम्—
 विकिरेपिडदाने च तर्पणे श्राद्धकर्मणि । आचांस्तु प्रकुर्वीत दर्भसंलयजनं बुधः । दर्भस्यागे ग्राचीना वीतित्वमुक्तं प्राक् ॥ नदीखाने तत्प्रार्थनो
 क्तकौर्मे—ज्ञानतो ज्ञानतो वापि यन्मे दुःश्रुतिं कृतम् । तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्न मेोस्तुते । खानाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं ऋग्विधाने—
 त्रिष्व(श्च) प्रसुवसूक्तं च खानलोपो भवेद्यदि । स्मृतिरन्नावल्यं तु—खानलोपे गायत्र्यष्टसहस्रजप उक्तः । खानमकृत्वा भोजने उपवासं त्रिरात्रं
 कुर्यादिति स्मृत्यर्थे सारे ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टा ० लक्ष्मणभट्टकृता वाचारत्ने प्रातः खानम् ॥

अथ खानानोत्तरकृत्यम् । हारीतः—स्वात्वा गानमवमृज्यान्नशिरोविधुनयान्नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यादिति । त्रिकांडमंडनः—दीपं
 शूर्पतथा शय्यापादत्राणं च मार्जनीम् । खानांतं संस्पृशेद्यस्तु पुनः खानेन शुद्ध्यति । विष्णुः—नैतलवसे स्पृशेन्न पूर्वधृतमक्षालितं वा सोधि मृतं

म्यात्तएवसोष्णीगेपीतवामसीयिभृयात् म्हेच्छंत्यजपतितैर्नसंभायेतइति । उष्णीपंकेशजलापकर्पणार्थवस्त्रमितिपृथ्वीचंद्रः । अतएव
हारीतोक्तोगाग्रग्रहणम् । केचिनुसोष्णीपवासोभारणानुवादेनधीतत्यविधानात्कर्मकालंविनाखानोत्तमपिधौतग्रसिद्धोष्णीपधारणम् । वृद्ध
पराशरेण—यद्यमथुपुकेद्युपुत्रंदेहलोमसु । हस्ताभ्यांतन्नवक्षेत्रजलंविद्वान्विमाजयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः । वस्तुतस्तु—
मार्जयेद्वस्त्रमेणनोत्तरीयेणचाशिरइतिव्यासश्चनैकवाक्यतयाखानवक्षद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवखानोत्तानागानिमृज्याच्चखानशाठ्यानपाणिने
निबिण्णपुराणात् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थसारआचारादर्शाः । नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिवस्त्रनिषेधेसिद्धेखानशा
टीनिकेरोक्षोष्णिक्यार्थइतिदोडरानंदः । समर्थेयमार्जनाभावोऽसमर्थेयपाणिशाटीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रोदयेसंग्रहे—
म्यात्त्यादूरंतटेतिष्ठेत्याचीनावितिनाद्विजः । यावत्सर्वतिदेहांतुतूष्णींभूतादितुसये । सुरार्धदुसमाज्ञेयाः प्रपुतः केशविंदवः । तएवपुरतोज्ञेयाः
मर्तरीयोपमातुर्धः । तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटीचयानिरोमाणिमानवे । स्रवंतिसर्वतीर्थानितस्मान्नपरिमाजयेत् । देवलः—देवाः पिपंतिशिरसोमुख
स्ताप्सरमस्तथा । यक्षमोषिचंगंधर्वाअथस्तात्सर्वजंतवः । अंगानिशक्तौवस्त्रेणपाणिनाचनमाजयेत् । धौतांशेणवाप्रोच्छयविभृयाच्छुक्कवाससी ।
अमार्जनपक्षेगोदोहनरालार्यंतर्धवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—यक्षोदकमपेक्षेतेयमृतादासवर्गिणः । कंचित्कालंस्थित
मस्माब्रह्मभूमिनिपातयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यशक्तेन । आर्द्रएवतुवासांसिखात्वासेवेतमानवइतिविष्णुर्कृतः । कृष्णभट्टीयेस्कांदे—
ततस्ताचमनंकृत्वाप्रोक्षितंवरमावहेत् । योगगजवल्क्यः—स्नात्वैवंवाससीधौतेअक्षिन्नेपरिधायच । ग्रक्षाल्योरुसुदाद्विश्वहस्तौप्रक्षाल
नेत्तथा । जायालिः—स्नात्वानिवसवसनंजंवेशोद्येमुद्रंभसा । अपवित्रीकृतेतेहिक्वौपीनस्नाननारिणा । कौपीनपदोपादानाद्यतिपरिमिदिमि
तिहेति । प्रयोगपारिजानेभरद्वाजः—शुचीवोह्व्यामस्तइत्युक्त्वाशुद्धमंवरम् । संग्रोक्ष्यदेवसत्येतिव्याहृत्यादायभास्करम् । उडु

तंजातवेदसमित्युक्त्यालोकयेत्ततः । आवहंतोत्युदाहृत्यपरिधायद्विराचयेत् । भृशुः—ब्राह्मणस्यासितं वस्त्रं नृपस्य रक्तमुल्बणम् । भीतवैश्यस्य
 शुद्रस्य नीलं मलवद्विद्यते । उल्बणं रक्तम् । मलवकुष्णमिति पृथ्वीचंद्रः । यत्तु नारसिंहे—न रक्तमुल्बणं वा सोमनीलं च प्रशस्यते । मलाक्तं
 च दशहीनं वज्रयेदं वरं शुभइति रक्तनीलवस्त्रयोर्निषेधः स पूर्ववाक्यात्सत्रियशूद्रमिन्नविषयः । व्यासः—नाग्रिदीप्तेन नार्द्रेण न सूच्याग्रिथितेन च ।
 कौपीनं शतितं भिन्नं मलिनं केशदूषितम् । छिन्नाग्रं चोपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः । भारते—वस्त्रं नान्यावृत्तं ग्राह्यं न चातिविकृतं तथा । योग
 याज्ञवल्क्यः—दग्धं जीर्णं च मलिनं मूलकोपहृतं तथा । स्वादितं गोमहिष्याद्यैस्तत्स्यज्यं सर्वथा द्विजैः । प्रयोगपारिजाते संग्रहे—स्नानं
 कृत्वा र्द्रव्यं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्बुधः । आर्द्रवस्त्रमथ स्नात्वा चेत्सुनः स्नानेन शुद्ध्यति । तत्रैवोशना—स्नात्वा तु पहतं वस्त्रं परिदध्याथ विधिः । अभावे
 पूर्ववस्त्रं वा संप्रोक्ष्य प्रणवेन तु । अनुपहतं अपरिहितम् । जायालिः—नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात्कथंचन । स्मृतिरत्नावल्यां अंगिराः—
 आर्द्रवासास्त्यस्त्युत्तर्यामपहोमव्रतादिकम् । सर्वतद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जानुचयत्कृतम् । समवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपादितम् । आर्द्रवाणिद्विजा
 तीनामाहतं गौतमादिभिः । कृष्णभट्टीये—ईपद्वौ तं स्त्रियाधौ तं शूद्रधौ तं यैव च । अधौ तं तच्च विज्ञेयं शुष्कं दक्षिणपल्लवैः । देवलः—स्वयं धौ
 तेन कर्तव्याः क्रियाधर्म्या विपश्चिता । न तु नेजकौ तेन नाहतेनाचकुत्रचित् । गृहतेनेत्येकं पश्य । स्वर्गग्रहणदेवमेव कलिनदृतेस्तस्मिन्निषेधेऽन्येनापि
 ब्राह्मणादिनाधौ तेन क्रियाकर्ण्येतेतदर्थम् । अहतलक्षणमाह पुलस्त्यः—ईपद्वौ तं न वस्त्रं तं स शंखधारा रितम् । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्म
 सुपावनम् । ब्राह्मे—अच्छिन्नाग्रं च यद्रक्षशूद्राप्रक्षालितं च यत् । अहतं धातुरक्तं वा तत्प्रविभ्रमिति स्थितिः । माधवीये प्रजापतिः—क्षौमं

१ स्नानं कृत्वा चार्द्रवस्त्रं लजेन दायामपोद्विज । गृहे स्नानमथोक्तवापि यजेच्च तदूर्ध्वत । सस्कार्यं परिधाया र्द्रवस्त्रं नयादावभक्ष क्षिपेत् । गृहेतूर्ध्वमाचर्येदितिकृष्णभट्टीयेकम
 लाकरीयेन ।

वासःप्रशंसतिर्णैसदशतथा । कापायंघातुरक्तंनोल्वणंतलुक्कहिंचित् । भृगुः—दिवाकीर्तिकृतंवासःसर्वदापरिवर्जयेत् । काशीस्त्रंडे—
नीलीरक्तंतुयद्वखंडूरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणांकीडार्थसंयोगशयनीयेनदुष्यति । अंगिराः—मृतेभर्तरियानारीनीलीवस्त्रंप्रधारेत् । भर्तातुनर
कंयातिसानारीतदनंतरम् । चंद्रोदयेस्कांदे—स्नानंदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । वृथातस्यमहायज्ञानीलीवासोविभर्तियः । टोडरा
नंदेभचिप्ये—नीलीरक्तंयदावस्त्रंविग्रस्त्वेगेषुधारेत् । अहोरात्रोपितोभूत्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । मिताक्षरायांमार्कंडेयः—रोमकूपै
र्यदगच्छेद्रजोनील्यास्तुकस्यचित् । त्रिवर्णेपुचसामान्यात्तत्सकृच्छ्रंविशोधनम् । नीलीदोषःकार्पासैएव । ऊर्णायांपट्टवस्त्रेवानीलीरागोनदुष्यती
तितत्रैवोक्तेः । नारायणदासनियंधेभृगुः—स्त्रीधृताशयनेनीलीवस्त्राद्यनदुष्यति । नृपस्यवृद्धौवैश्यस्यपर्वण्येवविधारणमिति । शात्ता
तपः—प्रागग्रमुदग्रंवाधैतंवस्त्रंप्रसारेत् । पश्चिमाग्रंदक्षिणायंपुनःप्रक्षालनाच्छुचि । योगयाज्ञवल्क्यः—अभावेधौतवस्त्रस्यशाणक्षौ
माजिनानिच । कुतपयोगपट्टंवाद्विवासायेनवाभवेत् । क्षौममतसीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंचलः । धौतेतिविशेषणपदाच्छाणादीनिप्रक्षा
लितान्यपिपृच्छीयात् । द्विवासेतिषदोपादानाचोत्तरीयत्वेनैवशाणादीनांग्रहणं नतुपरिधानीयत्वेनेत्युक्तमपराकं । अन्येतु—परिधेयंस
दावासःकार्पासंसदशंसितम् । क्षौमंयाकुतपंवापिनकौशेयंकदाचनेतिजातूकण्योक्तेःक्षौमाजिनयोःपरिधानीयत्वमप्याहुः । यत्तुआद्धहे
माद्रौचौधायनः—क्षौमाणिवासांसितेयामलाभेकार्पासिकान्यौर्णकानिमवंतीति तच्छ्रद्धेयवस्त्रपरम् । स्मृत्यर्थेसारं—केशनिमित्तवस्त्रधरणे
उपवासइति । न्यासः—नोत्तरीयमधःकुर्यान्नोर्ध्वनाधस्तानांवरम् । नांतर्वासोविधायान्यद्वसीतवसनंबुधः ॥ उत्तरीयमाहजातू
कर्ण्यः—संग्रथिपरिमंडलमुत्तरीयंकुर्याद्वस्त्रोत्तरीयात्वेकांगुलंघ्यंगुलंचतुरंगुलंवासत्रैरेवकृतंपरिमंडलमुत्तरीयंकुर्यादिति । अंतर्वासो
क्तंप्रयोगगपारिजातेसंग्रहे—षोडशद्वादशाष्टाभिर्गुलैर्विस्तृतंचयत् । आर्यंतंव्याममात्रंचतदंतर्वासोईरितम् । उत्तरीयांतर्वासोरेभेदइति

[illegible]

द्वितीयकच्छः । अग्रमलवन्निषेधःसमर्थपरः । नजीर्णमलवद्वासागवेचविभवेसतीति याज्ञवल्क्योक्तेः । वस्तुतस्तु नशःस्यान्मलवद्वासाइत्यादौ निषेधश्रुतेः ननशःकर्मकुर्वतेत्यनेनैकवाक्यत्वाच्चान्ननेनशत्वोक्तेःकर्मकालपरत्वादस्यापुरुषार्थत्वाद्विन्नवाक्यमेवयुक्तमिति हेमाद्रिः । कौशेय केवलस्यनशत्वोक्तेः वासःसहितकौशेयत्वेननशत्वम् । भृशुः—नग्नोमलिनवस्त्रःस्यान्नशश्चार्द्रपटावृतः । नग्नोःस्तपस्तथेति चंद्रिकायां द्वितीयापदेपाठः । सर्वकर्मस्वासुरकच्छानिषेधमाह याज्ञवल्क्यः—जपेहोमेतथादानेदैवेपित्र्येचकर्मणि । यक्षीयात्रासुरीकच्छांशेषेकर्मणिवेच्छया । तल्लक्षणमाहसएव—परिधानादहिःकच्छानियद्वाहासुरीमता । बहिःकच्छातुसंवृतपरिधानवस्त्रांतइतिवर्धमानः । स्मृत्यन्तरे—संयोजित दशवापिद्वर्धच्छन्नदशंतथा । नित्येनैमित्तिकेवापिप्रयत्नेनविवर्जयेत् । अकृत्रिमदशंवस्त्रंशस्तंसर्वकर्मसु । कृच्छ्रणभट्टीयेयोगयाज्ञवल्क्यः—जानुमूलंतुवस्त्रंसात्रिकच्छंघारयेद्दुधः । मनुः—नाभौचवामकुक्षौचपृष्ठेचैवयथाक्रमम् । वस्त्रप्रावरणंयत्स्यात्तत्रिकच्छमुदाहृतम् । भारते—अन्येदेवभवेद्वासःशयनीयेनराधिप । अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चोयामन्यदेवहि । अन्यचलोकायात्रायामन्यदीश्वरदर्शने । सुमंतुः—अन्यत्स्नानेनैथापानेभोजनेचान्यदेवहि । इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखानोत्तरकृतम् ॥

अथतिलकविचारः । विष्णुस्मृतौवृहद्भारदीयेच—यागोदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विनाकृतम् । पादौकार्तिकमाहात्म्येव्येवम् । इंदयागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थनपरिसंख्यार्थम् । उत्तरार्धेसर्वपदश्रुतेः । अपवित्रेणयज्ञसम स्नातेनचयद्भुतम् । यच्चशून्यललेनतदलत्पफलंभवेदित्याश्वलायनोक्तेः । यद्यपिसत्यंशौचमित्यादित्रिपुंड्रपिवाक्यंतथापितत्क्षत्रियादिपरम् । ऊर्ध्वपुंड्रंदिजःकुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रंकृमितिमाधवीयेविष्णुधर्मोत्तरात् । माधवचंद्रिकास्मृत्यर्थसारादिभिस्त्रिपुंड्राल्लिख

नाच । काशीखण्डेऽस्मसर्पिचर्णने ऊर्ध्वपुङ्गुकितालिकादित्युक्तेश्च । नचकालाग्रिरुद्रोऽपि नपथुक्तत्वाद्वात्रिपुङ्गुत्वम् । श्रुतौ हि भस्मधारणमात्र
 मास्मात्तन्तुपुङ्गुत्वेन कर्मागत्येन वा । तच्च स्नानत्वेनाप्युपपन्नम् । यद्यपि कर्मागतथापि शैवकर्मपरम् ।—विना भस्मत्रिपुङ्गेण विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रद इति निश्चितत्वेनैवास्मात् । सितेन भस्मना तिर्यक्त्रिपुङ्गुस्य तु धारणम् । शैवागमेषु निष्ठानां तत्तन्मन्त्रेण शस्य
 ते इति स्मृतिरन्नाचल्यार्थं च नाच । साग्निकपरं वा तत् ।—स्नात्वा पुङ्गुद्वयं कुप्योऽद्वैतौ चैव तु भस्मेन त्याग्ध्वा भस्मनोक्तेः । तयोरेष्वूर्ध्वपुङ्गुपथे
 यजुर्मात् । तयोरोऽहितानां हि तानाभ्योः । ऊर्ध्वपुङ्गुविना मोहाद्यदिकुर्यात्त्रिपुङ्गुत्वम् । न तस्य फलमाप्नोति दानस्याश्रोत्रियेयथेति स्मृतिरन्नाचल्यार्थं
 च नात् । यत्तु पाश्चेक्यार्ति कर्माहात्म्ये—ऊर्ध्वपुङ्गे त्रिपुङ्गुः करोति स नराधमः । मुक्त्वा विष्णुगृहं पुण्यं स याति नरकं ध्रुवमिति तद्भस्मान्यपरम् ।
 तद्धारणविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यद्वा शुद्धतात्रिकपरम् । न च आग्नेयत्रिपुङ्गुनिषेधानुपपत्तेस्तत्प्राप्तिः । तदधिकारिणि क्षत्रिये तद्विषयचारिताभ्यात् ।
 रागप्राप्तिरनपेक्षोपपत्तेश्च । माधवीये ब्राह्मणे—पर्वताग्नेर्दतीरेयमक्षेत्रे त्रिशोपतः । सिधुतीरे च वल्मीके तु लसीमूलसंस्थिताः । मृद एतास्तु संश्रा
 द्यावर्जयेदन्यमृत्तिकाः । चन्द्रोदये गोभिः । गोरोचनं पंचगव्यं पंचांगं विल्ववृक्षतः । कालीयकं चंदनं च पद्मं करं कंचनम् । गोमयं ह्यो
 लिकाभस्मश्चेतापीतारुणाचमृतम् । शुण्यक्षेत्रोद्भवाग्राहानदनघोस्तु शर्कराः । पंचांगमूलत्वकपत्रपुष्पफलानि । कालीयकं पीतचंदनम् ।
 व्यासः—जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्नि विभर्तियः । विभर्तिरूपसोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् । सत्यतपाः—गोमतीतीरसंभूतां गोपीवापी
 सयुद्धवाम् । मृदं मूर्ध्नि विदेहस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । माधवीये—द्वारवत्युद्भवाद्रोपी चंदनादूर्ध्वपुङ्गुत्वम् । धारयेन्नित्यमेवं हि पापं हंति दिने दिने ।
 पाद्मे—मृत्तिका चंदनं भस्मतोयं चैव चतुर्थकम् । एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुङ्गुभवेत्सदा । चन्द्रोदये ब्रह्मांडे—जलेन तिलकंकुर्याज्जलांतः कर्म
 सिद्धये । तोयेन तिलकं स्नानोत्तरमावल्लपरिधानादिति पंचायतनसारः । वक्ष्यपरिधानोत्तरमपि द्रव्यांतराभाव इति चन्द्रोदयः । आश्वला

यनः—स्वात्पापुंड्रमृदाकुर्याद्धित्वाचैवतुभस्मना । देवानभ्यर्च्यगंधेनसर्वपापपनुत्तये । तत्रविशेषमाहृत्यासः—ऊर्ध्वपुंड्रमृदाकुर्यात्त्रिपुंड्रं भस्मनातथा । चंदनेनोभयंकुर्यान्नितिर्यगोपिचंदनम् । चतुर्विंशतिमते—येषुदेशेषुविप्रादेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्रतान्नावमन्येतधर्माचाराश्रतत्रये । निलककरणेविशेषोब्रह्मांडे—अंगुष्ठःपुष्टिदःप्रोक्तोमध्यमायुष्करीभवेत् । अनामिकान्नदानित्यंमुक्तिदाचप्रदेशिनी । एतैरंगुलिभैदस्तुकारयन्ननखैःस्पृशेत् । निलकप्रमाणंब्रह्मांडेसत्यव्रतस्मृतौच—दशंगुलप्रमाणंतुत्तमोत्तममुच्यते । नवांगुलमध्यमंसादशंगुलमतःपरम् । सप्तपदपंचभिःपुंड्रमध्यमंत्रिविधंस्मृतम् । चतुस्त्रिंशंगुलैःपुंड्रकनिष्ठंत्रिविधंभवेत् । निलकाकृतिविशेषोपिपित्तत्रैव—वर्तिदीपाकृतिवापिवेणुपत्राकृतिं तथा । पद्मस्यमुकुलाकारंतथैवकुमुदस्यच । मत्स्यकूर्माकृतिवापिशंखाकारंमथापिवा । प्रयोगपारिजाते—निटिलेचैवचाहोर्ध्वदंडवत्कर्णपह्रवे । हृदयेकमलाकारमुदरेदीपवह्निसेत् । वेणुपत्रसमाकारंचाहोर्मध्येलिखेत्सुधीः । अधःपृष्ठस्कंधदेशेलिलेखंरूपलाशवत् । निटिलेललाटे । यत्पुंंचायतनसारेपादौ—नासामूलंसमारभ्यललाटांतलिखेन्मृदा । मध्येछिद्रंप्रकर्तव्यंतच्छिद्रंहरिमंदिरमिति । तत्रमूलंमृग्यम् । अत्रकश्चित्—वीक्ष्यादर्शजलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंड्रंमहाभागसयातिपरमांगतिमिति ब्रह्मांडोर्चरेर्जलेप्रतिविंबद्वोर्ध्वपुंड्रंकुर्यादित्याह । तन्मंदम् । नपादुकास्थोनादर्शनजलेत्वलोकयन्निद्रुष्णभट्टीये—तिलकप्रकरणेस्मृत्यंतरात् । मयितेजइतिच्छायास्वाह्वांगुतांजपेदितिग्रासवत्कथेनजलेस्वप्रतिविंबदर्शनेप्रायश्चित्तोक्तेश्च वाक्यस्यचंद्रिकाद्यलिखितत्वेननिर्मूलत्वाच्च । स्मृतिरक्षावत्यांगपृथ्वीचंद्रेचब्राह्मे—सदर्भेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः । आचम्यसविशुद्ध्येतदर्भेत्यागेनचैवहि । ब्रह्मांडे—नामान्युचार्यविधिनाधारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् । ललाटेकेशवंविद्यान्नापरायणमथोदरे । माघवंहृदयेन्यस्येदोर्विंदंकंठकूपके । विष्णुदक्षिण

कुक्षौतुतदुजेमधुसदनम् । त्रिविक्रमं कर्णमूलेवामकुक्षौतुवामनम् । श्रीधरं च हृषीकेशं नामयोर्बाहुकर्णयोः । यद्यनामं पृष्ठदेशे कुक्षुद्वाभोदरं स्मरेत् ।
 वासुदेवं स्मरेन्मूर्ध्नितिलकंधारयेत्कमात् । केशवादिमंत्राश्चतुर्थीनमोताद्रष्टव्याः । तिलकलापनक्रमोप्ययमिति प्रयोगपारिजातः । आश्व-
 लायनः—मूर्ध्निललाटेनामौचहृदये कंठकूपके । पार्श्वे बाहोः परगले दक्षस्ये च पश्चिमे । स्तनयोर्मूर्तिमत्रैश्वस्थाने च वैश्विद्रदिशुखः । तत्रैव—
 संकर्षणादिभिः कृष्णेशु कुचेत्केशवादिभिः । कृष्णभट्टीयेष्वेवम् । पंचायतनसारे पादौ—एवं द्वादशपुंड्राणि ब्राह्मणः सततं चरेत् । चत्वारि-
 मूर्तपुंतां प्रोक्तपुंड्राणि द्वे विंशस्मृते । एकपुंड्रं च नारीणां शूद्राणां च विधीयते । ललाटे हृदि वाहोश्चतुःपुंड्राणि धारयेत् । ललाटे हृदये द्वे तु भाले-
 त्वेकं विधीयते । मदनपारिजाते ब्रह्मांडे—श्यामं शांतिकरं प्रोक्तं रक्तं वक्ष्यं कर्तव्या । श्रीकरं पीतमित्याहुः श्वेतं मोक्षप्रदायकम् । श्यामं मृगम-
 दादः । रक्तं सिंदूरादः । पीतं गोरोचनादेः । हारीतः—अभ्यंगे सूते चैव विवाहे पुत्रजन्मनि । मांगल्येषु च सर्वेषु न धार्यगोपि चंदनम् । आद्वदी-
 पकलिकायां चिष्णुः—ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । श्राद्धकाले तु संप्राप्ते कर्ता भोक्ता च वर्जयेत् । तत्रैव नारायणः—ऊर्ध्वपुंड्रं
 त्रिपुंड्रं वा चंद्राकारमथापि वा । श्राद्धकर्तानकुर्वीत यावत्सिंहान्ननिर्वपेत् । विश्वादर्शोऽप्येवम् । श्राद्धदिने तिलकनिषेधः प्रातः संध्यावंदनादाव-
 पीति आद्वकाशिका । तत्र । वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले कदाचनेति सत्यव्रततोक्तेः । यत्पुपराशरः—ऊर्ध्वचितिलकं कुप्यौहै वैषिक्ये च कर्म-
 णीति तत्तर्पणादिपरम् । यत्पु—ऊर्ध्वचितिलकं कुप्यौहै त्रिपुंड्रकम् । निराशाः पितरो यांति दध्ना चैव त्रिपुंड्रकमिति धृष्टपराशरेण
 श्राद्धे ऊर्ध्वपुंड्रं भवतीत्युक्तम् तस्मिन् कृपं न कर्तुं परमिति धृष्टवीचंद्रः । निष्कर्षस्तु शिष्टाचारव्यवस्था । ऊर्ध्वपुंड्रं च तुलसीं श्राद्धे नेच्छंति कचन ।
 वृद्धाचारः परिग्राह्यस्तस्माच्छ्रेयोधिभिर्नैरिति वृहन्नारदीयात् । आचारनिलके—न चोर्ध्वधारयेद्भस्मसृदंतिर्यङ्न धारयेत् । चंदनागर-
 कस्तूरीकुमानियेच्छया । स्मृतिरत्नावल्यया—ब्राह्मणानां नृपाणां च भस्ममिश्रं च चंदनम् । नेत्रयुग्मप्रमाणं त्रिपुंड्रधारयेद्विजः । मध्यमा

नामिकांगुलैर्ललाटेयत्रिपुंड्रकम् । तत्रिपुंड्रं भवेच्छस्तं महापातकनाशनम् । केदारखंडे—ललाटेगुष्ठरेखाचभादौ भाव्याप्रयत्नतः । मध्यमां व्रजित्वा तु शृंगुलीद्वयेन च । एवं त्रिरेखासंयुतं ललाटे यस्य दृश्यते । स शैवः शिववज्ज्योदर्शनात्पापनाशनः । पुरुषार्थप्रबोधे—श्रौतं भस्मद्विजामुख्यं स्मार्तगौणं प्रकीर्तितम् । श्रौतं भस्म तथा स्मार्तद्विजानामेव कीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नं गृहस्थानां विशेषतः । समिदमिदमुत्पन्नं धार्यैव ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रियागारेपचनामिदमुद्भवम् । अन्येषामपि सर्वाधार्यादावानलोद्भवम् । अपकमतिपक्वं च संत्यज्य भक्षितं सितम् । आदाय वा ससालो ज्यमस्माधारे विनिक्षिपेत् । चंद्रोदये शैवे—तर्जन्यनामिकामध्यै स्त्रिपुंड्रं तु समाचरेत् । पंचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्नि प्रणवेन तु मंत्रतः । अंगुलैर्विन्यसेन्मालेशिरोमंत्रेण देशिकः । सव्येन दक्षिणे कर्णवामदेवेन वामतः । अघोरेण तु कंठे च मध्यांगुल्या स्पृशेद्बुधः । हृदयं हृदयेनैव त्रिभिर्गुलिभिः स्पृशेत् । विन्यसेद्दक्षिणे चाहौ शिखामंत्रेण देशिकः । वामे वा हौ न्यसेद्दीमान्कवचेन त्रियंगुलैः । मध्येन संस्पृशेद्ब्रह्माभ्यामीशानाभिर्यमंत्रतः । तत्रैव क्रियासारे—भस्मनावै त्रिपुंड्रं च गृहिणां जलसंयुतम् । धार्यत्रिपुंड्रं स्त्रीणां च यतीनां जलवर्जितम् । वनस्थप्रतिकन्यानां दीक्षा हीननृणां तथा । पण्डुलायतं मानमपि वाधिकमानकम् । नेत्रयुग्मप्रमाणेन मालेदीप्तं त्रिपुंड्रकम् । अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः पङ्क्तिराथर्वणैस्तथा । ज्यायुपेण च मंत्रेण मेधावीत्यादिनाथवा । त्रैयं वकेण मंत्रेण सतारेण शिवेन च । पंचाक्षरेण मंत्रेण प्रणवेन युतेन च । चंदनाद्युपरि ग्राज्ञो धारयेद्भस्म वैदिकम् । लौकिकं चंदनाघंतुभस्मोपरि न धारयेत् । सूतसंहितायाम्—ऊर्ध्वपुंड्रं त्रयं नित्यं धारयेद्भस्मना मृदा । ललाटेऽहर्गमे निष्ठुश्चंदनेनाथवा नरः । अर्हो गमे निष्ठुस्तान्त्रिकः । धारणप्रकारे चंद्रोदये च चाराहे—दक्षिणे तु मुजे विप्रो विभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्ये तु शंखं विभृयादिति वेदविदो विदुः । क्षत्रादेस्तु ब्रह्मांडे—चक्रं च दक्षिणे धाहौ शंखं वामेऽपि दक्षिणे । गदां वामे गदाधस्तात्पुनश्चक्रं च धारयेत् । शंखोपरि तथा प्रभृत्पुनः

पद्मचक्षिणे । हृत्तायुधे—यामेवाहीगदांपद्मशंखचक्रचक्षिणे । उपर्यधःक्रमोक्तेन घृत्वापापक्षयो भवेत् । हृदयेवाललाटे वा विलिखेन्मत्स्य
 कच्छपौ । मंत्रमष्टाक्षरं चापि प्रीयते तस्य के शवः । रामार्चनचंद्रिकायां—ललाटे तु गदाधार्यामूर्ध्नि चापः शरस्तथा । नंदकक्षैव हृन्मध्ये शंखच
 क्रमुजद्वये । प्रयोगपारिजाते सायणीये च शंखः—चक्रांकितः सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः सर्वदा शुचिः । अनयोर्व्यवस्थासूतसंहितायाम्—
 वेदमार्गं किं नानाविदोक्तेनैव वर्त्मना । ललाटे भस्मना तिर्यक् त्रिपुंड्रधार्यमेव हि । विष्णवागमादितत्रेपुदीक्षितानां विधीयते । शंखचक्रगदापूर्वरं
 कर्नान्यदेहिनाम् । वेदमार्गं किं नष्टस्तु मोहेनाप्यं किं तोयदि । पतले वनसे हस्तथापुंड्रांतरादपि । अत्रैपाव्यवस्था—शुद्धवैदिकेन शिवभ
 क्तेन विमूतिरेव धार्या । शुद्धवैदिकेन विष्णुभक्तेन गणपत्यादिभक्तेन च तिलक्रोधार्यः । तान्त्रिकवैदिकैवैष्णवेन त्वच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यम् । यच्च विष्णुः—
 तान्त्रिकवैदिकेन शैवेन विमूतिस्तिलकश्च विमूतिमात्रं वाधार्यम् । शुद्धतान्त्रिकेण विष्णुभक्तेन सच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यमिति । यच्च विष्णुः—
 शंखचक्रार्धकनचंगीतनृत्यादिकंतथा । एकजातेर्यंधमौ न जातु स्याद्विजन्मनः । शंखचक्रं मृदायस्तुकुर्यात्तसायसेनवा । सशुद्धवद्वहिष्कार्यः सर्व-
 स्माद्विजकर्मण इति । यच्चाभ्यलायनः—यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु । तथा चक्रांकितो विप्रः सर्वकर्मसु गार्हित इति । यच्च—यस्तु स
 तप्तशंखादिलिंगचिह्नतनुर्नरः । स सर्वयातनाभोगी चांडा लोजन्मकोटिपु । द्विजंतु तप्तशंखादिलिंगांकिततनुर्नरः । संभाष्यरौरवं याति यावद्विद्राश्च
 तुर्दशेति वृहद्भारदीयंतच्छुद्धवैदिकपरम् । सूतसंहितावाक्येन वैदिकस्य चक्रादिधारणनिषेधादनेन तान्त्रिकस्यापि तन्निषेधं शंखचक्रादिविध्या
 नर्थक्यपत्तेः । न च तस्य शुद्धविषयत्वेन सावकाशत्वम् ।—शंखं वा शंखचक्रं वा तथापंचायुधानिवा । धारयित्वाथ विप्रो वैब्रह्मकर्मसमारभेदिति
 नृसिंहप्रसादे पाद्मेन, ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शुद्रो वायदिवेन्नरः । शंखचक्रांकिततनुः शिरसामंजरीधरः । गोपीचंदनलिप्तगोदृष्टश्चेतदयंकुत
 इति काशीखंडेन, दक्षिणे च भुजे विप्रो विभृत्याद्वै सुदर्शनमिति चंद्रोदये धारणप्रकाशे च वाराहेण ब्राह्मणादेरपि तद्विधानात् । यत्त्वत्र विप्रा

द्रिपदं गावोवाएतत्सत्रमासतेत्यादिवत्स्तुत्यर्थनविश्रादीन्प्रतिविध्यर्थमिति स्मृतिरन्नावली । तन्न । विधिश्च्युतेः । तत्र तदभावात्तथेति । एतेषां वाक्यानांपतितब्राह्मणविषयत्वोक्तिरज्ञधीदं व्रणायैव । अत्रयच्चशून्यललाटेनेतिमालेतिलकाभावेऽल्पफलश्च्युतेरूर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं तिलकमित्येकवचनात्तदविवक्षायां मानाभावाच्चललाटे एकपुंड्रं नित्यं द्वादशपुंड्राणितु काम्यानीतिकेचित् । तन्न । कामयोगामावात् । नचात्रविश्वजिज्ञयायः । स्वर्गकल्पनानुपपत्तेः फलान्तरे त्रिनिगमकाभावात् । अतएकपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्राणि तु मंत्रसाध्यत्वादीक्षितपराणीति युक्तं प्रतीमः । द्वादशपुंड्राणिवैष्णवपराणीत्याचारचंद्रोदयः । इति श्रीमन्नारायणभट्ट० लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्ने तिलकप्रकरणम् ॥

अथ संध्यानिर्णयः । स्कान्दे—उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते । सायंसंध्यात्रिघटिकाबस्तादुपरिभास्वतः । दक्षः—रात्र्यंतया मनाब्ज्योद्वैसंध्यादिः कालइष्यते । दर्शनाद्रविरेखायास्तंदस्तोमुनिभिः स्मृतः । सुधानिधौ—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुसुतारका । अधमासूर्यसहिताप्रातः संध्यात्रिधामता । उत्तमासूर्यसहितामध्यमालुसुतारका । कनिष्ठातारकोपेतासायंसंध्यात्रिधामता । संवर्तः—प्रातः संध्यां सनक्षत्रामुपासीतयथाविधि । सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । संध्यायामुपस्थानमेव प्रधानं मार्जनादित्वंगम् । तेतथैव महाराजदंशितारणमूर्धनि । संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे । इति भारतादिति चंद्रिका । अर्धदानस्य श्रौतत्वादाशौचेतदेवानुष्ठेयमिति चंद्रिकोक्तेर्गायत्रीजपोपस्थानयोराशौचेपाक्षिकत्वसवक्ष्यमाणत्वात् । उभयोः संध्ययोः कालेरजसावाध्यमुत्क्षिपेदिति वाक्याच्चाध्यदानं प्रधानमिति वयम् । भट्टदिनकरस्तु संध्यामुपासीतेति मन्वादि स्मृत्यावुपपूर्वस्यासतेरुपस्थानमेव वाच्यम् । नोपतिष्ठंतिये संध्यां स्वस्थावस्थामुवैद्विजादित्यन्नि स्मृतेरुपस्थानमेव प्रधानमित्याह । उपपूर्वस्यासतेर्ध्यानं वाच्यमिति माधवः कृष्णभट्टश्च । स्मृतिरन्नाचल्यांशं खः—प्रातः संध्यां सनक्षत्रां

मध्यमांस्नानकर्मणि । स्नानकर्मणीतिमध्याह्नस्नानोत्तरमितितत्रैवोक्तम् । संध्यायाञ्जकरेणप्रत्यवायो मनुः—नानुतिष्ठतियःपूर्वानोपास्तेयस्तुपश्चि
माम् । सशूद्रवद्वहिःकार्यःसर्वस्माद्विजकर्मणः । याज्ञवल्क्यः—सर्वावस्थोपियोविप्रःसंध्योपासनतत्परः । ब्राह्मण्याञ्जनहीयेतह्यन्यजनमग
तोपिसः । याज्ञवल्क्यः—अनर्तश्चोत्सृज्यस्तुसविप्रःशूद्रसंमितः । भारते—येनपूर्वायुयासंतेद्विजाःसंध्यानपश्चिमाम् । सर्वस्तान्धार्मि
कोराजाशूद्रकर्मणिकारयेत् । स्कान्दकौर्मयोः—संध्याहीनोऽनुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुतेकर्मनतस्यफलमाप्नुयात् । वि
ष्णुपुराणे—सर्वकालमुपस्थानंसंध्योःपार्थिवेभ्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविप्रमातुरभीतितः । विप्रमःअग्नादिनांसंध्याकालाज्ञानं पैशाच्यंवा ।
संध्याविधियुद्धिजपदोर्तेर्नशूद्रस्यसंध्या आगमदीक्षायुक्तस्तुतदुक्तास्त्येवेतिपंचायतनसारेस्मृतिकौमुद्यां च । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्सन्नयोः
कुंडगोलकयोरपिसंध्या—कुंडोवागोलकोविप्रःसंध्योपासनमात्रविदितिस्मृतिकौमुद्यां स्मृतेः । ज्ञातातपः—अनृतमद्यगंधंचदिवामैथुन
मेवच । पुनातिदृष्टपलस्यांचंद्वहिःसंध्याष्टुपासिता । गृहेप्राकृतीसंध्यागोष्ठेदशगुणास्थिता । नदीपुशतसाहस्राञ्जनंताशिवसंनिधौ । अन्तवि
ष्णुसंनिधावितिचंत्रिकायांचसिष्ठपाठः । प्राकृतीएकगुणा । व्यासः—यहिःसंध्यादशगुणागर्तप्रस्रवणादिषु । ख्याततीर्थेशतगुणासाह
स्रीजाह्वीजले । माधवीयेऽत्रिः—उमेसंध्येतुक्तव्येन्नाद्यैश्चगृहेष्वपि ॥ ॥ अथप्रयोगः । बृहत्पराशरः—पूर्वासंध्यातुगायत्री
ब्राह्मणीहंसवाहना । रक्तपद्मारुणादेवीरक्तपद्मासनस्थिता । रक्ताभरणभारंगीरक्तमाल्यांवरातथा । अक्षमालाजलाधारवरहस्तामराचिता ।
त्रिश्वमातःसुराम्यर्च्यैपुण्येगायत्रिवैधसि । आवाहयाम्युपास्त्यर्थमंहोनिघ्नन्पुनीहिमाम् । संध्यामाध्याह्निकीश्वेतासावित्रीरुद्रदेवता । ध्रुवेन्द्रवा
हनोदेवीज्वलन्निशिखधारिणी । श्वेतांबरधरोश्वेतनागाभरणभूषिता । श्वेतस्रग्क्षमालापिकृतातुरक्तशंकरा । जलाधारजटाघात्रीधरेन्द्रप्रभव

तथा । मातर्भवानिश्चेशिविश्चेश्वरजनाचिते । शुभेवरेवरेण्येत्वगाहूतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतनीकृष्णात्रिष्णुदेवीसरस्वती । खगगाकृष्णव
 स्त्रातुशंखचक्रगदाधरा । कृष्णस्रग्भूषणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाक्षमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वाग्देवतेदेविवरेण्येचधन
 प्रदे । सर्वाभरणस्तुत्येआहूतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखं त्रिशूलम् । खगो गरुडः । मदनरत्ने—वृद्धांसरस्वतीकृष्णापीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् ।
 शंखचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । वदर्याश्रमवासांतामायांतीस्वर्यमंडलात् । सामवेदकृतोत्संगावनमालाविभूषिताम् । वैष्णवीमक्षरांशां
 तांदेवीमावाहयाम्यहम् । आचारादर्शे—एत्ताभवतिगायत्रीसावित्रीगुरुवर्णिकेतिपाठः । संवर्तः—अथाचम्यकुशैर्युक्ताआसनेसमुप
 स्थितः । करसंपुटकंकृत्वासंध्यासंनित्यं समासेत् ॥ ॥ आसनम् । स्मृतिसारे—कौशेयंकेवलवापिअजिनपटमेवच । दारुजंतालपर्णवा
 आसनंपरिकल्पयेत् । श्रीपण्यादिदारुविहितं । चंद्रिकायांकौशिकः—कुशासनंसदापूतंयतीनांतुविशेषतः । योगयाज्ञवल्क्यः—कौशे
 यंवाथवाचर्मचैलमूलमथापिवा । मार्कंडेये—चित्रासनंयोगपट्टंतथैवमृगचर्मच । कृष्णाजिनंतथातातवर्जयेत्पुत्रवान्गृही । स्मृतिसमु
 चये—वंशासनेतुदारिद्र्यपापेण्यव्याधिसंभवः । धरण्यांदुःखसंभूतिर्दोर्भाग्यंभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचित्तविभ्रमः । कृष्णाजि-
 नेज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनाशःकेवलदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णोरक्तोवश्यादिकर्मणि । शांतिकेधवलः प्रोक्तः
 सर्वार्थेश्वरकंकवलः । मार्कंडेये—तद्वन्नोपविशेआज्ञःपादेनाक्रम्यचासनम् । बृहस्पतिः—वध्वासनेनियम्यासूस्मृत्वाचर्ष्यादिकंततः ।
 सन्निमीलितहृज्ज्यौनीप्राणायामंसमग्यसेत् । आसनंतुवायुपुराणे—पद्ममार्धासनंवापितथास्वस्तिकमासनम् । शांतिहेमाद्रौकौर्मे—
 ऊर्वोरुपरिविष्टद्रुकृत्वापादतलेउभे । समासीनात्मनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकंपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आसीनोर्धासनमिदं

योगसाधनसुतमम् । उभेकृत्वापादतलेजानूर्वोतरेणहि । समसीनात्मनःप्रोक्तमासनंस्वस्तिकंपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—रक्षयेद्वाराणा
 त्मानंपरिश्रिय्यसमंततः । रक्षा शिखाबंधइतिकेचित् । तन्न । शिखाबंधस्तत्रानुक्तेः । साप्राणायामात्पूर्वमित्याचारादर्शः । प्राणायामोत्तर
 मितिकामधेनुः ॥ ॥

प्राणायामनिर्वचनंतुकौर्मै—प्राणाःस्वदेहजोषायुरायामस्तुनिरोधनम् । तद्वैविध्यंकौर्मै—सएवद्विविधःप्रोक्तःसगर्मोऽगर्मएवच ।
 सगर्ममाहुःसजपमगर्मजपंबुधाः । अगर्मोयोगाभ्यासोपयोगी । व्यासशौनकौ—प्रणवव्याहृतियुतांगायात्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायत
 प्राणाःप्राणायामःसुच्यते । प्रणवव्याहृतीतिद्वेद्व्याहृतीनांप्रणवयोगोनस्यात् । मध्यमपदलोपिसमासेगायत्र्यास्तद्योगोनस्यात् । मास्त्वितिचे
 त् सव्याहृतिसंप्रणवमितियोगयाज्ञचल्क्यविरोधः । अतोगायत्रीशिरसासार्धजपेद्याहृतिपूर्विकाम् । अतिप्रणवसंयुक्तोत्रिरयंप्राणसंयमइ
 तियाज्ञचल्क्ययाज्यवस्था । गायत्र्याएवप्रणवयोगेप्रतीतिव्यर्थस्यात् । नचव्याहृतिगायत्रीशिरसांप्रत्येकंतद्योगात्रिःप्रणवत्वेनप्रतीतिसार्थकम् ।
 सप्तव्याहृतिभिःसार्धसप्तोत्कारसमन्विताम् । शिरसासहितंदेवीप्राणायामेनियोजयेदितिचंद्रोदयेयोगयाज्ञचल्क्यविरोधात् । यत्त्वतएव
 व्याहृतीनामेवादौप्रणवइतिविज्ञानेश्वरस्तर्चित्यम् । गायत्रीविशेषणत्वादुभयोःपरस्परमन्वयायोगात् । गायत्रीविशेषणस्यतयाऽसंवद्धार्यस्यव्याह
 रान्वयायोगाच्च । नचवाजपेयन्यायः । तत्रप्रधानेन्वयायोगाद्युक्तोभेग्वन्वयः । पष्ठथाःसंबंधसामान्येउपपत्तेश्च । नचात्रतथा । अतोयथाज
 पेतिस्नानेकेनप्रणवपूर्वत्वंतथात्रापिशंकारनिरासार्थंविज्ञानेश्वरोक्तिःसमाधेया । अतीत्युक्तेर्वशिरसापिप्रणवान्वयः । अतो नवप्रणवाइतिचं
 द्रिका । तदपि न । व्यासस्मृतौ प्रणवंतशिरोगिधानात् । अतिप्रतीकंप्रणवमुच्चारयेदंतंचशिरसइतिछंदोगपरिशिष्टाच्च । अतोदशप्रण
 वाइतिपृथ्वीचंद्रः । शिष्टाचारोपेयम् । युक्तंचैतदेव—एतामेताःसहानेनतथैभिर्दशभिःसह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसुच्यतेइ

तिच्छंदोगपरिशिष्टाच्च । एताव्याहृतयःसप्त एतांगायात्री अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरित्यथाप्राप्तानुवादः प्रतिप्रतीकमित्युक्तः नतुसंततमोकारदशकं । व्याहृतयःसप्त । मूर्धुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यंतथैवच । इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेपुनित्यशइतिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्ययोक्तेः । व्यासः—आदानरोधमुत्सर्गवायोस्त्रिभिःसमग्यसेत् । शान्तिहेमाद्रौयोगयाज्ञवल्क्यः—नासिकाकृष्टच्छ्वासो धृतःपूरकउच्यते । कुंभकोनिश्चलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः । नीलोत्पलदलस्थामनाभिदेशेव्यवस्थितम् । चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचिंतयेत् । कुंभकेनहृदिस्थानेध्यायीतकमलासनम् । ब्रह्माणंगौरवर्णचचतुर्वक्रंपितामहम् । रेचकेनेश्वरंविद्याललाटस्थंमहेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलंपापनाशनम् । पूरकेणेत्यादितृतीयासम्यर्थे । गौरंरक्तम् । रक्तंप्रजापतिध्यायेदितिब्रह्मासोक्तेः । पूरकादीनांभितानांप्राणायामस्य । पूरककुंभकरैचैःप्राणायामश्चिलक्षणोज्ञेयइतियोगयाज्ञवल्क्ययोक्तेः । प्रत्येकंत्रिर्मंत्रपाठेप्रत्येकंप्राणायामत्वमित्याचारादर्शः । शौनकः—नासिकामंगुलीभिश्चतर्जनीमध्यमादत्ते । दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् । देवजानीयेस्मृत्यन्तरे—दक्षिणेश्वासमाहृत्यवाभैचैवविसर्जयेत् । शान्तिहेमाद्रावीश्वरगीतासु—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तंपूरकंक्वामतश्चरेत् । जपारंभेतुविज्ञेयोविपरीतश्चसंस्थितौ । संस्थितिःसमाप्तिः । विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवामेनरेचकइत्यर्थः । बह्वृचपरिशिष्टे—दर्भपाणिःप्रथममंत्रकंपंचदशमात्रिकंप्राणायामत्रयंकृत्वासमंत्रकंसकृत्कुर्यादिति ॥ ॥ मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे—यावत्कालंत्रिरावेष्टयजानुहस्तेनदक्षिणम् । छोटिकाकरणंयत्सामात्रेतिपरिपठ्यते । मात्राभिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः । मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठद्विगुणोधारणास्मृता । विज्ञानेश्वरोप्येचम् । गायत्रीरहस्येस्मृतिसारे—पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनंप्रणवाभिधा । मुद्रयंसर्वपापघ्नीवानप्रस्थगृहस्थयोः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठेर्नासाग्रस्यचपीडनम् ।

१ वनस्थस्ययतेसयाइतिपाठः ।

ओंकारमुद्रासोक्तायतेश्चब्रह्मचारिणः । चंद्रोदयेसंग्रहे—अंगुष्ठतर्जनीभ्यामुक्तुवेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचग्राह्यंसर्वैर्यवेभिः ।
 व्यासः—अंगुष्ठेनपुण्ड्रार्थनासायादक्षिणपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यामुवांगमग्राणसंग्रहे । मनुः—श्राणायामत्रयंकार्यसंध्यासुचतिसुष्टव
 पि ॥ ॥ प्रणवस्वरमाहचंद्रोदयेधृष्टपराशरः—ऋग्वेदस्वरितोदात्तुदात्तश्चयजुःश्रुतौ । सामवेदसविज्ञेयोदीर्घःसमुतएवच । योग
 याज्ञवल्क्यः—आथर्वणेसमुद्दिष्टउदात्तोनामसंशयः । शान्तिहेमाद्रौ—अनुदात्तोदात्तऋग्वेदपणमात्रःस्वरउच्यते । सर्वोदात्तोयजुःसा
 म्प्राप्नुतातीतःक्षुतस्तथा । पूर्वोस्तिस्त्रोनुदात्तास्तिस्रउदात्ताः । तत्रैवशौनकः—शाष्कलेनैकमात्रोपमोकारःसमुदाहृतः । शाकलायनआचार्यो
 द्विमात्रमभिवाञ्छति । सार्षपेदिसावतंत्राहमुद्रलोमुनिपुंगवः । सार्षपेदिसावतंत्राहमुद्रलोमुनिपुंगवः । सार्षपेदिसावतंत्राहमुद्रलोमुनिपुंगवः । पराशरश्चतुर्मात्रं प्राहृत्वध्यात्मतत्त्ववित् ।
 मात्राध्वार्थचतस्रोऽस्यविज्ञेयाःपरसार्थतः । अथर्वणश्रुतौ—यद्येकमात्रमभिव्यायीतित्येकमात्रउक्तः ॥ ॥ ऋग्यादिस्मरणंकार्यमित्युक्ततत्रच
 द्रोदयेव्यासः—ग्रणवसक्तर्पिर्ब्रह्मगायत्रीछंदएवच । देवोऽग्निःसर्वकर्मादौविनियोगःप्रकीर्तितः । देवोऽग्निरितिजपपरम् । ध्यानकालेपत्रब्रह्मज
 पकालेग्निरिव्यतइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तः ॥ ॥ व्याहृतीनामृषीनाहभरद्वाजः—भरद्वाजःकश्यपश्चगौतमोऽत्रिस्तथैवच । वि
 श्वामित्रोजम्दग्निर्वसिष्ठश्चर्षपःक्रमात् । चंद्रिकायाम्—विश्वामित्रोजम्दग्निर्भरद्वाजोयगौतमः । ऋषिरत्रिर्वसिष्ठश्चकश्यपश्चयथाक्रमम् ।
 आग्नेये—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तिरेवच । त्रिष्टुप्चजगतीचेतिछंदांस्तेतान्यनुक्रममात् । अग्निर्वसुस्तथासूर्योवृहस्पत्यपएवच । इंद्रश्च
 विष्वेदेवाश्वेदेवताःसमुदाहृताः । सूर्यस्थाने आदित्यः अपांस्थानेवरुणःचंद्रिकायांपठितः । तत्रैव—व्याहृतीनांचसर्वोसामृषिरुक्तःप्रजाप
 तिः । गायत्र्याऋग्याथाहयोगयाज्ञवल्क्यः—सवितादेवतायसामुखमग्निक्षिपात्स्थिता । विश्वामित्रऋषिरुंदोगायत्रीसाविशिष्यते ।

गृद्धाचारशिरोमणौशातात्पः—तत्सवितुर्वरेण्यमितिसावित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपाणीतिवैश्यस्येति । योग
याज्ञवल्क्यः—आपोज्योतिरित्येपमंथोयस्तुप्रकीर्त्ये । तस्यप्रजापतिश्चापिर्त्यलुश्छंदोपिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्चदेवताःसमुदाहृताः ॥
न्यासाः चंद्रिकायाम्—पादयोश्चतथाजान्वोजघयोर्जठरेषिच । कंठमुखेतथामूर्ध्निकमेणव्याहृतीन्येसेत् । मूंगुष्ठद्वयेन्यस्यभुवस्तर्जनि
काद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वयेधीमान्स्वःपदंविनियोजयेत् । करन्यासविधिंकृत्वाअंगन्यासंसमारभेत् । भूःपदंहृदिविन्यस्यभुवःशिरसिविन्यसेत् ।
शिखायांस्वःपदन्यस्यकवचेतत्पदन्यसेत् । अक्ष्णोर्भगपदन्यस्यदिविद्विधियःपदम् । तदित्यादिपादपरम् । ततःशिरसासवांगन्यासः ।—
शिरस्तस्यास्तुसर्वांगेप्राणायामेपरंन्यसेदितिब्यासोक्तेः । न्यासांतरमाहचंद्रोदयेब्यासः—आपोगुह्येन्यसेज्योतिश्चक्षुष्यथरसोमुखे ।
अमृतजानुनोर्ग्रहहृदयेभूःपदन्यसेत् । भुवर्नोभौललाटेस्वरोकारंमूर्ध्निविन्यसेत् । शौनकः—प्राणानायम्यविधिवद्वाग्यतःसंयतेन्द्रियः । अथ
संध्यामुपासिष्यइतिसंकल्प्यमार्जयेत् ॥ ॥ चंद्रिकायांवृहन्मनुस्मृतौब्रह्मांडेच—नद्यातीर्थेहदेवापिभाजनेमृन्मयेयवा । औदुंबरेच
सौवर्णेराजतेदारवेजलम् । कृत्वायवामहस्तेवासंघ्योपास्तिसमारभेत् । औदुंबरे ताम्रपात्रे । यस्तुब्यासः—यामहस्तेजलंकृत्वायेतुसंध्यामुपा
सितैवैवच । यामहस्तेजलगृह्णन्नकुर्यान्मार्जनंकचिदितिगायत्रीरहस्येआपस्तंबोक्तेः । गंगायांवापिकायांवातडागे
कुर्वतितावदुदकस्यविभागंकल्पयित्वातीर्थानितत्रावाह्युक्तम् । बृहस्पतिः—धाराव्युतेनतोयेनसंध्योपास्तिर्विगहिता इति ॥
मार्जनं योगयाज्ञवल्क्यः—आपोहिष्ठेतिस्मभिर्ऋग्भिस्तुप्रयतःशुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्जलंशिरसिमार्जयेत् । नवप्रणवाःप्रतिपादम् ।

१ जानुनोर्ग्रहहृदये ।

[illegible]

१ मार्जनेचत्वारःपक्षाः—आदीप्रणवेनसप्तस्वव्याहृतिभिर्ग

१ मार्जनेचत्वारःपक्षाः—जायान्नमार्जनेन चत्वारः पक्षाः । तृचातेमार्जनमिति चतुर्थद्वयप्यन्यत्र । ऋगतेमार्जनमिति तृतीयः ।

वता । तत्रैव—अग्निश्चेतिपिबेत्तोयंत्वस्यसूर्यमृषिर्विदुः । देवताग्निर्भवेच्छंदोगायत्रंश्रोक्षणेविधिः । सूर्यस्येत्यस्याग्निर्ऋषिः प्रकृतिश्छंदः सूर्यमन्यु
मन्युपतिराग्रयोदेवताइतिचंद्रिकामदनपारिजातौ । नारायणऋषिः सूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्ठाद्बृहतीछंद इतिहरिहरः । ब्रह्माऋषिः प्रकृति
श्छंदः आपोदेवतेति पृथ्वीचंद्रः । अग्निश्चेत्यस्यसूर्यऋषिः प्रकृतिश्छंदः अग्निमन्युमन्युपत्याहानिदेवताइतिचंद्रिका । आपः पुनंत्वित्यस्यमारी
चः कश्यपोधिष्णुर्वाऋषिः आपोदेवताअनुष्टुप्छंद इतिसएव ॥ ॥ छंदोगानामाचमनेनंत्रमाहगौतमः—
अहश्चमादित्यश्चपुनान्वितिप्रातः । रात्रिश्चमावरुणश्चपुनान्वितिसायमिति । अनयोः प्रजापतिर्ऋषिलिंगोक्तादेवतेतिचंद्रिका । चिष्णुः—
जानुम्यामुपरिष्ठानुशुक्वासाः स्थितोजले । सांध्यमाचमनं कुर्वन्शुचिः स्यादशुचिस्त्वधः । पुनर्मार्जनमुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे—अथपुनराच
म्यमार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरापोहिष्ठेति सूक्तेनति । शौनकीयेऽप्येवम् । गायत्रीकल्पे तु—आपोहिष्ठेति त्रिभिः पादान्ते शनोदे
वीरिति चतुर्भिरर्धर्चते इदमापइति त्रिभिर्ऋगंते । मार्ज्जनोत्तरमघमर्पणं योगयाज्ञवल्क्यः । जलपूर्णं तु लुङ्कनासिकाग्रे विधृत्य च । प्राणा
विरुध्न्वुपदां पठित्वा तज्जल्पेत् । कात्यायनः—जपेदनायतासुर्वाग्निः सकृत्वाघमर्पणम् । कौर्म—आपः पाण्योः समादाय घ्राणमासज्यत
त्रच । बह्वृचपरिशिष्टे—अथगोर्णवत्कृतेन हस्तेनोदकमादाय नासिकाग्रे धारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृतिर्मोत्मानमंतव्याप्य स्थितं विचिंत्य संयतप्रा
णोऽघमर्पणसूक्तं दुपदामृचं वावर्तयेत्तं पाणिस्थे उदके पतितं ध्यात्वा वामतो भुवि तीघ्रपातेन क्षिपेदित्येवमेकेन कुर्वतीति । संध्याकल्पे—स्वहस्तवा
रिनासाग्रे पठित्वा दुपदां क्षिपेत् । अर्धमूर्माशिरस्यर्धं सर्वमुव्यधमर्पणम् । अत्र करपाण्योरैच्छिको विकल्पः । योगयाज्ञवल्क्यः—अघमर्पण
सूक्तस्य ऋषिश्चैवाघमर्पणः । आनुष्टुभं भवेच्छंदोभाववृत्तं चैव तम् । अथमेधावभृथेकविनियोगोऽस्य कल्पितः । अघमर्पणोत्तरमाचमनसाहचंद्रि

कादीशालः—उपस्थेत्ततः पश्चान्मंत्रेणनेनमंत्रवित् । अंतश्चरसिगूतेषुगुहायांविश्रतोमुखः । लंयज्ञस्त्वंपदकाराभ्योप्योतीरसोमृतम् ॥ ॥

अथसूर्यार्घः । कौर्मै—उक्कारव्याहृतिरुतांगाथत्रीवेदभातरम् । जन्वाजलंजलिदद्याद्भास्करंप्रतितन्मनाः । अंजलयज्ञयः । करान्यां
तोयमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिर्ध्वैसंध्ययोः क्षिपेदितिव्यासोक्तेः । अतएवकेवलगायत्र्यार्घ्यत्रयंनव्याहृतियु
तया । तदुहवाएतेनहवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायांगायाभिमंत्रिताअपज्ज्वविक्षिपंतुदंतमस्तंयतमादित्यमितिनैसिरीयारण्यकात् ।
अतएवचतुर्थार्घंनुगायत्र्यादद्याद्ब्रह्माहृतिसंयुतमितिप्रायश्चित्तार्थेविशेषः । कौर्मैतुकात्यायनपरमिदमित्युक्तम् । उत्थायार्कप्रतिप्रोद्देज्जिकेर्णाजलिमं
भसाइति कात्यायनस्मृतैः । त्रिकं प्रणवव्याहृतिप्रयगायत्र्यः । संध्याकल्पे आश्वलायनः—सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः ।
मनुः—परंनम्रः प्रभातेसान्मध्याह्नेतुच्छुः सितः । द्विजोऽर्घंप्राक्षिपेदेव्यासायं चोपविशन्भुवि । प्रातर्भाध्याह्निकींसंध्यांतिष्ठन्नेवसमर्पयेत् । उप
विश्यतुसायाह्नेजलेत्वर्ध्ननिक्षिपेत् । यन्नुवसिष्ठः—उपविश्यचयचार्यसर्वतन्निष्कलंभवेदिति तत्सायंसंध्याभिन्नपरम् । कश्यपः—
त्रिशक्लौत्रोमहावीर्यमंदेहानामराक्षसाः । कृष्णातिदारुणघोराः सूर्यमिच्छंतिखादितुम् । ततोदेवयणाः सर्वैर्यवश्चतपोधनाः । उपासतेत
दासंध्यांप्राक्षिपंतुदकांजलिम् । दहतेतेनतेदैत्यावज्रीभूतेनवारिणा । अर्घ्यकालः काशीखंडे—अर्घोदयास्तसमयेतस्मादर्घ्यं कक्षिपेत् ।
कौर्मैमार्कड्ययोस्तु—जन्वाजलंजलिदद्याद्भास्करंप्रतितन्मनाः । सावित्रीप्रजेपदिद्वान्प्राप्नुवः प्रयतः शुचिः । अथोपतिष्ठेददित्यमुदयंतं
समाहितइत्युक्तम् । देवजानीयेप्येवम् । चंद्रिकायामपि गायत्रीजनेत्तरपुस्थानमुक्तम् । नचआदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिर्ध्वैसंध्ययोः
क्षिपेदितिव्यासोक्तेः सूर्योदयोत्तरमर्घ्यदानमितिवाच्यम् । तस्याआदित्यदिगभिमुखत्वार्थत्वात् । यत्तूपस्थानोत्तरं जपउक्तः सशाखांतरपरः ।
शौनकः—असावादित्यमंत्रेणप्रदक्षिणमतः परं । जयः स्पृष्ट्वादक्षिणेतुषादेवान्विसर्जयेत् । प्रदक्षिणोत्तरंजलंस्पृशेत् । सायंमंत्रवदाचम्यप्रोक्ष्य

सूर्यसंचाजलिम् । दत्त्वाग्रदक्षिणंकृत्वाजलंस्पृष्ट्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारसिंहात् ॥ अर्घ्यदानोत्तरसंध्यातर्पणमुक्तंप्रयोगपारिजाते—अस्यकश्यपऋषिः ब्रह्मादेवता गायत्रीछंदः तर्पणेविनियोगः । भूःपुरुषंतर्पयामि । मंडलं आत्मानं ब्रह्मरूपिणीं गायत्रीं वेदमातरं सांस्कृतिं संध्यां घालां ब्रह्मणीं उपसं निमृचं सर्वसिद्धिकरीं सर्वमंत्राधिपां । सायंतु विष्णुर्देवता अनुष्टुप्छंदः स्वःपुरुषंतर्पयामि सामवेदंतर्पयामि विष्णुरूपिणीं परमात्मानं सरस्वतीं वृद्धां वैष्णवीं । एवंपंचदशकृत्वस्तर्पयित्वाद्विराचामेदिति । संध्याकल्पेप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरे—ततस्त्वाचम्यविचित्राणामायामान्नवाचरेत् ॥

गायत्रीस्वरूपध्यानन्यासादि । चंद्रोदयेष्टृद्धपराशरः—जपेत्तुत्रिपदाज्ञेयाअर्चनेतुचतुष्पदा । न्यासेजपे तथाध्यानेअग्निकार्ये तथाचने । सर्वत्रत्रिपदाज्ञेयाब्राह्मणैस्तत्त्वचिंतकैः । पदशब्दःपादपरः । गायत्र्याश्चतुर्थपादउक्तोगारुडे—परोरजसेसावदौचतुर्थपदमीरितम् । पद्मत्रिरान्मते—मानस्तोकेतिमंत्रेणशिखावंधंतुकारयेत् । जपंहिसंतिरक्षांसिरक्षार्कमविवर्जितम् । कात्यायनः—भूर्भुवसुवर्तित्यापोऽभिमंज्यचपरिक्षिपेत् । रक्षयेद्द्वारिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसावित्रीचजपेत्ततः । शांतिहेमाद्रौब्राह्मणे—छंदोगायत्रीगायत्र्याःसविताचैवदेवता । शुक्लेवर्णोमुखंचामित्रिंश्चामित्रऋषिस्तथा । त्रयीशिरःशिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच । उपासनेविनियोगःसांख्यायनसगौत्रजा । त्रैलोक्यंचरणंज्ञेयंपृथिवीकुक्षिरेवच । एवंध्यात्वातुगायत्रीजपेद्वादशलक्षणम् । न्यासाकारणेदोपउक्तः शांतिहेमाद्रौ—कर्मणोन्यासहीनसगृह्ण्यर्धहिराक्षसाः । अक्षेणकरशुद्धिकृत्वा न्यासंकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रणवन्यासमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—अकारंनामिदेशेतुउकारंहृदिविन्यसेत् । मकारंमूर्ध्निविन्यसेदपन्यासोविमुक्तिदः । व्याहृतिन्यासमाहपराशरः—भूर्लोकंपादन्योन्यस्य भुवर्लोकंतुजानुनोः । स्वर्लोकंगुह्यदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा । जनलोकंतुहृदयेकंठदेशेतपस्तथा । सुवोर्ललाटसंधौतुसत्यलोकःप्रतिष्ठितः । मध्य

[illegible]

श्रीवद्वादगः साष्टत्रयोदश्यामयंचतुर्दशमास्यंचदशसौम्यपोडशमागिरिसंसप्तदशवैष्णवमष्टादशमाश्विनेकोनविंशप्राजापत्यंविंशसर्वदेवमेकविंश
रीट्द्वारिंश्राव्ययोविंशवैष्णवंचतुविंशमिति । चंद्रिकायाम्—अथतत्त्वानिवक्ष्यामिअक्षराणांविशेषतः । पृथिवीब्रुदकंतेजोवायुरवरमेव
च । गंगोरमोयूरूपंचस्यशःशान्दोययामिति । दृष्टानुपसंपायाधुपञ्चोत्रेत्वक्चचक्षुषी । जिह्वाघ्राणमनस्तत्त्वमहंकारोमहांस्तथा । गुणत्रयंच
गततंक्रमशस्तत्त्वनिधयः । तत्रैव—सहानित्याविश्वहृदयाविलासिनीप्रभावतीलीलाशांताशांतिदुर्गासरस्वतीविश्वरूपाविशालाआप्यायनीवि
मलानमोमयीहिरण्यरूपागूह्माविश्यायोनिर्जयावहापशालयावराशोभनागदारूपेतिशक्त्यइति । अक्षरदेवतातत्त्वशक्तीनामुक्तिरक्षरन्यासोत्तरं
देवतादिन्यासार्था । यद्वामुक्तेदेवताकामुक्त्युक्तिगुक्तत्वकामुकाधरायनमइत्यक्षरन्यासार्था । अक्षरविन्यासकालेत्तदेवतादिव्येयमित्येवमर्थ
या । चंद्रिकायामंगन्यासमाह्वयामः—हृदितत्त्ववितुर्न्यस्यसेत्कंडेवरेणियम् । भगोदेवसेतिखंडंशिखायांतुतोन्यसेत् । धीमहीति
न्यमेद्वेकेपियोनधनेत्रयोः । प्रचोदयादितिपदमग्नार्धेविनियोजयेत् । ॐभूरंगुष्ठयोन्यस्य ॐभुवस्तर्जनीद्वये । ॐस्वधैवतथान्यस्यमध्यमा
भ्यांयतैद्रियः । अनामिराद्वयेधीमान्यसेत्तत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वयेभर्गःपाणयोर्मध्येधियःपदम् । अत्रसर्वेभवाःसप्रणवानमोताश्च । ॐकार
मादाउचायंमंत्रचीजमतःपरम् । नामग्राहंनमोतंचपन्यामःप्रकीर्तितइतिचंद्रिकायांशांतिहेमाद्रौचभृगूक्तेः ॥ ॥ अथगायत्री
कथनम् । चंद्रिकायां ॐमितिहृदि । भूरितिमुखे । भुवइतिशिरसि । स्वरितिसर्वांगे । तत्रैवकव्यासः—विन्यस्यैवंजपेद्यस्तुगायत्री
वेदमातरम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोतिव्यासस्यचनयथा ।

मुद्राप्रकारः—चंद्रिकायांब्रह्मकल्पेच—अथातोदर्शयेन्मुद्राःसंमुखंसंपुटंतथा । ततोविततविस्तीर्णेद्विमुखत्रिमुखेततः । चतु
र्मुखंचतुसंपण्मुखाथोमुखेततः । व्यापकांबलिकाख्यंचक्षकटंतदनंतरम् । यमपाशंचग्रथितंततःस्यात्संमुखोन्मुखम् । प्रलंबंमुष्टिकोमीनः

क्रूमावाराद्वप्वच । सिंहाक्रांतमहाक्रांतंततोमुद्ररपहवधिति । तल्लक्षणंतत्रैव—संमुखंसंधितौहस्तावुत्तानौकुंचितांगुली । कुंचितावक्राः ।
 संपुटपद्मक्रोशाभौकरावन्योन्यसंहतौ । विततंसंहतौहस्तावुत्तानावायतांगुली । विस्तीर्णसंहतौपाणीमियोमुक्तांगुलिद्वयौ । अंगुल्यौकनिष्ठे । सं-
 मुखामक्तयोःपाण्योःकनिष्ठद्वययोगतः । शेषांगुलीनवैकल्येद्विमुखत्रिमुखादयः । कनिष्ठयोर्योगेगुष्ठयोर्योगेचशेषांगुलीनवैकल्येद्विमुखम् ।
 तर्जन्योर्योगेत्रिमुखम् । मध्यमयोर्योगेचतुर्मुखम् । अनामिकयोर्योगेपंचमुखम् । शेषांगुलीनांसंयोगेकानिष्ठायोगनाशने । तिर्यक्संयुज्यमाना-
 ग्रौसंयुक्तांगुलिमंडलौ । हस्तौपण्णमुखमित्युक्तामुद्रासुद्राविशारदैः । आकुंचिताग्रौसंयुक्तौन्युज्जौहस्तावधोमुखम् । उत्तानौतादशविवव्यापकां
 जलिकंकरौ । अधोमुखौबद्धमुष्टीमुक्ताग्रांगुष्ठकौकरौ । शुकटंनामकथितयमपाशमतःपरम् । बद्धमुष्टिकयोःपण्योरुत्तानावामर्तजनी । कुंचिता
 ग्रान्ययायुक्तातर्जन्यान्पुञ्जवक्रया । उत्तानसंधिसंलीनबद्धांगुलिदलौकरौ । संमुखौघटितौदीर्घांगुष्ठौग्रथितमुच्यते । संचितोर्ध्वांगुलिर्वामस्ता
 दशादक्षिणेनतु । अधोमुखेनसंयुक्तःसंमुखोन्मुखमुच्यते । संचितासंबद्धा । उत्तानोन्नतकोटीचप्रलंबःकथितौकरौ । उत्तानानामिकानिष्ठे
 कावित्यर्थः । मुष्टीचान्योन्यसंबद्धावुत्तानौमुष्टिकोभवेत् । शृष्टेशेसमाक्रांतःकूर्मोनामाभिधीयते । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रौशेषांगुलिदलौकरौ ।
 अधोमुखःकरोवामस्तादक्षिणेनतु । शृष्टेशेसमाक्रांतःकूर्मोनामाभिधीयते । ऊर्ध्वमध्वेवामभुजःपक्षाभ्यामाश्रयेत्करम् । वराहःकथ्यतेकं
 क्षसीपाश्रयकेकरे । सिंहाक्रांतसमाख्यातंकर्णपितकरावुभौ । किंचिदाकुंचिताग्रौचमहाक्रांतंततःपरम् । ऊर्ध्वकिंचिद्रौपाणीमुद्रोवामत
 र्जनी । ग्रस्तादक्षिणहस्तेनपहवोदक्षिणःकरः । मूर्ध्निअधोमुखःस्थितोदक्षिणःकरःपहवद्वयर्थः । चंद्रिकायांमहासंहितायाम्—नजा
 तुदर्शयेन्मुद्रामहाजनसमागमे । शौनकस्तुयोनिमुद्राभवाह—पंडंगमत्रैविन्यस्योनिमुद्रांप्रदर्शयेत् । गायत्रीसंस्मरेद्धीमान्हृदिचासूर्यमं

डले । कृष्णभट्टीयेव्यासः—हस्ताभ्यामुकुलीकृतवानामिकामूलपर्वणः । अंगुष्ठौतुक्षिपेदुक्तामुद्रपावाहनीबुधैः । अधोमुखीत्वियंचेतस्या
रक्षापनीमुद्रिकास्थिता । संनिधायोच्छ्रितांगुष्ठौमुष्ट्यासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्ठसैवसंरोधिनीमता । नमस्काराभिधामुद्राज्ञेयापानी
तुसंहती । ग्रसार्यदक्षिणहस्तं वामस्योपरिचक्रमात् । कनिष्ठाधंगुलीनांचसंकोचेनसमानयेत् । अंगुष्ठान्मूलपर्यंतं संहाराव्येयमीरिता । हस्त
यो रुभयोः सम्यगुच्छ्रितामंगुलीपुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । संरुपाद्धनुमुद्रयंगोस्तनीचे श्वरप्रिया ॥ ॥ गायत्र्याः
स्वरूपमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—श्वेतवर्णसमुद्दिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनैः पुनैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यमंडलांतस्थाब्रह्मलो
कगतातथा । अक्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगतांगुभा । बहुचपरिशिष्टे—अथमंत्रदेवताध्यात्वा आगच्छवरदेदेविजपेमेसंनिधौभव । गायं
तंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वंततः स्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । चंद्रिकायांगोभिलः—आयाहिवरदेदेविज्यक्षरेब्रह्मवादिनि । गायत्रिछंदसांमां
तर्गस्योनेनमोस्तुते । व्यासः—तेजोसीतिचमन्त्रेणगायत्रीमावहेद्विजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेचताम् । तुरीयेणेतिनमस्तेतुरीयाये
त्यादिभावदोमित्येतेन । आवाहनमंत्राणांयथाशाखंव्यवस्था ।

गायत्रीजपप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवः पूर्वमुच्चार्योर्भूभुवः स्वस्ततः परम् । गायत्रीप्रणवश्चातेजप्येष्वेवमुदाहृतम् । यौ
धायनः—उभयतः सप्रणवांसंव्याहृतिकांजपेदिति । दृष्ट्वापराशरः—प्रणवोर्भूभुवः स्वश्चापुनः प्रणवसंयुताम् । अंत्योकारसमायुक्तांम
न्यंतेकवयः परे । प्रणवौतेतथाचादौआहुरन्येजपक्रमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ।

१ संवर्तः—गायत्रीत्र्यक्षरांयालांसासृष्टकमंडलम् । रक्तवत्त्वांचतुर्वक्त्रांसंस्थिताम् । ब्रह्मणीत्रह्मादेवत्वांब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीं गायत्रीं
सूर्यमंडलात् । इति । २ आवहेदनाहयेत् ।

देवजानीयेष्टदमनुः—पडोंकारांजेपेद्धिग्रागायत्रीमनसाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयः पूर्वप्रथमोकारसंयुताः । पुनःसंहत्यचौकारंमंत्रस्याधंतयो
स्तथा । तत्रैवहरीतः—प्रणवोव्याहृतयः सावित्रीचेति । अत्रयथासंप्रदायंव्यवस्थेतिष्टवीचंद्रः । स्मृतिरत्नावलयांतु—तत्रैकप्रण
वाभ्राद्यागृहस्यैर्जपकर्मणि । गृहस्यवच्चजप्तव्यासाचैवब्रह्मचारिभिः । संपुटाचपडोंकाराभवेत्सातूर्ध्वरेतसामितिव्यवस्थेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोनै
ष्ठिकाब्रह्मचारिणश्च । वनस्थायतयः । मोक्षार्थिनंप्रत्याहवृद्धपराशरः—यो न वांचति संतानं मोक्षमिति च्छतिकेवलम् । अंत्योकारमसौकुर्व
न्नक्षरंपदमाप्नुयात् । योगयाज्ञवल्क्यस्तु—प्रणवव्याहृतीसार्षस्वाहांतो होमकर्मणि । प्रतिलोभाप्रकर्तव्याफट्टकारांताभिचारके इत्याह ॥ ॥
अथ जपस्थानानि । याज्ञवल्क्यः—अग्रगारेजलांतो वा जपेद्देवालये पिवा । पुण्यतीर्थे गवांगोष्ठे सिद्धक्षेत्रे वा गृहे । शंखः—गृहे त्वे
कगुणं जप्यं न घादौ द्विगुणमतम् । गवांगोष्ठे शतगुणमभ्यगारे शताधिकम् । सिद्धक्षेत्रे पुतीर्थे पुदेव तायाश्च संनिधौ । सहस्रशतकोटी नाम नंतं वि
ष्णुसंनिधौ । कौर्मै—गुह्यकाराक्षसाः सिद्धाहरंति प्रसमं यतः । एकांते तु शुभे देशे तस्माञ्च व्यंसदाचरोत् । पारिजाते संध्याकल्पे—प्रात
र्नाभौ करौ कृत्वामध्याह्नौ द्वादिसंस्थितौ । सायं जपस्तु नासाग्रे त्रिसंध्यजपलक्षणम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तिष्ठन्यदा जपंकुर्याच्छ्लोहदयसं
मितः । आसीनजपएव साजानुभागेण संमितः । विशेषांतरमाह स्वएव—जपस्येह विधिं वक्ष्ये यथाशक्ति समासतः । न च क्रमब्रूहि हसन्न
पार्श्वमूलोकयन् । नापाश्रितो न जल्पंश्च न भ्रातृशिरस्ताथा । पादेन पादमाक्रम्य न चैवहितथा करौ । नैवं विधं जपंकुर्यान्न च संश्रावयेज्जपम् ।
उज्जीपीकिंचुकीनमो मुक्ते शोगलावृतः । अपवित्र करोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत्काचित् । क्रोधो मदः क्षुधा तंद्रा निष्ठिव न विजृम्भणे । श्वनीचदर्शनं
निद्राप्राणापश्चजपद्विपः । एते पांसं भवेवापि कुर्यात्सूर्यादि दर्शनम् । आचम्य बाजपेच्छेपंकृत्वा प्राणसंयमम् । चंद्रो देये सांचपुराणे—
जपंकुर्वन् यदिष्टी वेत्थुव तेजं ते पिवा । आचमेद्भुवि न्यस्ताक्षः स्पृशेदग्नेमो योगमयम् । योगयाज्ञवल्क्यः—प्रसार्य पादैर्न जपेत्कुक्षुटासन ए

उपपातकनाशिनी । लक्षजायेनचतयामहापातकनाशिनी । कोटिजायेनराजेंद्रयिच्छतितदाभुयात् । मनुः—सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्यबहि
रेतच्छिकटिजः । महतोप्येनसोमासात्वचेवाहिविमुच्यते । त्रिकं प्रणवोव्याहृतित्रयंगायत्रीच । व्यासः—अष्टोत्तरशतंनित्यमष्टाविंशति
मेववा । विधिनादशकंपित्रिकालेषुजपेद्बुधः । यमस्मृतौनारसिंहेच—सहस्रपरमादेवीशतमध्यांदशावराम् । गायत्रीतुजपेन्नित्यंसर्व
पापप्रणतिशिनीम् । याज्ञवल्क्यः—जपन्नासीतसावित्रीप्रत्यगातारकोदयात् । संध्याप्राक्प्रतरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । प्रत्यक्षप्रत्यशुखः ।
याज्ञवल्क्यः । अत्रोदयोत्तरकालांतरेसार्यसंध्यावंदनेपिउत्तरावधौविधेयेनासनप्रत्यशुखत्वयोर्वाषः एवंप्रातरपि । अथाधेनगतौसंभवत्यावा
धायोग्यत्वात् । मनुः—पूर्वासंध्यांजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावनान् । दशेत्यापत्परमितिचंद्रिका ।
संभवापेक्षयाविकल्पइतिदेवजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावधिर्जपःकाम्यः । कामनामावेविविहितदशादिसंध्याग्रहइत्याचारादर्शः । तन्न
कामाद्युतेः । आपद्यष्टसंख्येतिस्मृत्यर्थेसारे । आपस्तंबः—सावित्रीसहस्रकृत्वआवर्तयेच्छतकृत्वअपरिमितकृत्वोवेति । अपरमितेत्य
नेनगणनानिराकियते ।—असंध्यांतुयज्ञसंततसंतनिष्फलंभवेदितिशांख्योक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणंषाष्ठान्यायादितिके
चित् । युक्तंत्वशाष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्त्वाशतकृत्वइतिन्यूनग्रहणमात् । यष्टेयुक्कादेयातिसोदेयाइत्यधिकोपक्रमद्वै
लक्षण्यमिति । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—ब्रह्मचार्योहिताग्निश्चशतमष्टोत्तरंजपेत् । वानप्रस्थोयतिश्चैवसहस्रादधिकंजपेत् । शत
मित्यनुदितहोमिपरमितिचंद्रिका ॥

जपमालाविचारः । माधवीयेशांखः—कुशवृत्त्यांसमासीनःकुशोत्तरीयाकुशपवित्रपाणिःसूर्याभिमुखोवाक्षमालामादायेद्वतां
ध्यायन्जपंकुर्यादिति । स्कांदे—सौवर्णराजतंताम्रंस्फटिकंरत्नजं तथा । अरिष्टंपुनर्जीवं(?)चशंखंपद्मंतथामणिम् । कुशग्रंथिचरुद्राक्षमुत्तमंचो

तरोत्तरम् । सांयपुराणे—श्रवालहेममुक्तामिभिर्गिरुद्राक्षपुष्करैः । दर्भारिष्टकवीजैश्चशुखैर्वाजीवैर्कजेतु । रामार्चनचंद्रिकायाम्—
तुलसीकाष्ठचटितैर्मणिभिर्जगमालिका । सर्वकर्मसुखेषामीप्सितार्थफलप्रदा । हारीतः—स्फटिकैर्द्राक्षकैर्मालातथैवांगुलिपर्वभिः । शंख
रूप्यमयीमालाकांचनीनिचजोत्पलैः । पद्माक्षकैश्चरुद्राक्षैर्विद्रुमैर्गणिमौक्तिकैः । गौतमः—अंगुल्याजपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् । रत्न
याष्टगुणंपुत्रजिवै(?)दंशगुणाधिकम् । शतंस्याच्छंदमणिभिःप्रवालैश्चसहस्रकम् । स्फटिकैर्दंशसाहस्रमौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दंशलक्षंतुसौ
वर्णःकोटिरुच्यते । रुद्राक्षमधिकृत्योमासंवादेब्राह्मे । —लक्षकोटिसहस्राणिलक्षकोटिशतानिच । जपेतुलभतेपुण्यंनानाकार्योविचारणा ।
शिवकार्तिकेयसंवादेऽलंगे—सर्वमंत्रजपंकुर्याद्द्विजोरुद्राक्षमालया । ब्राह्मे—सशब्दाचंचलायाचञ्चुटिताग्रंथिनाविना । भिन्नसूत्रेणग्रथिता
पाखंडस्यपुरातनी । मालादुःखप्रदायिन्योग्रथितानिचतंतुभिः । वाराहे—उत्तमाष्टाधिकशतंचतुःपंचाशन्मध्यमा । कनीयसीतदर्धच
परिमाणेनसुंदरि । नोच्छिष्टःसंस्पृशेतांतुल्लीणांहस्तेनधारयेत् । आकाशेस्थापनंकुर्यान्नचवामेनसंस्पृशेत् । नदर्शयेच्चकस्यापिचितयित्वाचगो
पयेत् ॥ ॥ मालासंस्कारविधिः । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—समासेनाक्षसूत्रस्यविधानमिहकथ्यते । पंचविंशतिभिर्मोक्षस्त्रिंशद्भिर्ध
नसिद्धयः । सर्वेऽर्थाःसप्ताविंशत्यापंचदश्याभिचारकम् । पंचाशद्भिःकाम्यकर्मसिद्धिःस्याच्चतुरत्तरैः । अष्टोत्तरशतैःसर्वसिद्धिरक्षैःकृतस्त्रजः ।
अन्योन्यसमरूपानिनातिस्थूलाकृतीनिच । जंतुभिर्निविशतीर्निनजीर्णानिनिवानिच । गव्यैस्तुपंचभिस्तानिसंग्रक्षाल्यपृथक्पृथक् । ततोद्विजे
द्रुण्यल्लीनिर्मितंग्रधिवर्जितम् । त्रिगुणंत्रिगुणीकृत्यसूत्रंग्रक्षाल्यपूर्ववत् । अश्वत्थपत्रैर्नवभिःपद्माकारंप्रकल्पयेत् । सूत्रंमणींश्चगंधाद्भिःक्षालि
तांस्तत्रनिक्षिपेत् । तारंशक्तिमातृकांचसूत्रंचैवमणिष्वय । विन्यस्यपूजयेदाज्यैर्जुहुयाद्भक्तिसंयुतः । मणिमेकैकमादायसूत्रेत्तत्रतुयोजयेत् ।
मुखेमुखंतुसंयोज्यष्टपृष्ठंचयोजयेत् । श्रोतंसंख्यान्यमेकाक्षमेरुत्वेनाग्रतोऽन्यसेत् । एकैकमणिमध्येतुंग्रंथिवंधंप्रकल्पयेत् । स्वयंग्रथितमालातुश

क्रसापिश्रियंहरेत् । एवंकृताक्षमालायांज्येष्ठेनावर्तयेत्क्रमात् । मुक्तिमुक्तिप्रदःसोयंमालिकागणनक्रमः । अंगुष्ठेनाक्षमालांचचालयेन्मध्य
 माग्रतः । तर्जन्यानस्यशेत्सोयमुक्तिदिगणनक्रमः । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांतुजपेदुत्तमकर्मणि । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुजपेदाकृष्टकर्मणि । तर्जन्यं
 गुष्ठयोगानुद्विपदुच्चाटनेजपः । कनिष्ठांगुष्ठकाभ्यांतुजपेत्पनारणकर्मणि । जपान्यकालेतामालांपूजयित्वातुगोपयेत् । जीर्णसूत्रेपुनःसूत्रग्रंथयित्वाशतं
 जपेत् । प्रसादात्पतितेहस्ताच्छतमष्टोत्तरजपेत् । जपेन्निषिद्धसंस्पर्शक्षालयित्वाययोचितम् । अक्षसूत्रंतुनिपतेद्भूमौचेत्कुर्वंतो जपम् । उद्धारं
 तत्सकुर्वीतजापकोहृदयेनतु । हृदयमघोरायनमइतिमन्त्रः । योगयाज्ञवल्क्यः—अंगुष्ठस्यतुमध्यस्थपरिवर्तसमाचरेत् । परिवर्तोभ्रमणम् ।
 अंगुष्ठप्रेरणयज्ञसंयज्ञसंरुलधितम् । असंख्यातंतुयज्ञसंतजसंनिष्फलंभवेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पर्वभिस्तुजपःकार्योनांगुलीनांनिपा
 तनैः । तन्निपातैस्तुयज्ञसंसर्वविद्यात्तदालुरम् । अंगुलीनामंगुष्ठनिपातेगुलिनियेधोनेत्युक्तम् । मन्त्रदेवप्रकाशिकायाम्—तत्रांगुलिजपं
 कुर्वन्सांगुष्ठांगुलिभिर्जपेत् । अंगुष्ठेनविनाकर्मकृतंतदफलंभवेत् । गौतमोपि—अंगुष्ठेनजपेत्आप्यमन्यैरंगुलिभिःसह । अगस्त्यसं
 हितायाम्—मध्यमाद्यद्वयपर्वजपकालेतुवर्जयेत् । एतंमेरुविजानीयाद्दूपितंब्रह्मणापुरा । अस्मिन्यक्षेऽनामिकाद्वितीयपर्वप्रभृत्यतिगणना तर्ज
 न्यादिपर्वणि समाप्तिः । पर्वशब्दोरेखावचनइतिकेचित् । अस्मिन्यक्षेऽनामामध्यरेखामार्दिकृत्वातदधःक्रमेणप्रादक्षिणेनतर्जन्यादिरेखायां
 समाप्तिः । विधानान्तरंमन्त्रदेवप्रकाशिकायाम्—अंगुलीपर्वभिर्मन्त्रजपंनित्यंप्रकल्पयेत् । मध्यमानामिकामध्यपर्वद्वितयकल्पितम् ।
 मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्ननामामूलपर्वसु । आरभ्यमध्यमामूलंपर्वतगणयेत्क्रमात् । अंगुलीर्नवियुंजीताकिंचिदाकुंचितेतले । अंगुलीनांवियोगेतु
 छिद्रेषुक्षवतेजपः । मालादेरनावश्यकतोक्ताष्टुद्धपराशरेण—यथाकथंचिद्रणयेत्संख्यंतद्भवेद्यथा । चंद्रोदयेसंग्रहे—प्रातःसंध्यांग
 भूतेनगायत्र्याजपितेनच । यथासंख्येनजाप्येनब्रह्मामेघीयतारंविः । मध्याह्नेसायंचब्रह्मपदेक्रममाहुद्रविष्णुपदे प्रातःपदेमध्याह्नेसायंपदेचोह्ये ।

॥ अथगायत्रीतर्पणम् । नागदेवाह्निकेप्रयोगपारिजातेच—आचम्यप्राणानायम्यगायत्रीतर्पणंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्स
वितुरितिसवितारमावाह्य गायत्रीपङ्केषुविन्यस्यमूःपुरुषसृष्टवेदायनमस्तर्पयामि । भुवःपुरुषंयजुर्वेदायनमस्तर्पयामि । स्वःपुरुषंसामवेदायन
मस्तर्पयामि । महःपुरुषमथर्ववेदायनमस्तर्पयामि । जनःपुरुषमितिहासपुराणेग्योनमस्तर्पयामि । तपःपुरुषंसर्वागमायनमस्तर्पयामि । सत्यं
सर्वलोकायनमस्तर्पयामि । भुर्भुवःस्वःपुरुषमंडलांतर्गतंसवितारतर्पयामि । सवित्रेइतिकेचित् । मूःएकपदांगायत्रीतर्पयामि । भुवःद्विपदांगा
यत्रीतर्पयामि । स्वःत्रिपदांगायत्रीतर्पयामि । मूर्धुवःस्वःचतुष्यदांगायत्रीतर्पयामि । उपसेनमस्तर्पयामि । गायत्रीनमस्तर्पयामि । सावित्री
नमस्तर्पयामि । सरस्वतीनमस्तर्पयामि । वेदमातारंनमस्तर्पयामि । सत्कृतिंनमस्तर्पयामि । सांकृतिमित्यपरे । पृथिवींनमस्तर्पयामि । कौ
शिकींनमस्तर्पयामि । जयांनमस्तर्पयामि । अपराजितांनमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्तिंनमस्तर्पयामि । अनंतमूर्तिंनमस्तर्पयामीति । कृष्णभट्टीये
प्येवम् । श्रीशक्त्यैनमस्तर्पयामीतिऋष्णभट्टः । तन्न । मंत्रैरेभिस्तुयोनित्यंचतुर्विंशतिसंमितैः । गायत्रीतर्पयेत्तेनतर्पितंस्याच्चराचरमिति
गायत्रीकल्पविरोधात् । तत्रैव—अनेनविधिनाकुर्यात्प्रातःकालेचतर्पणम् । मध्याह्नैववसायंचमत्रैरैतैश्चतर्पणम् ।

अथगायत्रीपुरश्चरणम् । तत्रकाम्येजपेभक्ष्यमुक्तमाचारादर्श—शाकयावकभैक्ष्याणिपयोमूलफलानिच । दधिसर्पिस्तथाह्वापः
प्रशस्तंलुत्तरोत्तरम् । चरमोक्षुपवासश्चभक्ष्यंतत्क्रमयाचितम् । विशृंगटशात्कहविध्यान्नानियान्ति । एतान्यनुव्रतान्याहुःशस्तानिजपक
र्मणि । शाकादिविकल्पेपिभक्ष्यविशेषेणजपारंभेएकादश्युपवासोपिनेतिहरिहरः । तन्न । अस्यरागप्राप्तभक्ष्यनियामकत्वेनोपवासावाधक
त्वात् । शारदानिलके—व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रीदीक्षितोजपेत् । तत्त्वलक्षविधानेनभिक्षाशीविजितेद्रियः । तत्त्वानिचतुर्विंशतिः ।
क्षीरौदनतिलादूर्वाःक्षीरदुग्धसमिद्धराः । पृथक्सहस्रत्रितयंजुहुयान्मंत्रसिद्धये । तर्पणादिततःकृत्वागुरुंसंतोष्ययत्नतः । प्रयोगानाचरेद्विद्वांस्त

दनुज्ञापुरःसरम् । तपर्णादीत्यादिपदेमार्जनविप्रभोजनयोर्ग्रहः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणेरुपयेनमः । मुखेदेवी
 गायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायैनमः । पुनःशिरसिजर्मदग्निभरद्वाजभृगुगौतमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेयोऋषिभ्योनमः । मुखे
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीम्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेअग्निवायुसूर्यगुरुवरुणवृषिश्वेभ्योदेवोभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभिः
 प्राणायामत्रयंकृत्वा शिरसिबिश्वाभिन्नायऋपयेनमः । मुखेगायत्रीछंदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायैनमः ॐ ब्रह्मणे हृदयाय नमः । विष्णवे शिः
 रसे स्वाहा । रुद्राय शिरसायैवपद् । ईश्वराय कवायहृम् । सदा शिवाय नेत्रत्रयाय वौषट् । सर्वात्मनेऽस्त्राय फट् । इति पङ्कगविधाय हृदि ॐ भूर्नम
 मुते । एवं सर्वत्र । मुवः दक्षिणांसे । स्वः वामांसे । महः दक्षोरौ । जनः वामे । तपः जठरे । सत्यं पादांगुलिमूलयोः । तत् गुल्फयोः । सः जानुनोः ।
 विंजुरुमूले । तुः लिङ्गे । वं नामौ । वैहृदि । णिकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । भ्रमणिबंधयोः । गौर्कूर्परयोः । देभुजमूलयोः । वं मुखे ।
 स्यं नासिकयोः । धीर्कपोलयोः । भ्रमेनेत्रयोः । हिंकर्णयोः । धिंभुवोः । योश्शिरसि । योचूडावः । नः वामकर्णे । (प्रं) दक्षिणकर्णे । चो
 मुखे । दं शिरसि । यातनमः शिरसि ॥ तत् भ्रूमध्ये । सवितुः नेत्रयोः । वरेण्यं मुखे । भर्गः कंठे । देवस्य हृदि । धीमहिनाभौ । धियः गुह्ये ।
 यः जानुनोः । नः पादयोः । प्रचोदयात् पुनः शिरसि । ॐ आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूषुवः स्वर्गे नम इति विन्यस्य ध्यायेत् । गायत्रीरहस्ये—
 पंचवक्त्रां चतुर्वर्हुं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनाम् । जटाकिरीटां पट्कुक्षिनिपदां स्फटिकप्रभाम् । साक्षसूत्राभ्यां कुशौदधतीं दक्षहस्तयोः । सवारिजपत्रव
 रदां लुगुडं वामहस्तयोः । आत्मपूजांतेसौरीष्ठीमभ्यर्च्य तत्रमंत्रमूर्तिगायत्र्याः परिकल्प्य तस्यां देवीमावाह्य पुष्पांतैरुपचारैः संपूज्य त्रिकोण
 स्थाग्नेयकोणादित्रादक्षिणेन कोणत्रये ॐ ब्राह्मे नमः । माहेश्वर्ये नमः । वैष्णव्ये नमः । इति संपूज्य कर्णिकायामेव त्रिकोणाद्वहिरैद्यादिचतुर्दिक्षु

ॐ आदित्याय नमः । रवे नमः । भानवे नमः । मास्कराय नमः । आग्नेयादिचतुष्कोणे पुण्ड्रमायै नमः । प्रप्रभायै नमः । संसं
 ध्यायै नमः । अष्टदले केतरे पुङ्गवानि संपूज्य दलेषु प्रह्लादिन्यै नमः । प्रभायै नमः । विश्वंभरायै । विशालिन्यै । प्रभा
 यै । जयायै । शाल्यै । दलाग्नेषु काल्यै । दुर्गायै । सरस्वत्यै । विश्वरूपायै । विशालायै । ईशायै । व्यापिन्यै । विमलायै । ।
 द्वितीयाष्टदलमूलेषु तमोपहारिण्यै । । सूक्ष्मायै । विश्वयोन्यै । जयावहायै । पद्मालायै । परायै । शोभायै । पद्मरूपायै । । दलम
 ध्येषु द्वादशाद्याः नारसिंहीचाष्टमी ग्राह्यै । माहेश्वर्यै । कौमार्यै । वैष्णव्यै । वाराह्यै । इंद्राण्यै । चागुंडायै । नारसिंह्यै । इति । दलाग्नेषु सो
 माष्टग्रहान् । सोमाय । भौमाय । बुधाय । गृहस्तये । शुक्राय । शनैश्चराय । राहवे । केतवे । इति सर्वान्संपूज्य चतुरस्रवीथीद्वये इंद्रादीन् वज्रा
 दीन् । इंद्राय । अग्नये । यमाय । निर्रक्तये । वरुणाय । वायवे । सोमाय । ईश्वराय । इति । वज्राय । शक्तये । दंडाय । खड्गाय । पाशाय ।
 अंकुशाय । गदायै । त्रिशूलाय । इति संपूज्य धूपान् । पूजां समाप्य जपं कृत्वा जपदशांशेन प्रत्यहं सर्वजपं ते वाहो मं कुर्यात् । अत्र मूलं गायत्री
 रहस्ये ज्ञेयम् । इति गायत्रीपुराधरणविधिः ॥

उपस्थानम् । गायत्रीजपोत्तरं कर्तव्यमुक्तं कौर्मगारुडयोः—सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्ब्रह्मखः प्रयतः शुचिः । अधोपतिष्ठे दादित्यमुद
 यंतं समाहितः । वसिष्ठः—शास्त्रेऽस्तु विविधैः सौरैर्ऋग्यजुः सामसंभवे । उपस्थानं स्वकैर्भवेत्तत्र सादित्यस्य तु कारयेत् । बह्वचपरिशिष्टे—
 जातवेदसे तच्छयोरिति नमो ब्रह्मण इत्येताभिः प्रदक्षिणं दिशः साधिपात्रत्वाथ संध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य । उत्त
 मे शिवरेदे विभूम्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छेदे विषया सुखमिति संध्यां विसृज्य भद्रं नोऽपि वातयमन इत्युक्त्वा शांतिं च त्रिरुवा
 यं प्रदक्षिणं परिक्रमन् । आसत्यलोकादापतालादालोकालोकाः पर्वतात् । ये संति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य

गुरुन्वृद्धांश्चोपगृह्णीयादेवंसायमिति । पर्वतवासिनि । ब्रह्मणासमनुज्ञातेतिदेवजानीयेपाठः । आश्वलायनः—जस्वोदितेसमुत्तिष्ठन्नृपति
 ष्ठेद्वाकरम् । ऋग्भिश्चतस्रभिर्मैर्गायत्रैरेवचहृचः । उपस्थायेतरस्वीयैर्मैत्रैः कुर्यात्प्रदक्षिणम् । चतुःप्रदक्षिणंकुर्याजपदोपापनुत्तये । तस्माद्भू-
 रिदमित्युक्त्वाकुर्यात्पूर्वप्रदक्षिणम् । भुवःस्वर्भूवःस्वित्चतुर्वारं पृथक् पृथक् । ततःशक्रादिकान्नत्वापूर्ववायप्रदक्षिणात् । तत्तन्मंत्रैरुपस्थाय
 स्पृष्ट्वाभूमिमेद्रुरुन् । ततोऽभिवादेद्भूमौपिनादिभ्यःसुसंयतः । कीर्तितम्योयथान्यायंस्वकीयंनमकीर्तयन् । शोभनकः—सायंप्रातरुप
 स्थायजातवेदसइत्युच्चा । तच्छयोर्नमोब्रह्मणइत्युच्चार्यदिशोनमेत् । इममेवरुणतत्त्वेतिसायंकालेविशेषतः । मित्रस्यचर्पणीद्वाभ्यांप्रातःकालेपि
 संजपेत् । पिशंगमृष्टिमित्युच्चासुखंसृष्टयप्रदक्षिणम् । भद्रंकर्णेतिभन्नेकणस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । केदयमिमित्युच्चाशिक्षांस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । सं-
 ध्यांगायात्रीसावित्रीसर्वोन्देवान्प्रणम्य च । स्मृत्यर्थेसारं—यद्वोभयत्रजातवेदसेनवैष्णवैरौद्रैर्वोपतिष्ठेति नारायणः । वारुणीभिस्तथादि-
 त्यमुपस्थायप्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्क्रुर्यादिगीशांश्चपृथक्पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादौ चआत्मानं चाभिवादयेत् । आत्मपादौतथामूमिसंध्या
 कालेभिवादयेत् । वारुण्यःसायंसंध्यापराइतिचंद्रिका । तत्रैवयौधायनः सायंजपतिरात्र्युपस्थानमाह—वारुणीभ्यांरात्रिमुपतिष्ठेत् इ-
 ममेवरुणतत्त्वायामीतिद्वाभ्यां । दिगभिवादेनप्राच्यैदिशेइंद्रायनमः दक्षिणयैदिशेशयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्येतु प्राच्यैदिशेशाश्च
 देवताएतत्सांप्रतिवसंत्येताभ्यश्चनमोनमइत्यादितैस्तिरीयारण्यकमंत्रैरित्याहुः ॥

अभिवादनम् । यमः—ज्यायानपिकनीयांसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिष्यंचपुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिम् । सुदर्शनभाष्ये—
 रोरेममृज्येचिपुवृद्धिरादौठात्सेचवांत्यश्रवशाश्चयुधु । शेपुनाम्बोःकपरःस्वरोलःस्वाप्वोरदीर्घःसविसर्गइष्टः । अस्यार्थः—रोहिणीरेवतीमघाष्ट
 गज्येष्ठाचिन्नासुरौहिणोरैवतइतिआदिवृद्धिर्वा । नक्षत्रेभ्योबहुलमिति नक्षत्राणांवालुगुक्तेः । ठात्प्रेषोष्ठपदश्चन्देठकारात्परेपकारेवृद्धिः । उत्तरपदा

धिकारे जेप्रोष्ठपदानामित्युक्तेः । अंलमपमरणी शब्दश्रुतौतयोक्तेः । श्रवणशतमिपक्वश्रयुष्टुवाआदिवृद्धिः । अपमरणः आपमरणः श्रवणः श्रावणः शतमिपक्वशतमिपजः अश्रयुक् आश्रयुजः । मरणीशब्देपिवा । नक्षत्रेभ्योबहुलम् वत्सशालेतितचवालुगुक्तेः । शेषेपुन वृद्धिर्नेत्यर्थः । कृत्तिकः तिप्यः आश्लेषः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः अपाढः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानित्यंलुगुक्तेः । आम्बोराद्रौमूलयोरंल्यःस्वरः कपरः । आर्द्रकः मूलकः पूर्वाह्निपराह्णेत्यादिनावुन् । स्वाप्योःस्वातीपुनर्वस्वोरंल्यःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । स्वातिः पुनर्वसुः । एपांनान्नांसंध्याभिवा दने प्रथमयानिर्देशइतिसुदर्शनाचार्यः । अभिजित् अभिजितः कृत्तिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेल्यत्रापिवादिवृद्धिः श्राविष्ठीयःआ पाढीयइत्यपिबहुलोक्तेः । तत्तन्नाक्षत्रचरणाक्षरघटितंनामपठंतिशिष्टाः । नागदेवाह्निके—भोःशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्थनाम्नोभिवादने । आयुष्मा न्भवसौम्येतिवाव्योविप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्थनाम्नोऽन्तेवाच्यःपूर्वोत्तरःश्रुतः । तदुत्तरकृत्यमाहवृद्धपराशरः—यदक्षरपदभ्रष्टमात्राहीनं चयद्भवेत् । तत्सर्वक्षम्यतांदेविकाश्यपप्रियवादिनि । पुष्पसारसुधानिधौ—प्रातःसंध्यावसानेतुनित्यंसूर्यसमर्चयेत् । संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तंकर्ममदीपे—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रानोपास्तेयःश्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तंविशुद्ध्ये । प्रातःकालांतरोपलक्षणमितिपृथ्वी चंद्रः । दक्षः—संध्यामकुर्वतःकालेउदयेस्तमेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजाप्यंप्रायश्चित्तंभवेत्तदा । चतुर्थ्युगायत्र्यादद्याद्वाहृतिसंयुतम् । का लतीतिविशुद्ध्यर्थततःसंध्यांसमाचरेत् । स्कांदे—उदयास्तमयादूर्ध्वयावत्स्याद्वटिकात्रयम् । तावत्संध्यामुपासीतप्रायश्चित्तमतःपरम् । सं ध्याकल्पेस्मृत्यंतरे—प्राणायामत्रयंप्रातर्द्विशुणंसंगवेस्मृतम् । मध्याह्नेत्रिगुणंप्रोक्तमपराह्णेतुपञ्चुणम् । सायाह्नेद्वादशगुणंसूर्यहत्यांततोव्रजे त् । प्रातरादिध्वक्करणइत्यर्थः । ज्ञातातपः—निश्चय्यमेवातीतेवर्धयामोपिवासरे । अतिकालमस्तिक्तांतसंध्यालोपनकारयेत् । संध्याकाले

१ शब्दश्रुतौ लघपञ्चोक्तिने अग्निःप्रजापतिरित्यारभ्यअधिनौयमएवचेतिक्रमेणालमपमरणी ।

व्यतिक्रान्तेजपंकृत्यापुनर्मनः । ऋचंष्ट्रचतुर्वचापिपुनःसंध्यामुपासयेत् । पुनस्त्वर्थे । इदंचरात्रिप्रथमयाभावधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवचनात् । तदूर्ध्वप्रायश्चित्तमात्रम् । यदाप्रातर्मध्याह्नसायंसंध्यानामेककालेप्राप्तिस्तदाप्रातःसंध्यापूर्वकुर्यात् । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुतेकर्मनतस्यफलभारभवेदितिकाशीस्त्रिंशे प्रातःसंध्याप्रकरणेपाठात्प्रातःसंध्याविनाकर्मतिरेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तुसंध्यापदंसर्वसंध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायंसंध्ययोःसंपातेपूर्वसायंसंध्या मध्याह्नसंध्यायाःसायंसंध्याधिकारसंपादकत्वाभावात् । प्रातःकालबाधेमानामावात् एकस्यगौणकालत्वेसंभवत्युभयगौणकालत्वस्थान्यायत्वाच्च पांचमिकसंतपनीयांतःप्रात्यग्रिहोन्नयायाच्च सहलभेसवनीयोपाकरणन्यायाच्च । यत्तुस्मृत्यन्तरे—दिवोदितानिकर्मणिप्रमादादकृतानिवै । शर्वर्याःप्रथमेयमेतानि कुर्याद्यथाक्रममिति तत्सायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमेज्ञेयम् । अतएवसायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमेतिसृणामपिगौणेकालेक्रमेणैवानुष्ठानम् । सायंसंध्यागौणकालस्तुरात्रौसार्धग्रहरावधिः । रात्रिभोजनस्यसार्धग्रहरकालोक्त्यासंध्याभावेभोजनासंभवात् ग्रहोपावसानेसायंसंध्यायागौणकालइतिमाधवीयेदेवजानीयेच । संध्याप्रकरणेप्रायश्चित्तंपरिभाषायामुक्तंतत्प्रतिनिधिनपिकार्यमित्युक्तम् । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसुनु० लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसंध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासनहोमः । हेमाद्रौ शाट्यायनिः—ततःसूर्यमुपस्थायसम्यगाचम्यचस्वयम् । अभ्युक्षणंसमादायसंयतात्मागृहं व्रजेत् । तत्रैवगार्ग्यः—त्रिसंध्यावागयतोकारिगुप्तमाहृत्यशोधयेत् । होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मपरिचारकान् । चंद्रिकायांप्रचेताः—अभ्युक्षणोदपात्रंतुनतावत्स्थाप्यतेकचित् । यावन्नाचमनंदत्तंप्रोक्षितानगलंतिका । असमर्थप्रत्याहशांस्त्रायनिः—नद्यादौसम्यगाचांतःसंयतो गृहमागतः । उद्धृत्यमणिकातोयेतेनप्रोक्षणमाचरेत् । गृहेवासमुपस्पृश्यकृत्वास्वर्णकुशोदकम् । कृत्वाचमनमाचांतःपुनःप्रोक्षणमाचरेत् । चंद्रिकायांगोभिलसूत्रे—पुराप्रादुष्करणेवलायाःसायंप्रातरपआहरेदनुष्णादपिवाकुंभाद्वामणिकाद्वागृहीयादिति । तत्रैवशाट्यायनिः—अब्जं हिरण्यम

यरीप्यंदाखं गृण्यं दृढम् । ताम्रं पत्रं पुटं पुण्यं पात्रं मभ्युक्षणायै । अभ्युक्षणं करणव्युत्पत्त्याजलं । पत्रपुटमन्यालाभपरम् । सर्वालोभेतु पात्राणां पर्णपात्रं विधीयत इत्यापस्तंबोक्तेः । आपस्तंबः—शैवालवालुकादूर्वातृणपर्णायै सरपि । नालिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि । प्राण्यंगफलजेत्यायनः—सूर्येस्तशैलमग्रासेपट्टिशक्रिः सदांगुलैः । प्रादुर्करणमग्नीनां प्रातर्भासां च दर्शनात् । ततोऽग्निप्रादुर्करणं का

अथ होमः । तत्र शक्तेनार्थो धानं कृत्वा श्रौतः स्मार्तश्च होमः कार्यः । श्रौतं स्मार्तं च यत्किंचिद्विधानं सर्वमादरात् । गृहे निवसता कार्यमन्यदादो

पमृच्छतीति मनूक्तेः । तत्राशक्तः सर्वो धानं कृत्या श्रौतमेव यावज्जुहुयात् यावज्जीवश्रुतेः । [एतेनैकादश्यांतमकुर्वतः परास्ताः । अकरणे प्रत्यवायश्रुतेः अहरहरतिवक्ष्यमाणापस्तंबोक्तेश्च, होमकालातिक्रमे होमलोपे च प्रायश्चित्तोक्तेश्च, कर्मस्मार्तविवादाग्रौकुर्वीत प्रत्यहं गृहीति याज्ञवल्क्योक्तेश्च, अग्निहोत्रं च जुहुयादाधतेद्युनिशोः सदेति मनूक्तेः, अयतत्रैव वसति होमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निविधीयेत काठकश्रुतिदर्शनादिति चंद्रिकायां शौनकोक्तेः, पक्षहोमैश्च तुर्दशचतुर्गृहीतानुपपत्तेश्च, सप्तशतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयोद्ध्यते सप्तशतमिहोत्रं जुहुतिश्च इधानायथाभायमिति स्थितेः । तत्राप्यशक्तः स्मार्तमेव जुहुयात् तत्रादध्यात् तत्राप्यशक्तः सदाचारमात्रं कुर्यान्न स्मार्तमपि । ये चाकर्मनचेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत् । तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारलोभेऽप्युपपत्तेः । तत्र श्रौतं स्मार्तं वा होमं यजमान एव स्वयं कुर्यात् । अहरहर्यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् सर्वं निवेत्यापस्तंबोक्तेः । अत्र पर्वणि स्वयमेवेति नियमो न तु पर्वण्येव स्वयमिति । पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्येते वा

तमप्यन्यः कुर्यादाचारमंततः । चंद्रोदयेगारुडे—ऋत्विक्पुत्रो गुरुभ्राताभगिनेयोऽथविदपतिः । एतैरेवहुतयत्सात्तदुतंस्वयमेवतु । विद्रप
 तिर्जोमाता । तत्रैवक्तौर्मे—ऋत्विक्पुत्रो यथापत्नीशिष्योवापिसहोदरः । पत्नीस्मार्तएव । कामंशुश्रेयो जुहुयात्सायं प्रातर्होमाविति गोभिलो
 र्केतः । स्मृत्यर्थसारे—पत्नीकन्याच जुहुयाद्विनापयुक्षपक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—श्रतिकर्मदृतः, परंपरागतः, एकस्यसर्वकर्मार्थसकृद्
 तश्च । आद्ययोरेवहोमकर्तृत्वमिति वृत्तिकृत् ॥ ॥ अन्यकर्तृकहोमेविशेषः । स्मृत्यर्थसारे—असमक्षतुदं पलोहोतव्यं न त्विगादिना ।
 द्योरप्यसमक्षचेद्वेदुतमनर्थकम् । कात्यायनः—शक्षिप्याग्निस्वदारेपुपरिकल्प्यत्विजंतथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो द्यूधैवनचिरं वसेत् । स्मृत्य-
 र्थसारे—संनिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः । असंनिधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका । असंनिधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादे प्र
 सवेचतौ कुर्वीतानुज्ञया सदा । सर्वदा यजमानोवालयजेतद्विबुखः शुचिः । मनुः—उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञइती
 यं वैदिकी श्रुतिः ॥ ॥ अनुदितादिलक्षणमाह कात्यायनः—रात्रेः स्तुपोऽशेषभोगे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्या
 द्विचक्षणः । तथा प्रभातसमये नष्टेन क्षत्रमंडले । रविर्यावन्नष्टश्येत समयाध्युषितं चतत् । रेखाभात्रं च दश्येत रस्मिभिक्षमन्वितः । उदितं तं विजा
 नीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् । अनुदितहोमः कातीयछंदोगपरः । उदितहोमो च ऋचपर इति मदनपारिजातः । अनुदितहोमिभिरर्थदत्त्वा सुयौ
 दयात्सर्वदुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभिस्तु जप्त्वा होतव्यमिति पृथ्वीचंद्रः । उभयोः संध्यां समाप्य होमइति कल्पतरुः ॥ ॥ अनु
 दितहोमिनो गौणकालमाह कात्यायनः—हस्ताध्वरविर्यावद्विहिं हित्वानगच्छति । तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽनुदितहोमिनाम् ।
 यावत्सम्यङ्नमाव्यं तेन भस्युक्षाणि सर्वतः । न च लोहितमापैति तावत्सायं च हूयते । रजोनीहारधूमात्रवृक्षाग्रांतरितिरौ । संध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्र

तमस्यनलुप्यते । सायंत्यर्थास्तमितेसूर्येनूदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतूदितहोमिनः । तथाचोशनाः—अर्धमंडलसंप्राप्तेभानावनूदि
तेहुतम् । तस्मिन्नस्तमितेहोमोभवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाहापस्तंबः—तस्मात्संधौहोतव्यंनक्षत्रंद्वयाप्रदोपेनिशायांवासाय
मिति । संधिरर्थास्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोपः द्वितीययामोनिशेतिमाधवः । सायंप्रातश्चसंधिमुख्यकालः नक्षत्रदर्शनादयश्चयःसायं
गौणादितिमाधवपृथ्वीचंद्रौ । धूर्तस्वामिभाष्येरामांडारेचचत्वारोमुख्यकालादित्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्धाआपस्तंबेनोक्तः ।
उपस्युपोदयं—समयाध्युषितं—उदितं—प्रातरितिआश्वलायनः । श्रदोपांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्त्रयमतिनीयचतुर्द्वितीतमाज्यंलुहयादिति
प्रदोपातिक्रमेप्रायश्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिकश्चित् । तन्न । संधौतदुत्तरंचहोमफलतुल्यतापत्तेः । अतःसंधिरेवमुख्यः । कालातिपत्तिर्न
वनाडिकोर्ध्वमितिचंद्रिका । प्रातर्द्वादशनाडिकोर्ध्वकालचतुष्टयातिपत्तिः । स्मृत्यर्थेसारं—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वनुदितस्तथा । सा
यमस्तमितेहोमकालस्तुनवनाडिकाः । संगवःपंचधामक्तदिनद्वितीयांशः । रामांडारोप्येवम् । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वमपिहोमःकार्यः ।
यदिगृह्येप्रौसायंप्रातर्होमयोर्हव्यहोतारंनाधिगच्छेत्कथंकुर्यादित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्नित्येत्याप्रातराहुतेःसायमाहुतिरितिगोभिलोक्तेः ।
गृह्यइतिश्रौतस्याप्युपलक्षणम् । अनौचित्यापत्तेः । आसायमितिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायंहोमोनलब्धश्चेत्त
स्यांरात्रावभोजनम् । प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंनयेत् । तावताहोमसिद्धिःसात्तत्प्रायश्चित्तमिष्यतइतित्रिकांडमंडनविरोधात् । अत
एवचंद्रिकायासायमिलनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालागतोहोमश्चेदनिवृत्तः पूर्वस्यसंयंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंमनोज्योतिरित्यादश
रात्रमितिभरद्वाजोक्तेरित्युक्तम् । वद्धृचानांततीतबहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वादौकालहोमततश्चरेदितिशौनकोक्तेः । वृत्ति
कृताप्येवमुक्तमितिप्रयोगपरिजातः । आश्वलायनवृत्तावपि—विद्वतेष्वग्निष्वहुतेषुहोमांतरकालप्रासाधुपक्रांतमेवहोमंकालातिपत्ति

प्रायश्चित्तसहितं कृत्वा वर्तमानकालमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् । अविहते पुं कालांतरप्राप्तौ मनस्वती होममतिपन्नस्य प्रतिहोमं च कृत्वा अनुद्धृतप्रा-
 यश्चित्तादीनि । इदमनापत्परम् । आपदितुन किंचित्प्रायश्चित्तं किंतु होममात्रं कुर्यात् । आपदितु होममित्येव प्रतीयादिति चोपायनोक्तः । छंदो
 गपरिशिष्टे—स्वगृहोक्तेन विधिना होमं कुर्यादयथाविधि ॥ ॥ अर्घ्याधानिनो होमक्रममाह चंद्रोदये भरद्वाजः—होमवैतानिके
 कृत्वा स्मार्ते कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तके चित्पुराविदुः । विष्णुः—यद्दुष्टं धने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताग्ने । विधूमेलेलिहाने च
 होतव्यं कर्मसिद्धये । यो न चिं पुं जुहोत्यग्नौ व्यंगारे चैव मानवः । मंदग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते । पात्रादाबुद्धते ह्यग्नौ न होमादिसमाचरेत् ।
 दामोदरीये सांयपुराणे—भुतृदक्तो धत्स्वरायुक्तो हीनमंत्रैर्जुहोति यः । अप्रबुद्धे स धूमे वा मोषः स्यादन्यजन्मनि । भुतृपौ प्रमादादेरुपलक्ष
 णमिति रक्षाकरः । स्वल्पेरुक्षेप्सस्फुल्लिं गेवाभावर्ते भयानके । आर्द्रकाष्ठैः सुसंपूर्णैर्फूत्करोति च पावके । कृष्णा चिं पि सुदुर्गधेतया लिपतिमेदिनीम् ।
 आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भुवम् । मदनपारिजाते कात्यायनः—जुहुयुश्च हुते चैव पाणिशूर्पास्यदारुभिः । न कुर्यादग्निधमनं न कुर्या
 द्यजनादिना । व्रतहेम्माद्रौ—मुखेनैव धमेदग्निमुखादेपो ह्यजायत । नाग्निमुखेनेति तु यज्ञौ किके योजयंति तत् । कात्यायनः—हविष्ये पुय
 चामुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः । अमावेव्रीहियवयोर्दभावापयसापिवा । तदभावे यवाग्वावा जुहुयादुदकेन वा । स्मृत्यर्थे सारं—पयोदधियवागू
 श्वसर्पिरोदनंतुलाः । सोमो मांसं तैलमापो दशैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्ब्रह्मे संस्कारो भवति वर्जितः । शालिश्यामाकनीचारात्रीहि गोधूमया
 वकाः । एते पातं दुलाहोम्यायावनालाः प्रियंगवः । प्रियंगवः शाल्यश्च गोधूमात्रीहयो यवाः । सारूप्येणापि होम्याः स्युः स्वरूपेणैव तिलाः । अत्र व्री
 हिपदं पाष्टिकपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—मापको द्रवगौरादि(?) सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् । शरीरनक्तः—दध्यादीनामपक्वानानाधि श्रयणमुच्यते ।
 उल्लुकेनावज्वलयेदपक्वमेव च । सायं होमे द्रव्यं च प्रातरपि ग्राह्यं कर्म कुर्यात् । यदि सायं गृहीतं द्रव्यं प्रातर्न लभ्यते तदा प्रतिनिधिभूतं द्रव्यं तं ग्राह्य

ननुवैकल्पिकद्रव्यांतरम् । दृढस्पर्शः—ग्रस्यधान्यंचतुःपष्टिराहुतिःपरिकीर्तिता । तिलानांतुतदर्धस्यात्तदर्धस्याद्भुतस्यतु । वौधायनः—
 ब्रीहीणांवायवानांवाशतमाहुतिरिष्यते । कात्यायनः—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपरिकारसादिनाचेष्टुवमात्रपूरिका । दैवेनतीर्थेनचद्वयतेहविःस्व
 गारिणिस्वर्चिपितृचापवके । द्वादशपर्वपरिकारद्रव्यासंभवे दोडरानंदेशंखः—आर्द्रामलकमात्रवैग्राह्याइंद्रुवतेस्मृताः । तथैवाहुतयोगौचशौ
 चार्धेयाचयुक्तिका । ग्रहचपरिशिष्टे—शतंचतुःषष्टिर्वाहुतिर्ब्राह्मिहिल्यानांतदर्धतिलानांतदर्धसर्पिलयोरिति । गोभिलसूत्रे कृतंचेष्ट्रक्षा
 ल्यजुहुयादिति । चंद्रिकायांशातातपः—तीर्थायतनसंस्पृष्टातरुत्तानपाणिना । बृगुलंसमिधोतीत्यसर्वत्रजुहुयाद्धविः । चंद्रोदयेसंभ्र
 हे—द्रवंक्षुवेणहोतव्यंपाणिनाकठिनंहविः । याज्ञवल्क्यः—हुत्वाग्नीन्सूर्यदेवत्यान्जपेभंत्रान्समाहितः । आपत्तौ मरीचिः—प्रवसन्न
 मिहोत्रीयस्त्रिपंचाश्वारादितः । दातव्योहोमएकहोसायंप्रातःपृथक्पृथक् । तथान्यास्वर्षिचापसुपक्षहोमोविधीयते । तत्प्रकारोमैत्राघणी
 यपरिशिष्टे—पर्वणोत्तैसायंचतुर्दशचतुर्गृहीतानिसकृदुन्नयनमेकासमित्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनंसकृदुपस्थानमित्येवंप्रातरिति । स्मृत्य
 र्भंसारे—पक्षहोमानशेषान्वाशेषहोमानथापिवा । समस्यजुहुयात्तत्रप्रयोगोयंनिरूप्यते । प्रतिपदुन्नयेत्सायमापयन्यत्रवादिने । यावंत्यौपव
 सथ्याहात्प्राग्दिनानिभवंतिहि । तावंप्रतिपरिगृहीयाच्चतुरुन्नयनानितु । एवमेवोत्तराप्रिप्रातर्होमान्समस्यतु । जुहोत्यौपवसथ्याहात्प्रातर्होमाव
 धीन्सकृत् । एवमेकत्रपक्षेयेहोमास्तेषामशेषतः । न्यूनानांवासमासःस्यान्नपक्षांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहेसायंहोमःपृथग्भवेत् । तथैवय
 जनीयाहेप्रातर्होमोभवेत्पृथक् । तत्रैव—तृतीयेऽनंतरेपक्षेसमासनसमाचरेत् । आपवेदनुवर्ततेदीर्घकालंकथंचन । यावज्जीवमविच्छिन्नंपक्षहो
 मंसमाचरेत् । यच्चुचंद्रिकायाम्—यदिपक्षहोमेनपक्षत्रयभतीयात्पुनराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमेकृतेतत्पक्षमध्येआपन्निवृत्तावाह
 मरीचिः—पक्षहोमानयोक्तृत्वागत्वाऽकस्मान्निवर्तितः । होमंपुनःप्रकुर्याजुनचासौदोषभागभवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम् । अतःशेषहोमा

दावयेवम् । चंद्रिकायां वैजवापः—एकेभ्युदितहोमाः स्युरन्येनुदितहोमिनः । अन्येभोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । शौनकः—अग्रा वनुगतेयत्रहोमकालद्वयं व्रजेत् । उभयोर्विप्रवासेवालौकिकोऽग्निर्विधीयते । स्मार्तपरमिदम् । सर्वांश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमित्याद्वाभ्या धेयंपुनराधेयं वासमारुढेषु चारणीनां शेषे इत्याश्वलायनोक्तेः । यस्य चोभावनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तमित्याप स्तं वाच । कात्यायनः—विहायग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुलं घञ्छति । होमकालत्ययेतस्य पुनराधानमिष्यते । शौनकः—अथ तत्रैव वसति होमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निर्विधीयेत काठश्रुतिदर्शनात् । प्रोषितेतु यदा पक्षीपत्यौ ग्रामांतरं व्रजेत् । होमकाले यदि प्रासानसादोपेण युज्यते । त्रिकाण्डमंडनः—अग्निहोत्रेण रहितः पंथानं शतयोजनम् । आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति । विनाग्निमिदं प्राप्नोतीति मंत्रादिना विनाग्निमिदं प्राप्नोतीति मंत्रादिना । अतिक्रमेत्तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः । अबंदस्वयमजुह्वन्योहावेयदल्यगादिना । तस्य स्यात्पुनराधानं पवित्रेष्टिरथापि वा । होमातिक्र मे प्रायश्चित्तमुक्तं कारिकायाम्—नित्यहोमे त्वत्क्रांतं संस्कृत्याज्यं च पूर्ववत् । चतुःकृत्वा गृहीत्वाज्यं मनस्वत्याजुहोत्यथ । आद्वादशदिनादेवं मूध्वं विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तं तु यत्प्रोक्तमभित्यागोपपातके । मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्कालानुसारतः । प्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । कालातीति पुहो मे पु उत्तरेष्वागतेषु च । कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणिसमाचरेत् । यस्त्वतीतान्यनुक्रम्य उत्तराणिसमाचरेत् । नदैवात्रैव च मुनीन्हविस्तदुपतिष्ठत इति स्मृतिरत्नावल्यां वचनात् । पुलस्त्यः—अकाले चेत्कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया । कालातीतं तु तत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेदिति तद्वाद शाहोत्तरं शेषम् । द्वादशेति वद्वचपरम् । आपस्तंबानां तु चतूराग्रमहूयमानोऽग्नौ किक इत्यापस्तंबोक्तेः । औपासनविच्छेदे प्रायश्चित्त माह चंद्रोदये भरद्वाजः—एकाग्निर्द्वादशाहविच्छिन्नः पुनराधेयो दीर्घकालविच्छेदेऽति कृच्छ्रमिति । विच्छिन्नोऽहुतः । यत्तु शौनकः—

होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेतथा । पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनमिति तच्छ्रौताग्निपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचार्यात् । आपस्तम्बः-
नासतियजमानेग्राममर्यादामग्नीनतिहरेयुर्लौकिकाः संपद्येरन्निति । ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे—नगराद्योजनं खेटः खेटाद्ग्रामोऽर्धयोजन
म् । द्विक्रोशंपरमासीमाक्षेत्रसीमाचतुर्धनुः । चंद्रिकायाम्—यावंत्योगमर्यादानद्यस्तुस्तथातिक्रामंतावन्वारभेयातामाद्यंतयोर्वायदिन
लौकिकाः संपद्येरन्निति । जातूकर्ण्यः—विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीर्भंबुधिमिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः । चंद्रिका
यां वृद्धांगिराः—मासत्रयपणमासादिविच्छेदेऽर्धे कृच्छ्रकृच्छ्रतिक्कृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् । भरद्वाजगृह्ये—यावत्कालमहोमीस्यात्तावद्भव्यमशे
पतः । तदेयं चैव विप्रेभ्यो यथाहोमस्तथैव तत् ॥ ॥ प्रस्रचारिणः संध्योत्तरकर्मोक्तं मदनरत्ने कौर्म—सायं प्रातर्द्विजः संध्यामुपासीत समाहि
तः । अग्निकार्यततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताभ्यर्चनं कुर्यात्सुष्यैः पत्रेण वांनुना । तत्रैवलौगाक्षिः—सायमेवाग्निमिधेतेत्येकइति ।
गान्धवल्ग्यः—भैक्षमि कार्येत्यवत्पातु सप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततः कुर्यात्समासिंचत्वेन नतु ।
कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामाय स्वाहेति । एतद्गुरुकार्यं व्यग्रतया अकरणे ज्ञेयम् । अन्यथा तु
मनुः—अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णं व्रतं चरेत् । विज्ञाने भूरोप्येवम् । स कृच्छ्रोपेतुं कृत्वा चाने—
मानस्तोके जपे न्मंत्रशतं संख्यं शिवालये । अग्निकार्यं विना भुक्तेन पापं ब्रह्मचारिणः ॥ ॥ अथ ब्रह्मसाहचर्यनियमाः । चंद्रिकायां पुलस्त्यः—
सकृत् वर्षणि सपिंभ्यश्च विष्वं लघुभोजनम् । नसायं नोपवासः स्यात्तैलमपि विवर्जयन् । आपस्तम्बः—अतृप्तिश्चात्र स्य चैतयोः प्रियं स्यात्तदस्मिन्न
दग्निभुंजीयातामथ शयनीयातामिति । भरद्वाजः—वर्जयेत्सर्वकाले तु क्षीतैलमपि पवृक्षजम् । सांख्यायनः—कलहं क्रीतविक्रीतं प्रहासं बह
भाषणम् । तौर्यत्रिकं नृपाशय्यां यक्ष्यमाणो विवर्जयेत् । जाबालिः—कोविदारान्कुलित्यां श्ववर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचं च पूर्वेष्वधुर्यागस्येता

निवर्जयेत् । मसूराह्वणक्षारांश्चणकान्कोरदूपकान् । मापान्मधुपरान्नंचवर्जयेत्यर्चिद्विजः । गृह्यपरिशिष्टे—शाकमांसमसूरांश्चअणवः
कोरदूपकाः । वर्ज्याद्विशेषः । आपस्तंबसूत्रे आधानप्रकरणे ऋचीसमन्तनाश्रीयादिति । ऋचीसमन्तरुम्भ । बौधायनः—सर्वमेवैतद
हःकोशामुद्रमापादिधान्यवर्जयेदन्यत्रतिलेभ्यइति । स्मृत्यर्थसारेदिवोदासीये—उवणमधुमांसंचक्षारानश्नन्नहूयते (?) । उपवासेनभुञ्जी
तउररात्रौचकिंचन । मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारेच—यआहिताग्नेर्धर्मःस्यात्स्मार्तोपासनिकस्यच । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनुश्रीमन्नराय
ण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेहोमप्रकरणम् ॥

अथहोमोत्तरंरुर्न । मदनरत्नेमरीचिः—विधायदेवतापूजाप्रातर्होमादनंतरम् । शौनकः—प्रातर्मध्यदिनेसार्यविष्णुपूजांसमा
चरेत् । अशक्तौविस्तरेणैवप्रातःसंपूज्यकेशवम् । मध्याह्नेचैवसार्यंचयुष्पांजलिमपिक्षिपेत् । हलायुधः—प्रातःकालेसदाकुर्यान्निर्माल्योद्वास
नंबुधः । प्रयोगगपारिजानेक्रियासारे—मध्यमानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजकः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यानिर्माल्यमपनोदयेत् । अपनीतंच
निर्माल्यंचडेशायनिवेदयेत् । मध्यमानामिकाभ्यांदेवोपरिपुष्पंधृतवानिर्माल्यमपनोदयेदित्यर्थः । वाराहे—निर्माल्यंशिरसोत्तार्यधार्यंशिरसिचा
त्मनः । लिंगेविशेषस्तत्रैव—अशून्यंमस्तकंलिंगेसदाकुर्वीतपूजकः । विष्णुधर्मोत्सरे—उशीरफूर्चकंदत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते । दत्त्वा
गोवालंजंकूर्चसर्वपापंव्यपोहति ॥ ॥ अथनित्यदानम् । भारते—एकनाशेनधर्मस्तुक्तर्तव्योभूतिमिच्छता । एकनाशेनकामस्तुएकमंशं
विवर्धयेत् । स्मृतिरत्नावल्यां याज्ञवल्क्यः—दातव्यंप्रत्यहंप्रात्रेनिमित्तेषुविशेषतः । निमित्तंग्रहादि । अत्रकेचित्प्रत्यहश्रवणादहनि
यदाकदाचिन्नित्यदानमाहुः । भट्टदिनकरस्तु—उपोयेतेप्रयागेपुण्ड्रजेतमनोदानाथसूरयइतिमंत्रालिंगाद्धोमात्पूर्वनित्यदानमाह । चंद्रोदये
चामनपुराणे—होमंचकृत्वालभंगंशुभानांततोर्गृह्यान्निर्गमनंप्रशस्तम् । दूर्वांचसर्पिर्दधिचोदकुंभधेनुंसवत्साशुपभंसुवर्णम् । मृद्रोमयंस्वस्ति

कमक्षताश्चैतलंमधुब्राह्मणकन्यकाश्च । श्वेतानिपुष्पाणितयाशुभीचहुताशनंचंदनमर्कटविवम् । अश्वत्थवृक्षंचसमालभेतततश्चकुर्यान्नृजजातिधर्मोन् ।
नित्यदानांतंकर्माष्टधाविभक्तदिनाद्यभागेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्याद्यभागेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ दिनद्वितीयभागकृत्यं
दक्षः—द्वितीयेचतथाभागेवेदाम्यासोविधीयते । चतुर्धाभक्ताहर्द्वितीयइतिस्थितिर्लावल्यां । कौर्मे—अपेदध्यापयेच्छिव्यान्धारयेद्वैविवचार
येत् । समित्पुण्यकुशादीनांसंकारुःसमुदाहृतः ॥ ॥ दिनतृतीयभागकृत्यं दक्षः—तृतीयेचतथाभागेकुर्यादर्थस्यसंग्रहम् । याज्ञव
ल्क्यः—उपेयादीश्वरैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचशक्तस्यनित्यंघट्यार्थत्वात् । मनुः—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांश्चद्विजोत्तमान् । ईश्वरं
चैवस्वार्थगुरुन्नेवचर्पेत्सु । छागलेयः—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणःपूयतेनित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अग्निचित्कपिलास
त्रीराजाभिधुर्महोदधिः । दृष्टमात्राःपुनंल्येततस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । विष्णुपुराणे—ततःस्ववर्णधर्मेणवृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । धनार्जनेनप्रवासका
लनियममाह चंद्रिकायांपैठीनसिः—भासद्वयंयवासोस्तिपतोनहितामिवत् । आहितामिवदनाहितामेरपिमासद्वयमेवप्रवासः ।

अथदिनचतुर्थभागेमध्याह्नलानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थेतुतथाभागेस्नानार्थमृदमाहरेत् । अरुक्ष्दिवाच
रेत्स्नानंमध्याह्नाग्निशेषतः । यत्तुस्मृतिरन्तरावल्याम्—दिनतृतीयेभागेमध्याह्नस्नानमुक्तत्वंचधाभागपरम् । दक्षः—प्रयतोमृदमादा
यदूर्वाभार्द्रचगोमयम् । भविष्ये—नात्यर्थदेहजीर्णायावंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतयानगोर्गोमयमाहरेत् । गृहीत्वगोमयंस्व
च्छंसानेचपतितंशुभे । उपर्यधश्चसंस्वज्यप्रत्यग्रंजंतुवर्जितम् । चंद्रिकायाम्—मृत्तिकातुसमुद्दिष्टावाद्रीमलकभात्रिका । गोमयस्यप्रमाणंतत्रे
धांगलेपयेत्ततः । त्रेधात्रिवारम् । प्रयोगपारिजातेदेवजानीयेच—चंदायामार्गवदिनेकृत्तिकासुमधामुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छा
याद्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिपुगुगादिषु । मृदास्नानंषिडहानंनकुर्व्यात्तिलतर्पणम् । निवाहव्रतचूडासुवर्पमर्धतर्धकम् । मृदास्नानं

कुर्वन्ति निशिक्षां गृहेषु च । नैमित्तिकेऽपि च स्नाने तथा भौमाकर्कचारयोः । त्रयोदश्यां च सप्तम्यां भरण्यां कृत्तिकासु च । वसिष्ठेन मृत्तिकास्नाने प्रकारं तस्मिन्—मृदे कया शिरःक्षाल्यं द्वाभ्यानां भेस्तथोपरि । पुनश्च तिसृभिः कायं पङ्क्तिः पादौ तथैव च । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—कटिः सक्थी ऊरुजं धेचरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः । तथैव हस्तावाचम्यनमस्कुर्व्या अलं तु तत् । ततो गोमयस्नानमाह यमः—आचम्य गोभयेनापि मानस्तोत्राव्या समालभेत् । अग्रमग्रमिति स्मृतत्वा मानस्तोत्रे केन वा पुनः । मार्जयेद्गोमयं प्राज्ञः सोदकं भानुदक्षितम् । मार्जयेत्लेपयेत् ।

अथ चौघायनोक्तः स्नानविधिः—अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कंठं तु मृत्पिण्डं च परिगृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ क्षालयेत् त्रिरास्नानमथापोभिः प्रपद्यते हिरण्यशृंगं वरुणमित्यथा जलना उपहंति सुमित्रियान आपोपधयः संस्वित्तितां दिशं निरीक्षति यस्यामस्य द्वे व्योमवति दुर्मित्रियास्तस्मै स्युरित्यप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमावर्तयति यदपां कूरयदमेधं यदशांतं तदपगच्छतादित्यप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य चांतः पुनराचामेत् आपोवा इदं सर्वं विश्वाभूतान्यापः प्राणावा आपः पुनं तु पृथिवीमिति पवित्रे कृत्वा द्विर्मार्जयत्यापो हिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति च तसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन चांतर्जलगतो धर्मपणेन नीन्प्राणायामान्कृत्वोत्तीर्य वा सोनिष्पीड्य क्षालितो रुरहता निवासां सिपरिधायेति । उपहंति गृह्णति ॥

अथ कात्यायनोक्तः—अथातो नित्यस्नानं घादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनसआहृत्योदकांतं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपदौ कुशोपग्रहो वद्धशिरः शिरोपवीत्याचम्यो रंहीतितोयमामंभ्यावर्तयेद्येते शतमितिसुमित्रियान इत्यपोजलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वे व्यं प्रति निषिचैत्कटिघस्त्य रूजं धेचरणौ करीमुदा त्रिद्विः प्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालभेदं गानि मृदेदं विष्णुरिति सूर्योभिः सुखो निमज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्जय निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्यगोमयेन विलिपेन्मानस्तोत्रक इति ततो गिरिषिचेदिमं मेवरुणेति च तसृभिरिदमाप उदुत्तमं मुंचं त्ववभृथेत्यंते चैतन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्यदभैः पावयेदापो हिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवी राप इति द्वाभ्यामापो देवी हृषदादिव शंनो देवी रपांरसमपो देवीः पुनं तु मेति न वभिः चित्पतिर्मेत्योका

रेणव्याहृतिभिर्गायत्र्यावादावन्तेचातर्जलेषमर्पणं त्रिरावर्तयेत् द्रुपदांवायंगौरितिवातृचंप्राणायामंवासशिरसमोमितिविष्णोर्वास्मरणमिति । सुम
नसामभावेतुलस्यादि । अग्याहृतत्वात्पाणिशब्दस्यपूर्वनिपातः । तेनपूर्वदक्षिणोपक्रमं चरौप्रक्षाल्यपाणीक्षालयेदित्यर्थः । कुशानामुपग्रहोधार
णंयस्येतिधृतकुशइत्यर्थः । अन्तेचैतदिति इममेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैरभिषेकोवक्ष्यमाणमंत्राभिषेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदावन्तेचेति आपोहि
ष्ठेत्यादौचित्यतिर्मापुनात्वित्यस्यन्तेच प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरभिषिंचेदित्यर्थः । नित्यमध्याह्नखानन्तेनास्यविधेर्नैमित्तिकखानादावप्राप्तिः प्रकृति
विकृतिभावस्यचनित्यपदेननिरासात् । अन्यथाप्रातःखानमित्येवावक्ष्यत् । प्रातःखानेतुयथाहनीत्यतिदेशादक्षेणनित्यत्वोक्तेश्चतत्प्राप्तिरितिनि
र्णयचिन्तामणिः । तत्र । ग्रहणादिखानेधर्माभावप्रसक्तेश्च । एषखानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच्च ॥

अथाश्वलायनपरिशिष्टोक्तम्—मध्यंदिनेतीर्थेभ्यथौतपादपाणिमुखोद्धिराचम्यायतप्राणः खानंसंकल्प्यसदर्भपाणिः शुचौदेशेखनित्रेण
भुवंगायात्र्याखालोपरिमृदं चतुरंगुलमुद्वास्याधस्तान्मृदंतथाखाल्वागायत्र्यादायगर्भमुद्वासितयाप्रतिपूर्यमृदमुपात्तांशुचौतीरेनिधायगायत्र्याप्रोक्ष्यत
च्छिरसात्रेथाविभज्यदक्षिणभागमल्लेणदिक्षुदशसुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षित्वातृतीयांगायत्र्याभिमंत्रितमादित्यायदर्शयित्वातेनमूर्ध्नभापादात् गायत्र्या
प्रणवेनवासवांगमनुलिप्य सुमित्र्यानआपओपधयः संत्वितिसकृदद्धिरास्नानमभिमिच्यदुर्मित्रियास्तस्मैभूयासुयौस्मान्देष्टियंचवयंद्विष्मइतिमृदम
न्त्रिः प्रक्षालयेदथवरुणप्रार्थनादिनातर्पणांतोक्तेनविधिनास्नायात्रास्मिन्प्राग्रहयज्ञांगतर्पणाद्वस्त्रंनिष्पीडयेदपुत्रादयोहंतैतप्यौभौमादिपुष्टहेचनमृ
दास्नायादिति । वरुणप्रार्थनादिप्रातःखानउक्तम् ॥

अथपाद्मभविष्योत्तरोक्तः—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वज्रैः खानंसमाचरेत् । तीर्थप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित् । नमोनारायणायेतिमूल
मंत्रउदाहृतः । दर्भपाणिस्तुविधिनास्वाचांतःपयतःसुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्रंसमंततः । प्रकल्प्यावाहयेदंगामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।

विष्णुपादप्रसूतासिवैष्णवीविष्णुदेवता । ग्राहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्ध्वकोटीचतीर्थानांवायुरन्नवीत् । दिविभुव्यंत
रिक्षेचतानितेसतिजाह्वि । नंदिनीत्येवतेनामदेवेपुनर्लिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्रकायाशिवासिता । विमावरीसुप्रसन्नातथालोक
प्रसादिनी । एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्संनिहितातत्रगंगात्रिपथगामिनी । सप्तवाराभिजिमेनकरसंपुटयोजितम् । भूर्भ्र
क्षिप्वाजलंभूयस्त्रिचतुःपंचसप्तवा । स्नानंकुर्यान्मृदातद्वदामंथ्यचविधानतः । अश्वक्रांतैरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुंधरे । मृत्तिकेहृतत्सर्वयन्मया
दुन्दुतकृतम् । उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । नमस्तेसर्वभूतानांप्रभवारणिसुमते । एवंस्नात्वाततःपश्चादाचम्यंचविधानतः । उत्था
यवाससीधौतैअक्लिप्तेपरिधायच । अयंविधिःस्त्रीशूद्रादेरपीत्याचारादर्शः ॥

अथस्नानभेदाः । श्रांस्नः—स्नानंतुद्विविधंप्रोक्तगौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तुवारुणमुख्यतत्पुनःपद्भिर्भवेत् । नित्यनैमित्तिकंकाम्यं
क्रियांगमलरूपणम् । क्रियास्नानंततःषष्ठस्नानंतमताक्रिया । तद्वक्ष्यामिसएवाह—अस्नातस्तुपुमान्नाहोर्नित्यामिहवनादिषु । प्रातःस्नानं
तदर्थंतुनित्यस्नानंप्रकीर्तितम् । चडालशक्यणादिस्पृष्टास्नातोरजस्वलात् । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत् । पुष्यस्नानादिकंयजुदैवज्ञ
विधिचोदितम् । तद्विक्राम्यंसमुद्दिष्टनाकामस्तत्करोतिवै । अप्तुकामःपवित्राणिअर्धिव्यन्देवताःपिदृन् । स्नानंसमाचरेद्यस्तुक्रियांगंतत्प्रकीर्ति
तम् । मलापकर्षणंनामस्नानमभ्यगपूर्वकम् । सरःसुदेवस्नातेपुतीर्थेषुचनदीषुच । क्रियास्नानंसमुद्दिष्टस्नानंतत्रमताक्रिया । मध्यंदिनीयमपि
नित्यमुक्तं माधवीयेविष्णुः—स्नानार्होयोनिमिमेनकृत्वातोयावाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । योगयाज्ञव
ल्क्यः—तूष्णीमेवावगाहेतयदास्यादशुचिःपुमान् । विधिवदितिनित्यस्नानधर्मातिदेशः । अतएवदैवपिच्यविवर्जितमित्युक्तम् । क्रियांगे

मिनित्यधर्मा इति माधवीये । ग्रहणमित्तत्त्वानेपि—गंगाखानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । महानदीपुचान्यासुखानंकुर्याद्यथाविधीति भारतात् धर्मश्रुतिः । अनेकेषां खानानामेककालपातेनित्यनैमित्तिककाम्यानामुत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वस्य प्रसंगसिद्धिरन्येषां तत्रता ॥

अधस्नानमिमित्तानि ॥ मदीयाः श्लोकाः—शैवान्पाशुपतांस्तथाचित्खरांश्चर्मालोकयतान्कैवर्ताजरकान्नटोऽष्टबुडुडान्मिहानुदकयाशुनः । गुणंधीवरस्मृतिगृध्रपतितान्शूद्रान्चूकान्नास्तिकानस्थ्याद्रिशक्काकसूकरशिवागोमायुमद्यैडकान् । व्यंगवानरविडालदीपिकादीपतैलचित्तिधूमनीलिकाः । अश्वकुक्षुरवराहदेवलांसाविकाशुचिमदिष्णुदाहकान् । स्पृष्टादुःस्वप्नवातेषु विरक्तधुरमैथुने । श्मशानाक्रांत्यजीर्णेपुलायादभ्युदयास्तगे । शैवपाशुपतयोरनधिकारिणोः खानमिति मदनपारिजातः । श्रोत्रियादीनां साक्षिनिषेधदोषाभावेपि वाचनिकं खानमित्यपि स एव । लोकायतो बौद्धः । उदक्या रजस्वला । विकर्मस्थशूद्रस्पर्शखानं शूद्रमात्रस्य । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासाजलमाविशेदिति हारीतोक्तेश्च । शूद्रोच्छिष्टद्विजः स्पृष्टाउच्छिष्टशूद्रमेव वा । शुचिमप्यवगुह्येनं सवासाजलमाविशेदिति चंद्रिकायां व्यासोक्तेश्च । एतच्च कर्मकाले । असर्ग्याद्याहुतिः सास्याश्चूद्रसंस्पर्शदूषितेति वचनात्—द्वावप्यंत्यां त्यजौ स्पृष्टासवासाजलमाविशेत् । अन्येष्वाचमनं प्रोक्तं क्रियायां खानमाचरेदिति पराशरोक्तेश्च । मदनपारिजाते—अंसजाम्लेच्छशरादय इति कुक्षूकभट्टः । अंत्यजांश्चाह विज्ञानेश्वरीयंगिराः—चंडालश्च पक्षत्तासूतौ वैदेहकस्तथा । मागधायो गवौ चैव ससैते लावसायिनः । पराशरस्त्वन्यानाह—रजकधर्मकारश्च नटोऽष्टबुडवश्च । कैवर्तमे दमिह्याथ ससैते त्वं त्यजाः स्मृताः । यत्तु रजकादिस्पर्शे आचमनमुत्तं तच्छिरोभिन्नांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शखानमिति प्रायश्चित्तशूलपाणिः । शिरःपदं नाभेरुर्ध्वांगोपलक्षणमिति चंद्रिका । अस्थिनरसैव । नारस्पृष्टास्थिसंसेहमिति मनूक्तेः । इदं द्विजास्थिविषयम् । अन्यस्मिंस्तु स्निग्धे त्रिरात्रमस्निग्धे त्वहोरात्रमिति विज्ञानेश्वरादयः । अमानुषेत्यस्य नि विष्णुः—प्रक्ष्यवज्यपंचनखं शवं तदस्थिचस्थं द्वापूर्ववद्वखं स्वयं

क्षालितं विभृयादिति चन्द्रिकायामंगिराः । साध्याचारानतावत्स्यात्क्षातापि स्त्रीरजस्वला । यावत्प्रवर्तमानं चरणं न विनवर्तते । स्त्रायाद्रजसि
 निर्वृत्तेश्चार्थतुतः पुनः । सेगेरजः प्रवृत्तौ नाशुचित्वमित्युक्तं चन्द्रिकायां याज्ञवल्क्यः—उदक्याशुचिभिः स्त्रायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।
 तैः स्पृष्टैः । इदं चाचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पृशेतु स्नानम् । दिवा क्रीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । श्वतं तस्पृष्टिर्न चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यतीति
 मनूक्तेः । तृतीयसत्त्वाचमनम् । तत्स्पृष्टिर्न स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं श्रोतं द्रव्याणां श्रोक्षणेन तेति संवर्तोक्तेः । इदं चाका
 मविषयम् । कामतस्तृतीयस्यापि स्नानम् । पतितं चंडालसूतकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पृशेत् स चैलम् । उदकोपस्पृशेत् न च छुल्लेदिति गौतमो
 क्तेः । तत्स्पृष्टिपदेन पतितस्पृष्टिग्रहणमित्याचारादर्शः । यत्तु कौर्मै—तत्स्पृष्टस्पृष्टिर्न स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वद्विजोत्तमः । आचामेत्तस्य शुद्ध्यर्थं ग्राह्ये
 वः पितामह इति तदशक्तविषयम् । चतुर्थसत्त्वाचमनम् । संग्रहे—अबुद्धिपूर्वं संस्पृशेद्द्वयोः स्नानं विधीयते । त्रयाणां बुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्याय
 कल्पनेति माघवीर्ये संग्रहोक्तेः । उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वश्रोक्षणे स्मृतमिति तत्रैव स्पृशेत् । विज्ञाने श्वरीयेऽप्येवं । चंद्रोदये—कटधूम
 स्पृशेत् श्वार्तं विरक्तं क्षुरकमिणम् । मैथुनाचरितारं च स्पृष्ट्वा स्नानं न विधत्ते । भोजनोर्ध्वमुद्गूर्ध्ववांस्नानमिति स्मृत्यर्थं सारं कृष्णभट्टीये च ।
 प्रायश्चित्तशूलपाणिस्तु स्नानं मापमसूराद्यन्नपरम् । मसूरमापमांसां निभुक्त्वा यो वमति द्विजः । विरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राणायामैश्चिभिः स्त्रात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति यमोक्तेः । पर्युषितवांस्नानम् । भोजनदिने त्वाचमनमिति आह्वहेमाद्रौ च चन्द्रिकायामा
 चारादर्शे च । मिताक्षरायां तु—अश्वभुक्त्वाद्रपणिर्वाचातो न स्नानमाचरेत् । अन्यदा वमने स्त्रायात्तथाशोकाश्रुपातन इति योग्याज्ञव
 ल्क्योक्तेर्वमनेपि स्नानमुक्तम् । वस्त्रान्तरितस्पृशेत् प्रचेताः—वस्त्रान्तरितसंस्पृशेत् साक्षात्स्पृशेत् भिधीयते । साक्षात्स्पृशेतु यत्प्रोक्तं तद्व
 क्षांतं रितेति च । शूलपाणावापस्तंबः—एकशालां समा रूढशालादिर्यदा मवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितमियात् । आदिशब्दा

दुदक्यादीनि । शाखाग्रहणेमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपापाणादेरपिग्रहणमिति शूलपाणिः । शाखास्वपिकाष्ठादिपुचंडालेनसहावस्थितः
 स्नायान्नसचैलमिति सएव । एतदपवादमाह शूलपाणौ पराशरः—रथ्याकर्दभतोयानिनावः पंथास्तृणानिच । स्पर्शनान्नप्रदुष्यंतिपकेष्टकचि
 तानिच । तृणानीति बहुवचनादेकतृणस्पर्शेनानिमित्ति शूलपाणिः । माधवीये शातातपः—येन केनचिदभ्यक्तं थंडालं संस्पृशेद्यदि ।
 अहोरात्रोपितः स्नात्वा पंचगव्येन शुद्धयति । उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यश्च शुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोपितः स्नात्वा पंचगव्येन शुद्धयति । हेमाद्रौ
 कौर्मे—उच्छिष्टोऽन्निरनाचांतं थंडालान्स्पृशति द्विजः । प्रमादौ द्वैजपेस्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तु च्छायां श्वपाकस्य ग्राह्यो वा
 धिगच्छति । तत्र स्नानंतु तस्यैव धृतं प्राश्य विधुयति । शूलपाणौ वृद्ध शातातपः—अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव सदुष्यति । तं स्पृष्ट्वा न्योनदुष्ये
 त सर्वद्रव्येष्वयं विधिः । चंद्रिकायां स्मश्रुकर्मण्यपि स्नानमुक्तम् ॥ ॥ स्पृष्टा स्पृष्टौ हेमाद्रौ शातातपः—ग्रामेतु यत्र संस्पृष्टि योत्रायां कल
 हेपुच । ग्रामसंदूषणे चैव स्पृष्टिदोपो न विद्यते । संग्रामे राजमार्गौ दौयज्ञे प्रकृतेषुच । उत्सवे पुचसर्वे स्पृष्टा स्पृष्टिर्न दुष्यति । वृद्धस्पतिः—तीर्थे
 विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविह्वले । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टा स्पृष्टिर्न दुष्यति । दाने विवाहे यज्ञे च महोत्साते रुजगमे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शीघ्रं
 विधीयते इति याज्ञवल्क्योक्तः । एतद्यत्राह मनेन स्पृष्ट इति न ज्ञातं तद्विषयमिति हेमाद्रिः । मदनपारिजाते धेयम् । उच्छिष्टाशु
 चिस्पर्शपरमिति चंद्रिकायां । शातातपः—काकविष्टोपधाते स चैलं स्नानं व्याहृतिहोमं च कुर्यादिति । बालस्यास्पृश्यस्पर्शो आपस्तंभः—
 अन्नप्राशनान्प्रयत्नामवंत्या संवत्सरादित्येके यावता वादिशो न ग्राह्यं तदिति । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृ
 तम् । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके । तल्लक्षणं तु—आकृचूडाकरणाद्बालः प्राग्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौजीनि
 बंधनम् । आशार्क—सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शे वारुणं स्नानमुच्यते ॥ ॥ रात्रिस्नाने विशेषमाह चंद्रिकायां यमः—विप्रः स्पृष्टो

निशायानुउदक्यापतितादिना । दिवानीतेनतोयेनसस्नायादग्निसंनिधौ । माधवीयेमरीचिः—दिवाहृतंतुयत्तोयंगृहयेदिनविद्यते । प्रज्वा
 त्याग्निं ततः स्नायान्नदीपुष्करिणीपुच । पराशरः—यदिगेहेनतोयं स्यात्तदाशुद्धिः कथं भवेत् । धाम्नोधाग्नोतिमंत्रेण गृह्णीयादग्निं संनिधौ । अग्नौ
 तुरादिचिपये स एव—आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनानातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदन्ततः शुद्धेत्स आतुरः । स्नानेनैमित्तिके प्राप्तेनारीयदि
 रजस्वला । पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् । सिक्तगात्रा भवेदग्निः सांगोपांग कथं चन । नवस्नपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् । चंद्रि
 कायामुशानाः—ज्वराभिभूतायानारीजरसाच परिशुता । कथं तस्या भवेच्चै चं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा । चतुर्थे ह नि सं प्राप्ते स्पृशेद न्या तु तां स्त्रि
 यम् । सा स चैला वगाक्षापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेच पुनः पुनः । अंत च वा स सां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्सुसा ।
 दधान्छकृत्या ततोदानं पुण्याहेन विशुध्यति । शंखः—रथ्या कर्दमतो येन ग्रीवनाधेन वा पुनः । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति । स्मृ
 त्यर्थे सारे—यत्र पुंसः स चैलं स्यात्स्नानं तत्र सुवासिनी । कुर्वीतैवाशिरः स्नानं शिरोरो गीजटी तथा ।

अथामलकत्नानम् । चंद्रिकायां क्रतुः—पट्टी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशीम् । संक्रांतौ गविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् । योग
 याज्ञवल्क्यः—धात्री फलैरमावास्या सप्तमी नवमी पुच । यः स्नायात्तस्य ह्यर्थं तेज आयुर्धनं सुताः । व्यासः—श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताम
 लकैर्नरः । सायणी ये बृहस्पतिः—सर्वकालं तिलस्नानं पुण्यं व्यासो ब्रवीन्मुनिः । षट्त्रिंशन्मते—तथा सप्तम्यमावास्या संक्रांतिग्रहसूतियु ।
 धनपुत्रकलत्रार्थं तिलपिष्टं संस्पृशेत् । प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः—आसीनः प्राक्षुखो भूत्वा तैलाभ्यंगं समाचरेत् । व्रतहेमाद्रौ मा
 तस्ये—तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप । पाद्मे माघमाहात्म्ये—उपोष्यैकादशीं शुक्लं तैलाभ्यंगः
 कृतस्तथा । द्वादश्यां ग्राग्नं भवेदेहेतेन व्याघ्रमुखोऽभवत् । अत्र मदीयः श्लोकः—दिग्विष्टिव्यतिपातवैधृतियुगादिर्व्येवमन्वादिपुश्राद्धे जन्मदिने

व्रतवमदिनेनंदासुरिक्तासुच । ऋष्यश्र्यर्कतिथौवसावहिदिनेकामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठाद्राहरेभेषुशुक्रगुरुभौमाकेपुजन्मत्रये । तैलाभ्यंगनकुर्वीतम
तिमानेषुसर्वदा । दिग्दशमी । अमवदिनंदिनक्षयः । नंदाः प्रतिपत्पष्ठकेकादश्यः । रिक्ताश्वतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । ऋषिःसप्तमी । अग्नि
स्तृतीया । अर्कःद्वादशी । तिथिःपूर्णिमामावासे । वसुरष्टमी । अहिःपंचमी । कामस्तयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमूलचंद्रोदयादिषु
स्पष्टम् । आयुर्वेदसंहितायाम्—नाभ्यंगस्तत्रवालानांवृद्धानांतुनदोषदः । तत्रपूर्वोक्तेषु । चंद्रिकायांसंग्रहे—स्त्रीणांतुबुधवारेणतैला
भ्यंगंविबर्जयेत् । कृष्णभट्टीये—सोमवारेतथाभ्यंगंपुत्रवान्वर्जयेत्सदा । मार्कंडेयः—अपुष्टिःकांतिरल्पायुर्धनंनिर्धनतां तथा । अनारो
म्यंसर्वकामभ्यंगाद्वास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यतिकदाचन । चंद्रिकायांयमः—घृतंचसार्पणं तैलंयत्तैलपुष्पवासितम् । नदोपः
पक्वतैलेषुस्नानाभ्यंगेषुनित्यशः । आयुर्वेदसंहितायाम्—निषिद्धतिथिवारधंश्रवणेष्वपिरात्रिषु । किंचिद्घृतसंयुक्तंविप्रपादरजोन्वितम् ।
तिथ्याल्लोके—रवौपुष्पंगुरौदूर्वाभूमिभूमिजवासरे । भार्गवगोमयंदद्यात्तैलदोषोपशान्तये । पद्मिनिशान्मते—सूर्यशुक्रादिवारेपुनिषिद्धा
सुतिथिष्वपि । स्नानेवायदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति । अत्रतिलतैलमेवनिषिद्धं । तिलानामिदं तैलमिति विकारतद्धितात् । सार्पपादौतु तैलशब्दो
गौणः । अयंचतिथिनिषेधोभ्यंगएव न नित्यस्नानादौ ।—पुत्रजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथिदोषेनविद्यतइतिगा
म्योक्तेः । यादृच्छिकंतुयत्स्नानंभोगार्थक्रियेतद्विजैः । तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकेविनेतिचंद्रिकोक्तेः । मनुः—शिरःस्नातस्तु तैले
ननांगं किंचिदुपस्पृशेत् । तैलेनशिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापितैलेननांगाभ्यंगः । सार्पपादिनातुतदभ्यंगेउभयाभ्यंगेवानदोषः । यद्वाशिरोभ्यंगशेष
सैवनिषेधः । शिरोभ्यक्तावशिष्टेतैलेनांगंनलेपयेदिति देवलोक्तेरिति कुल्लूकभट्टः । अमांप्रकृत्यचंद्रिकायांप्रचेताः—तैलंचन
स्पृशेदाम्रवृक्षादींश्चनकर्तयेत् । तत्रैववौधायनः—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांनवम्यांचविशेषतः । शिरोभ्यंगंवर्जयेत्पुनर्वसंशौतथैवच । तत्रैवगर्गः—

पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यारविसंक्रमे । द्वादश्यांसप्तमीषष्ठ्योत्तैलस्पर्शविवर्जयेत् । तत्रैवहारीतः—पंचमीदशमीचैवपौर्णमासीप्रयोदशीम् ।
तथैवैकादशीचैवयत्तैलमुपसेवते । अयंगत्स्पर्शनाद्वापिभक्षणाच्चतथैवच । उत्तीर्णतस्यवृद्धिः स्याद्धनापत्यवलायुषाम् ॥

अथोष्णोदकस्नानम् । तत्रमदीयःश्लोकः—रवौसप्तमीश्राद्धपृष्ठीव्रतेपुखजन्माहसंक्रातिजन्मन्यनिदौ । ग्रहेस्पृश्यसंस्पर्शनेपौर्णमास्यां
मृतौवर्जयेत्स्नानमुष्णोदकेन । अथमूलहेमाद्यादौस्पष्टम् । मैथुनेक्षौरेचोष्णोदकनेतिकृच्छ्रणभट्टः । अस्पृश्यस्पर्शोष्णोदकनिषेधोदिवसे ।
अस्पृश्यस्पर्शनेस्नानंनिश्चुष्णेनजलेनचेति स्मृत्यर्थसारात् । यत्तुपराशरः—वृथाह्युष्णोदकस्नानंवृथाजाप्यमवैदिकम् । यच्चयाज्ञवल्क्यः—अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धताभिस्तुमानवः । स्नानंसमाचरेद्यस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्व्रगोदकभिन्नपरम् । बृहन्मनुः—स्नातस्य
वद्वितसेनतथैवपरवारिणा । शरीरशुद्धिविज्ञेयानतुस्नानफलंलभेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतंवापिशीतमुष्णमथापिवा ।
गांगंपयःपुनात्याशुपापमामरणातिकमितिहेमाद्रौमरीच्युक्तः । चिरंपर्युपितंवापिशूद्रस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्नानदानादौपुनात्येवसदा
पयइति तत्रैवादित्यपुराणाच्च । यत्तुपट्टञ्जिशन्मते—आपःस्वभावतोमध्याःकिंपुनर्वह्निसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशंसंतिस्नानमुष्णेनवारि
णेति तदनातुरपरम् । आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंवह्निना । आम्नातमातुरेस्नानंप्रशस्तंचोष्णवारियदितिचंद्रिकायांच्यमोक्तेः । अनातुर
स्यापितीर्थाभावे—नित्यनैमित्तिकंराम्यक्रियांगमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरितियमोक्तेः । मरणादिपुतुतीर्थाभावेपि
नोष्णोदकस्नानंकिंतुपरोदकैरुद्धृतैर्वेतिचंद्रिका । तत्रेतिकर्तव्यतामाहव्यासः—शीतास्वप्सुनिषिच्योष्णामंत्रसंभारयोगतः । गृहेपिशस्यते
स्नानंतद्धीनमफलंभवेत् । संभारा मुदादयः । मंत्रमहोदयौ—तीर्थाभावेस्वसदनेस्नायादुष्णेनवारिणा । हस्तयोरपआदायकुप्यत्तत्राधम
र्षणम् । स्मृत्यर्थसारे—उद्धृतजलस्नानेनमार्जनंकार्यम् । अधमर्षणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् गृह्यपरिशिष्टे—नशीतोदकेनशीतोष्णो

दकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधिर्वर्जयेत्पुनर्हि वा शुचौ देशे सर्वपश्चात्कुर्यादिति । पारिजाते आश्वलायनः—स्नानमघ्येत्वा च मनंतर्पणं वक्ष्यपीडनम् । करमाग्रगतंतोर्यं गृह्णतानिवर्जयेत् । गृहस्नानेन कुर्वीत तर्पणं मार्जनं तथा । नांतरा च मनंकुर्यात्पश्चादाचम्य शुद्धयति । चंद्रोदये योगयाज्ञवल्क्यः—आर्षीकूपगृहस्नानेन सूतकैर्मृतकेतथा । मासोचारं न कुर्वीत तज्जलं रुधिरं भवेत् ॥ अथ मन्त्रस्नानं यद्ब्रूयते—शुचौ देशे शुचिराचांतः प्राणानायाम्यसंभ्ये पाणावपः कृत्वा तिसृभिरापो हिष्टीयाभिस्त्रिः पञ्चः प्रणवपूर्वभादकैर्मर्जयेत् पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चायार्धशो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चायत्नं चैनमूर्ध्नि मार्जयित्वा गायत्र्या दशधा भिमन्त्रि त्वाथपः प्रणयेन पीत्वा द्विराचामेदित्येतन्मन्त्रस्नानम् । प्रकारानंतरं हेमाद्रौ—शंन आपस्तुद्रुपदा अपो हिष्ठा घर्मणम् । एभिश्चतुर्भिर्ऋज्वैर्मन्त्रैः स्नानमुदीरितम् । अन्यकर्तृकस्नाने मन्त्रमाह तत्रैव ऋष्यासः—दाक्षायणमयैः कुर्मैर्मन्त्रवज्राहवीजैः । कृतमंगलपुण्याहैः स्नानमस्तु तवा नघम् । दाक्षायणं सुवर्णं । इत्युक्त्वा जाद्वीस्थाने तीर्थान्यन्यानि कीर्तयेत् । सर्वतीर्थान् भिषेकस्तेभ्यः प्रादित्यंततो ब्रवीत् । अत्र विशेषश्चंद्रिकायाम्—आदौ तावत्प्रभासेषु गुणसलिले मध्यमे पुष्करे च गंगाद्वारे प्रयागे कनकलसहिते कुंभकोणययायाम् । राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते संनिह त्वां विशेषादेव विख्यात तीर्थैः स्निग्धुन सहितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु । ग्रायसारस्वतं स्नानं भवेन्मुदितमानसः । सर्वतीर्थान् भिषेकाज्जिपवित्रा विदुषां हि वाक् ॥ अथ यन्निभूतिस्नानम् । तदुत्पत्तिश्चंद्रोदये शिवपुराणे—भस्मसंपादनविधिः सुलभः समुदीरितः । पौर्णमास्या ममावास्यामष्टम्यां वा विशुद्धीः । कपिलायाः शकृत्स्वल्पं गृहीत्वा गगने पतत् । उपर्यधः परित्यज्य गृह्णीयात्पतितं यदि । पिंडीकृत्य शिवाश्रयादौ तत्तिक्षेपेन्मूलमंत्रतः । धारयेन्नित्यकार्येषु विभूतिं तु सयत्नतः । क्रियासारे—पञ्चपत्रेण वान्येन शुचिपत्रेण वा पुनः । सधेन गोमयं गृह्यतद्वा मेनाभिर्मन्त्रयेत् । शुद्धा भूमावपरेण दहेत्तौ क्रियाभिना । सधेन सधोजातं प्रघाम्नीत्यनेन । वामेन वामदेवाय नमोज्येष्ठा य इत्यनेन । ताम्रकुंभे क्षिपेद्भस्म शुद्धेतत्पुरुषे

णतु । सिकतांगारपापाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधिकृतेनैवमस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमथवाद्दध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातम
नाधारयत्रकापिस्थितंचयत् । संस्काररहितंयत्तत्रहिधार्यकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नवधारयेत् । तथैवात्यजहस्तस्थंशूद्रैर्धार्यनजातु
चिद् ॥ ॥ स्नानप्रकारःक्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादौकरौप्रक्षाल्यवाग्यतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राञ्जुखोवाप्युदञ्जुखः ।
पवित्रहस्तद्वितयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनभसितमष्टकृत्वोभिमंज्यच । ईशानेनशिरोदेशंमुखंतत्पुरुषेणतु । स्मृतिभास्करे—आयु
पैःशिवमंत्रैश्चलिष्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखमध्याह्नस्नानम् ॥

अथपंचमहायज्ञाः । तत्स्वरूपमाहमनुः—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोवलिर्होतोवृक्षोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो
महायज्ञान्ब्रह्मापयतिशक्तिः । सगृहेपिवसन्निह्यंसूनादोपैर्नलिप्यते । सूनाःसएवाह—पंचसूनागृहस्थस्यचुल्लीपेणयुपस्करः । कंडनीचोदकुं
मश्चयध्यतेयास्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । हारीतः—सूनाःपंचविधादृतावगाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिराद्यां
कुर्वत्येलाविस्पष्टदुतगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुहनोत्पाटनादिभिस्तृतीयाक्रमाक्रमणघर्षणपेपणादिभिश्चतुर्थीउद्दीपन
तपनस्वेदनभर्जनपचनादिभिःपंचमीं तदेतासूनानीरयोनीरहरहःप्रजाःकुर्वत्याग्निगुरुशुश्रूषास्वाध्यायैरादितःसूनात्रयंब्रह्मचारिणःपावयंति पंचभि
र्यज्ञैर्गृहवनस्याःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाद्वयंपावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालंमरीचिराह—सचार्वाक्तर्पणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रर्तेनिमित्तात् । मध्याह्न
पक्षेत्तर्पणात्पूर्वम् । बृहस्पतिः—यदिस्यात्तर्पणादवर्गब्रह्मयज्ञःकृतो नहि । कृत्वामनुष्ययज्ञंवैततःस्वाध्यायमारभेत् । दृत्तौश्रुतिः—मध्यं
दिनेप्रवलमधीयीतयएवंविद्वान्महारात्रउपस्युदितइतिच । तैत्तिरीयश्रुताबुदितआदित्यइत्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइतिमाधवः ।

निषेधोनेतिचंद्रिका । स चार्वाकपूजादितितर्पणस्यपृथगुत्कर्त्तव्यज्ञांगतर्पणं किंतु स्वतंत्रं प्रधानमतस्तर्पणस्य पृथक्संकल्पः । कृतव्रह्मयज्ञस्यतीर्थप्राप्तौ पितृतर्पणं भवति—अकालेऽप्यवाकाले तीर्थं श्राद्धं तथानरैः । प्राप्तैरेव सदा कार्यकर्त्तव्यं पितृतर्पणमिति श्राद्धशूलपाणौ देवीपुराणात् । आश्वलायनानंतु ब्रह्मयज्ञांगतर्पणं तत्सूत्रे तद्धर्मः संदंशात् । बृहन्नारदीये—कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णाब्रह्मयज्ञं च तर्पणम् । प्रयोगपारिजाते जमिनिः—अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वेदस्यानेतुसावित्रीगृह्यते तत्समाहिता । उपनयनदिने नारभः । आरभे ब्रह्मयज्ञं च मध्याह्ने तु परेहनीति प्रयोगपारिजाते वचनात् । बृहन्नारदीये वनस्थं प्रक्रम्य—अधः शायी ब्रह्मचारी पंचयज्ञपरायणः । शूद्रस्याधिकारमाहया जचल्क्यः—भार्या रतः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञाद्वाहापयेत् । सर्वत्र महाकार्ये नमस्कारविध्यो मंत्रशब्द इत्या परार्कः । कौस्तुभ्यामाधवीयेच—स्वाहाकारेण नमस्कारो मंत्रः शूद्रे विधीयते । तेन शूद्रः पाकयज्ञैरेवैतव्रह्मवान्स्वयम् । नमस्कारमंत्रो देव वताम्यः पितृभ्य इति भित्ताक्षरा । त्रिरावर्ति तोनमः शब्द इति पृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ अथ चिधित्स्तिरियथुतौ—ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यादिशि ग्रामादच्छदिर्दश उदीव्यावोदित आदित्ये दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य त्रिराचामेद्धिः परिसृज्य सकृदुपसृज्य शिरश्चक्षुपीनासिके श्रोत्रे हृदयमालम्ब्य यत्सव्यं पाणिपादौ प्रोक्षति । दर्भाणां महदुपस्तीर्योपसं कृत्वा प्राङ्मासीनः स्वाध्यायमधीयीत दक्षिणोत्तरोपाणीपादौ कृत्वा स पवित्रा योमिति प्रतिपद्ये त्रीनेव प्रयुक्तं भूर्भुवः स्वरित्याहाधसावित्रीगायत्री त्रिरन्वाहपच्छोर्ध्वं च शो नवानमथो प्रज्ञातयैव प्रतिपदाच्छंदांसि प्रतिपद्यत इति । वाम पादांगुष्ठोपरि दक्षिणपादांगुष्ठं निधाय पादपाष्णिमे लनेनोपस्थमिति चंद्रोदयः । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनं तदिति स्मृतिमंजया मदनपारिजाते च । वामोरूपरिदक्षिणजानुनिधानं तदिति वृत्तिकृत् । कारिका—कृत्वोपस्थं करे सव्ये उत्ताने प्राग्दिगंगुलौ । पवित्रे स्यापयेदुक्ते प्राग्नेदक्षिणेन तु । न्यचंप्रागंगुलेन संदध्यादक्षिणं करम् । शौनकः—सव्यस्य पाणंरंगुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः । दक्षिणस्यांगुलीन्यस्ये च तस्रौगुष्ठौ

वर्जिताः । तथासम्यकरागुष्ठदक्षिणागुष्ठवेष्टितम् । कुर्वीतचैवंसंवद्वौपाणीदक्षिणसक्यनि । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—प्रदक्षिणं स
 मावृत्सनमस्कृत्योपनिश्य च । दर्भेषुदर्भपाणिभ्यांसंहताभ्यां कृतांजलिः । चिष्णुः—ॐकारं व्याहृतीस्त्रिस्तः सावित्री च तथा ऋचम् । मनस्येता
 ननु स्मृत्यवेदादीन्समुपक्रमेत् । तैत्तिरीयब्राह्मणे—यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचंयजुः सामवातद्रक्षयज्ञः संतिष्ठति । व्यासः—वेद
 म्मादौ समारम्य यथोपयुक्तिमात् । यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स्वाध्यायं तं प्रचक्षते । उपयुपरीतिप्रथमेऽहिं वेदादिपठित्वा तदुत्तरं कंचिद्वेदभागं पठे-
 त्त्तदन्यदिनेपुवेदादिपठित्वा तदुत्तरान्वेदभागान्पठेदिति चंद्रिका । प्रत्यहं वेदादिपाठेनास्तीति पृच्छी चंद्रः । स्वशाखाध्ययनं विप्रश्नश्च
 इति स्मृत इति लिंगपुराणादनेकशाखाध्यायिनः स्वशाखामाध्यायनाद्रक्षयज्ञसिद्धिरित्यपराकः । याज्ञवल्क्यः—वेदाथर्वे
 पुराणानि सेतिहायानि शक्तिः । जपयज्ञग्रसिद्धार्थविधां चाध्यात्मिकीं जपेत् । मनुः—सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः । तैत्तिरी
 यश्रुतौ—नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्याहाप उपस्थश्च गृहनेत्ययददाति सादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञस्याद्यंतयोर्विद्युदृष्टिर्मन्त्रौ पठनीयौ सर्वे
 पुण्यज्ञानुष्विति होष्यन्नप उपस्थेन विद्युदसिद्धिमेवाप्मानमिति अथ ह्रस्वोपस्थेन वृष्टिरसिद्धिमेवाप्मानमिति यक्ष्यमाणो वेदो वेति
 तैत्तिरीयश्रुतेः । श्रुतिभाष्ये माघयोप्येवम् । इदं तैत्तिरीयमात्रपरम् । अन्यथा बह्वृचस्यैव वेदादावपि तदापत्तिः । होष्यन्नित्युक्तेः सहो
 मं क्रवेयवज्ञेयिदमिति केचित् । पारिजाते संग्रहे—नक्षुर्यादासनस्थस्तु ब्रह्मयज्ञं कथंचन । योगयाज्ञवल्क्यः—जम्बायप्रणवं चापितत
 स्तर्पणमाचरेत् । तत्रैव स्मृत्यन्तरं—कुशानुत्तरतः क्षिप्वा तथा च मनमाचरेत् । तैत्तिरीयश्रुतौ—ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीतेति । मनुः—
 वेदोपकरणं चैव स्वाध्याये चैव नैत्येके । नानुरोधोऽस्त्वनध्याये होममंत्रेषु चैव हि । आपस्तंबस्तु—मनसा चानध्याये विद्युति चाभ्यग्रायां स्तन
 यित्वा न प्रापत्येते तान्नेनीहारे च श्राद्धभोजन एवैकैक इत्याह । अथ गौतमः—अथ यदि वातो वाया त्स्तनयेद्वा विद्योतेते वाऽवस्फूर्जे द्वैकां च चर्मकं

वायुरेकंयामाभिव्याहरेद्भुवःस्वःसत्यं तपःश्रद्धायांलुहोभीतिचैतेनवचासैतदहःसाध्यायउपातोभवतीति । एष्वेवाल्पपाठोनान्यान्ध्या
 येविति माधवप्रयोगपारिजातौ । अनध्यायांतरेष्वपीतिचंद्रिकामदनरत्नमदनपारिजाताः । अनध्यायेष्वल्पं पर्वण्यल्पतरपठे
 दितिदेवजानीये ॥ ॥ पंचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तमाहदक्षः—अनिर्वर्त्यमहायज्ञान्योभुङ्क्तेग्रहंगृही । अनातुरःसतिधनेस
 कृच्छ्रार्थेनशुद्ध्यति । यौधायनः—एतेभ्यःपंचयज्ञेभ्योयद्येकोपितुहीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्रप्रायश्चित्तंविधीयते । द्यहंवापित्र्यहंवापि
 प्रमादादकृतेषु । तिस्रस्तंतुमतीर्हुत्वाचतस्रोवारुणीर्जयेत् । दशाहंदादशाहंदाविनिवृत्तेषुसर्वतः । चतस्रोवारुणीर्हुत्वाकार्यंस्नातुमतश्चरुः ।
 तथा—अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । उज्ज्वलायांतुभोजनोत्तरंनम्रक्षयज्ञः किंतूपवासःप्रायश्चित्तमेवकार्यमित्युक्तम् ॥ ॥
 अथतर्पणम् । तस्यमुल्यकालोमध्याह्नएव । कात्यायनादिस्त्रेपुमाध्याह्निकप्रकरणेपाठात् । यतु—ग्रहराम्यंतरेषुत्रःपित्रेदद्याजला
 श्रलीन् । द्वितीयेतुपयोज्ञेयंतृतीयेजलमेवच । चतुर्थेऽश्लेषितंज्ञेयमितिधर्मद्विदोविदुरिति । तत्काम्यपरम् । नित्यससायंकालाधिकत्वात् ।
 यतुतर्पणंप्रकृत्य—तस्मात्सदैवकर्तव्यमकुर्वन्महत्तैनसा । युज्यतेब्राह्मणःकुर्वन्विश्वमेतद्विभर्तिसइति । तत्रसंदेतियावज्जीवन्यायेनविहितमध्याह्न
 परम् । यदुप्रातःस्नातेनोदयात्पूर्वकृततर्पणेनमध्याह्नेस्नानाभावेपिपुनस्तर्पणंकार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्यावश्यकत्वात् । उदयोत्तरंप्रातस्तर्पण
 करणेनैवनिर्वाहाशपुनस्तर्पणम् । वैधस्नानपक्षेतुपुनःकरणमितिवाचस्पतिराचारचंद्रोदयश्च । तन्न । उदयात्पूर्वतर्पणेविध्यभावात् ।
 स्नानप्रकरणपाठादावृत्तिरितिचेतृतीयस्नानेप्यावृत्त्यापत्तेः । मध्याह्नसंध्यावृत्त्यापत्तेश्च । वसिष्ठः—जपित्वैवंततःक्षुर्योद्विषिपितृतर्पणम् ।
 तर्पणसमप्रयज्ञानंतर्पेप्रातर्होमोत्तरंप्रलयज्ञपक्षइतिचंद्रिका । दृष्टपरशारेणतुमध्याह्नसंध्योत्तरंतर्पणमुक्तं—उपास्याविधिवत्संध्यामुपस्था
 ययमास्तरम् । गायत्रीशक्तितोजस्वातर्पयेदेवताःपितृन् ॥ ॥

अत्राधिकारिणआहमनुः—चेतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा । वर्णानामिति न कर्मपट्टी । सर्वर्णेभ्योजलं देयं नासर्वर्णेभ्यएव चेति
 योगयाज्ञवल्क्येन असर्वर्णतर्पणनिषेधात् असर्वर्णपदं हीनपरम् ।—ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां कुर्यात्कर्म किंचन । कामाहोभाद्रयान्मोहात्कृत्वा त
 आतितां जेदिति ब्राह्मेऽसर्वर्णतर्पणेत अतित्वापत्तिहेतुके । उत्तमजात्यापत्तेस्त्वष्ट्वादिति मदनपारिजातः । असर्वर्णः पिता तर्प्य इति
 गोविंदराजहरनाथौ । हीनवर्णाभाता तर्प्येति गोविंदराजः । श्राता तपः—तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं श्रातको द्विजः । दृढद्वार
 दीये—कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णां त्रिष्वयं च तर्पणम् । इदं नित्यं । प्रत्यहमित्याद्युक्तेः ।—देवताश्च मुनींश्चैव पितृवैव्यो न तर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वा न
 रं मन्त्रजलपथ इति हेमाद्रौ ब्रह्मचैव तर्णे अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च । जीवत्पितृकस्तु देवर्षिभ्योऽप्यनेव तर्पयेत् । जीवत्पितृकोप्येता नितिका
 त्याय न स्यूनात् । अत्रैतानेवेति नियम्यते । जीवत्पितृकसर्वर्णत्वादेव प्राप्तेः । हेमाद्रौ चंद्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः—कव्यवाडनलं
 सोमं यममयं मणं तथा । अग्निष्वान्मोमं गंधांश्च तथा बर्हिपदः पितृन् । यदि स्या जीवपितृक एतां न्दिव्यान्पितृंस्तथा । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो वापि
 प्रदायेत् । येभ्य इति संन्यस्तपतितपितृकादिपरं तीर्थपरं वेति पृथ्वीचंद्रः । अत्र—सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । न जीवंतमति क्रम्य
 किंचिदप्यादिति श्रुतिरिति । पित्र्यं जीवत्पितुर्नोक्तमित्यादि स्मृतिभिर्जीवत्पितृकसंस्वर्षिभ्योऽप्यनेपथे उद्वाहेषु जनन इत्यादिवत्प्रतिप्रसवाभावात्
 मातृभातामहतर्पणं नेति दक्षः । श्रदेऽश्माग्रमुद्गत्य सलिलं प्राञ्जुलः सुरान् । उदञ्चनुष्यांस्तर्प्येत पितृन्दक्षिणतस्तथा । उदक् उदञ्जुलः ।
 दक्षिणतो दक्षिणासुरः । वौधायनः—अनुतीर्थमप उपसिंचंतीति देवानां देवेन ऋषीणामायेण पितृणां पित्र्येणेत्यर्थः । समाख्याया अनन्यार्थ
 त्यात् । अपरार्कविष्णुसमुद्ये—श्रावापत्तेन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्युच्यते । दृढपराशरः—दक्षिणजानुमूलमोदेवेभ्यः सेचयेज्जलम् ।
 पुलस्त्यः—मनुष्यतर्पणं कुर्वन्नाकं चिजानुपातयेत् । पितृतर्पणं प्रक्रम्य दृढपराशरः—मूलमसव्यजानुश्च दक्षिणाग्रकुशेन च । तर्पयेदिति

संपन्नः । यौधायनः—अथनिवीतीकृषीस्तर्पयेदिति । यत्तु उपवीतीकृषीस्तर्पयेदित्याचारादशस्त्रचोविरुद्धम् । चंद्रोदयेपादो-
 कृतोपवीतीदेव्योनिवीतीचभवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्रक्त्याकृषिपुत्राश्चरपीस्तथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । षिदंस्तर्पयेदितिसं-
 धंयः । दृद्धगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुंडनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंदिवाग्रयाणांपिच्येसर्वत्रकीर्तितम् ।
 आप्रकोष्ठाप्रकर्तव्यंमातापित्रोस्तुजीवतोरितिबचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखलिलिखितौ—अपसव्यंवा
 सोयज्ञोपवीतेकृत्वेति । तत्रप्रचेत्ताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम् । यौधायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानि कृत्वेति ।
 अत्रत्रिकल्पःशालाविशेषपरत्वेनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृजैस्तुतर्पणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनि-
 घृत्यर्थमितिकेचित् । कृष्णत्वस्योदरेयविशेषणत्वेनाग्निविक्षिप्तत्वात्तर्पणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वायस्तुत-
 र्पयेत्तेपिवृन् । पितरस्तापितस्तेनरुधिरेणमलेनच । स्मृत्यर्थसारे—यामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहत्वंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणंनगुहेन । अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्देवतापितृतर्पणम् ।
 कुत्रचित् । कल्पतरौमरीचिः—यामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहत्वंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणंनगुहेन । अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्देवतापितृतर्पणम् ।
 रुधिरतद्भवेचोयंम्रदाताकिल्बिषीभवेदितिब्राह्मणेकेः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यंमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिका
 हेमाद्रौमरीचिः—सप्तम्यारविचारेचगृहेज्जमदिनेतथा । पक्षयोरुभयोरान्तरात्सप्तम्यानिशिसंध्ययोः । विधापुत्रकलत्रार्थीतिलान्पंचसुवर्जयेत् ।
 भानौभौमेन्द्रयोदस्यानंदाभ्युपपासुच । षिंदानंमृदास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणम् । मदनरत्नेवौधायनः—सप्तम्यारविचारेचजन्मक्षदिवसेषुच ।
 गृहेनिषिंदसतिलतर्पणंतद्वहिर्भवेत् । यद्युदृतंप्रसिंचेत्तिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधः

१ शास्त्रांतरे इति पाठः ।

सद्यश्चतुल्लसः । स्मृतिरत्नावल्यां वृद्धमनुः—सप्तम्यां गानुवारे च माता पित्रोः क्षयेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ।
स्मृत्यर्थसारे—शोभने शोभने दिनेन कुर्यात्तिलतर्पणम् । हेमाद्रौ कालिकापुराणे—रवौ शुक्रे त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशिसंध्ययोः । श्रेयो
र्थानां लणो जातु न कुर्यात्तिलतर्पणम् । यदिकुर्यात्ततः कुर्याच्छुद्धैरेव तिलैः कृती । प्रयोगपारिजाते देवजानीये—नंदायां मार्गवदिने कृत्वा
सुमधायुच । भरण्यां गानुवारे च गजच्छाया हये तथा । अयनद्वितये चैव मन्वादिपुण्यादिषु । पिडदानं मृदास्नानं कुर्यात्तिलतर्पणम् । मन्वादिषु
गादिषु निषेधे मूलचित्तम् । —मन्वाद्यासु युगाद्यासु प्रदत्तः स तिलैर्जलिः । सहस्रवर्षिकीं तृप्तिं पितृणां मावहेत्स देतिका लादशो विरोधात् ।—
आहुतो यमपि स्वात्मा तिलदर्भे विमिश्रितम् । पितृवृद्धिरस्य यो दद्यात्स गतिं परमां लभेदिति मन्वादीः प्रक्रम्य नागरखंडाच्च । वैशाखमासस्य च
यातृतीयानवम्यसौ कालिकशुक्लपक्षे । नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रितं दद्यात्पितृभ्यः
प्रयतो भुव्यः । आद्रकृततेन सभाः सहस्रं हस्यमेतत्पितरो वंदतीति हेमाद्रौ चिष्णुपुराणात् । यौधायनः—विवाहे चोपनयने चौले सति
यथाक्रमम् । वर्षमर्धतदर्थं च नैलके तिलतर्पणम् । सस्कारो पुत्राण्ये पुमांसं मासार्धमेव च । स्मृतिरत्नावल्यां कात्यायनः—वृद्धावनंतरं श्वेव
यायनोऽसमाप्यते । तावत्सिद्धाद्गद्यात्तु न कुर्यात्तिलतर्पणम् । अत्र मदीयः संग्रहः श्लोकः—पित्रोः क्षये मनुयागादिपुका मनंदाजन्माह शुक्रवि
भौममघासुयाम्ये । जन्मक्षेवाहि भगृहव्यने निशायां संध्यागजे च तिलतर्पणमत्यनिष्टम् । नंदाः प्रतिपत्यष्टचेकादश्याः । यत्वेकादशी प्रकृत्यल्लु
नारदीये—अकृतश्राद्धं निचयाजलपेडविना कृता इति । तदेकादशीस्तुल्यार्थं पितृभिरैकादश्यां जलपिंडोपयोगो न कृत इति । एतेन ये चैकादश्यां
श्राद्धतर्पणादि निषेधमाहुस्ते निरस्ताः । प्रतिगृहनिषेधेन पुत्रादीन् त्रयपवृत्तेः । अतएव पुत्रादिभिन्नश्राद्धादि निषेधपरत्वमपि न । स्मृत्यर्थसारे—
तिथिभारसमायोगाग्निपेधो य उदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणेन नैलेनैमिं तं नुवाच्यते । अतः संक्रात्यादि निमित्ते निषिद्धदिनादावपि गृहे तिलतर्पणं कार्यं

तीर्थतर्पणवत् । तिथिवारग्रहणक्षत्रयोगोदेरुपलक्षणम् । कात्यायनः—उपरागेपितुःश्राद्धेपातेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेत् । संक्रमोऽयनभिन्नइतिप्रयोगपारिजातः । तन्न—उपप्लवेचंद्रमसोरवेश्चत्रिष्वष्टकास्वप्यनद्वयेच; । पानीयमप्यत्रतिलैर्विभिन्नदद्यात्स्विनृत्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंक्रतून्तेनसमाःसहस्रंहस्यमेतत्पितरोवदंतिइति हेमाद्रौचिष्णुपुराणविरोधात् । अत्रपानीयमिति वचनादावश्यकतायनश्राद्धद्वयस्योच्यतइतिहेमाद्रौ । मकरंग्रहृत्यकृत्यकल्पद्रुमे—तिलैःस्नानंप्रकुर्वीततिलैरेवाशनंबुधः । देवतानांपितृणांचतिलैस्तर्पणमाचरेत् । अतःपारिजातोक्तिश्चिह्न्या । कात्यायनोक्तिःस्नानागतर्पणपरा । मुख्येतिलनिषेधएवेति । देवजानीयेगंगादौननिषेधः—तीर्थेतिथिविशेषेचगंगायांप्रेतपक्षके । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिष्टृष्वीचंद्रधृतवचनात् । तीर्थपदेनैवगंगाग्रहेपुनर्गंगाग्रहःसर्वदातत्रतिलप्राप्त्यर्थः अन्यतीर्थेषुप्राप्तिर्दोषेति । तिथितीर्थविशेषेषुकार्यप्रेतेचसर्वदेतिप्रयोगपारिजातेयौधायनोक्तेश्च । संक्रांत्यादिनिमित्तेषुस्नानांगेतर्पणेद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदितियोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । हारीतः—यसिस्त्वावसनंशुक्लस्येविस्तीर्णवर्हिपि । विधिज्ञस्तर्पणकुर्वीत्यात्रेपुनकदाचन । यत्राशुचिस्नानंवासादुदकेदेवताःपितृन् । तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वप्रतिष्ठितम् । बिष्णुः—आर्द्रवासादेवपिपितृतर्पणमभःस्यएवकुर्वीत्परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थादुत्तीर्येति । अंभःस्यइतिकतीयान्यपरम् । तेषामुत्तीर्यतर्पणकार्यमित्युक्तेरित्याचारादर्शः । हेमाद्रौपट्टत्रिंशन्मते—नतर्पयेत्पितृन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेकचित् । स्थलस्थस्तुकिंचित्पुत्रोऽत्रलेप्यशुचिचेत्स्थलम् । यौधायनः—वस्त्रंपरिधायाद्विरेवाप्सुयथोत्तरेदेवान्पितृन्तृप्तयेदिति । अप्सवेवत्यर्थः ।

उद्धृतजलेनतर्पणविशेषमाह हारीतः—पात्राद्वाजलमादायशुभेषुपात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णतथागतंनस्थलेतुविचर्हिपि । हेमाद्रौ गोभिलः—नोदकेपुनपात्रेपुनकुद्धोनैकपाणिना । नोपतिष्ठतित्तोययन्नमौप्रदीयतइति तत्स्थलस्थस्यानुद्धृततर्पणपरम् । पितामहः—

हेमरूप्यमयं पांतां त्रकां ससमुद्रवम् । पितृणां तर्पणे पात्रं मयं तु परित्यजेत् । इदमधिकरणपात्रमिति सर्वनिबन्धाः । यस्तु तर्पणे कां स्य निषेधः
 समिन्नपर इति स्मृतिरन्वावली । विकल्पस्तु युक्तः । शंखलिखितौ—नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत् वापीकूपतडागोदपाने पुसप्तपञ्चनीन्वापि डा
 नुद्भृत्यदेवपितृस्तर्पयेदिति । एतन्नघभाव इति हेमाद्रिः । भारते—यइच्छेत्स फलं जन्मजीवितं श्रुतमेव वा । सपितृस्तर्पयेद्गंगामभिगम्य सरि
 द्द्राम् । पितृगाथास्तु यमः—अग्निः सकुलेभूयाद्यो नोदघाजलं जलीन् । नदीषु बहुतोया सुधीतला सुविशेषतः । हारीतः—न स्रवती वृथा
 तिक्रामेदिति । इदमपि स्नानं कृत्या तर्पणाकरणे—यस्तु तीर्थे नरः स्नात्वा न कुर्यात्पितृ तर्पणम् । पितृतिदेहनिःस्नात्र पितरो सजलार्थं न इति मघटके
 वचनात् । इदमपि ख्यात तीर्थपरम् ।—गिरिपुल्यात तीर्थे पुनर्दीपुच विशेषतः । साकांक्षाः पितरो नित्यं तिष्ठन्ति सलिलार्थं न इति तत्रैवोक्तः । केचि
 तु—पितृन तर्पित्वा तु नदीस्तरतियो नरः । तस्यासृक्पानकमास्ते भवंति भृशदुःखिता इति वचनाद्गद्यां वारुणस्नानाभावे पितृ तर्पणमावश्यकमित्याहुः ।
 मोपदेवः—तातां नात्रितयं सपत्नजननीमातामहादि त्रयं सखिस्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरस्तत्त्रयः । तातां वाल्मभगिन्यपत्यधवयुग्जाया
 पिता सद्गुरुः शिष्यास्तः पितरो महालयविधौ तैर्न तथा तर्पणे । अस्यार्थः—पितामहादि त्रयैः पितृजननीत्वाद्युच्यते न पितामहपत्नीत्वादीति हेमा
 द्रिः । युक्तं चैतत् । पितृव्यमातुलमातामहपितामहा इति सूत्रे पितामहादि त्रयं सखिस्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरस्तत्त्रयः । तातां वाल्मभगिन्यपत्यधवयुग्जाया
 दीरादिभ्यश्चेति ङीप् सिद्धेः पुंयोगे ङीप्भावात् पितुर्मातापितामहीत्यमराच्च । प्रतिपादितं चैतद्भाष्यकाशिकारायमुक्नुवादादौ । सपत्नभ्रातृ
 भगिनीपितृपुत्र्यादीनां नान्नातृत्वादिना तर्पणम् । यत्पुत्रादि त्रयं भिल्लिमुद्रियां जलत्रयं देयमित्याचारदर्शस्तत्पित्रे पितामहाय प्रपितामहा
 येत्यादि शंखादिविरोधादुपेक्ष्यम् । सखीत्युक्तेर्मातामहाः सपत्नीका इति त्रिस्थलीसेतौ वचनाच्च तर्पणे पितामाहानां सपत्नीकत्वेनोल्लेख इति के
 चिन् । तन्न । अत्र तर्प्यसंग्रहे तातप्येणोल्लेखे तातप्याभावात् । मातामहीनामंजल्येकत्ववित्त्वविचारायोगात् मातुलान्यादीनां पृथक् तर्पणविधेर

नौ चित्यापत्तेश्च । अथमातामहीनां च सपत्नीनामन्तरिमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणं पृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्य मातृजनकत्वस्योभयत्र तुल्यत्वेन विनिगमनाविरहेण मातुल्यो रिचेतरेतरसाहित्यस्य वस्तुमशक्यत्वात् । एवंश्च श्रूयश्रुयोः पृथक्कर्तृपणं भार्याजनकत्वस्यावच्छेदकस्याभेदात् । मातुलान्यास्तु न पृथक्कर्तृपणं मातुलस्य तत्संबन्धघटकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेति मातुलान्याः पृथक् श्रवणं तन्मातुलस्य सपत्नीकत्वेन वतर्पणे उपपन्नं न पृथक्कर्तृपणमकम् । एवं पितृव्यं आतृपुत्रपत्नीनामपि । एवं पितृव्यसुः समर्तृकायास्तर्पणं तस्यास्तत्संबन्धघटकत्वात् । यत्पितृव्यसुश्च तद्भर्तुरिति गारुडतत्पर्वदेवोपपन्नम् । एवं मातृव्यसु भगिनीपुत्रीणामपि । भगिनेयदौहित्रयोर्न पृथक्कर्तृपणं किंतु भगिनीसापत्यां पुत्रीसापत्यामिष्येव । पितृव्यसेयमातृव्यसेयमातुलादीनां तु पृथक् संबन्धत्वात्मापितृमातृवन्धवः । भगिनेयत्वं हि भगिन्यपत्यत्वम् । बन्धुत्वं तु नैतृव्यसेयादि समनियतं परस्परव्यभिचारात् । बन्धवत्त्वात्मापितृमातृवन्धवः । केचित्तु सर्वपां पृथक्कर्तृपणमाहुः । आतृव्यसु सैव तर्पणं न किं नृस्य । ज्येष्ठप्रादुस्तर्पयेदिति हारीतोक्तौ ज्येष्ठग्रहणात् । यत्तु चंद्रोदये यौ धायनः—यदि लेहेन कुर्यातां सापिंडीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेदिति तत्सापिंडीकरणपदुदासादशाहंतकृत्यपरम् । अन्यथा पुनर्गयां श्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावे कुर्यादेव । एवं पुत्रस्यापि । न च मातानच पिता कुर्यात्पुत्रस्यैव कृतमिति कात्यायनोक्तेः—अन्याभावे कुर्यादेव । एवं पत्न्या अपि । न पत्न्यैव तु पतिर्दद्यादप्यर्थः सनातन इति स्मृतिरन्नावल्यावचनात् पत्न्यैव च पतिर्दद्यादिति गयाया तु विधानाच्च अन्याभावे कुर्यात् । पितृव्यत्वादिसत्त्वे न तद्भर्तृदितर्पणं द्वारलोपात् । मातुलादिसत्त्वे न तत्स्त्रीणाम् । जननीसत्त्वे सपत्नमातृमरणे पितृसाएव तर्पणं न मातामह्यादीनां जनन्यास्तत्र द्वारत्वात् । न च पितृपत्न्यः सर्वोमातर इति तासांमपि द्वारत्वम् । उत्पादकमस्रदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पितेत्युक्ते जीवत्यापि जनके ब्रह्मदश्राद्धतर्पणाद्यापत्तेः । न चैवं मातृमरणे पितामहीसत्त्वे सपत्न्यपि न मातृमरणे पितामहीतर्पणं स्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यादिति श्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । भारते—ज्येष्ठमातृसमाचैव भगिनीभरतर्पणम् ।

आनुभूयार्थं च तद्वत्साधसाधालये स्तनं पिबेत् । स्तनपानमुभयोः श्रेष्ठ इति किंचित् । एकार्धातगतत्वेन प्रातृष्वया एवेत्यन्ये । वयंतु न पूर्वशेषवाक्य
 भेदेन योजयामः । यस्या स्तनं पिबेत्सायाकापिमातृसमातस्या अपि तर्पणम् ॥ ॥ विघवाया विशेषः काशीखंडे—तर्पणं ग्रह्यं हं कुर्याद्भ
 तं कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् । इदं पुत्रपौत्राभावपरमिति पितामहचरणाः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । हे
 माद्रौ—आमुष्यायणकादद्युद्धाभ्यां पिंडोदके पृथक् । तर्पणं संन्यासिनानकार्यम् । न कुर्यात्सुतं किंशुः श्राद्धपिंडोदकक्रियामिति त्रिस्थली
 सेतौ वचनात् । शंखः—पूर्वाग्रे स्तने देवानुदगग्रे श्वमानवान् । तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रयतः पितृन् । हेमाद्रौ नारदीये—तर्पणादीनि
 कार्याणि पितृणां यानि कानिचित् । तानि स्युर्द्विगुणैर्देभैः समपत्रैर्विशेषतः । दक्षः—अग्रे स्तुतर्पयेद्देवान् भुव्यान् कुशमध्यतः । पितृस्तु कुशमूलाग्रे
 विधिः कौशेययाक्रमम् । काशीखंडे—अंगुष्ठद्वयमध्ये तु कृत्वा दर्भो नृजून् द्विजः । कव्यवाडनलदींश्च पितृन् दिव्यान् तर्पयेत् । प्राचीनावीति
 कोदर्भद्विगुणैस्तिलमिश्रितैः । शंखः—विनारूप्यसुवर्णेन विनाताम्रतिलेन च । विनादर्भैश्च मरैश्च पितृणां नोपतिष्ठते । हेमाचसहयइतं क्षीरेण
 मधुना यवा । तदप्यक्षय्यतां याति पितृणां तु तिलोदकम् । रामायणे—पादशौचं विनाभ्यंगं तिलहीनं च तर्पणम् । सर्वतन्निजतेतुभ्यं यच्च श्राद्धम
 दक्षिणम् । सत्यव्रतः—खल्लमौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणम् । मणिकांचनदर्भान् शुद्धेन कदाचन । अत्र संभवे समुच्चयः ।—एषामन्य
 तमेनापि युक्तप्राणि समाचरेत् । द्राम्यावायत्रिभिर्वापि सर्वेषां तर्पणं बुधइति हेमाद्रौ मरीच्युक्तेः । तिला नामप्यलाभे तु वर्णजतादिकम् ।
 तदभावे निर्विचेत्तुर्भर्मत्रेण वाप्यथेति चंद्रोदये योगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । प्रयोगपारिजाते चाराहे—तर्जन्यारजंतं धृत्वा पितृभ्यो यत्प्रदी
 यते । अतोऽस्ति परमाणूनामसांतो नैव विघते । हारीतः—कांचनेन तु पात्रेण राजतौ दुवरेण च । दत्तमक्षय्यतां याति खड्गेनाश्मकृतेन च । मनुः—
 राजतैर्भाजनैरेषामथ वारजतान्वितैः । वार्येपि श्रद्धया दत्तमक्षय्यायोपकल्पते । भारते—अमावास्यांतु ये मर्त्याः श्रयच्छतितिलोदकम् । पात्रमौ

दुंघरं गृहमधुमिश्रतपोधनाः । कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्यवत् । खड्गपात्रादिधारणं चांजलिमध्ये । लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खान्नमेव वा । राजतां प्रजं वापितेन संतर्पयेत्पितृनिहिमाद्रौ छागलेयोक्तैः । एतेन खड्गपात्रेण तर्पणं नेति वदन् मदनपारिजातोऽपास्तः ॥

अंजलिसंख्या । हेमाद्रौ कौर्म—देवतानां तु सर्वासामेकैकांजलिरिव्यते । तत्रैव ब्रह्मांडे—अंजलिद्वितयं दद्याद्देवान्संतर्पयन्बुधः । तत्रैव चिन्मुराणे—त्रिरयः श्रीण नार्थाय देवानामपवर्जयेत् । तथर्षिणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । ब्रह्मांडे—ऋषीणां च मनुष्याणां सकृद्देवप्रदीयते । कौर्म—ऋषीणामेक एव स्यान्मनुष्याणां द्वयं स्पृष्टम् । अत्र यथाशाखं व्यवस्था । शाखायामंजलिसंख्यानुक्तौ विकल्प इति हेमाद्रिः । श्रांगः—एकैकं मंजलिदेवादौ तु सनकादयः । अर्हति पितरस्त्रीस्त्रीस्त्रियस्त्वैकैकं मंजलिम् । हेमाद्रौ कौर्म—त्रयस्त्रयः पितृणां तु स्त्रीणामेकैक इव्यते । पितृपदेन दिव्यपितरोऽप्युच्यन्त इति पृच्छीचंद्रः । पैठीनसिः—तिलोदकांजलीं स्त्रीस्त्रीनुचैरुचैर्विनिक्षिपेत् । उच्चैरिति पित्र्यंजलिभ्यः पितामहांजलयः किंचिदुच्चाः ततः प्रपितामहस्येति हेमाद्रिः । नच—यश्चैनमुत्पादयेत्यर्थे न श्रयते भयात् । यश्चास्य कुरुते वृत्तिसंवेते पितरस्त्रय इति भारतादेपामंजलित्रयापत्तिः । नित्यत्वया धनेता तर्प्यात् । अन्यथा स पत्नमतुरपितत्वापत्तिः । मात्रादिभ्योऽप्येकैकांजलि रिति श्राद्धहेमाद्रिः । यस्तु तत्सु स्त्रीपदं मात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुत्पास्तु यास्ति स्रस्तासां दद्याज्जलंजलीन् । स्त्रीस्त्रीन्दद्यादथान्यासां स्त्री णामेकैकं मंजलिमिति चंद्रोदये शालंकायनोक्तैः । मातृस्त्रीनंजलीन्दद्यादन्यासामेकं मंजलिम् । सप्तम्याचार्यपत्नीनां द्वौ दद्याज्जलंजलीनितिकाशीलं डात्सापत्नमात्राचार्यपत्नीनां त्रीन् । हेमाद्रौ ब्रह्मांडे—गुर्वाचार्यश्च शुराणामुहस्तं चंधिनां सकृत् । मातामह्यादीनामेकं दद्यात् ।—मातामह्यादिसर्वासामेकं कंतु तिलांजलिम् । दद्यात्तीर्थविशेषेण धर्मपरममास्थित इति चंद्रिकायां गारुडात् । मातृमातामहांस्तद्वत् स्त्रीस्त्रीनेव त्रिभिः । मातामही धयेत्यन्ये गोत्रिणो दातुवर्जिताः । तानेकांजलिदानेन प्रत्येकं पृथक्पृथगिति मदनरत्ने व्यासोक्तेत्येति

केचित् । अन्येतुमातामहादीनामंजलित्रयम् । गारुडे मातामहादिपदेवतद्वृणसंविज्ञानवद्ब्रीहिणामातामहादिभिन्नानामंजलिविधाना
 दित्याहुः । तत्र । मातामहाद्यादीतिपाठापत्तेः । अन्ययामातामहाएवांजलित्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेयमानाभावात् । मातामहादीनामंजलि
 द्वयविधानेनौचित्यापत्तेश्च । व्यासोक्तौचस्वार्थे द्वितीयाप्रथमार्थे । अग्रेअपिशब्दात् मातामहानांत्वंजलित्रयम्—पितृणांप्रीणनार्थायत्रिरपः
 पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्चतथाप्रीतयेप्रपितामहान् । मातामहायतत्पित्रेतत्पित्रेचसमाहितः । इतिचिष्णुपुराणात् । मातृमातामहांस्तद्वत्स्त्री
 श्रीनेवनिभिस्त्रिभिरितिव्यासोक्तेश्चेतिचंद्रोदयेमदनरत्नेच । द्वौहौमातामहानां चमातुलानांसकृत्तयेतिब्रह्मांडाह्वाविवितिहेमाद्रौ । विकल्पस्तु
 युक्तः ॥ अत्रप्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः । ननुमंत्रस्यतर्पणकरणत्वात्संख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वादवरक्षोदिवइतिवत्सकृदेवमंत्रपाठः स्यात् । न ।
 अवधत्तत्रोक्षणयोस्तएवव्रीहयः पुनरवहन्यन्ते सैववेदिः पुनः प्रोक्ष्यतइतिद्रव्यैकत्वान्नमंत्रावृत्तिः । इहतुसत्यप्येककर्मत्वेप्रत्यंजलिद्रव्यभेदाद्विर्वाप-
 लवन-संध्याप्यदान-वन्मंत्रावृत्तिरितिकेचित् । वस्तुतस्तुद्विस्त्रिरितिक्रियाभ्यामवृत्तौसुज्विधानात्संख्यायाः कर्मसामानाधिकरण्याभावेनभेदक
 त्याभावाच्चतर्पणभेदः । किंतुत्रिरावृत्तिविशिष्टमेकतर्पणत्रिः प्रोक्षतीतिवत्तदंगंमंत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभेदान्मंत्रावृत्तिः ।
 मंत्रस्यतदंगत्वात् । निर्वोपेतुसंस्कार्यद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः । नचेहद्वितीययांजलयः संस्कार्याः । धात्वर्थकर्मतयासुवद्वितीयोपपत्तेः ।
 तर्पणस्यांगांगत्वेनांजलिकरणकत्वात् । नचमंत्रोऽजलिसंस्कारः । मंत्रैश्चेदयमुदकमित्यादिस्मृतौ तृतीययायाज्यावदानक्रियांगत्वादंजल्यंगत्वे
 मानाभावात् । कारकाणांपरस्परसंबंधाच्च । अतःपशुसोमाधिकरणन्यायेनप्रथमावगतयागैक्यानुरोधेनैकादशांगकरणैककयागत्ववदंजलित्रय
 करणकमेकतर्पणम् । यत्तुपैठीनसिः—उदीरतामितित्रिभिर्ब्रह्मीनंजलीन्निनयेदिति । तत्राप्येकशेषसद्व्यापवादत्वेनत्रयाणांमंत्राणामेकैक

स्मिन्ननयनेकरणत्वासंभवाग्नीमित्रैःसाध्यंतइतिकोविरोधः । अर्घ्यदानेपिकराभ्यंतोयमादायगायत्र्याचाभिर्मंत्रितमितिऽयासोक्तौ
मंत्रस्याद्रव्यसंस्कारकत्वात्तद्भेदान्मंत्रावृत्तिः । नेहतेतिनमंत्रावृत्तिरित्युक्तमुत्सदयामः । अत्रोदीरतामंगिरसआयंतुनऊर्जंपितृभ्योयेचेहमधु
याताइतितृचंजपत्रतिसिंचेदितिकात्यायनसूत्रेशतृप्रत्ययान्मंत्रपाठकालेप्रसेकः । मंत्रतैःकर्मादिरित्यादिपरिभाषा करणमंत्रपरेतिहृरिहरः ।
श्रीदत्तास्तुनेहायंवर्तमाने । एवंहिमंत्रपाठकालेप्रसेकेगोत्राद्युच्चारणभावप्रसंगात् । किंतुवर्तमानसामीप्ये । अतोमंत्रपाठोत्तरमेकैकांजलिदान
मित्याह । अत्रविनिगमनाभावेनप्रतिमंत्रगोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथाप्रत्यंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रपितृशब्दश्रुतेः । यत्तुप्रसे
कतर्पणयोर्भेदइतिहरिहरस्ताच्चित्यम् मानाभावात् शब्दांतराद्भेदइतिचेन्नियनस्यापिभेदापत्तेः । त्वयैवतृप्यध्वमितिप्रसेकोक्तेश्च । समंत्रकांज
लिदानंप्रसेकौजलित्रयंतर्पणमितिभेदइतिचेत् त्वयादानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतोयत्किंचिदेतत् ।

अंजलितर्पणमिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरंजलिनैवतर्पणमितिकेचित् । अन्येतु—अन्वारब्धेनसव्येनपाणिनादक्षिणेनतु । तदेवपीस्तर्प
येद्विद्वानुदकांजलिभिःपितृनितिकौर्मोदेवादितर्पणेसव्यान्वारंभः । पितृतर्पणेत्वंजलिरेवेतिव्यवस्थामूढुः । अपरेतु—एकेनवाहस्तोऽनुर्योदे
वपितृतर्पणं सव्यान्वारब्धेनोभाम्यावेतिआहहेमाद्रौवसिष्ठोक्तेः सर्वत्रविकल्पमाहुः । अंजलिश्चनहस्तद्वययोगमात्रंकिंतुव्याकोशः ।
यद्वृचानांत्वनादेशोदक्षिणप्रतीयादितितत्सूत्राद्धस्तोऽनैवतर्पणम् । काशीखंडे—तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यत्वितिसमुच्चरन् । दृष्टपरशरः—
देवम्यध्वनमःस्वाहापितृभ्यध्वनमःस्वधा । अत्रचतुर्थीनिर्देशाद्वाह्मणैर्ममःस्वाहेत्यादिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । अत्रचतुर्थ्योदेवादीनांदेवतात्वा
यगमाद्रव्यदेवतासंयोगेनयागत्वकल्पनात्तर्पणेनमेतिलागइत्युक्तेदेवजानीयेआचारदर्शनेच ॥

तर्पणेविभक्तिविचारः हेमाद्रौसत्यतपाः—देवपितृभुष्यादिस्वशास्त्राविधिचोदनात् । एकैकांजलिनातृप्तिप्रथमांतेनवाचयेत् ।

चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्नातु प्रणवादिना । तत्रैव गोभिलः—गोत्रकस्तर्पणे प्रोक्तः कर्तो एवं मुह्यति । शर्मन्नर्था
 द्विकार्यशर्मतर्पणकर्मणि । हेमाद्रौ भविष्ये—चतुर्यसिर्वकार्येषु प्रथमा तर्पणे स्थिता । छंदोगपरिशिष्टे बृहत्प्रचेतः स्मृतिनागरस्व
 ङेषु—सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । हेमाद्रौ व्यासः—प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिर्मपरे जगुः । छंदोगपरिशिष्टे—नमो ते तर्प
 यामीति आदावोमिति च बुवन् । नमो ते इति हेमाद्रौ पाठः । यमः—संबंधनाम गोत्रेण स्वधां तेनेनमोततः । तर्पयामि पदेनैव तर्पयितुं पूर्वकम् ।
 तेन द्वितीयां तनाम प्रयोगोपसिद्धः । प्रयोगस्तु प्रथमापक्षे अस्मत्पिता मुकशर्मा मुकगोत्रस्तु प्यताम् । द्वितीयापक्षे अस्मत्पितरममु
 कशर्मणममुकगोत्रं तर्पयामिनमः स्वधा । स्वधानमइति वा । संबुद्धिपक्षे स्मत्पितरमुकशर्मन्नुकगोत्रं दत्ते जलं नमः स्वधेति । वस्तुतस्तु बहुस्मृत्यनु
 सारात्प्रथमा तर्पणयोगेमेव युक्तं पश्यामः । बह्वृचानां गोत्रोच्चारः पूर्वं तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वेति बहुचम्बूनात् । यद्यपीदं प्रकरणं तरे उक्तं तथापि विश
 ये प्रायदर्शनादिन्यायेन सर्वत्राप्येवं ज्ञेयम् । हेमाद्रिस्तु—गुरुषु बहुवचनं कनिष्ठेषु चैकवचनं तेन सगोत्रनामग्रहं पुरुषं प्रतीति चंद्रिकायां
 चैठीनसिस्मृतेः, सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्राधीमतेति मात्स्याच्चासु कशर्मणस्तर्पयामि स्वधानमइति प्रयोग इत्याह ।
 आचारादर्शकल्पतरौ तु—अमुकगोत्रः पिता अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधेति प्रयोग इत्युक्तम् । तत्र । पुनश्चतुर्थं तत्र प्रयोगे मानाभावात् ।
 न च स्वधायोगानुपपत्तिर्मानम् । पितृन् स्वधानमस्तर्पयामीति बौधायनेन वाचनिकतत्प्रयोगात्प्रथमांते पितृप्रयोगोपपत्तेः । योगयाज्ञव
 ल्क्यः—नाम तस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः । अमुकदेवशर्मोति प्रयोग इति पृथ्वीचंद्रः । चतुर्थ्यंतनाम प्रयोगोपि हेमाद्राबुक्तः ।
 मदनपारिजाते तु—पितृ तर्पणे वसुरुपेत्यादिकीर्तनं नैत्युक्तम् । तत्र ।—संबंधमनुकीर्त्येव नाम गोत्रे त्वनंतरम् । वस्वादिरूपं संकीर्त्य स्वधा

कारेणतर्पयेदितिचसिष्टस्मृतिविरोधात् । पित्रादीनामंत्रैस्तर्पणमात्रादीनांभावेतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । वैदिकमंत्रैर्देवानावाह्यनान्नामातर्पयेत् ।
पितृन्मंत्रैरावाह्यमंत्रैस्तर्पयेदितिकल्पतरुत्वाकरवाचस्पत्यादयः । आचारचंद्रोदयेष्वेवम् ॥

नामान्ज्ञानेयौधायनः—गृथिवीपत्पितावाच्यस्तसिताचांतरिक्षसत् । अभियानापरिज्ञानेदिविपत्यपितामहः । इदंचापस्त्रंवादिपरम् ।
आथलायनानांतुतत्रेत्यादि । यद्दिनामनविद्यात्तत्पितामहप्रपितामहेतिव्रूयादितितत्सुत्रात् । यौधायनः—शर्मांतब्राह्मणस्योक्तंवर्मातंक्षत्रि
यस्तु । गुप्ततंचैवैश्वस्यदासांतंशूद्रजन्मनः । मनुः—वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यग्रेष्वयसंयुतम् । क्षीणालक्ष्मीदामितिदांतनाम । दांतनाम
क्षीणामिति चंद्रोदयेगोभिल्लोक्तेः । चंद्रिकायांतुदायीशब्दांतमुक्तंदेवीशब्दांतंवा । गोत्रंभातानामदेवीतृप्यत्वेवंस्यधोचरन्नितिवारारहा
दितिविवोदासः । शूद्रस्यकाश्यपगोत्रं गोत्रनाशेतुकाश्यपइतिव्याघ्रपादोक्तेः, तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाःकाश्यप्यइतिश्रुतेत्येतिहेमाद्रिः ।
गोत्राज्ञानेव्येवम् । गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपगोत्रमुच्यतइतिचंद्रिकायांप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरात् । कौमुद्यांतुशूद्राणामपि
ब्राह्मणादिवत्परंपराप्रसिद्धगोत्रग्राह्यम् । चतुर्णामपिवर्णानांपितृणांपितृगोत्रतइतिचंद्रिकायांहेमाद्रौचौधायनोक्तेरित्युक्तम् । इदंचद्वि
जोडशूद्रोत्पन्नशूद्रपरमितिआहहेमाद्रिः । सएव—पितृगोत्रंकुमारीणामूढानांभर्तृगोत्रतः । हेमाद्रौघृह्णशात्तातपः—ब्राह्मादिपुत्रिवा
हेप्रयातूढाकन्यकाभवेत् । भर्तृगोत्रेणकर्तव्यास्तस्याःपिंडोदकक्रियाः । आसुरादिपुत्रान्येषुपितृगोत्रेणधर्मवित् । ब्राह्मादिज्वपितृभर्तृगोत्रयोर्वि
कल्पेष्विंशपरंपरायाताचारेणव्यवस्था । येनास्यपितरोयाताइत्यादिवचनादितिविज्ञानेश्वरः ॥

अथतर्प्याः । हेमाद्रौमात्स्ये—देवासुरास्तथानागागंधर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराःसर्पाःसुपर्णाश्चतर्वोजृयकाःखगाः । वाद्याधाराजला
धारास्तथैवाकाशगामिनः । निराधाराश्चयेजीवाःपापकर्मांस्ताथ्ये । कृतोपवीतीकृत्वैवनिवीतीचभवेत्ततः । सनकश्चसनंदश्चतृतीयश्चसनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैवबोद्धुः पंचशिक्षस्तथा । सर्वेतेनृषिमायांतुमदत्तेनांबुनासदा । मरीचिमयंगिरसौपुलस्त्यंपुलंहंक्रतुम् । प्राचेतसंवसिष्ठंचभृगुं
 नारदमेवच । देवान्ब्रह्मऋषींश्चैवतर्पयेदक्षतोदैकः । तत्रैवपैठीनसिः—गौतमोथमरद्वाजोविश्वामित्रश्चातापसः । जमदग्निर्वसिष्ठश्चकश्यपो
 त्रिस्तथोत्तमः । स्वरोचिपोरैवतश्चमहतेजाश्चक्षुषः । वैवस्वतस्तथातर्पयदिति । चंद्रिकायाम्—अथकांडऋषीनेतानुदकांजलिभिःशुचिः ।
 अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यंमंत्रैःपर्वाष्टमीपुच । कांडानितिवेदस्य । याजुषपरमितिमाधवः । हेमाद्रौभविष्ये—अथसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुंचभू
 तले । अग्निष्वात्तावर्हिषदोहविष्मंतस्तथोष्मपाः । सुकालिनस्तथाभौमाआज्यपाःसोमपास्तथा । तर्पयेद्वैपितृभक्त्यासतिलोदकचंदनैः । चंद्रो
 दयेष्टृद्धपराशरः—गायत्रीशक्तितोज्जस्वातर्पयेदेवताःपितृन् । ब्रह्मेशकेशवात्पूर्वप्रजापतिमथश्रुतीः । छंदेयज्ञानृपीन्सिद्धानाचार्यांस्तनया
 नपि । गंधर्ववत्सरर्तृश्चमासपक्षदिनानितु । देवान्देवानुगांश्चैवनागान्नागकुलानिच । सरितःसागरांस्तीर्थान्यपर्वतान्कुलपर्वतान् । किन्नरान्खे
 चरान्यक्षान्मनुष्यान्तथतर्पयेत् । वनस्पतीनोपधीश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । ब्रह्मादयोमयाहूताःसमागत्याददंत्यपः । अमृतंमांप्रकुर्वतुप्रसीदंतुम
 मोपरि । स्मृतपूर्वाग्निदर्भेपुसाग्नेपुसकुशेषुच । प्रादेशिकेषुशुद्धेषुब्रह्मादिभ्योंबुसेचयेत् । उदीरतामंगिरसआयंतुवोर्जमित्यपि । पितृम्यश्चस्वया
 यिम्योयेचेहपितरस्तथा । अग्निष्वात्तोपहूताश्चतथावर्हिषदोषिच । येनःपूर्वपितरश्चसोमपान्समुदीरयेत् । आवाह्यचपितृनेतैरपसव्योपवीतिना ।
 दक्षिणाभिमुखोद्वाभ्यांकराभ्यामंबुसेचयेत् । रुक्मरूप्यतिलैस्ताम्रदर्भमंत्रैःक्षिपेत्यपः । वसूरुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वितान् । ध्रुवोध्वरश्च
 सोमश्चापश्चैवानिलोनलः । प्रत्यूपश्चप्रभासश्चवसवोष्टौश्रकीर्तिताः । अजैकपादहिर्बुध्न्योविरूपाक्षोथैरेवतः । हरश्चयदुरूपश्चन्यंचकश्चसुरे
 श्वरः । सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः । इंद्रोभाताभगःपूषामित्रोथवरुणोर्यमा । अंशुर्विचक्षांस्त्वष्टाचसविताविष्णुरेवच । कव्यवाड
 नलःसोमोयमश्चैवतथार्यमा । अग्निष्वात्ताःसोमपाश्चतथावर्हिषदोषिच । यमश्चधर्मराजश्चमृत्युश्चैवतथांतकः । वैवस्वतश्चकालश्चसर्वभूतक्षय

स्तथा । औदुचरश्चदधश्चनीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । दृकोदरश्चचित्रश्चचित्रगुप्तस्तर्यमा । तस्मात्प्राकृतर्पयित्वैतान्पित्रादींस्तर्पये
त्ततः । मातामहान्मातुलांश्चसखिसंवंधिवांधवान् । स्वजान्श्रातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरुनपि । पितृन्भृत्यान्पत्यांश्चयेभवंतितदाश्रिताः ।
तान्सर्वीस्तर्पयेद्विद्वानीहंतैतेयोजलम् । अत्रध्रुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । ध्रुवंतर्पयामिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाडनलएकादेवेति
हरिह्वरः । कव्यवाट्अनलइतिदेवततिकल्पतरुः । तन्न । कव्यवाहोनलश्चेतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थ्यतनामभिरेवेति
हेमाद्रिः । कव्यवाडनलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकायांपाठः ॥

यमतर्पणेचिशोपमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वादेवतीर्थेनपितृत्वाद्दक्षिणामुखः । देवत्वंचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपता । हेमाद्रौ
ब्राह्मे इदंप्रकृत्य—यज्ञोपवीतिनाकार्यप्राचीनावीतिनातथा । मनुः—एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रीन्दीन्दीजलांजलीन् । स्मृत्यर्थेसारं—
दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामणिकार्यसदैववा ॥ ॥ अथभीष्मतर्पणम् । तन्माघशुक्लगाष्टम्यांभीष्मायतु
तिलोदकम् । अन्नंचविधिवद्दधुःसर्वेवर्णाद्विजातयइतिधवलनियंधस्मृतेः । जीवस्तिताप्येतत्कुर्यात् । जीवस्तितापिकुर्वीततर्पण्यमभीष्मयो
रितिपाद्यादितिपितृचरणाः । इदंचनित्यम्—ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादधुभीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृतंतेपाण्डुनश्यतिसत्तेमेतिमदनरक्षो
क्तेः । धवलनियंधे—भीष्मःशान्तनवोवीरःसत्यवादीजितेद्रियः । आभिरक्षिरवाभ्रोतुप्रपौत्रोचितांक्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्र
वरायच । अपुत्रायददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मणे । वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच । अर्घ्यददामिभीष्मायआवालव्रक्षचारिणे । इति । अयं
तर्पणमंत्रइतिकेचित् । अर्घ्यददामीत्यत्रनेनैकवाक्यत्वान्नाध्वमंत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यत्तु—सत्यव्रतायशुचयेगौंयायमहात्मने । भीष्मायैतद्
दाम्यर्घ्यमाजन्मव्रक्षचारिणे । वैयाघ्रपद्यःसत्येनानेनमंत्रेणवर्णिकमितिपादांतव्रतदर्पणगौणम् । अर्घ्योपक्रमात् । नचानयोर्नेभेदः । अर्घ्येसव्य

जान्वाचनाघभावेनभेदावश्यकत्वादितिवयंप्रतीमः । एतेनापसव्येनेतिवदन् दिवोदासोऽपास्तः । हेमाद्रौब्राह्मे—प्रथमतपयेदेवान्ब्रह्मादी
 श्रुततोऽप्यपीन् । मरीचिप्रमुखांश्चैवरुद्रादित्यवसंस्तथा । यक्षान्यश्नुपुर्णाश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । आचार्योऽनितरांश्चैककालस्यावयवानपि ।
 सनकप्रमुखांश्चैवमनुष्यांस्तदनंतरम् । कव्यवाडनलादींश्चततःपितृगणानपि । ततोमातामहानांचपितृव्याणांततःपरम् । पत्नीनांचसुतानांच
 पितृमातृव्यसुस्तथा । मातुलानीचदुहितास्वसाचार्यत्विजस्तथा । शिष्याश्चज्ञातयश्चैवसुहृत्संचंधिनस्तथा । एतेषांतर्पणकार्ययथावदनुपूर्वशः ।
 ज्ञाताज्ञातान्समुद्दिश्यप्रदेयश्चांजलिस्ततः । तत्रैवस्कांदे—पूर्वमोदप्रमोदादींस्तर्पयेत्यङ्घ्रिनायकान् । एतौमोदप्रमोदौसुमुखदुर्मुखाविभ्रविमह
 तारइतिपदम् । ततोब्रह्मादयोदेवाःसनकाद्यास्ततःपरम् । अग्निष्वात्तादिकानांतुपितृणामप्यनुक्रमान् । यमायधर्मराजायकुमारसंतर्पणंबुधः ।
 पितृणामथमातृणांततोमातामहस्यच । पत्नीश्चशुरवंधूनांसुतसंचंधिनांततः । भारते—पूर्वस्ववंशजातानांकृत्वाऽस्तिर्पणंबुधः । सुहृत्संचंधिवर्गो
 णांततोदद्याञ्जलीन् । सदानाविजलंतज्ज्ञाःप्रयच्छंतिसमाहिताः । नारदीये—अग्निप्रभृतयोदेवास्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । ततःशतर्चिना
 द्यास्तुमुनयःशंसितव्रताः । ततःकांडऋषीन्सर्वास्तर्पयेच्छ्रद्धयान्वितः । पितृभ्यःप्रत्यहंदद्यात्ततोमातृभ्यएवच । ततोमातामहानांचपितृव्यससु
 तस्यच । पित्रादितर्पणोत्तरंगारुड—अथमातामहीनांचस्वपत्नीनामनंतरम् । तर्पणंचपितृव्याणांतत्पत्नीनांततोपिच । पितृव्यसुश्रुतःस्तुर्मातु
 लस्यापिनित्यशः । मातुलान्यास्ततोमातृव्यसुस्तत्पत्युरेवच । शशुरस्वचकर्तव्यंश्चश्रूणामपितर्पणम् । आचार्योणांततःकुर्यादाचार्यानीभ्यएवच ।
 बंधूनांभ्रातृपत्नीनांपुत्रंचैवसुखामपि । पुत्रीतस्याःपतिंचैवभगिनीतत्पतिस्तथा । भागिनेयंचपौत्रंचदौहित्रंयज्यस्मृत्विजम् । शिष्यंचमित्रंसंतर्प्य
 तत्पत्नीस्तुतथैवच । वाराहे—आत्मनोपिजलंदद्यादितिद्वैपायनोब्रवीत् । इदंचापुत्रपरम् । शंखः—आससमात्पुरुषात्पितृपक्षेयावताना
 मजानीयात्तावतांतर्पणंकुर्यादितिहारीतः । पित्रादीन्मात्रादीन्मातामहादीन्पितृव्यांस्तत्पुत्रान्येष्टप्रावृत्तपत्नीर्मातुलांस्तत्पत्नीर्गुर्वचार्योपा

ध्यायान्मुहूर्त्तसंधिवांधवान्द्रव्यान्नद्रातृपोपकरिक्थिनस्तत्तबीश्रतर्पयेदिति । त्रिस्थलीसंतौ—आदौपिताततोमातासपत्नजननीतथा । मातामहाःसपत्नीकाआत्मपत्न्यस्ततःपरम् । सुतभ्रातृपितृव्याश्चमातुलाश्चसभार्यकाः । दुहिताचखसाप्रोक्तादौहित्रोभागिनेयकः । पितृष्वसा मातृव्यसाश्चशुरौगुरुरिक्थदौ । एतस्युःपितरस्तर्प्यास्तर्पणेचमहालये । छंदोगपरिशिष्टे—येचान्येभत्तउदकमर्हतितांस्तर्पयामीत्यवसानां जलिरिति । तर्पणोत्तरंकाशीखंडे—आग्रहस्तर्पयंतदेवर्षिपितृमानवाः । तृप्यंतुपितरःसर्वमातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनांसप्तद्वी पनिवासिनाम् । आग्रहभुवनक्षोकादिदमस्तुतिलोदकम् । हेमाद्रौकार्णार्जिनिः—देवतानापितृणांचजलेद्याजलांजलीन् । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवतदेक्षिपेत् । बौधायनः—जलांजलित्रयंदद्याधेचान्येसंस्कृताभुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवतदेक्षिपेत् । मंत्रः—यत्रकचनसंस्थानांक्षुतूष्णीपहतात्मनाम् । तेषांहृदिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । हेमाद्रौभविष्ये—संतर्प्यविधिवद्भक्त्याद्भूमंत्रमुदीरयेत् । येवांधवाधांधवायायेऽन्यजन्मनिवांधवाः । तेतृप्तिमखिलायांतुयश्चास्मत्तोंऽबुवांच्छति ॥

अथआर्द्धांगतर्पणम् । नचतत्रमानाभावः । परेद्युःश्राद्धकृन्मर्त्योनतर्पयतिवैपितृन् । तस्यतेपितरःक्रुद्धाःशपदत्त्वाग्रजंतिहीतिबृहन्नारदीयात् । यस्तर्पयतितान्विप्रःश्राद्धकृत्वापरेहनि । पितरस्तेनतृप्यंतिनचेत्कुप्यंतिवैभृशमितिप्रयोगपारिजातेगर्गेणांगत्वोक्तेभ्य । श्रातातपः—पूर्वतिलोदकंदत्त्वाभामश्राद्धंतुकारयेत् । प्रत्यन्देनभवेत्पूर्वपरेहनितिलोदकम् । पश्चाद्देहिर्णयेचअनुव्रज्यतिलोदकम् । अनुव्रज्यश्राद्धकृत्वातदहचेवेत्यर्थः । बृहन्नारदीये—पश्चाद्द्वयदाकुर्यात्तर्पणंतुदिनेदिने । सकृन्महालयैवपरेहनितिलोदकम् । हेमाद्रौवसिष्ठः—तीरेजलाशयस्यैवनिर्वर्त्यपितृतर्पणम् । निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रंदक्षिणाभिमुखःस्थले । तत्रभोजोद्यद्बृहच्चपरिशिष्टे—प्राचीनावीतीयेकेचास्मत्कुलइतिवस्त्रंनिष्पीडयेदिति । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—वक्षनिष्पीडनेमंत्रैस्तिलदर्भयुतंयजेत् । येभेकुलेलुप्तपिंडाःपुत्रदारविवर्जिताः ।

तेपातुदत्तमक्षयमिदमस्तुतिलोदकम् । पितृवंशेभृतायेचमातृवंशेतथैवच । येमेकुलेलुसर्पिण्डाःपुत्रदारविवर्जिताः । तेपातुदत्तमक्षयमिदमस्तुति
लोदकम् । पितृवंशेभृतायेचमातृवंशेतथैवच । सदानृसिर्भवत्वेपातिलेस्तुसहवारिणा । अपुत्रायेभृताःकेचित्सुमांसोयोपितोपिवा । अस्मदंशेतुतेभ्यो
वैदत्तंयद्यजलंमया । सएव । नपूर्वतर्पणाद्वह्मनचांभसिनपादयोः । एषुचेत्सीडयेद्वह्मराक्षसंतदतिक्रमात् । मनुः—वह्मत्रिगुणितंयस्तुनिष्पी
डयतिमंदधीः । दृथास्नानंभवेत्तस्यपुनःस्नानंविशोधनम् । जावालिः—नाप्सुनिष्पीडयेद्वह्मसर्वथाद्विजसत्तमः । धौतंचद्विगुणीकृत्यभूमिलम्नं
नपीडयेत् । दृथास्नानंभवेत्तस्यथाधोदशमंभुनि । मदनरत्नेपराशरः—द्वादश्यापंचदश्यांचसंक्रांतौश्राद्धवासरे । वह्मनिष्पीडयेन्नैवच
क्षारेणयोजयेत् । पंचदश्यामा । एकादश्याममायांचमातापित्रोःक्षयेहनि । नपीडयेत्स्नानवह्मनचक्षारेणयोजयेदित्याचारचंद्रोदयेभृगूक्तः ।
तथैव—शनिमौमास्थितेश्राद्धेकुहूपष्ठीनिरंशके । वह्मणांक्षारसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलम् । तत्रैव—आदित्यसौरिधरणीसुतवासरेपुप्रक्षालनायज
कायनवन्नदानम् । शंसंतिगर्गयमविष्णुपराशराद्याःपुंसांभवंतिविषदःसहपुत्रपौत्रैः । चंद्रोदयेसंग्रहे—वह्मंचतुर्गुणीकृत्यनिष्पीड्यसदंशेतथा ।
यामग्रकोष्ठेनिक्षिप्यस्यलस्यश्चद्विराचयेत् । जावालिः—निष्पीडितंधौतवह्मंयदास्क्रंधेविनिक्षिपेत् । तदादुष्टंभवेत्कर्मपुनःस्नानंविशोधनम् ।

अथमध्याह्नसंध्या । दक्षः—अध्यर्धयामादासायसंध्यामध्याह्निकीव्यते । संध्यात्रयंतुर्कृत्यद्विजेनात्मविदासदा । उपन
यनदिनेमध्याह्नसंध्यामाह प्रयोगपारिजातेजैमिनिः—यावद्ब्रह्मोपदेशस्तुतावत्संध्यादिकंचन । ततोमध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्मसमाचरेत् ।
अत्रकथिद्वत्तृचानामुपनयनदिनेतिष्ठेदहःशेषमित्युपवेशननिषेधान्नतद्दिनेमध्याह्नसंध्येत्याह । तत्ररागप्राप्तस्यनिषेधात् । प्रातःसंध्यावन्मध्या
ह्नसंध्या । विशेषस्तूच्यते—आपःपुनंतुमध्याह्नेकुर्यादाचमनंततः । अध्यर्धदानेव्यासः—मध्याह्नेसकृदेवाध्यक्षेपणीयंद्विजातिभिः । शौन
कः—मध्याह्नेतुविशेषोयमुपस्थानंतथार्थकम् । अपामंजलिमापूर्यआकृष्णेनेतिनिक्षिपेत् । हंसवत्याकृष्णेनेतिवार्थ्यदद्यादित्युक्तं बह्वच

गृह्ये अर्घ्यदानेऋजुत्वमुक्तम् । कात्यायनः—पुष्पाण्यंबुमिश्राण्यूर्ध्वप्रक्षिप्योर्ध्वचाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्घ्यदानोत्तरसंख्यातर्पणमुक्तं प्रयोगपारिजाते—ऋक्षपञ्चपिः रुद्रोदेवतात्रिष्टुष्टदः पुरुषतर्पणमि यजुर्वेदतर्पयामि मंडलंत० रुद्ररूपिणंत० अंतरात्मानंत० सावित्रीत० वेदमातरंत० सांकृतिंत० संघांत० युवतीत० रौद्रीत० उपसंत० निधुचंत० सर्वसिद्धिकरींत० सर्वभन्त्राधिपंत० एवंपंचदशतर्पणानि कृत्वा द्विराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति । गायत्रीध्यानम्—सावित्रीयुवतीयुक्तांशुक्लवस्त्रां त्रिलोचनाम् । त्रिशूलिनीं वृषारूढांपंचासारां रुद्रदेवताम् । कैलासविहितावासा मायातीं सूर्यमंडलात् । वरदां चक्षुरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । गायत्रीजपेचंद्रिकायां शातातपः—तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कमासीनः प्राप्नुवो जपेत् । आसीनश्चेदित्यर्थः । रात्रौ मध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । रात्रौ प्रहरपर्यंतमि त्यादिसंग्रहादिति चंद्रोदयः । कृष्णभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु रात्रौ गायत्र्यार्घ्यदद्यादुपस्थाने हविष्यांतसूक्तं जपेदित्युक्तं । इयं ब्रह्मयज्ञात्पूर्वकार्यो । उपास्य विधिवत्संध्यामुपस्थाय च भास्करम् । गायत्रीशक्तोज्ज्वलातर्पयेद्देवताः पितृनि तिष्ठतृहत्पराशरोक्तेरिति माधवचंद्रिका मदनरत्नसमृत्त्यर्थं सारकृष्णभट्टाः । प्रयोगपारिजातस्तु—अपांसमीपे नियतो नित्यकं विधिमास्थितः । सावित्रीमध्यधीयीत गत्वारण्यं समाहित इति मनूरेर्कमध्याह्नसंध्योत्तरं ब्रह्मयज्ञमाहस ब्रह्मयज्ञप्रकरणानभिज्ञत्वादसंबद्धं वदद्भुपेक्ष्यः । मदनपारिजाते तु ततोर्ध्वं भानवे दद्यात्ति लपुणजलान्वितमिति नारसिंहेततः शब्देन ब्रह्मयज्ञानंतर्कमध्याह्नसंध्याया इत्युक्तं । जपंतवृत्तावप्येवम् । बह्वृचांतु तत्सूत्रे अथ स्वाध्याय विधिरित्युपक्रम्य आहुत्येति मध्याह्नखानमुखत्वात् ततो ब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणात् खानं ब्रह्मयज्ञांगं तथोर्ध्वेन संख्या । अंगांगिनो रोगेन व्यवायापतेः कर्मणि कर्मांतरां भायोगाच्च आंगतूनामंते निवेश इति न्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरमेव संख्या । न चैवमंते यद्ददात्ति सादक्षिणे त्युक्ते स्तावत्पर्यंतमवांतरप्रकरणं ब्रह्मयज्ञोत्तरमपि संख्या न स्यादिति युक्तम् । ददातीत्यसाविधायकत्वात् । अतएव वृत्ति कृत्तव्यन्यथा दद्यादित्येवावश्यमिति । संध्योत्तरं ब्रह्म

यज्ञस्तु आपस्तंवादिपरः । इदमापः प्रवहतथाग्नौ धाम्नस्तथैव च । विमोचने तु तीर्थस्य वाप्यायस्वेति वै जपेत् । देवा गा तु विद इति कृत्वा जप्य निवेदनम् । प्रक्षाल्य तीर्थे देशं च गत्वा स्वधर्ममाचरेत् । श्राद्धहेमाद्रा बुशानाः—स्वत्यादिष्वथा चम्य सोपानत्कोह्यसंस्पृशन् । आगतः सोद पात्रस्तु येन शुचिरवसः । तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्या चम्य पुनरुद्देह । ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यवैयानिकानि च । श्रातातपः—यधानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेदक्षिणेन तु । इति श्रीमन्नारायण० लक्ष्मणभट्टकृते आचाररत्ने माध्याह्निक निवरणम् ॥

अथ देवपूजा । तत्र प्रयोगपारिजाते वसिष्ठः—कौवेर्यो तु घनस्थानमैशान्यादेव तालयम् । माधवीयेदक्षः—भागे तु पंचमे देवमर्चयेत्पुरुषोत्तमम् । इति । मंत्रराजविधाने—श्रातहर्मिं च कृत्वा वा देवतार्चनमारमेत् । यद्वा माध्याह्निकं कृत्वा पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । इति । चंद्रिकायां हारीतः—कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनंतरम् । अथ पूजापात्राणि । प्रयोगपारिजाते वैठीनसिः—सीसकाय सपापाण हीनभयाना निवर्ज्यानि । हीनानि मानंतः । मानं शिवरहस्ये—पट्टं त्रिशदं गुल्फात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् । मध्यमं तु त्रिभागो न कनिष्ठद्वयं शङ्गुलम् । तत्रैव देवीपुराणे—यस्य गुलविहीन तु नृपानं कारयेत्क्वचित् । क्वचिदिति सर्वधर्मकार्ये निषेध इति दोषा नन्दः । तत्रैव—नानाविचित्ररूपाणि पुडरीकाकृतीनि च । शंखनीलोत्पलाभानि पात्राणि परिकल्पयेत् । वाराहे—शृणु तत्त्वेन मे देवि प्रिय पात्राणि यानि मे । सौवर्णराज तं तांग्रं नां स चैव तु यद्भवेत् । सर्वभ्यो भ्यधिकं तां त्रतदेव ममरोचते । अग्निपुराणे—मृन्मयं च तथा कांस्यमारकूटादिसमवम् । त्रपुसीसलोहजा तमर्षपात्रविजयेत् । दैत्यानसं ग्रंथे अभिपेकपात्रमुक्तम्—अरबिमात्रविस्तारं मध्ये दलसंयुतम् । प्रतिपद्दलं मध्ये सुपिराणां शतं भवेत् । अष्टोत्तरशतं वापि भूषितं मध्यतस्तथा । खचितं च महारत्नैरेवं धारासहस्रकम् । धाराष्टकेन वा युक्तमभिपेकाय कल्पयेत् । विशल्यावाष्टभि र्योपि द्वाग्यां वा दशभिश्च वा । तत्रैव—पानीयपात्रं सौवर्णराजं तं त्राग्मेव च । वृत्ताय तं सुवृत्तं वाग्मेव दायातमेव वा । ग्रस्थमानप्रमाणं भूः पूरयो ग्यांत

रंशुचि । नीराजनाक्रियापात्र्योहेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैवपुष्पसारसुधानिधौ—अर्घ्यपात्रं तु वायव्ये नैर्ऋत्यां पाद्यापात्रकम् । आग्नेय्यां स्नानकुलशमीशैत्याचमनीयकम् । मध्ये तु मधुपर्कः स्यादित्येतत्पात्रलक्षणम् । चंद्रिकायामाचारादर्शचस्कां दे—नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवस्य महात्मनः । सौवर्णराजतं तांश्रं कांस्यं मृन्मयमेव वा । पालाशं पद्मपत्रं विष्णोरिति प्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिषेधस्तुकुलालचक्रनिष्पन्नपरः ।—कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्यात्थादिदैविकं मतमितिकल्पतरुदिवोदासीयादौ वचनात् । शौनकः—पूजागृहं प्रविश्याथ मंडलं परिकल्प्य च । सौवर्णचचतुर्द्वारं सप्राकारं सविस्तरम् । मंडपं रचयित्वा तु नितानध्वजतोरणैः । कृष्णभट्टीये—दर्शनीयामहामुद्रापूजार्भा वसानयोः । संहारमुद्राकर्तव्यापरिपूर्णे च नादिके । अथो मुख्याभ्यां हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यां संस्पृश्य महासुद्रेयमीरिता । आचारचिंतामणौ—गंधादिकानिवेद्यां तां पूजापंचोपचारिकी । अर्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनिच । गंधादिपंचकंचेति उपचारादशोदिताः । पौडशोपचारास्तत्रैव—आसनं स्वागतं चार्घ्यपाद्याचमनं तथा । मधुपर्काचमनं स्नानवसनं अभरणानि च । गंधपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं च दनं तथा । प्रयोगदीपिकायां विष्णुपुराणे—पूर्वमावाहनं प्रोक्तमासनं च ततः परम् । ततश्च पाद्यमर्घ्यं च ततस्त्वाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रं चोपवीतं ततो गंधादि च दनम् । पुष्पं धूपं च दीपं च नैवेद्यं तदनंतरम् । ततो देयः प्रणामश्च ततो देयाप्रदक्षिणा । विसर्जनं ततो दद्यादुपचारास्तु पौडश । क्वचित्प्रणामप्रदक्षिणा स्थाने तां वूलदक्षिणे उक्ते । हेमाद्रौ भविष्ये—आवाहना सनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्कसेवाश्च । भूषणगंधाः सुमनोयुतधूपदीपभोज्यानि । ग्रादक्षिण्यं स्तुतिरितिकथं त्युपचारोऽश्वकम् । आचारचिंतामणावष्टादश उक्ताः—आसनावाहने चार्घ्यपाद्याचमनं तथा । स्नानं वस्त्रोपवीतं च भूषणानि च सर्वशः । गंधपुष्पे तथा धूपदीपावने न तर्पणम् । माल्यानुलेपनं चैव नमस्कारविसर्जने । पाद्यार्घयोः पौर्वापर्ये विकल्प इति स्मार्ताः । तत्रैव—आसनाभ्यं जने तद्बुद्धतर्जनिरूपणे । संमार्जनं सर्पिरादि स्नापनावाहने ततः । पाद्यार्घ्याचमनीयं च

क्षानीयमधुपर्ककौ । पुनराचमनीयं च वल्लभयज्ञोपवीतके । अलंकारागंधपुष्पेधूपदीपौतथैव च । अनुलेपनं च शय्याचचामरव्यजने तथा । आदर्शारार्तिकं चैव नमस्कारोत्थनर्तनम् । गीतवाद्यादिदानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठप्रदानं च ततो देववि सर्जनम् । उपचाराद्भोजेयाः पदत्रिशत्सुरपूजने । शान्तिहेमाद्रौ त्वन्ये उक्ताः—आवाहनासने पाद्यमर्घ्यमाचमनं तथा । गंधपुष्पे तथा धूपदीपं च मधुपर्ककम् । उपहारं तथा चामं स्थानं चांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचामलंकारान् विलेपनम् । गंधपुष्पे तथा धूपदीपमंजनमेव च । आदर्शमंगलं सर्वदेयं सर्वात्मना तथा । होमं भोजनमाचामलंकारांस्तथा पुनः । गंधादिचपुनर्दद्यान्मुखावांसं प्रदक्षिणम् । स्तुतिं दंडं नमस्कारमात्मनोऽपि निवेदनम् । तत्रैव—स्तुतिः स्वकृता वैदिकी देवादि कृता वेति ।

भार्गवार्चनदीपिकायां पष्टिसंख्या उक्ताः—पूर्वप्रबोधनं कुर्यात्त्रयशब्दांस्ततः पुनः । नमस्कारं ततः कुर्यात्ततो नीराजनं परम् । ततो दिव्यासनं दद्यात्ततो वैदं तथा वनम् । पादप्रक्षालनं दद्यात्ततोर्ध्वं च प्रकल्पयेत् । आचामं मधुपर्कं च पुनराचमनीयकम् । ततः सुगंधितैलेन मर्दनं करेन्द्रेः । ततो भ्यंगं सुगंधैस्तु कुर्यात्तैलापसारणम् । ततः पुण्योदकैः कुर्यादभिके सुगंधिभिः । क्षीरेण दध्ना च तथा घृतेन मधुना पियं । शर्करयामं त्रपूतैर्गंधपुष्पयोदकैरपि । महाभिके तथा चामं गवक्षंततोर्षयेत् । वाससी परिधानार्थं सुपवीतं तथा चमम् । गंधमाभरणं पुष्पधूपनीराजनं तथा । दृष्ट्युत्तारणं नैवेद्यौ मुखवासं सुगंधिभिः । तांबूलशयनं केशसाधनं वस्त्रदानकम् । किरीटचंदने दद्यात्तत आभरणानि च । पुष्पनीराजनादर्शमंडपागमनं ततः । तत्रासनं पाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यं च सतांबूलं चंद्रनीराजनं परम् । चामरं व्यजनं छत्रं पुरोगतिं मनोहरम् । मृदंगादिस्वनं नृत्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् । स्तुतिं कुर्यात्ततो विष्णोश्चरणौ मस्तकेन्यसेत् । निर्माल्यधारणं कुर्याच्चैवेद्यां शस्यभोजनम् । सेवासुहिदं शयोपविशे नमंचके तूलिकां नयेत् । सुखासनेन शयनेनीत्वा तं तत्र शाययेत् । अर्चेत्सुसुमतांबूलैः पादौ संवाहयेत्ततः । अत्र विष्णुपदं शिवादे रूपलक्षणम् । विधिवद्वा

चयेत्सर्वान्योविप्रोभक्तितत्परइतिपारिजातेवृद्धपराशरोक्तेः । सएव—स्नानवस्त्रेचनैवेद्येदद्यादाचमनंहरः । अत्रपितृचरणाः—सुवर्णप्रतिमादौतंडुलपुजादिपुचयोडशाद्युपचारपूर्जैव । आवाहनामावेपूजायाअसंभवात् । पंचोपचारादशोपचारास्तुपूर्वस्थापितदेवेवित्युचुः ।

प्रतिमांचिचारं । भविष्ये—सौवर्णोराजतीताम्रीमृन्मयीचतथाभवेत् । पापाणघातुयुक्तावारीतिकांसमयीतथा । शुद्धदारुमयीवापिदेवतार्चाप्रशस्यते । अंगुष्ठपूर्वादारभ्यव्रितस्तियावेदेवतु । प्रतिमाचतयाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः । पंचरात्रे—मृदारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टमयीनतु । स्मृतिसारेपुराणे—शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्थिता । चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् । प्रयोगपारिजातेचिष्णुधर्मे—तयोरसंभवेचैवसाचेहनवधास्थिता । रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातया । रैतिक्यर्चातयालौहीशैलजादुमजातया । अधमाधमाविशेष्यामृन्मयीप्रतिमाचया । रैतिकी पित्तलजा । स्मृतिसारे—नाच्यगृहेदमजामूर्तिधतुरंगुलतोधिका । नवितस्त्यधिकाघातुसंभवाश्रयइच्छता । देवीपुराणे—सप्तांगुलसमारभ्ययावच्चादशंगुलम् । गृहेष्वर्चासमाख्याताप्रासादेयाधिकाशुभा । कपिलपंचरात्रे—मानांगुलप्रमाणेनदशपंचदंशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाधिकातुप्रशस्यते । हयश्रीर्पंचरात्रे—दशांगुलप्रमाणावातिथ्यंगुलमितापिवा । दानमदनरलेप्येवम् । तत्रैवमात्स्ये—श्रीहिभिर्वाग्निभिश्चोर्ध्वरधमांगुलमीरितम् । मध्यमंतुग्निभिःसार्धंशतुर्भिश्चतयोत्तमम् । मानांगुलमितिख्यातंमात्रांगुलमथोच्यते । गोविंदराजीये देवीपुराणे—तथाचोर्ध्वस्थिताकार्यासदादेवीचतुर्भुजा । अन्यघातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टभुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरारौद्राचभिभवेद्युधि । गृहेनसजटापूज्याशैलजापितथैवच । अष्टभुजाऊर्ध्वाधोरेतिगोविंदराजः । वाराहे—गृहेग्रिदग्धामग्नाश्चनार्चाःपूज्यावसुंधरे । एतासां पूजनान्नित्यमुद्गंगप्रामुयाद्गृही । स्कांदे—शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते । महापूजांतुक्त्वादौपूजयेत्तांतोबुधः । बृहद्दामने—

प्रतिष्ठादिविधानेनविनवसतेहरिः । सदातत्रशिलामात्रेवक्रचिह्नवरानने । चक्रचिह्नइत्युक्तेरचेकहिरण्यगर्भोदौशलग्रामशिलाकृतमूर्त्योदौच
प्रतिष्ठाभनतीति पंचायतनसारः । अनेकेचित्प्रतिष्ठावाहनयोर्मिलितयोर्देवतासंनिधिजनकत्वात्स्थापितदेवेष्वप्यावाहनमित्याहुः । तन्न ।
आवाहनात्पूर्वपादस्पर्शादावपिदोषाभावप्रसक्तेः । मालादिदानेषुण्याभावापत्तेश्च । अतो नावाहनम् । पंचायतनसारेतुदेवतायाव्यासंगां
तराभावघ्यानार्थप्रतिष्ठितदेवतायामप्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येतुप्रतिष्ठयादेवसन्निधियोग्यताक्रियतेआवाहनेनतत्सन्निधिरित्याहुः । दैशिकसा-
न्निध्येपिचौद्धसांनिध्यार्थमावाहनमिति भट्टदिनकरः । स्मृतिसारेपुराणेच—उद्धासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवाचने । अस्थिरार्याविकल्पा-
त्स्यात्सडिलेतुमेवेद्वयम् । स्नपनंचाविलेख्यायामन्यत्रपरिभार्जनम् । पंचायतनसारेनंदिपुराणे—स्थिरलिङ्गेऽनलेतोयेहृदयेसूर्यमंडले ।
आवाहनादिचत्वारिक्त्याग्नीध्रोद्धासनंतथा । तत्रैवपादो—शलग्रामशिलायांचनावाहनविसर्जने । देवीपुराणे—याघेस्यामाकदूर्वाचविष्णुक्रांता
दिरिच्यते । गघपुष्याक्षतयवकुशाग्रतिलसर्पपाः । तत्रैव—वित्तरक्ताक्षतैःपुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्त्रिलैः । सामान्यःसर्वदेवानामर्घ्योपंरिकीर्तितः ।
अमावेदधिदूर्वादेर्मानसवाप्रकल्पयेत् । रक्तंकुकुमम् । पुष्पसारसुधानिधौ—इक्षुर्मधुघृतचैवपयोदधिसहैवतु । प्रस्थप्रमाणंवाग्राह्यमधु-
पर्कमिहोच्यते । पंचायतनपूजासारे—जातीलवंगकंकोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

अथस्नानं । बृहद्भारदीये—वादित्रनिनदैरुषैर्गीतमंगलनिःस्वनैः । यःस्नापयतिदेवेशंजीवन्मुक्तोभवेद्विदः । वादित्राणामभावेतुपूजा
कालेचसर्वदा । घटाशब्दनैःकार्यं सर्ववाद्यमयीयतः । योगिनीतन्त्रे—शिवागरेद्वल्लंकंचसूर्यागारेचशंखकम् । दुर्गागारेवंशवाद्यंमधूरीचन
वादयेत् । स्मृति—वेणुवीणास्वनैश्चैवकुर्यात्तुलपनंहरेः । शिवशंखेनस्नापयेत् । नशिवंशंस्ववारिणेतिपंचायतनसारेवचनात् । सर्वत्रैव

प्रशस्तोऽञ्जः शिवसूर्यार्चनं विनेति प्रयोगपारिजाते ब्राह्म्या च । शिवार्चने शंख उक्तः सौरपुराणे पाद्मे — कुशपुण्यो दक्षः खानाद्रहलो कम्वा-
 युयात् । रत्नोदकेन सावित्रिकौ चैरेह भवारिणा । नारसिंहं तु संस्थाप्य स्नापयित्वा लभेत्फलम् । ताम्रमूर्तौ गव्याभिषेको न निषिद्धः । स्नानतर्पणदानेऽप्यित्यादि पूर्वोक्तवचनात् ।
 दायशंखे कृत्वा जनादनम् । यज्ञायुतसहस्रस्य स्नापयित्वा लभेत्फलम् । दायौ पापविधुतेनापितस्य प्रीतो भवेत्सदा । रुद्रधामले — द्वादश्यां च दिवा स्वापस्तुलस्य-
 नारसिंहे — यः पुनः पुन्यतैलेन संस्थापयति केशवम् । दिव्यौ पापविधुतेनापितस्य प्रीतो भवेत्सदा । द्वादश्यां विदुमात्रेण कुलानां तारयेच्छ-
 वचयस्तथा । तत्र विष्णोर्दिवा स्नानं वर्जनीयं सदा बुधैः । पाद्मे — शंखे तीर्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति केशवम् । द्वादश्यां विदुमात्रेण कुलानां तारयेच्छ-
 तम् । द्वादश्यां स्नानेन विष्णु इति केचित् । दिवा पदोपादानादिवसे निषिद्धं न तुरात्रावित्यन्ये । विष्णुमूर्तेः स्नाननिषेधेन शालग्रामादेरित्यपरे । प्र-
 योगपारिजाते व्यासः — प्रतिमापट्टयंत्राणां नित्यं स्नानं कारयेत् । कारयेत् सर्वदिवसे यदा वामलधारणम् । पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये —
 चंदनोशीरकर्पूरकुंजकुमागरुवासितैः । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्री नित्यदा विभवे सति । स्कांदे — क्षीरादशगुणं दद्याद्घृतैर्नैव शतोत्तरम् । घृतादशगुणं
 क्षौद्रक्षौद्राचैश्च व्रजं तथा । स्नानादिषु द्रव्यमानमुक्तं शिवधर्मोत्तरे — स्नानं पलशतं ज्ञेयमभ्यंगं पंचविंशतिः । पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्ति-
 तम् । हरनाथीये — अष्टोत्तरपलशतं स्नाने देयं तु सर्वथा । व्रतहेमाद्रौ कालिकापुराणे — पंचविंशत्यलं लिङ्गे अभ्यंगं कारयेदय । शिवस्य
 सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन च । तावता मधुना चैव दद्याच्चैव पुनः पुनः । तावतैव च क्षीरेण गव्ये नैव भवेत्ततः । भूयः सार्धसहस्रेण पलानां भैक्षवंतथा ।
 पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानं पुनोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । मदनरत्ने आथर्वणपरिशिष्टे — पंचकृष्णलको माप-
 सौ श्रतुः पष्टिभिः पलम् । चंद्रिकायां पुलस्त्यः — स्नाप्यमानं च प्रश्रयति ये घृतेनोत्तरायणे । ते यांति विष्णुसालोक्यं सर्वपापविवर्जिताः । घृतमानं
 प्रशोवा आढकं वेति तत्रैव । तत्रैव वामने — देवमात्यापनयने देवागारसमूहं नम् । स्नानं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं स्मृतम् ॥ चन्द्रादि ॥ अग्नि-

पुराणे—दुकूलपट्टकौशेयरांककार्पासकादिभिः । वासोभिः पूजयेद्वसुशुभैरात्मनः प्रियैः । विष्णुधर्मोत्तरे—रांकवाग्गुरोम्याश्चक्रदस्यश्च
तथाशुभाः । निषिद्धानि चाराहे—नीलिरञ्जितवस्त्रं योमल्योमहान्विदेयेत् । नवमक्षालितचैव सचिरौरवेवेसेत् । नीलीदोपः कार्पास एवोक्तः ।
तथा—यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय वा । भवेद्दिशश्चतुर्वेदीशुद्धीर्नान्नसंशयः । नन्दिपुराणे—अलंकारचयोदद्याद्विप्राय च सुराय च ।
सोमलोकेरमित्वा स विष्णुलोकं महीयते । वस्त्रालंकारादिन प्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुद्धेदपरंतु दिने दिने इति हरनाथीये तत्त्वसागर-
संहितोक्तेः । अपरंतदेव । ननिर्माल्यं भवेद्वस्त्रं स्वर्णरत्नविभूषणमिति तत्रैव विद्याकरीयनिधंघाच्च । उपवीतमपि प्रत्यहं नानापूर्ववस्त्रमस्त्वा
दिति हरनाथः ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेव ताभेदेन वक्ष्यते । चंद्रिकायां पाद्ये—गंधेभ्यश्चंदनं पुण्यं चंदनादगर्वरः । कृष्णागरस्ततः
श्रेष्ठः कुंकुमस्तुततोरम् । मदनरत्ने गारुडे—कस्तूरिकाया भागौ द्वौ च त्वारश्चंदनस्य तु । कुंकुमस्य त्रयश्चैव शशिनः स्यात्ततः समम् । कर्पूरं चं-
दनं दर्पः कुंकुमं च समं शिके । सर्वगंधमिति प्रोक्तं समस्तसुरवच्छभम् । काशीखंडे—कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुंकुमस्य तु । चंदनस्य त्रयो भा-
गाः शशिनस्त्वेक एव हि । यक्षकर्दम इत्येव सर्वदेवमनोहरः । मदनरत्ने—कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरी चंदनं तथा । कंकोलं च भवेदेभिः पंचभिर्देव्य-
कर्मैः । विष्णुधर्मोत्तरे—दारिद्र्यपद्मं कर्कुर्यादस्वास्थ्यं रक्तचंदनम् । उशीरं विप्रविभ्रंशमन्ये कुर्युः रुद्रवम् । केवलनिषेधोयं मिलितानां वि-
धानादिति पंचायतननसारः । गारुडेस्कां देव—यो ददाति हरेर्नित्यं तुलसीकाष्ठचंदनं । पितृणां च विशेषेण सदाभीष्टं हरेर्यथा । तुलसीदल-
लभेन चंदनेन जनार्दनम् । विलेपयति यो नित्यं लभते चितितफलम् ॥

अथ पुष्पाणि । पुष्पदानं कराम्यामिति किंचित् । तच्च । तत्र दक्षिण करनियमात् । पुष्पांजलि विधानं जलिविधेश्च । यस्तु—यजन्क-

राम्यायज्ञमिति । यच्च—सावेकेवलौशाधौयौतत्पूजाकरौकराविति । तत्कथंचिह्नबधकरद्वयन्यापारानुवादइतिटोडरानंदः । पुष्पां-
जत्यादिपरमिति वयम् । पाद्मे—श्यामापितुलसीविष्णोःप्रियागौरीविशेषतः । विष्णुरहस्ये—तुलसीप्राप्ययोनित्यनकरोतिममार्चनम् ।
तत्साहंमतिष्टुल्लामिनपूजांशतवार्पिकीम् । विष्णुधर्मे—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । स्मशानजातपुष्पाणिनैवेद्यानिकहिंचित् ।
विष्णुः—नोग्रगंधिपुष्पेनागंधिनकंटकिजम् । कंटकिजमपिशुङ्खसुगंधिदद्यात् । नरकंदद्यात् । रक्तमपिकुंकुमजलजंचदद्यादिति । विष्णु
रहस्ये—नशुकैःपूजयेदेवंकुसुमेर्ममहीगतैः । नविशीर्णदलैःस्पष्टैर्नागुभैर्नाविकासिभिः । अतिगंधीन्यगंधीनिअम्लगंधीनिवर्जयेत् ।
अविकासिभिरित्येषांविकासो न जातः । येषां विकासोत्तरंमुकुलत्वंकमलादीनांतेषांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । भविष्ये—केशकीटापविद्धा
निशीर्णपर्युपितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणित्यजेदुपहतानिच । मुकुलैर्नाचयेद्देवमपक्वननिवेदयेत् । गंधवंत्यपवित्राणिकुसुमानिविधर्जयेत् ।
गंधहीनमपिश्राव्यविग्रयत्कुशादिकम् । तिथ्यालोकेमत्स्यसूक्ते—धंधुजीवंचद्रोणंचसरस्वत्यैनदापयेत् । विष्णुधर्मोत्तरे—नगृहे
करवीरोत्थैःकुसुमैरचयेद्धारिम् । गृहेजातोयःकरवीरस्तदुत्थैरित्यर्थइतिपंचायतनसारः । यथाश्रुतमेवतुक्तम् । निषिद्धपुष्पा
णिगारुडे—नार्कनोन्मत्तंकिंचित्तथैवगिरिकर्णिकाम् । नकंटकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटजंशाल्मलीपुष्पंशिरीषंचजनार्दने ।
निवेदितंभयंशोर्कनिःस्वर्तांचग्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतत्पुष्पंसकलंयजेत् । करोवामः । पटोऽधोवस्त्रम् । देवोपरिधृतंयस्त्वामहस्तोच
यद्भुतम् । अथोवस्त्रधृतंयत्तत्पुष्पंपरिवर्जयेदितिपंचायतनसारात् । विष्णुः—याचितंनिष्कलपुष्पंक्रयक्रीतंचनिष्कलम् । अस्पृश्य-
त्वाद्वज्रस्वलायादेवकार्यनिषेधेसिद्धे । नदेवकार्यकुर्यादितिहारीतोक्तिर्देवार्थपुष्पनैवेद्यादीत्यतर्थातिकल्पतरुः । विष्णुधर्मोत्तरे—
अथोवस्त्रधृतंयजलांतःक्षालितंचयत् । देवतास्तन्नगृह्णतिपुष्पंनिर्माल्यतांगतम् ॥ पर्युपितदिनविचारः । हलायुधेभविष्ये—केशकी-

ग्रामविद्वानित्यजेत्पुपितानिच । तुलस्यगस्तिवित्वानानास्तिपुपितात्मता । मदनपारिजाते—जलंपुपितं ताल्याज्यंपत्राणिकुसुमानिच । तुलस्य
 गस्तिवित्वानिगांगवारिन्दुयति । चिष्णुधर्मोत्तरे—तुलस्यावित्वपत्रेचजलजेपुचसर्वशः । नपुपितदोषोस्तिमालाकारगृहेषुच ।
 स्कांदे—पलाशंदिनमेकंपंकजंचदिनत्रयम् । पंचाहंवित्वपत्रंचदशाहंतुलसीदलम् । पुपुपितनेत्यर्थः । हलायुधे—जलजानांचसर्वेषां
 वित्वपत्रस्यचैवहि । तेषांपुपिताशंकाकार्यापंचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्येप्राप्ते—तुलसीनोपुपितावित्वंचत्रिदिनावधि । पद्मपंचदिना
 स्याज्यंशेषंपुपुपितंविदुः । तत्रैवस्कांदेदमनमुपक्रम्य—तस्यमालाभगवतःपरमप्रीतिकारिणी । शुष्कापुपुपितावापिनदुष्टाभवतिकचिन्त ।
 पूर्वोक्तदिनसंख्यातिक्रमेपिमालाकारगृहस्यमदुष्टमितिशैवागमः । स्मृतिसारचल्यां—जलजानांचसर्वेषांपत्राणामहतस्यच । कुश
 पुण्यसरजतसुवर्णकृतयोरपि । नपुपितदोषोस्तितीर्थतोयस्यचैवहि । योपदेवः—वित्वापमार्गजातीतुलसिशिशिशताकेतकीभृगदूर्वामंदो
 भोजाहिदूर्वागुनितिलतगरप्रसक्तह्वारमल्ली । चंपाश्वरातिकुंभादमनमरुक्कावित्वतोहानिशस्तास्त्रिशत्येकार्यरीशोदधिनितिधिवसुभूसूयमामूयएव ।
 अस्वार्थः—शताशतावरी । मंदोमंदारः । अहिर्नगचंपकः । मुनिरगस्त्यः । ब्रह्मपलाशम् । कहरंकुमुदम् । तेननपौनस्त्यम् ।
 अथारातिःकरवीरः । अरीपद् । ईशःएकादश । उदधिश्चत्वारः । निधिर्नव । वसुरष्टौ । भूकः । यमौद्वौ । वित्वमारभ्याहपयंतं
 गणयित्वादर्भमारभ्यत्रिशदादिसंख्ययापुनर्गणयेदित्यर्थः । तत्त्वसागरसंहितायां—यद्वापुपुपितैश्चापिपुष्पाधैरविकारिभिः । गंधोदके
 नचैतानिनिःश्रोक्ष्यैवप्रपूजयेत् । पारिजातेआदित्यपुराणे—शिवेकुंदंमंदतींचयूरींचधूककेतकम् । जपारंक्तंत्रिसंख्यैद्वेसिंदूरकुटजानितु ।
 मालतीधुमृणंचैवहयारिचर्वरीसजेत् । नशस्तंशात्मलंपुष्पंकूष्मांडंचनशोभनम् । कालिकामुकुलैर्नेज्याविनाचंपकंपंकजैः । पुष्पमालायागम्—
 मंदारमर्कटपूरशात्मलीकांचनालजम् । निषिद्धंविष्णुपूजायांपुण्यवैभीतकंतथा । निषिद्धंविद्धितंविष्णौशिरीषंशकपुंड्रकम् । नरसिंहस्यपूजायां

निपिद्धं केतकीद्वयम् । चंद्रिकायामप्येवम् । मदनपारिजाते विष्णुधर्मे—ककचाख्यस्य पुष्पाणि तथा धतूरकस्य च । कृष्णं च कुटुजं चार्कं नैवेदयं जनार्दने । शाल्मलं च शिरीषं च वृहती गिरिमल्लिकाम् । सर्जकं चैव कूष्माण्डं कंचनारं च वर्जयेत् । शातातपः—देवीनाम कर्मंदारौ सूर्यस्य तगरं तथा । निपिद्धमित्यर्थः । कार्तिकमाहात्म्ये—गणेशं तुलसीपत्रैर्दुर्गानैव तु दुर्वया । मुनिपुत्रैस्तु सूर्यचलक्ष्मीकामो न चार्चयेत् । पाद्मे—न विलेना च ये द्वा नुने केतव्यामहे श्वरम् । नाक्षतैः पूजयेद्विष्णुं न तुलसागणाधिपम् ॥

तुलसीग्रहणादौ विशेषः । हारीतः—स्नानं कृत्वा तु ये केचित्पुष्पं चिन्वंति मानवाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवतिकाष्ठवत् । तन्मद्याद्ब्रह्मानपरम् । ब्रह्मात्वा तुलसीं छित्त्वा देवतापितृकर्मणि । तत्सर्वं निष्फलं याति पंचगव्येन शुध्यति इति पाद्मे केरिति चंद्रिका । अत्र तुलसीपदं पुष्पमात्रपरम् शिष्टाचारानुरोधे दितिरुद्रधरः । देवयासिकनिबंधे स्मृतिसारे—श्रवणे च व्यतीपाते भौममार्गवभानुषु । पर्वद्वये च संक्रांती द्वादश्यां सूतकद्वये । तुलसीये विचिन्वंति ते छिदंति हरेः शिरः । क्वचिच्छ्रवणस्थाने वै धृतिपदम् । पाद्मे—भृगवर्कगारवारपुद्वा दश्यां पंचपर्वसु । ये विचिन्वंति तुलसीं ते छिदंति हरेः शिरः । विष्णुधर्मोत्तरे—रविवारं विना दूर्वा तुलसीं द्वादशीं विना । जीवितस्या विना शाय न विचिन्वीत धर्मवित् । तथा—संक्रांतावर्कपक्षांते द्वादश्यां निशिसंध्ययोः । यैश्छिन्नं तुलसीपत्रं तैश्छिन्नं हरिमस्तकम् । विष्णुधर्मे—न छिद्या तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् । हरिभक्तिविलासे—संक्रांत्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्य वचयः स्मृतौ । परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्याभवेनैष्यते । अयं निषेधो न कृष्णतुलस्याम् ।—तुलसीकृष्णतुलसीतथारक्तं चंदनम् । केतकीपुष्पपत्रं च सद्यस्तुष्टिकरं हरेरिति भविष्ये कृष्णतुलस्याः पुनरुपादानेन तुलसीत्वाभावात् । जीरकं कृष्णजीरकमिति वत् । पाद्मे—द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं च कार्तिके । लुनाति स न रोगच्छेन्निरयानतिगर्हितान् । रुद्रयामले—देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधस्तथा । इंदुक्षयेन दुर्व्येतगवार्थे पितृणस्य च । पाद्मे—तुलस्य मृतजन्मासि सदाल्त्वं के

श्वप्रिये । केशवार्थविचिन्वाभिवरदाभवशोभने । इतितुलसीग्रहणमंत्रः । अवंतीस्वडेस्कांदे—येऽर्चयंतिहरेशूर्तिंकोमलैस्तुलसीदलैः ।
 कोटिकोटिसुवर्णानादानस्यफलमाप्नुयुः । तत्रैव—सुमंजर्यासदलयातुलसीभवयाहरेः । पूजाकुर्वीतयोनित्यंसपूजाफलमश्नुते । शंखः—
 वानस्यलेमूलफलेदर्वभ्यर्थेचगोस्तृणम् । देवतार्थैचकुसुममस्तोत्रंमनुरब्रवीत् । इदंद्विजपरम् । द्विजस्तृणैषःपुष्पाणिसर्वतःस्वयमाहरेदितियाज्ञ
 बल्क्योक्तेः । एतन्नित्यपूजापरम् ।—पारकथारामसंजातैःकुसुमैरर्चयेत्सुरान् । तेनपापेनलिप्येऽहंयदेतदनुतंभवेदितिनारदीयादितिपंचा
 यतनसारः । आह्निकप्रदीपेस्कांदे—पत्रवायदिवापुष्पंफलेनेष्टमघोमुखम् । दुःखदंतत्समाख्यातंयथोत्सन्नंप्रदापयेत् । अधोमुखार्पणं
 नेष्टपुष्पांजलिविधिविना ॥ लक्ष्मपूजायांविशेषः । लक्ष्मपूजासुसर्वासुपुष्पैकैकमर्पयेत् । समुदायेनचेत्पूजालक्षपुष्पार्पणंहितत् । लक्षपुष्पा
 दौपुष्पाद्यर्पणंयेच्छमितिपंचायतनसारे । जटमल्ले—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाभपितेपांस्युःफलंवार्चाविधौहरेः ।
 पाद्ये—विल्वपत्रशमीपत्रंतुलस्यामलकंतया । कुशपत्रंभृंगराजंसदाग्राहंहरैर्बुधैः । विल्वपत्रेचिशेषः शिवधर्मोत्सरे—अच्छिन्नैर्वि
 ल्वपत्रैश्चअच्छिन्नैर्विषपत्रकैः । वामपत्रेवसेद्रक्षापन्ननाभश्चदक्षिणे । पत्राग्रेलोकपालाश्चमध्यपत्रेसदाशिवः । पृष्ठभागस्थितायक्षाःपूर्वभागे
 ऽमृतंस्थितम् । तस्माद्विपूर्वभागेनअर्चयेद्विराजतिम् । जटमल्ले—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाभपितेपांस्युःफलंवार्चा
 विधौहरेः । भविष्ये—फलानामप्यलामेतुतृणगुल्मौपधीरपि । औषधीनामभावेतुभक्त्याभवतिपूजितः । मनसापूजयेदित्यर्थः ॥

अथधूपः । तिथितत्त्वेकालिकापुराणे—मधुमुस्ताधृतंगंधोगुग्मुग्वगखैलजम् । सरलंसिद्धसिद्धार्थादशांगोधूपइष्यते । मदन
 रत्ने—पद्मभागकुण्डिगुणोगुहश्चलाक्षान्नयंपंचनखस्यमागाः । हरीतकीसर्जरसश्चमांसीभागैकमेकंत्वथशैलजस्य । घनस्यचत्वारिपुरस्यचैकंभूपो
 दशांगःकथितोमुनीन्द्रैः । द्विगुणोऽंशः । शैलजंमध्यदेशेतुलइतिप्रसिद्धम् । घनोमुस्ता । पुरोगुगुलुः । व्रतहेमाद्रौभविष्ये—अगरुचं

दनंमुस्तासिहकंवृणंतया । समभागंतुक्तीव्यधूपोयममृताहयः । तथा—श्रीखंडग्रंथिसहितमंगरुसिहकंतया । मुस्तातथैदुर्भूतेशशर्कराचददे
त्रयम् । इत्येपोऽनंतधूपश्चक्रथितोदेवसत्तम । तथा—कृष्णांगरुसिहकंचवालकंवृणंतया । चंदनंतंगरुस्ताप्रबोधःशर्करान्वितः । तथा—
कर्पूरचंदनंकुण्डमुशीरंसिहकंतया । ग्रंथिकंवृणंभीमकुंडुमंगृजंतया । हरीतकीतयोशीरंयक्षधूपउदाहृतः । तथा—वृषणंसिहकंविल्वंश्रीखं
डमगरुंतया । कर्पूरचतयामुस्ताशर्करासत्त्वचंद्रिज । इत्येपविजयोधूपःस्वयंदेवेननिर्मितः । वृषणंकस्तूरिकेतिसम्यग्रदीपः । कर्पूरचंदनं
मांसीत्यक्पत्रैलालवंगे । अगरोसिहकंधूपंप्राजापत्यप्रचक्षते । श्रीखंडतंगरुकुण्डकर्पूरसिहकंतया । महानयंसृतोधूपःप्रियोदेवससर्वदा । चंद्रि
कायांहारीतः—रुहिकाख्यंकणंदासिहकंसागरुंसितम् । शंखजातीफलश्रीशेधूपानिस्युःप्रियाणिवै । रुहिकामांसी । कणोगुगुलविशेषः ।
दारुदेवदारुः । शंखंनक्षी । नारसिंहे—विनामृगमदंधूपेजीवजातंविवर्जयेत् । एतच्छसिहान्यपरम् । महिषाख्यंगुगुलंयआज्ययुक्तंस
शर्करम् । धूपंददातिराजेंद्रनरसिंहायभक्तिमानितितत्रैवोक्तेः । देव्यादौतस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेनधूपेनश्रीधरालयम् ।
धूपयैद्विष्णवोयस्तुसमुक्तोत्तोरकार्णवात् । गौतमः—तीर्थकोटिश्रैष्ठ्योत्तोरयथामवतिनिर्मलः । करोतिनिर्मलंदेहंधूपशेषस्तथाहरेः । पाद्मे—
धूपंचारात्रिकंविष्णोःकराभ्यांयःश्रविंदते । कुलकोटिसमुद्भूत्ययातिविष्णोःपरंपदम् ॥

अथदीपः । नारसिंहे—धूतेनवाथतैलेनदीपंप्रज्वालयेन्नरः । अथमहादीपःव्रतहेमाद्रौविष्णुधर्म—महावर्तिःसदादेयाकृष्ण
पक्षेविशेषतः । देवस्यदक्षिणेपार्श्वेदेयतैलतुलानृष । पलाष्टकयुताराजन्वतितत्रकल्पयेत् । महाराजनरक्तेनसमग्रेणतुवाससा । वामपार्श्वे
देवस्यदेयाधृततुलानृष । पलाष्टकयुतांशुक्रांवातिचदीपयेत् । वाससातुसमग्रेणसोपवासोजितेंद्रियः । एवंवर्तिद्वयमिदंसकृद्वत्त्वामहीयते ।

१ इतिग्राह्येति पाठः ।

एकामप्ययवाद्यादभीष्टामनयोद्ध्योः । दीपदानं महासंवृत्त्वा फलमुपाश्रुते । दीपनिर्वाणनिपेधो भविष्ये—तांश्च दत्त्वा न हि सेत न च तैलविवर्जितान् । कुर्वीत दीपहिंसां यो भूपकोऽधः प्रजायते । भविष्योत्तरे—प्रज्वालयेद्वेदे वस्य कर्पूरेण तु दीपकम् । अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । संवर्तः—देवागारे द्विजानां च दीपं दत्त्वा चतुष्यथे । मेधावी ज्ञानसंपन्नश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥

अथ नैवेद्यं । कृष्णभट्टीये—नैवेद्यजलपुष्पादौ वै नुमुद्रां प्रदर्शयेत् । गोविंदराजीये ब्रह्मांडे—पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्य मौपधम् । अनिवेद्यनसंजीतयदाहा रायकल्पितम् । तत्रैव पात्रे—अनिवेद्यहरेर्भुजससज्जन्मनि नारकी । निवेदितस्य भक्षणं प्रतिपत्तिरिति गोविंदराजः । तन्न । यद्भक्षयेत्तन्निवेदितमिति वाम्यार्थात् । अनिवेदितभक्षणनिपेक्षात्सर्वान्ननिवेदननिपेधः । व्यवदानद्वारापुरोडाशस्योद्भूतान्ननिवेदनद्वारा सर्वान्ननिवेदनमिति वाच्यम् । उद्धरणाविधानात् । तद्विधानेऽपि सर्वपुरोडाशस्यार्वाग्ननिवेदनसिद्धेश्च । निवेदितशेषत्वेन सर्वस्य निवेदितात्वांगीकारे लक्षणापानाच्च । पाकैक्ये निवेदिते नैवेद्यश्च देवः स्विष्टकृद्वत् । यत्तु शास्त्रात्तपः—एकस्मिन्वाप्यशक्तश्चेत्पूर्वं विष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवं ततः शिष्टाद्यास्यवचनं यथेति शिष्टपदं तत्सर्वपुरोडाशलागे शेषात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदितान्नेन यदृच्यं देवतांतरमिति श्रीधरोक्तैः सर्वनिवेदनेऽप्युपपन्नमिति गोविंदराजः । भट्टदिनकरस्तु वैश्वदेवार्थैव धार्यपाकभेदे निवेदितमेव संस्कृतमेव भक्षयेदिति नियमद्वयं न युक्तम् । एकभक्षणेऽन्यतरनियममाधात् । उभयभक्षणेऽनियमद्वयाधात् । अतो निवेदितमेव भक्षयेदिति वचो होमासाधनवृत्तं ब्रूयाद्विपरं । हुतमेव भक्षयेदिति हविष्यपरं । यद्वानिवेदितमेव भक्षयेदिति वैश्वदेवानधिकारिपरम् । अथवा पाकैक्येऽप्यहविष्यस्येव पाकभेदेऽपि निवेदितस्याहुतस्यापि हुतत्वमस्त्येव । न हि पाकभेदे वैश्वदेवभेदः । महानसंस्कारत्वाद् वैश्वदेवस्य । एवं निवेदितत्वमपि न च सर्वनिवेदनं । निवेदितस्य दाहादिविधानेन सर्वान्नदाहाघापत्तेः । पाकैक्येऽप्येवम् । तस्मादुद्धृत्यैव निवेदनमित्याह । विष्णुः—मेपीमाहि यीछा गीनां दुग्धदधिघृतान्यदेयानि ।

गारुडे—तुलसीदलसंश्रिंहर्यच्छ्रितयःसदा । नैवेद्यमित्यादिस्मृतिरत्नावल्याम् । नैवेद्यसत्यत्वावेतुफलान्यपिनिवेदयेत् । फलानामप्यलाभेतुण्युल्लोपधीरपि । औपधीनामलाभेतुतोयान्यपिनिवेदयेत् । तदलाभेतुसर्वत्रमानसंप्रवरंस्मृतम् । नैवेद्यांशदानमुक्तं पारिजातेसंग्रहे—विष्वक्सेनायदातव्यंनैवेद्यस्यशतांशकम् । पादोदकंप्रसादंचलिगेचंढेश्वरायतु । तद्विधिःपंचरात्रे—ततोऽज निंकांविद्वानपसार्यथाविधि । मुल्यादीशानतःपात्रात्रैवेद्यांशसमुद्धरेत् । टोडरानंदेचिष्णुधर्मे—फलानिदत्त्वादेवम्यःसफलांविदतेश्रियम् । अथफलंभविष्ये—फलंचक्रधितंविखंडंमिभिस्तद्विवर्जयेत् । यत्तपकमपिप्राह्यंकदलीफलमुत्तमम् । अथतांबूलस्कान्दे—तांबूलानांकिस्त्वयंदत्त्वास्वर्गमवाप्नुयात् । इति ॥

अथप्रणामः । टोडरानंदेचंद्रिकायांचवाराहभविष्ययोः—प्रणम्यदंडवद्भूमौनमस्कारेणयोर्चयेत् । सयांगतिमवाप्नोतिनतांक्रतु शतैरपि । हृत्पायुधे—नदेवंपृष्ठतःकृत्वाप्रणामंकीचिदाचरेत् । वरमुत्थायकर्तव्यंनवृथाप्रमणंचरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणामश्चाएकचैवप्रदक्षिणा । अकालेदर्शनचैवपुण्यंहतिपुराकृतम् । एकेतिचंडान्यपरम् । तस्याएकप्रदक्षिणायावक्ष्यमाणत्वात् । गोविंदराजीयेभविष्ये—अग्रेपृष्ठवामभागेसमीपेगर्भमंदिरे । जपहोमनमस्काराज्जकुर्यादेवतालये । चाराहे—वस्त्रप्रावृतदेहस्तुयोनरःप्रणमेतमाम् । सदासजायते मूर्खःसप्तनन्मसुभामिनि । इदंपरिधानीयान्यपरम् । चंद्रिकायांनारसिंहे—नमस्कारेणचैकेनवाद्यंगेनहरिस्मरेत् । पद्भ्यांकराभ्यांशिरसा पंचांगप्रणतिःस्मृता । दोभ्यांपद्भ्यांचजानुभ्यामुत्तराशिरसातथा । मनसावचसाभक्त्याप्रणामोऽष्टांगइतिरितः । चंद्रिकायांतु—उत्तराशिरसा दृष्टयामनसापिधियापिच । पद्भ्यांकराभ्यांवाचाचप्रणामोऽष्टांगउच्यतेइत्युक्तम् । संग्रहे—शिरोहस्तौचजानूचिबुक्कंवाहुकद्वयम् । पंचांगस्तुनमस्कारोविद्वद्भिःसमुदाहृतः । पादौ—भूमिमपीव्यजानुभ्यांशिरसासेच्यवैभुवि । प्रणमेद्योहिदेवेशोऽश्वमेधफलंलभेत् ॥

अथप्रदक्षिणा । वाराहे—अदक्षिणंनक्तव्यंपुरतःशुद्धदर्शनात् । चक्रवज्रामयेदंगंशुद्धतोंगंनदर्शयेत् । अत्रविशेषोवक्ष्यतेकेदारखंडे-
आरात्रिकंसकर्षूर्यकुर्वतिदिनेदिने । तेग्रामुवंतिसासुज्यंनत्रकार्याविचारणा । टोडरानंदेचिष्णुधर्मे—गीतवादित्रदानेनसौख्यंग्रामोत्पनु
त्तम् । प्रेक्षणीयकदानेनरूपवानभिजायते । प्रेक्षणीयंनृत्यगीतादि । अथशंखपूजाभविष्ये—त्रैलोक्येयानिभूतानिवासुदेवस्यचान्न
या । शंखवसंतिविंश्रुतस्माच्छंशंपूजयेत् । तत्रमंत्रः—त्वंपुरासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे । निर्मितःसर्वदेवैश्चपांचजन्यनमोस्तुते ।
गर्भदेवादिनारीणांविशीर्यतेसहस्रशः । तवनानेनपातालेपांचजन्यनमोस्तुते । वाराहे—द्वौशंखौनार्चयेदिति । शिवाचर्चनंचंद्रिकायां
सारसंग्रहे—शंखमानंतुप्रादेशंचतुरगुलमुच्छ्रितम् । क्रियासारे—अस्यांबुप्रमितःशंखःश्रेष्ठस्तथ्यंशंपूरकः । मध्यस्तदर्धप्रमितःकनिष्ठः
क्रमशोभवेत् । गोक्षीरधवलःखिग्धोदीर्घनालोवृहत्तनुः । वृत्तोयोदक्षिणावर्तःसंज्ञेयःशंखसंज्ञकः । पूर्वोफलक्ष्णोपेतोवामावर्तोयवापियः । प्रस्थो
दानरत्नेज्ञेयः । मदनरत्नेस्कांदे—पलद्वयेनप्रसृतंद्विगुणंकुण्डवंमतम् । चतुर्भि कुण्डवैःप्रस्थआढकस्तैश्चतुर्गुणैः । चतुराढकोभवेद्रोणइत्येत
द्रव्यमानकम् । इति ॥

अथपूजाधिकारिणः । तत्रविष्णुपुराणे—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चपृथिवीपते । स्वधर्मतत्परोविष्णुमाराधयतिनान्यथा ।
स्कांदेशालिग्राममाहात्म्ये—ब्राह्मणक्षत्रियविशालीशूद्राणामथापिवा । शालग्रामेधिकारोऽस्तिनान्येपांतुकदाचन । अन्यसंकरजाः ।
प्रतिष्ठाहेमाद्रौ—चत्वारोब्राह्मणैःपूज्यास्त्रयोरान्यजातिभिः । वैश्यैर्द्वैवैवसंपूज्यौतथैकःशूद्रजातिभिः । ब्राह्मणैर्वसुदेवस्तुनृपैःसंकर्यण
स्तथा । प्रद्युम्नःपूज्यतेवैश्यैरनिरुद्धस्तुशूद्रकैः । ग्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुष्टुब्धधाने—शालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा ।

ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् । क्षत्रियादिर्दीक्षितः । नित्यं सर्वदा । अतो ब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापि शालिग्रामपूजानित्या । क्षत्रियादेस्तु दीक्षितस्य । अत्र दीक्षामंत्रविहीने पीत्युक्तेः अयं विनैव मंत्रेण पुण्यराशिः प्रकीर्तित इति विष्णुपूजाप्रकरणे भविष्योक्तेः । विष्णुपूजायामदीक्षितस्याप्यधिकारो नान्यत्रेति टोडरानंदः । तेनादीक्षितस्यापि क्षत्रियादेर्मूर्तिपूजनेऽधिकारः । स्मृत्यर्थसारे—क्षीणमप्यधिकारोस्ति विष्णोरा राधनंप्रति । यत्तु स्मृतिकौमुद्यां शूद्राचारश्चिरोमणौ च मनुः—अपस्तपस्तीर्थयात्राप्रव्रज्यामंत्रसाधनम् । देवताराधनंचेति स्त्रीशूद्रपतनानिपडिति तत्सर्गवत्पूजापरम् ।—आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति टोडरानंदे विष्णुक्तेः । साधारणधर्मो धतुर्वर्णपरा इति व्रतहेमाद्रौ विज्ञानेश्वरीये च । स्त्रीशूद्रपतनानिपडिति शूद्रस्य द्विजसेवाऽविरोधेन क्षियास्तु भर्तृसेवाऽस्या गपरमिति भट्टपादाः । जातिचिवेके—स्पर्शनं देवतानां च कायस्थायिविवर्जयेत् । नास्याधिकारो धर्मस्तीति मनुव्याख्याने मेधातिथिः । स्नानोपवासदेवतार्चनार्चनादौ न शूद्रस्य नित्योधिकार इति । शूद्रादेः पूजास्पर्शविना ।—क्षीणमनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर । स्पर्शनेनाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वोशंकरस्य वेति वृहन्नारदीयात् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य क्षीणानां पिवसुधरे । दूरादेवास्पृशन्पूजां कारयेत्सुसमाहित इति चाराहा च । ब्राह्मण्यपि हंरं विष्णुन स्पृशेच्छ्रेयश्छती । अनाथायासनाधावातस्यानास्तीह निष्कृतिरिति पंचायतनसाराच । सांप्रदायिकास्तु निषेधेषु स्त्रीशूद्रपदस्याप्यदीक्षितपरत्वाद्धिपुतत्पदं दीक्षितपरम् । अतो दीक्षितानंते पांशालग्रामपूजास्पर्शवत्स्यपि भवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षितपर इत्याहुः । तन्न । वचनं विनाव्यवसायकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्य पूजैव । यत्तु—भातरः सर्वलोकैस्तु स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमेति देवीपुराणे सर्वपदं तरक्षी शूद्रान्यपरमिति केचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शेनेति युक्तम् । विष्णुमूर्तेः प्रतिष्ठायां चाधिकारः—चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखाधिभिरिति कल्पतरौ देवीपुराणात् । अन्येतु सर्वपदसंकोचे मानाभावात्—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदिवान्विद्यः । पूजयेन्मातरो भक्त्या स

सर्वलभते फलमिति देवीपुराणाच्च शुचित्वस्य नैमित्तिकपरत्वाद्दीक्षितस्य तत्पूजाभवतीत्याहुः । कौमुद्यां नारसिंहे शूद्राधिकारे—पुराणं शु-
 ण्यान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनं । कुर्यादिति शेषः । तत्रैव—ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः क्षियः शूद्रां लजातयः । संपूज्य तं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धम् । अत्रां त्य-
 जातयोऽसच्छूद्रान तु चंडालादयः । चंडालाः सर्वधर्मवहिष्कृता इति स्मृतं । लिङ्गे पिचातुर्वर्ण्यस्याधिकार उक्तः शिवसर्वस्वभविष्ये-
 यस्तु पूजयते देवि लिङ्गे मां च जगत्पतिम् । ब्राह्मणक्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः । तस्य ग्रीतप्रदास्यामि शिवं लोका ननु तन्मान् । ब्रह्मचारि-
 णं प्रकृत्य मनु—देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च । कुर्यादिति सवधः । तिथितत्त्वे स्कांदे—शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीया नि कुरुते प्रिये ।
 तस्याहमर्चा गृह्णामि चंद्रखंडविभूषिते । इदं पुराणप्रसिद्धं जीर्णलिङ्गविषयमिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टपादाः । नूतनलिङ्गपूजायां तु—यदा
 प्रतिष्ठितलिङ्गं न विद्विर्नया विधिः । तदा प्रभृति शूद्रश्च योऽपि द्वापिन संस्पृशेदिति वृहन्नारदीयादस्पृशं पूजाकल्पकाभावाच्च नाधिकारः । यत्तु—लिङ्गं
 गृहीयति वापि स स्थाप्य तु यजेत्स देति देवीपुराणं तत्र यति साहचर्याद्ब्रह्मि पदं द्विजपरम् । न च परप्रतिष्ठितलिङ्गादिपूजायुक्ता—य. शूद्रेणा चितं लिङ्गं
 विष्णुवापि न मेन्नरः । तस्येह निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तशतैरपीति वृहन्नारदीये अथ नमस्कार्यत्वे क्तेः । न चैतदन्यथा नुपपत्त्यैव शूद्रस्य लिङ्गा-
 दिपूजाकल्पनं अन्यदीयलिङ्गपूजानिषेधेनापि चरितार्थत्वात् । तिथितत्त्वे स्कांदे—ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थव्रतस्थितः । एवदिने दिने दे-
 वपूजयेदविकापतिम् । सन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् । नभो तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजाविधीयते । बौधायनः—स्त्रीशूद्राणां च भवति नाम्ना
 वै देवतार्चनम् । सर्वे वागममार्गेण कुर्युर्वेदानुसारिणा । पंचायतनसारे भागवते—वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः । वैदिको मि-
 श्रको वापि विप्रादीनां विधीयते । तान्त्रिको विष्णुभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः ॥

मन्त्रराजानुष्टुप्चिधाने—श्रौतार्चनंतुविप्राणांविशेषेणभवेत्सदा । स्मार्तागमार्चनंक्षेत्रैश्वर्यैकेवलमागमः । तस्मादेवार्चनंश्रौतंविप्रस्यैवत
दुच्यते । यद्वृचपरिशिष्टे—श्रुतिमाःप्राच्युखीरुदद्भुखोयजेतान्यत्राद्भुखःसंभृतसंभारोयजनमवनमेत्यद्वारेस्थित्वाहस्ततालत्रयेण—अपसर्प
तुतेभूतायेभूताभुविसंस्थिताः । येभूताविघ्नकर्तारस्तेनश्यंतुशिवान्नयेतिविघ्नानुद्वास्यप्रविश्य येभ्योभातामधुमत्पिन्वतेपयएवापित्रेविश्वदेवायवृष्ण
इतिजपित्वा शुभासने—यथिवित्त्वयाधृतालोकादेवित्स्वंत्रिष्णुनाधृतात्वंचधारयभादेविपवित्रंकुरुचासनमित्युपविश्यायतप्राणःकर्मसंकल्प्य शुचि
शंखंअद्भिःप्रणवेनपूरयित्वागंधाक्षतपुष्पाणिप्रक्षिप्यसावित्र्याभिर्भ्यतीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्पाणितदुदकेनापोहिष्ठीयाभिरात्मानमायत
नंयजनांगानिचाग्न्युक्ष्यक्रियांगोदकुंभंगंधादिभिरभ्यर्च्यनमोतनाम्नातत्तन्त्रेणवोपचारान्कुर्यादावाहनमासनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयंखानमाचमनं
वयमाचमनमुपवीतमाचमनंगंधपुष्पाणिधूपंदीपमुपहारमाचमनंमुखवासंस्तोत्रंप्रणामंप्रदक्षिणाविसर्जनंचकुर्यादसंपन्नोमनसासंपादयेदाचमनमष्ट
यगुपचारःप्रणामस्तोत्रंप्रदक्षिणाविसर्जनांगम् । अथमंत्राः—गणानांत्वेतिगणपतेः । कुमारश्चित्पितरमितिकंदस्य । आकृष्णेनेत्यादित्यस्य ।
पावकानइतिसरस्वत्याः । जातवेदसइतिशक्तेः । त्र्यंशकमितिरुद्रस्य । गंधद्वारामितिश्रियः । इदंविष्णुरितिविष्णोरेवंपोडशेमानुपचारान्पौरुषेणवासू
क्तेनप्रत्यूचंसावित्र्यावाजातेदस्वावाजापत्यावाव्याहृतिभिर्वाप्रणवेनवाकुर्वतिसापदेवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितःसर्वाभीष्टप्रदःस्वर्गापवर्गदश्चत
स्मादेनमहरहःकुर्वीतेति । दोडरानंदेवाराहे—अभावेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितोविधिः । उदब्जुखइतिस्थिरप्रतिमाविषयमितिपारिजातः ।
वैशाखमाहात्म्येपादो—स्वर्णधर्मनुवाकेनमहापुरुषविधया । पौरुषेणचसूक्तेनसामभीराजनादिभिः । अर्चयेदितिशेषः । दोडरानंदे
योगयाज्ञवल्क्यः—दद्यात्पुरुषसूक्तेनयःपुष्पाण्यपएववा । अर्चितंस्याज्जगदिदंतेनसर्वचराचरम् ।

अथन्यासादि । शौनकः—अंगुष्ठग्रेतुगोविंदतर्जन्यांतुमहीधरम् । मध्यमायांहृषीकेशमनामिक्यांत्रिक्रमम् । कनिष्ठिक्यान्यसेद्विज्जुंकरम

ध्येतुमाधवम् । एवंन्यासपुराकृत्वा देहाङ्गन्यासमाचरेत् । भस्तेकेऽङ्गवन्त्यस्य भाटेनारायणं तथा । मावर्कं योरक्षोर्विष्णुचैव तु नासयोः । मुखे तु मधुसूदनं कंठदेशे त्रिविक्रमम् । वामनं विन्यसेद्बाहोः श्रीघरं हृदि विन्यसेत् । नाभ्यां विद्यान्दूपीकं शंकर्या चैव घनाभकम् । दामोदरं पादयोश्च न्यासं द्वादशधा चरेत् । ततः पुरुषसूक्तेन सर्वाङ्गन्यासमाचरेत् । अपरार्कैर्नारसिंहे—आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुवंतस्य देवता । पुरुषो योजगद्बीजमृषिना रायणः स्मृतः । प्रथमां विन्यसेद्बामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे पदे । पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमीं वामकुक्षौ च अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् । नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कंठदेशे वामबाहौ ततः पराम् । त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् । अक्षणोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् । यथा देवे तथा देहे न्यासं कृत्वा विधानतः । एवंन्यासविधिकृत्वापश्चाद्वागंसमाचरेत् । गोविंदराजीये योगयाज्ञचन्द्रः—पङ्गन्यास इत्येकेऽन्तरे पुरुषसूक्ते । अङ्ग्याः संभूत इति हृदयाय नमः । वेदाहमिति शिरसे स्वाहा । प्रजापतिश्चरतीति शिखयैव पद । यो देवेभ्य इति कवचाय हुम् । त्वं ब्राह्ममिति नेत्रत्रयाय वौ पद । श्रीधेयस्त्राय फद । चंद्रिकायां नारदीये—एवंन्यासं तु कृत्वा दौ पश्चाद्देवस्य पूजनम् । गंधमात्यैः सुरभिरात्मानं चार्चयेद्बुधः । ततः पीठं समाराध्य गंधपुष्पाक्षतैः शुभैः । ऋग्विधाने—वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधित्वा त्वर्चने पुनः । आद्ययावाहयेद्देवं सृचा तु पुरुषोत्तमम् । द्वितीयया सनं दद्यात्पादं चैव तृतीयया । चतुर्थ्यार्घ्यं त्रिदातव्यं पंचम्या च मनीषकम् । षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च । यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गंधमेव च । दशम्या पुष्पदानं च एकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या तु पहारकम् । चतुर्दश्या नति कुर्यात्पंचदश्या प्रदक्षिणाम् । षोडश्या द्वासं कुप्यादेवं वसमर्चयेत् । पौरुषेण च सूक्तेन तद्विष्णोः परमेण च । नैताभ्यां सदृशो मंत्रो वेदे पूक्तश्च तुर्वपि । पूजोत्तरं ऋग्विधाने—हुत्वा षोडशमित्रैः षोडशस्य चाहुतीः । शेषं निवेदयेत्तस्मै दद्यादा च मनंततः । जानुभ्यां धरणीं गत्वा मूर्ध्ना हरिमथो वहेत् । पुनः षोडशभि

मंत्रैर्दद्यात्पुण्याणिपोड्य । तच्च सर्वजपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । षण्मासास्त्रिद्विमासौ तिष्ठेव मेव समर्चयेत् । पूजां ते कर्तव्यमाह योगयाज्ञवल्क्यः—निवेदेय तदात्मानं तद्विष्णोरिति मंत्रतः । पाद्वे—ब्रह्माणं विष्णुमीशं वा सूर्यमग्निगणाधिपम् । दुर्गा सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वानित्यमर्चयेत् । एतेष्वन्यतरार्चनेनापि न प्रत्यवैतीत्यर्थः । केचित्तु पंचायतनपूजां नित्यां द्रुवते—शिवं भास्करमग्निं च केशवं कौशिकीमपि । मनसानर्चयन्त्यातिदेवलोकादधोगतिम् । वरं ग्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् । न त्वसंपूज्यभुंजीत कौशिकीं केशवं शिवमित्कालिकापुराणादित्याहुः । केचित्तु—अग्निर्गणेशः पावकः कार्तिकेयो विनायक इति भविष्योत्तरास्तरूपजामाहुः । एतेनाग्निस्मार्तमिति वदन्नर्थानभिज्ञत्वादपास्तः । कौशिकीदुर्गा अनर्चयन्नपूज्यत्वज्ञानवति चिबर्धमानसमयप्रदीपादयः । पुष्पाद्यभावे मनसापि पूजयेदिति वयम् । केचित्तु विष्णुपूजैव नित्या शिवदुर्गादिपूजा तु कर्माभ्याहुः । यस्त्वेपां पूजाया अकरणे निर्दार्थवादः स संकल्पे सति नित्यता पर इति श्रीदत्तवाचस्पती । तत्र । विष्णुपूजायामपि तत्त्वापत्तेः—ब्रह्माणं विष्णुमीशं वा गौरीं वानित्यमर्चयेदिति पाद्वे वा शब्दश्रवणेऽपि—तस्मादनादि मध्यांतं नित्यमाराधयेद्धरि मिति चंद्रिकायां कौर्मो द्विष्णुपूजानित्या ।—तत्रापि शालग्रामशिलां वापि चक्रां कितशिलां तथा । ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेदिति मंत्रराजानुष्टुप् विधानात् । शालग्रामशिलापूजां विना यो भ्रातृ किंचन । स चंडालो हि विष्णुग्रामाकल्पं जायते कृमिरिति हलायुधाच्च शालग्रामपूजैव नित्येति केचित् । अन्ये तु पूर्ववाक्ये शालग्रामपदं भूर्सुपलक्षणमिति पंचायतनसारात्—केशवाचार्यगृह्यस्य नतिष्ठति महीपते । तस्यान्नं नैव सोक्तव्यस्य भक्षणसमं स्मृतमिति हलायुधे वचनांभूतिं पूजापिनित्येत्याहुः । अत्र विष्णोरर्चेति पाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यां गदाब्जाभ्यां पूज्यो विष्णुः श्रियै नैरित्युक्तलक्षणा विष्णुप्रतिमा शालग्रामसद्भावे व्यावयवी कीर्तिदोडरानंदः । लिंभे देवो महादेवः सर्वदेवव्यवस्थितः । अनुग्रहाय लोकांनां तस्मान्नित्यं पूजयेदिति भविष्योत्तराह्निगपूजानित्येत्याहुः । चंद्रिकायां कौर्मो—यो मोहादथवालसादकृत्वादो वतार्चनम् । भुङ्क्ते स याति नरकान् सूकरेष्विह जायते । यत्तच्चाश्वलायनः—दानाध्य

यनेदेवाचोऽपहोमव्रतादिकान् । नकुर्व्याच्छ्रद्धदिवसेग्राविप्रणां विसर्जनादिति तन्नित्यवर्जमिति योपदेवः । विष्णुभिन्नपरमिति परिचर्या । पूजयित्वा शिवं मत्स्यापि नृश्राद्धं प्रकल्पयेदिति लैंगात् । — श्राद्धाद्विदुसमम्यर्च्यं नृवराहं जनार्दनमिति विष्णुधर्मोक्तैश्च विहितभिन्नपरमित्यपिकेचिन् । सर्वार्दौ मृदं पूजा — अपूज्यग्रथमंसूर्यमपरान्यः प्रपूजयेत् । नतद्भक्त्यंतां धंसं ग्रथीच्छंति देवता इति ब्राह्मणम् । — रविर्विनायकश्चंडी इति शो विष्णुश्च पंचमः । अनुक्रमेण पूज्यं ते व्युत्क्रमेण महद्भयमिति । गणेशाकौ समम्यर्च्यौ शैवो विष्णुं प्रपूजयेत् । अर्चयेच्च शिवं पश्चाद्विष्णुमादौ तु वैष्णवः । ततः शिवं ततो दुर्गामेवं स्यादर्चनक्रिया । अथ गणेशार्कयोः क्रमेण तात्पर्यं किं तु तावपूजयित्वा प्रधानं न पूजयेत् । आदौ न सर्वादौ किं तु विष्णवादौ । पौराणोपक्रमः ।

आगमोक्तस्तु योगिनीतंत्रे — गणेशसूर्यविष्ण्वीशुर्गोऽवाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे — आदौ गणपतिदेवं सूर्यं विष्णुमुमापतिम् । दुर्गाच पूजयेद्विद्वानिति । आपस्तम्बस्मृतौ — अत्यहं देवताः पूज्या इत्युक्तिर्वैश्वदेवे देवताभ्योन्याः पराशराद्युक्तप्रतिपदादिति धिदेवताः पूज्या इत्येतदर्थेति दोऽउरानंदः । तत्र । पूर्ववचनैकवाक्यतया स गणेशादिपूजापरत्वात् प्रतिपदादिदेवतापूजनस्यान्यत्र विधानाच्च । पंचायतनस्थायपनमाह्वयं मलप्रकाशयोपदेवः — शंभौ मध्यगते हरि न हर्मूदेव्यो हरौ शंकरे मास्येनागसुतारवौ हर गणेशा जां विकाः स्थापयेत् । देव्यां विष्णुशिवैकदं तरवयो लं षोदरे जेश्वरार्थेनाः शंकरभागतोऽति सुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः । यस्य इष्टो देवः स तेन मध्ये स्थाप्यः साधारणतया पूजने विष्णुः । श्लोकार्थस्तु — पंच मुदेवतासु पूजकाभ्यां हितत्वेनाशिवार्दौ मध्यस्थे शिष्टानामेव प्रक्रमः । शंभौ मध्यगे — ईशाने हरिः आग्नेये सूर्यः नैऋत्ये गणेशः वायव्ये दुर्गा । हरौ मध्यगे — ईशाने शंकरः आग्नेये गणेशः नैऋत्ये सूर्यः वायव्ये दुर्गा । शंभौ मध्यगे — ईशाने हरः आग्नेये गणेशः नैऋत्ये विष्णुः वायव्ये दुर्गा । देव्यां मध्यगायाम् — विष्णु रीशाने शिव आग्नेये गणेशो नैऋत्ये रविर्वायव्ये । गणेशे मध्यगे — विष्णुरीशाने ईश्वर आग्नेये दुर्गा नैऋत्ये रविर्वायव्ये इति गोविंदराजः । मंत्रमहोदधौ — पंचायतनपक्षे तु मध्ये विष्णुं ततोर्चयेत् । अग्निनैऋतवायव्ये शाने पुगणनायकम् । रविं शिवां शिवं मध्ये गणेशश्चेच्छिवं शिवाम् । रविं विष्णुरवौ

मध्येविष्ठाजनगजेश्वरान् । भवान्यामंध्यसंस्थायामीशविष्ठाकंभाघवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजाच्युतान् । संपूज्यादौमध्यगतंगणेशादि ततोयजेत् । गणेशमध्यसंस्थेतु पूजयेद्भास्करादितः । एतेनावेश्वरेनार्याइतिपाठवदन्नाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

अथपूज्यपूजकांतरालंप्राची । तदुक्तमांगमे—पूज्यपूजकयोर्मध्येप्राचीश्रीक्ताविचक्षणैः । प्राच्येवप्राचीसोद्विष्टामुक्त्वावैदेवपूजनं । प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे—देवत्यमुखमारम्यदिशंप्राचीप्रकल्पयेत् । तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः । देवपूजायां—प्राक्पश्चिमो दगास्यध्वातः सायंनिशासुचेतिवचनाम्वस्येतिवाचस्पतिमित्राः सूर्यसप्ताक्षरमंत्रपरमेतदितिपूजारद्वाकरेतिथितत्वेच । टोडरानंदे गौतमः—रात्रादुदञ्जुलः कुर्यादिवफार्यंसदैवहि । शिवार्चनंसदाचैवशुचिः कुर्यादुदञ्जुलः । अर्कमर्कतनुयोजेदितिभयिष्योक्तेः । सूर्यनित्या चनेप्रणवेनपूरकादिभिर्वायुधारणशोपणादिभिर्भूतशुद्धिरंगमितिटोडरानंदः । आगमिकास्तुनादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्यात्सर्वदेवार्चनांग मित्याहुः ॥

अथसूर्यपूजाभविष्ये—मेरुमंदरतुल्योपिराशिः पापस्यदारुणः । आसाद्यभास्करंमर्त्यस्तंनशयतितक्षणात् । प्रदद्याद्देवांलक्षंदोग्रीणां वेदपारगे।एकाहमर्चयेद्भानुंतसपुण्यंततोधिकम् । स्मृतिरत्नाचल्याम्—शिवंसूर्यतथाचंद्रदुर्गाद्याउग्रदेवताः।योचैयेत्यणपूर्वतुसद्यःपततिमान वः। प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—संवत्सरग्रंथकुर्याद्यः परार्थसुरार्चनम्।संवत्सरचगायत्रीपण्मांसंरुद्रमेवच।प्रणवंवादिनचैकसचपातित्यमाप्नुयात् । तदपिमूल्येनभरणे । देवार्चनपरोविप्रोविस्तार्थोवत्सरत्रयम् । सर्वदेवलकोनामह्व्यकव्येपुगर्हितइतिचंद्रिकायांविष्णूक्तेः । आपःक्षीरंकुशम्रा णिघृतदधितथामधु । रक्तानिकरवीराजितथारक्तचंदनम् । अष्टांगमर्धमापूर्यमानवेद्विनिवेदयेत् । हरनाथीयेस्मृतिसारे—दारवेणार्धपात्रे णदत्वार्ययत्फलंभेत् । तस्माच्छतगुणपुण्यंमृतात्रेणनराधिप । ताम्रपात्रार्धदानेनपुण्यंदशगुणंस्मृतम् । पालाशपद्मपात्राभ्यांताम्रपात्रसंभलेभेत् ।

रौप्यपात्रेण विज्ञेयं लक्षशो नाव्रसंशयः । सुवर्णपात्रविन्यस्तमर्घकोटिगुणं भवेत् । एवं स्वाने पुनैवेधे वलिपूजादिपुत्रमात्र । मुन्यभयमत्र हस्तकृतं ग्राह्यम् ।
चक्रकृतस्यासुरत्वेन निषेधात् । तथा भविष्ये—कालेयकं तु रक्तचन्दनमेव च । यान्यात्मनः स देष्टानियान्यशस्तान्यपाकुरु । कालेयं
कृष्णागरं । कालियाकाष्ठमित्यन्ये । तुरक्तसिंहकम् ॥

अथ पुण्यायित्तत्रैव—पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वागिरिसंभूतैः । आत्मारामोद्भवैर्वापि भक्त्या संपूजयेद्रविम् । पुष्पमालायाम्—जातिकुं दश
भीकुशे शयकुशाशोकवर्काकिंशुकं पुन्नागं करवीरं चंपकजपानेपालिकाकुञ्जकम् । वासंती शतपत्रिका विचिकिलं मंदारमर्काह्वं पीताम्रातकनागकेसरमि
दं पुष्पैरवेः शस्यते । लोभ्रकैरवमुत्पलं च सलं सिंहास्यं कं पाटलायूथीकुं कुमकर्णिकारतिलायाणं कंदवंजपा । काशं केशरकेतकीमरुवकं द्रोणं त्रिसंध्याह
यं पुष्पं शस्तमिदं च पूजनविधौ सर्वसहस्राचिपः । तमालतुलसीविल्वशमीभृंगारजोद्भवम् । केतकीदूवयोर्धात्र्याः पत्रं दिनकरप्रियम् । पुष्पं शस्तं भृंगराज
शाल्मलीकां च नालजम् । निषिद्धं विहितं सूयंतगरं कंटकारिका । गुंजापराजितोन्मत्तयराहं कांतया सह । भविष्ये—करवीरे नृपैकस्मिन्नकार्ये विनिवे
दिते । दशदत्त्वायुर्णस्यानिष्कानां लभते फलम् । ग्रथिते नृपशार्दूलतदेतद्विगुणं भवेत् । भक्त्या पूजयेत यो कर्मकपुष्पैः सितासितैः । तेजसासौ कंसकाशो ह्य
कैलोकैर्महीयते । जपापुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते । विल्वपत्रसहस्रेभ्यः पद्ममेकं विशिष्यते । वीरपद्मसह
स्रेभ्यो यकपुष्पं विशिष्यते । वकपुष्पसहस्रेभ्यः कुशपुष्पं विशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यः शमीपुष्पं विशिष्यते । सर्वासां पुष्पजातीनां प्रवरं नीलमुत्पलम् ।
नीलोत्पलसहस्रेण नीलोत्पलशतेन च । रक्तैश्च करवीरैस्तु यथा पूजयेतरविम् । वसेदं कपुरे श्रीमान् सुखं तुल्यपराक्रमः । शमीपुष्पं बृहत्त्याश्च कुसुमं तुल्यमु
च्यते । करवीरसमाश्रया जातीयकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमं सितपद्मं च तत्समम् । नागचंपकपुन्नागमुकुराश्च समाः स्मृताः । प्रहरंति प्रेते जातीकरवीरम
हर्षिणम् । प्रत्येकमुत्तपुष्पेण दशसौ वर्णिकं फलम् । स्रवोभिर्मुनिशार्दूलतदेव द्विगुणं भवेत् । मुकुराणि कंदधानिरात्रौ देयानि भानवे । दिवा शेषाणि पुष्पाणि

दिवा रात्री च महिका । तथा—महिका मालती चैव दूर्वा काशोति मुक्तकः । पाटला करवीरं च जपा जायंति रेवच । कुब्जं कंतं गरं चैव कार्णिकारः कुरंतकः । चंपको वेणिकः कुंदो बालो यर्वरमहिका । अशोकस्तिलको लोघ्रस्तथा चैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि वकाहं च विशेषतः । अगस्त्यं किंशुकं तद्वत् पूजायां भास्करस्तु । तुलसी काल तुलसी तथारक्तं च चंदनम् । केतकी पुष्पपत्रं च सद्यस्तुष्टिकरं रेवः । न कंटकारिका पुष्पं तथान्यद्रंधवर्जितम् । न चाम्रा तंकजः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः । येषां न प्रतिषेधो स्ति गंधवर्णो न्वितानि च । तानि पुष्पाणि देयानि भानवेलोकमानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरजाती पुष्पं ग्रहरपर्यंतं पूजार्हम् । भविष्ये—यथानलं यथेत्काश्चित्स्वपनं भास्करस्य च । तथा कार्यप्रयत्नेन लंघितं त्वशुभावहम् ॥

अथ गणेशपूजा गोविंदराजीये भविष्ये—गणेशः पूजनान्नित्यं सर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोति गणेशपूजयन् नरः । वाराहे—गृहे लिंगद्वयं नार्घ्यगणेशं त्रितयं तथा । नर्मदा तीरं संभूतां स्त्रीं नृहीनार्चयेत्सुधीः । गृहिग्रहणात्संन्यासि त्रितिनोर्न निषेधः । अथ दुर्गापूजा । दोडरानं देवमयिष्यपुराणे—दिग्विभागे पुंसवैपुको वैरी दिक्शिवा प्रिया । तस्मात्तन्मुखं आसीनः पूजयेत्तु सदां विकाम् । गोविंदराजीये भविष्ये—यः सदा पूजयेद्दुर्गाप्रणमेद्वापि भक्तिः । स योगी सुमतिर्धामांस्तस्य मुक्तिः करोति । आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षता दधितं तुलाः । सहसिद्धार्यका दूर्वा कुंकुमरोचना मधुः । अर्घ्यो यं कुशार्द्रलद्वादशांग उदाहृतः । तथा—नागकेशकर्पूरमुरामांसी सवालका । उद्धर्तनं समाख्याता मातृणां सर्वतः प्रिया । शिवा च न चंद्रिकायाम्—चंद्रनागरकर्पूरकाश्मीरोचनान्वितैः । स सिंहकजटा मांसी सटीभिः शक्तिसंभवम् । गंधाष्टकं शुभं वश्यं शक्तिमंत्रेषु योजयेत् । सिंहकं शिलारस इति प्रसिद्धम् ॥

अथ पुनः पुष्पाणि देवीपुराणे—शृणु शक्रप्रक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्महिका जाति कुंकुमैः । सितरक्तैश्च कुसुमैस्तथाप्यैश्चांशुदैः । किंशुकैस्तगरैश्चैव किंकिरातैः सचंपकैः । वकुलैश्चैव मंदारैः कुंदपुष्पैस्तरीटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्च शशांशुपराजितैः । सितरक्तैः

स्तथाभीतैः कृष्णैश्चैव चतुर्विधैः । धत्तूरकातिमुक्तैश्च यंधूकागस्त्यसंभवैः । मदनैः सिंदुवारैश्च सुरभीरुचैस्तथा । लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्य पुष्पैश्चैव मनोहरैः ।
 मंजरीभिः कुशानां च धिल्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुष्पैर्यथा लभं सर्वौषधिमयैः शुभैः । धान्यानां सर्वपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि
 त्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरिति मंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौ विहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमु
 क्तश्च यंधूकयकुलारिपिः (?) । कंदंचः कर्णिकारश्च सिंधुवारः समुद्रहः । पुद्गागश्चंपकश्चैव यूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्ली च वृहती शतपत्रिका ।
 वीराकुसुमकह्लारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजशतपत्रं च दशधा पुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी
 लापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्च शतधा पुण्यवृद्धये । कंदंचैर्ये च द्रात्रौ मल्लिकोभयतः शुभा । दिवाशे
 पाणिपुष्पाणि यथा लभं नियोजयेत् । प्रत्येकमुक्तपुष्पे पुदशसौ वर्णिकं फलम् । सन्निबद्धे पुतेष्वेव द्विगुणं फलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
 सौवर्णे त्वक्षिणी राजन्मगवत्यै प्रयच्छति । गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते । तथा सुवर्णतिलकं दुर्गादेवै प्रयच्छति । सगच्छति परस्थानं यत्र
 सापरमाकला । धूपो देवीपुराणे—धूपं कल्याणनागं तु नित्यं देव्याः प्रियं नृप । दीपनैवेधे पूर्वोक्ते एव ।

अथ शिवपूजा रुद्राक्षदि च त्रिधितत्वे लैंगे—विना भस्म त्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महो देवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मा
 न्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम् । कृत्य कल्पद्रुमेऽमासं वा दे—उच्छिद्यो वा विकर्मस्थः संलिप्तः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु धा
 रणात् । लक्ष्मस्तु स्पृशने पुण्यं कीर्तिर्भवति चालनात् । दशकोटि सहस्राणि धारणा लभते फलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुकुरोऽभियते यदि । सोऽपि रुद्रपदं याति
 किंपुनर्मानवो गुरुः । सप्तविंशति रुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत् । हस्ते चोरसि कंठे यः शिरसा चैव धारयेत् । सुरासुरा
 णां सर्वेषां सर्वघोहियथा शिवः । शिलायां बाहुकंठे च कर्णयोश्चापि योनरः । रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या स वै लोकां भ्रामुयात् । नववक्त्रं च रुद्राक्षं धारयेद्भामपा

दिवारात्रीचमल्लिका । तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः । पाटलाकरवीरंचजपाजायंतिरेवच । कुब्जकंतगरंचैवकर्णिकारः कुरंटकः । चंपकोवेणिकः कुंदोवालोपर्वरमल्लिका । अशोकस्तिलकोलोभ्रस्तथाचैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि वकाहंच विशेषतः । अगस्त्यं किंशुकं तद्वत्पूजायां भास्करस्तु । तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचंदनम् । केतकीपुष्पत्रंचसद्यस्तुष्टिकरं रेवः । नक्तं कारिकापुष्पंतथान्यद्रंधवर्जितम् । नचात्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः । येषां न प्रतियेशोस्ति गंधवर्णो न्वितानि च । तानि पुष्पाणि देयानि भानवे लोकमानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरं जाती पुष्पप्रहरपर्यंतं पूजार्हम् । भविष्ये—यथानलं च येत्कश्चित्स्नपनं भास्करस्य च । तया कार्यप्रयत्नेन लंघितं त्वशुभावहम् ॥

अथ गणेशपूजा गोविंदराजीये भविष्ये—गणेशः पूजनाश्रित्य सर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोति गणेशपूजयन् नरः । चाराहे-गृहलिंगद्वयं नार्घ्यगणेशत्रितयं तथा । नर्मदातीरसंभूतां स्त्रीं नृहीनार्चयेत्सुधीः । गृहिग्रहणात्संन्यासि व्रतिनो न निषेधः । अथ दुर्गापूजा । दोडरानं देवं विष्णुपुराणे—दिग्विभागे पुसर्वेपुको वैरी दिक्शिव प्रिया । तस्मात्तन्मुख आसीनः पूजयेत्तु सदा विक्रामम् । गोविंदराजीये भविष्ये—यः सदा पूजयेद्दुर्गाग्रणमेवापि भक्तिः । स योगी सुमतिर्धर्मास्तस्य मुक्तिः करे स्थिता । आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षतादधितं दुग्धः । सहसिद्धार्यकादूर्वा कुंकुमरोचनामधुः । अर्घ्यो यं कुरुशार्दूलद्व्यादं गङ्गा उदाहृतः । तथा—नागकेशरकर्पूरं सुरामांसी सवालका । उद्धर्तनं समाख्याता मातृणां सर्वतः प्रिया । शिवाचर्चनचंद्रिकायाम्—चंदनागरकर्पूरकाश्मीरैरोचनान्वितैः । ससिंहकजदमांसी सटीभिः शक्तिसंभवम् । गंधाष्टकं शुभं वश्यं शक्तिमंत्रेण योजयेत् । सिंहकंशिलारस इति प्रसिद्धम् ॥

अथ पुनः पुष्पाणि देवीपुराणे—शृणु शक्रप्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजाति कुंकुमैः । सितरक्तैश्च कुसुमैस्तथापथैश्च पाण्डुरैः । किंशुकैस्तगैश्चैव किंकिरातैः संचंपकैः । यकुलैश्चैव मंदारैः कुंदपुष्पैस्तृतीयैः । कर्वीरार्कपुष्पैश्च शशांशैश्च अपराजितैः । सितरक्तैः

स्तथापीतैः कृष्णैश्चैव चतुर्विधैः । घत्तूरकातिमुक्तैश्च वंधूकागस्त्यसंभवे । मदनैः सिंदुवारैश्च सुरभीरुचकैस्तथा । लताभिर्ब्रह्मवृक्षयपुष्पैश्चैव मनोहरैः ।
मंजरीभिः कुशानां च विल्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुष्पैर्यथा लाभं सर्वपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । कालोद्भवैरित्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरिति मंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौ विहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमुक्तश्च वंधूकचकुलारिपिः (?) । कदंबः कर्णिकारश्च सिंधुवारः समुद्रहः । पुन्नागश्चंपकश्चैव यूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्ली च बृहती शतपत्रिका ।
वीराकुसुमकह्लारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजं शतपत्रं च दशधा पुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनीलापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्च शतधा पुण्यवृद्धये । कदंबैर्ये च द्रात्रौ मल्लिकोभयतः शुभा । दिवाशेषाणि पुष्पाणि यथा लाभं नियोजयेत् । प्रत्येकमुक्तपुष्पे पुदशसौ वर्णिकं फलम् । सन्निवद्धे पुते ब्वे वा द्विगुणं फलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
सौवर्णे त्वक्षिणी राजन्मगवत्यै प्रयच्छति । गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते । तया सुवर्णतिलकं दुर्गादेव्यै प्रयच्छति । सगच्छति परं स्थानं यत्र सा परमाकला । धूपो देवीपुराणे—धूपं कल्याणनागं तु नित्यं देव्याः प्रियं नृप । दीपनैवेधेषूक्तै एव ।

अथ शिवपूजा रुद्राक्षादि च त्रिधितत्वे लिंगे—विनाभस्म त्रिपुण्ड्रेण विनारुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्तव्यं लोटैर्वै त्रिपुङ्गकम् । कृत्यकल्पद्रुमे उमासंवादे—उच्छिद्ये वा विकर्मस्थः संलितः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु धारणात् । लक्षं तु स्पर्शने पुण्यं कोटिर्भवति चालनात् । दशकोटि सहस्राणि धारणा लभते फलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुक्कुरोऽग्रियते यदि । सोऽपि रुद्रपदं याति किंपुनर्मानवो गुरुः । सप्तविंशति रुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत् । हस्ते चोरसि कंठे यः शिरसा चैव धारयेत् । सुरासुराणां सर्वेषां सर्वघोहियथा शिवः । शिखायां बाहुकंठे च कर्णयोश्चापि यो नरः । रुद्राक्षधारयेद्भक्त्या स शैवं लोके मया प्रुयात् । नववक्त्रं च रुद्राक्षं धारयेद्द्वामपा

दिवारात्रीचमहिका । तथा—महिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः । पाटलाकरवीरचञ्जपाजायतिरेवच । कुब्जकंतगरचैवकार्णिकारः कुरंटकः । चंपकोवेणिकः कुंदोवालोचर्वरमहिका । अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि वकाहचविशेषतः । अगस्त्यं किंशुकं तद्वत्पूजायां भास्करस्तु । तुलसीकालतुलसीतथारक्तचंदनम् । केतकीपुष्पपत्रं च घट्टिकां रवेः । नक्तं कारिकापुष्पं तथान्यद्रंधर्ववर्जितम् । न चाम्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः । येषां प्रतिपेधोस्तिगंधवर्णान्वितानि च । तानि पुष्पाणि देयानि भानवे लोकमानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरजाती पुष्पं ग्रहरपर्यंतपूजाहम् । अविद्ये—यथानलं घेत्काश्चित्पन्नं भास्करस्य च । तथा कार्यप्रयत्नेन लंघितं त्वशुभावहम् ॥

अथ गणेशपूजा गोविंदराजीये भविष्ये—गणेशः पूजनाद्विषयं सर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोति गणेशपूजयन् नरः । वाराहे-गृहे लिंगद्वयं नार्च्य गणेशं त्रितयं तथा । नर्मदातीरं संभूतां श्रीनृहीनार्चयेत्सुधीः । गृहिग्रहणात्संन्यासि त्रितिनोर्न निषेधः । अथ दुर्गापूजा । दोडरानं देवभविष्यपुराणे—दिग्विभागे पुसर्वे पुष्पैर्वीरिदक्षिणाप्रिया । तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेत्तु सदाधिकाम् । गोविंदराजीये भविष्ये—यः सदापूजयेद्दुर्गां प्रणमेद्वापि भक्तिः । स योगी सुमतिर्धामांस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता । आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षता दधितं दुग्धः । सहसिद्धार्यकादूर्वा कुंकुमं रोचनामधुः । अर्घ्यं कुशार्द्रं द्वादशांगं उदाहृतः । तथा—नागकेशरूपं मुरांसीसवालका । उद्धर्तनं समाख्याता मातृणां सर्वतः प्रिया । शिवाचर्चनं चंद्रिकायाम्—चंदनागरुकरूपं रक्षाश्मरीरोचनान्वितैः । स सिद्धकजटाभांसीसटीभिः शक्तिसंभवम् । गंधाष्टकं शुभं वश्यं शक्तिमंत्रं प्रयोजयेत् । सिद्धकं शिलारस इति प्रसिद्धम् ॥

अथ पुनः पुष्पाणि देवीपुराणे—शृणु शक्रप्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्महिकाजाति कुंकुमैः । सितरक्तैश्च कुसुमैस्तथापथैश्च पांडुरैः । किंशुकैस्तगैश्चैव किंकिरातैः संचपकैः । वकुलैश्चैव मंदारैः कुंदपुष्पैस्तिरीटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्च शशांशैश्चापराजितैः । सितरक्तैः

म्तायापीतिः कृष्णेऽन्येन चतुर्विधैः । घत्तूरकातिमुक्तेऽश्वधूकागस्त्यसंभवैः । मदनैः सिंदुवारैश्च सुरभीरुचैकैस्तथा । लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्य पुष्पैश्चैव मनोहरैः ।
 मंजरीभिः कुशानां च त्विष्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुष्पैर्यथा लभं सर्वौषधिमयैः शुभैः । धान्यानां सर्वपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि
 त्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरिति मंदारकर्कोदुर्गायां । तौ विहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमु
 क्तश्च बंधूक्तश्च कुलारिपिः (?) । कदंबः कर्णिकारश्च सिंधुवारः समुद्रहः । पुन्नागश्चंपकश्चैव यथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्ली च वृहती शतपत्रिका ।
 वीराकुमुदकुमारवित्त्वपाटलमालती । जयाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजं शतपत्रं च दशधा पुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी
 लापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरी भद्रा सुरभी कणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्च शतधा पुण्यवृद्धये । कंदवैरचयेद्रात्रीमल्लिकोभयतः शुभा । दिवाशे
 पाणिपुष्पाणि यथा लभं नियोजयेत् । ग्रत्थेकं मुक्तपुष्पे पुदशसौवर्णिकं फलम् । सन्निवद्धे पुतेष्वेव द्विगुणं फलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
 सीतार्णवक्षिणी राजन्मगवत्यै प्रदच्छति । गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते । तथा सुवर्णतिलकं दुर्गादेव्यै प्रयच्छति । सगच्छति परं स्थानं यत्र
 सापरमाकला । धूपो देवीपुराणे—धूपं कल्याणनागं तु नित्यं देव्याः प्रियं नृप । दीपनैवेद्येषु पूर्वोक्तेषु एव ।

अथ शिवपूजा रुद्राक्षादिचरित्त्वलेङ्गे—विनाभस्म त्रिपुण्ड्रेण विनारुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मा
 न्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम् । कृत्यकल्पद्रुमे उमासंवादे—उच्छिष्टो वा विकर्मस्थः संलिप्तः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु धा
 रणात् । लक्षं तु सर्वश्रेष्ठं पुण्यं कोटिर्भवति चालनात् । दशकोटि सहस्राणि धारणालभते फलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुक्कुरोऽभियते यदि । सोऽपि रुद्रपदं याति
 किंपुनर्मानवो गुरुः । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत् । हस्ते चोरसि कंठे यः शिरसा चैव धारयेत् । सुरासुरा
 णां सर्वेषां सर्वद्योहियथाशिवः । शिलायां बाहुकंठे च कर्णयोश्चापियो नरः । रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या स शैवं लोके कमाप्नुयात् । नववक्त्रं च रुद्राक्षं धारयेद्द्वामपा

णिना । चतुर्दशमुखं चैव शिखायां धारयेद्बुधः । निश्छिद्राश्च सुपक्वाश्च रुद्राक्षाधारेण स्मृताः । नववक्रादिभेदाः शिवरहस्ये पुरुषार्थप्रबो
धे च—यमूबुस्ते च रुद्राक्षा अष्टविंशप्रभेदतः । सूर्येन त्रिसमुद्भूताः कपिलाद्वादश स्मृताः । सोमेन त्रयोऽथ विधाः क्रमात् । वह्निने त्रो
द्भवाः कृष्णा दश भेदा भवंति हि । श्वेतवर्णं तु रुद्राक्षं जाति तोग्राह्यमुच्यते । क्षात्रं तं तथा मिश्रं वैश्यं कृष्णं तु शूद्रकम् । एकवक्रः शिवः साक्षा
ब्रह्महत्यां व्यपोहति । द्विवक्रे हरगौरी स्याद्भोवधनाशयेद्बुधम् । त्रिवक्रस्त्वनलः साक्षात्स्त्रीहत्यां दहति क्षणात् । चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मानरहत्यां व्य
पोहति । पंचवक्रस्तु कालाग्निः सर्वपापप्रणाशकृत् । षड्वक्रः कार्तिकेयस्तु भ्रूणहत्यादिनाशयेत् । सप्तवक्रस्त्वनतः स्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् ।
विनायकोऽष्टवक्रस्तु सर्वाघ्नतविनाशकृत् । भैरवो नववक्रस्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतमयापहः । एकादशमुखोरुद्रो
नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशासस्तथादित्यः सर्वरोगनिवर्हणः । त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः ।
पंचायतनसारेति धितत्वे च—विनामंत्रतु योधते रुद्राक्षान्मुविमानवः । सयाति नरकान्धो रान्यावदिद्राक्षतुर्दश । आचारदर्पणे बो
पदे च—रुद्राक्षान्कण्ठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्विपदपदकर्णप्रेदेशे करयुगलकृते द्वादशद्वादशैव । बाहोर्दिशोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं
शिखायां वक्षस्पष्टाविकंयः कलयति शतकंसस्वयनीलकंठः । पुरुषार्थप्रबोधे—ग्रक्षाल्य गंधतोयेन पंचगव्येन चोपरि । शिवां भसाथ प्रक्षाल्य श्रीरुद्रे
णाभिषेचयेत् । श्रीरुद्राणां प्रतिष्ठेयमेव वैदिकसंमता । तांत्रिकेण प्रतिष्ठासाग्राह्या नो वैदिकेन तु । अथवा वैदिकमते प्रतिष्ठानैव विद्यते । शिवर
हस्ये—पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायामंत्रं पंचाक्षरं तथा । पंचायतनसारे पादौ—शालग्रामशिलालिंगेयः
करोति ममार्चनम् । तेनार्चितः कार्तिकेयो युगानमेकसप्ततिम् । शूलपाणौ लिंगे—चंद्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् । नचैवा पूज्यभुञ्जी
त शिवलिंगे मे देभ्यः । सृते के मृतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनम् । भारते मूर्ता च पि शिवपूजोक्ता—ताम्यां लिंगे स्थितो देवस्त्वर्चायां च युगे

युगेदिति । शिवमूर्तिर्दशभुजापूज्या—पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलं परमशक्तिं गदिनं स्वायतासिम् । दिव्यं चापमिषुधीचादानं व्याघ्राजिनं परि
 धिणं दंडपाणिमिति भारतात् । चतुर्भुजेत्यन्ये । त्रिवंकेति मंत्रं तु तथा तत्र प्रयोजयेत् । देवीपुराणे—वार्ध्ववितप्रदं लिंगं स्फाटिकं सर्वकाम
 दम् । नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यद्वापि हिलिंगवत् । कृत्वा पूज्य विप्रैर्द्रुलप्यसे चेप्सितं फलम् । तिथितत्त्वे भविष्ये—तथा मलकमात्रं तु कृत्वा
 लिंगं हिरण्यम् । संपूज्य रत्नजटितं शिवलोके भजीयेत । मृदस्मगो शकृत्सिष्टताम्रकांस्यसमुद्भवम् । कृत्वा लिंगं सकृत् पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ।
 काशीखंडेनर्मदेशमाहात्म्ये—यावद्योदपदः संतितवरो धसिर्नर्मदे । तावत्स्यो लिंगरूपिण्यो भविष्यति वरान्मम । भविष्ये—याण
 लिंगानि राजैर्द्रव्यातानि भुवनत्रये । न प्रतियान संस्कारस्तेषां मावाहनं न च । एवमेव प्रपूज्या निश्चिवरूपाणि भावतः । कालोत्तरे—त्रिपंचवारं
 यस्यैव तुला साम्यं न जायते । तद्वाणं हि समाख्यातं शेषपापसंभवम् । क्रियासारे—लिंगास्य शिवनाभे स्तुनहि पीठप्रकल्पनम् । तदा धारशिलै
 यस्यात्तस्य पीठमिति स्मृतम् । उत्तममध्यमं चैवाधमं लिंगा त्रिषोच्यते । एष्वेकैकं त्रिधा तद्द्रुक्तं मंगुलिमानतः । नवाष्टसंतांगुलिकं लिंगं श्रेष्ठं तथा स्मृ
 तम् । पदपंचकचतुर्मानं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् । त्रिभ्यो कांगुलिकं लिंगं त्रिविधं तु कनीयसम् । उत्तमं बुद्धुदाकारं मध्यमं कुक्कुटांशवत् । अधमं गोकुच्छ्र
 त्स्यादिति लिंगा त्रिधा स्मृतम् । तिथितत्त्वे कालकौमुद्यां च स्कां दे—अक्षादल्पपरिमाणं न लिंगं कुत्र चिन्नरः । कुर्वीतां गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित्स
 गाचरेत् । अंगुष्ठतो गुष्ठपर्वग्रथेः । अंगुष्ठांगुलिमानं तु यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्सर्वग्रथिभिर्मित्यात्सदेति छंदोगपरिशिष्टादित्युक्तं तिथि
 तत्त्वे । सिद्धांतदोखरे—अंगुलादिवितस्य तं लिंगमेह प्रयोजयेत् । ग्रासादेतु तदूर्ध्वस्थात्पूजनीयप्रयत्नतः । लिंगमस्तं कविस्तारं पूजाभागास
 भं नयेत् । नाहंतं त्रिगुणं कुर्यान्नाहवत्पीठविस्तृतिः । विस्तारद्विगुणं कुर्यादुन्नतं पीठमुत्तमम् । वृत्तं वा चतुरस्रं वा मध्ये कंठसमन्वितं । द्विगुणं लिंग
 नाह्यचकंठगाहं समाचरेत् । त्रिमेखलमधश्चोर्ध्वसंभवाय द्विमेखलम् । लिंगमस्तं कविस्तारे पङ्कगं विभजेत्ततः । मेखलाभेकभागेन कुर्यात्स्वातं च तत्स

मम् । लिंगैर्ध्वसंकुर्यात्प्रणालं पीठवाह्यतः । विस्तारं तत्समं मूले तदग्रे च तदर्थतः । जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तस्य मध्ये त्रिभागतः । कुर्यात्पीठार्धे दीर्घवाप्र
णालं च शिवोदितम् । सर्वे परं ब्रह्मलिंगानां सपीठानां विशेषतः । लौहादीनां च लिंगानामेवं लक्षणमाचरेत् । गौतमीतंत्रे तु — लिंगमस्तकविस्तारो
लिंगोऽग्नयसमो भवेत् । परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत्पीठव्यवस्थितम् । प्रणालिका तथैव स्यात्पञ्चसूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारैर्ध्वलिंगोच्चते समे ।
तद्विगुणवेष्टनाहं लिंगस्यौल्यम् । तत्समं घृतचतुस्रं वा पीठमथ श्वोर्ध्वं चेति तत्त्वम् । पीठोच्चता लिंगोच्चता द्विगुणा । नंदिपुराणे — त्रिकोणं फलकाका
रं शूलग्रंजर्जरं नतम् । कपिलं चापियङ्गितं दृहस्योनपूजयेत् । तथा दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि तथैव च । लिंगे स्वगुरुणा दत्ते पूजानान्यत्र चो
दिता । सूतसंहितायां शिवपूजाविधिप्रक्रम्य — समासीनः सदामौनी निश्चलो दद्भुखः शुचिः । सोमशंभुः — देवस्य दक्षिणे भागे सन्निविष्टः
सुखासने । ज्ञानरक्षावल्यहाम् — न प्राच्यामग्रतः शोभोर्नोत्तरे योऽपि दाश्रये । न प्रतीच्यायतः शृणुतस्मादक्षं समाश्रयेत् । दक्षं दक्षिणभागं । नि
धितत्त्वेनंदिपुराणे — चरलिंगे च ये देवं पूर्वाभिवदन् बुधः । स्थिरलिंगे यथाकामं सुखमादौ तथार्चयेत् । चंद्रिकायां हारीतः — आराधयेन्म
हादेवं भावपूतो महेश्वरम् । मंत्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौ द्रेच्यं वक्त्रेण समाहितः । तथोत्तमः शिवायेति मंत्रेणानेन वायेजेत् ।

चौधायनः — अथातो महादेवस्या हरहः परिचर्या विधिव्याख्यास्यामः । स्वात्वाशुचौ देशे गोमेयेनोपलिप्य प्रतिष्ठाति कृत्वा क्षतपुष्पैर्यथा लाभ
येत्सहस्रपुष्पो देकेन महादेवमावाहयेदो भूमहादेवमावाहयामि ॐ भुवो महादेवमावाहयामि ॐ स्वर्महादेवमावाहयामि ॐ भूर्भुवः स्वर्महादेवमावाह
यामीत्यावाह्यायातु भगवान्महादेव इत्यथ स्वातेनाभिर्नंदयति स्वागतं सुखागतं भगवते महादेवायैतदासनमुपकुप्तमन्त्रास्तां भगवान्महादेव इत्यत्र कूर्च
ददाति भगवते यंकूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितः सुपर्णस्तं शुपसेत्यत्र स्थानासनानि कल्पयत्यग्रे ब्रह्मणे कल्पयामि विष्णवे दक्षिणतः स्कंदाय विनायकाय
पश्चिमतः शूलाय महाकालाय उत्तरतः उमायै नंदिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वा सावित्र्या योरुद्रो जग्राविति च पात्रमभिमन्त्र्य प्रक्षालयन्निप

तिरःपवित्रमपआनीय सहपवित्रेणादित्यदशयेदोमित्यातमितोस्तासांत्वरितरुद्रेणपादं दद्यात्त्रणवेनार्घ्यमथव्याहृतिभिर्निर्माल्यव्यपोह्योत्तरतश्चंडेशा
यनमइत्यथैनेरुपयत्यापोहिष्ठाभयोभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाइतिचतसृभिः पवमानः सुवर्जनइत्येतानुवाकेनाधाद्भिस्तर्पयतिभवंदेवं
तर्पयामिशर्वदेवं ईशानदेवं पशुपतिदेवं रुद्रदेवं उग्रदेवं भीमदेवं महातंदेवं तर्पयामि ब्रह्मजज्ञानं केतुं रुद्राय त्वरितरुद्रं वामदेव्यमाणो वा इदमिति चाभिपेकं
कुर्याद्ब्रह्माहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिरिपिच्य ॐ नमो भगवते रुद्राय त्र्यम्बकाये तितर्पयित्वा यैता निवस्व यज्ञो य वीतानि दद्याद्भवाय देवाय नम इति व्याहृतिभि
र्देत्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिरिपिच्य नमस्ते रुद्रमन्यव इति गंधं दद्यात्सहस्राणि सहस्रं इति पुष्पं दद्यात् ईशानं त्वामुवनानामपि श्रियामित्यक्षतंदद्या
त्सावित्र्याधूपमुद्दीप्य स्वेतिदीपं देवस्य त्वासवितुः प्रसवे श्विनो वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महादेवाय शुष्टं च रुनिवेदयामीति त्रियं च कर्मिति परिपेकम
मृतोपस्तरणमसीति प्रतिपदं कृत्वा हवि रुद्रासयामीति निवेद्यामृतापिधानमसीति प्रतिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमित्या च मनीयमयाष्टमिर्नामधैरयैरष्टौ पुष्पाणि दद्या
द्भवाय देवाय नमः । शर्वाय देवाय नमः । ईशानाय देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । रुद्राय देवाय नमः । उग्राय देवाय नमः । भीमाय देवा
य नमः । महते देवाय नमः । ब्रह्मणे नमः । विष्णवे नमः । स्कंदाय नमः । विनायकाय नमः । शूलाय नमः । महाकालाय नमः । उमाय नमः । नंदिकेश्वरा
य नमः । इति च रुद्रेषेण नामधैरयैरष्टाहुती जुहोति । भवाय देवाय स्वाहा । शर्वाय देवाय स्वाहा । ईशानाय देवाय स्वाहा । पशुपतये देवाय स्वाहा ।
रुद्राय देवाय स्वाहा । भीमाय देवाय स्वाहा । महते देवाय स्वाहेत्यथ शिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणानां त्मानं बालं कृत्याधेनमृग्यशुः सामाश्रवभिः स्तुवंतिसहस्राणि
सहस्रं शइत्यनुवाकं जप्त्वा अन्यांश्चरौ द्रान्मंत्रान्यथाशक्तीत्येके ॐ भूर्भुवः सुवर्महरो भगवतो महादेवाय च स्तुद्वा सयामीति च स्तुद्वा स्योद्वा सनकालं ॐ
भूर्भुवः स्वः महादेवमुद्वा सयामीत्युद्वा स्य । प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकपरायणः । अनेन हविषा तुष्टः पुनरागमनाय च । पुनः पुनः संदर्शनाय च
तिर्लिङ्गे प्रतिमास्थानेष्वप्स्वभावावाहनविसर्जनवर्जसर्वसमानं महत्स्वस्त्ययनमित्याह भगवान्बौधायनः ॥

शिवपूजायांविशेषोभविष्ये—आपःक्षीरंकुशाग्राणिदध्यक्षतसितामधु । सिताश्वसर्षपाश्वैवअर्घोष्टांगःप्रकीर्तितः । तत्रैव—
 चंदनेय्यरीज्ञेयपुण्यमष्टगुणंनृप । कृष्णागरीविशेषेणद्विगुणंफलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंकुंकुमस्यविधीयते । चंदनागरुक्पूरैःसूक्ष्म
 पिष्टैःसंकुंकुमैः । शिवस्याचांसमालम्ब्यवेसत्कल्पायुतंदिवि । अर्चेतिलिगोपलक्षणम् । शिवाचनचंद्रिकायांभविष्ये केदारखंडे—
 करवीरादशगुणमर्कपुण्यंविशिष्यते । अर्कपुष्पादशगुणंधतूरंहिविशिष्यते । चंपकनागपुष्पंचकह्लारंचविशिष्यते । नीलोत्पलंचकह्लारात्सहस्रेणवि
 शिष्यते । यकपत्रसहस्रेभ्यएकंधतूरकंवरम् । धतूरकसहस्रेभ्योबृहतीपुष्पमुत्तमम् । बृहतीपुष्पसाहस्राद्रोणपुष्पंविशिष्यते । द्रोणपुष्पसहस्रे
 म्योद्धपामार्गीविशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रेभ्यःश्रीमन्नीलोत्प
 लंवरम् । शमीपुष्पबृहत्पुष्पमुत्तमं । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीवकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमंसितपञ्चच
 त्समम् । नागचंपकपुंनागाधतूरकुसुमाःस्मृताः । तत्समं करवीरसमम् । नागो नागकेशरः । तथा—केतकीचातिमुक्तंचकुंदोद्युधीमंदंतिका ।
 शिरीषसर्जंधूककुसुमानिविवर्जयेत् । कुंदंवार्षिकशिवपूजायांमाघेविहितम् । अन्यथानिषिद्धम् । तथा—कंदकानिकंदंधानिरात्रौदेयानिशंकरे ।
 दिवाशेषाणिपुष्पाणिदिवारात्रौचमल्लिका । प्रत्येकमुक्तपुष्पेपुदशसौवर्णिकंफलम् । मंत्रान्वितेपुतेष्वेवद्विगुणंफलमिष्यते । विल्वपत्रैरखंडैस्तुशंकरं पू
 जयेत्कचित् । सर्वपापविनिर्मुक्तःशिवलोकेमहीयते । तुलसीविल्वनिर्गुडीजंबूरावणकंतथा । पंचविल्वमितिप्रोक्तमर्चयेद्दिदुशेश्वरम् । बृहतीकुं
 कुर्मैर्भक्तयायोलिंगंसकृदर्चयेत् । गवामयुतदानसफलंप्राप्यशिवं व्रजेत् । तथा—अशोकश्चेतमंदारकर्णिकारक्वकानिच । करवीरार्कमंदारशमी
 तगरकेशरम् । पुष्पैरैतैर्यथा लाभयोगिनःपूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोतिदेकाग्रमनाःशृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाशौर्विमानैःसर्वकामिकैः ।

दोधूयमानश्चमैःशिवलोकेमहीयते । करवीरोवकश्चैववर्कउन्मत्तकस्तथा । पालाशोबृहतीचैवतथाचगिरिकर्णिका । तथाकाशस्यपुष्पाणिमंदार
 श्रापराजिता । शमीपुष्पाणिचान्यानिकुंजकःशिखिनातथा । अपामार्गस्तथापर्वाजातीपुष्पसकोपनम् । चंपकोशीरतरंतरंथावैवनागकेसरम् ।
 पुंनागःकिंकिरितंचद्रोणपुष्पंतथाशुभम् । शिंशपोदुंबरश्चैवजयामल्लीतथैवच । पुष्पाणियज्ञवृक्षस्तथाविल्वदलंशुभम् । कुसुंभस्यचपत्राणितथा
 वैकुंकुमस्यच । नीलंचकुमुदंचैवतथारक्तोत्पलानिच । सुरभीणिचसर्वाणिस्थलजान्यंबुजानिच । गृह्णामिशिरसादेवियोभेभक्त्यानिवेदयेत् । केसरो
 वकुलः । किंकिरातःकुण्टकः । सर्वाणीतिनिपिद्धेतरपरम् । वसंततुष्कतांप्राप्तेसर्वैःपुष्पैर्मनोरमैः । पूजितेतुमहादेवेअश्वमेधफलंलभेदितिबचना
 दत्रनिपिद्धैरपिपूजा । सर्वशब्दसंकोचेमानाभावात् निषेधस्यकालांतरेसावकाशत्वाच्च । देवीपुराणे—वैशाखेमासिकर्तव्यापूजापाटलयासदा ।
 सर्वान्कामानवाप्नोतिज्येष्ठेपद्माचैनैःसदा । आपाढेविल्वकह्लारैरीप्सितंलभतेफलम् । नवमल्लिकयापूजानभोमासिमहाफला । कदंबैश्चंपकैरेव
 नमस्येसर्वकामदा । पूजांपंकजमालयाइयेप्युदयदायिनी । शतपत्रिकयापूजाकार्तिकेसर्वकामदा । मार्गेनीलोत्पलैःपूजापौषितुकुब्जकैःसदा । मा
 धेतुकुदकुसुमैरुचकेनचफालुने । शतपत्रैस्तथाचैत्रयोर्चयेर्दिदुशेखरम् । लभतेसर्वयज्ञानांसर्वदानफलंतथा । केदारखंडे—जातीपुष्पमल्लि
 कायाश्चपुष्पंसमोर्गनीलपुष्पंतथैव । तथापुष्पंकुटजंकर्णिकारंकासुंभाख्यंवारिजंरक्तवर्णम् । एतान्येवचपुष्पाणिमध्याह्नेलिंगपूजने । रात्रौभो
 गरकान्येवपवित्राणिविशेषतः ।

अथधूपः । शिवपुराणे—गुगुलुंघृतंसंयुक्तंशिवेयश्चनिवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोतिगाणपत्संचगच्छति । भविष्ये—दधित्थंघृतसं-
 युक्तंदग्धविल्वमथापिवा । अग्निष्टोमंस्यज्ञस्यफलप्राप्नोतिमानवः । दधित्थःकपित्थः । विल्वंविल्वफलम् । दीपस्तुपूर्वोक्तएव । आदि
 त्यपुराणे—प्रदक्षिणात्रयकुर्वन्शिवस्यायतनेनरः । अश्वमेधसहस्रसङ्घस्यलभतेफलम् । बह्वृचपरिशिष्टे—एकांविनायकेदद्याद्द्वेसूर्येत्री

लोभातुनधार्यम् । लोभान्नाधयेच्छोमोर्निर्माल्यंनचमक्षयेत् । नस्तृशदपिपादेनलषयेन्नापिनारदेतिपाद्यात् । अग्निपुराणे—चाणल्लिगेचले
लोहेसिद्धल्लिगेस्वयंभुनि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोयोभाल्यधारेण । शालग्रामसंसर्गेतुनदोषः । अग्राह्यशिवनिर्माल्यपत्रपुष्पफलजलम् । शालग्राम
मस्यसंसर्गस्मिर्वयातिपत्रितामितिस्कांदवाराहोक्तः । अस्यार्थः—पंचायतनपूजायांकांडानुसमथपदार्थानुसमयौविहायसहैवपंचानांपू
जेनशालग्रामसंसर्गाच्छिवनैवेद्यंभक्ष्यम् । यदाशिवनैवेद्यंपृथक्कृतदानमक्ष्यमिति ॥

अत्रपुरुषार्थप्रबोधेचतुर्धाव्यवस्थोक्ता—द्विजानानिषेधोद्विजानांविधिरित्याद्या । वैदिकतांत्रिकविवेकन्या । दीक्षितादीक्षित
त्रिपयेतिवृत्तीया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिंगविनालिंगंयः पूजयतिमानवः । तस्यनैवेद्यनिर्माल्यमक्षणात्तत्सकृच्छ्रकम् । शालग्रामोद्भवेर्लिंगेवा
णल्लिगेस्वयंभुनि । रसल्लिगेतथार्पचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । तद्वयेचंद्रकांतचक्षणरूप्यादिनिर्मिते । शिवदीक्षावताभक्तेनंदंभक्ष्यमितीर्यते । इतिभवि
ष्योक्तेः । तथा—चाणल्लिगेस्वयंभूतेचंद्रकांतेहृदिस्थिते । चांद्रायणसमज्ञेयंशंभोर्नैवेद्यमक्षणम् । यत्रचंडाधिकारोस्तिनभोक्तव्यंचमानवैः ।
चंडाधिकारोऽन्यत्रभोक्तव्यंतत्रभक्तिइतिनैवोक्तेः ।—निवेदितंयदेवेशेच्छेपंचालमशुद्धये । श्रद्धानोनलोभेनचंडायह्यनिवेदितमितिवायुपु
राणाद्य ।—येवीरभद्रशपिताःशिवभक्तिपराभुजाः । शंभोरन्यत्रदेवेषुभक्तायेनदीक्षिताः । तेषामनर्हमीशस्यतत्प्रसादचतुष्टयमितिशिचपुरा
णाचसामान्यविधिरित्यपरम् । एतैर्विशेषवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिषेधानांनिरवकाशत्वापत्तेः । यच्चुशिवनिर्माल्यस्पर्शेप्राप्योश्चितं
तदेतदन्यपरम् । यच्चुशिवनैवेद्यमक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवस्वमक्षणादिनिषेधवाधकत्वमिति तत्रपूर्वोक्तव्यवस्थासंभवात् फलरहितवि
धिसंज्ञावाधेतिश्रीभट्टनारायणचरणाः । सिद्धांतशेखरे—धराहिरण्यगोरबताम्रौप्यांशुकादिकान् । विहायशेषनिर्माल्यंचडे
शायनिवेदयेत् । अन्यदन्नादिपानीयंतांबूलंगंधपुष्पकम् । दद्याच्चडायनिर्माल्यशिवभुक्तंतुसर्वशः । आचार्यशिवचंडानामाज्ञाभगेतुलक्षकम् ।

धनस्य भक्षणे ते पादो न लक्ष्मीरिति । निर्माल्ये भक्षिते पादलक्षतः शुद्धिरीरिता । दानं च भक्षणसमंतदर्थतदुपेक्षणे । अकामाद्भक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपेत्सुधीः । ब्रह्मपंचकसाहस्रमर्थेन सहितं ततः । कामतो भक्षणे दीक्षाप्रायश्चित्तं चान्यतः । निर्माल्यलघने घोरं प्रजपेदयुतं ततः । स्पर्शश्च विक्रयस्य मोविक्रयो भक्षणे न च । स्मृत्यर्थसारे—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणे चांद्रम् । अभ्यासे द्विगुणम् । मत्याभ्यासे पतनम् । अन्यनिर्माल्येऽप्यनापद्येव मिति । अत्र—ब्रह्महापिशुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तुधारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतेति स्कांदादशुचि नान्धार्यं किंतु स्वात्वेति स्मार्त्ताः । अनुपनीतेन न धार्यमिति श्रीदत्तः । शिवदीक्षाहीनैर्न धार्यमिति शैवाः । माघमाहात्म्ये पाद्यो—द्रव्यमन्नफलंतोयं शिवस्नंनस्पृशेत्कचित् । निर्माल्यलघयैव धूपे सर्वतुलस्त्रिपेत् । हरनाथीये स्मृत्यर्थसारे—ब्रह्मांगलं विप्रभ्यो विष्णवे च प्रदीयते । रुद्रांगलं मन्त्रौ च देहत्सर्वं तुलक्षणात् । विप्रेभ्यस्त्वथ देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् । वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्मांगेभ्यश्च शांभवं । सौरं मृगेभ्यः शाक्येभ्यस्तापिन्येव निवेदितम् । याड्येभ्यस्तु ते देयं गणेशाय निवेदितम् । भूतप्रेतपिशाचेभ्यो यत्तदीने पुनिक्षिपेत् । मृगः शाकद्वीपीयो ब्राह्मण इति पंचायतनसारः । विष्णुः—देव्यं निवेदितं कुमार्यै । विष्णवे निवेदितं सात्वताय ब्राह्मणाय वेति । सात्वतो देवलकः । पुराणे—नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थं सात्वतश्चेन्न लभ्यते । ग्रासमात्रं समुद्रतुल्यजले मौवाक्षिपेदिति । यद्वा सात्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतपूज्यदेवतादत्तपरा वा । यद्यो निरत्तिनैवेद्यं दातुं ध्यानवधानतः । दाता तद्यो निमात्रो तितस्मादेयं तदुत्तमे इति विष्णुरहस्योक्तेः उत्तमपदं हीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदितं नीचजातिभ्यो न दद्यादित्यर्थ इति पंचायतनसारः । वस्तुतस्तु सात्वतपदं भक्तपरम् । निवेदितं तद्भक्त्या यद्वा ह्युज्जीतवास्वयमिति महापुराणात् । सर्वमेतत्साधारणस्यावरप्रतिमादत्तपरं रागप्रासपरं वेति गोविंदराजः । अतएव जायालोपनिषदि—रुद्रमुक्तं भुजीयादित्युपक्रम्य तस्माद्ब्राह्मणाः

१ तपिने युद्धम् । २ बाड्येभ्यः अनुपनीतं ब्राह्मणेभ्यः ।

शिवनिर्मात्यंभक्षयंतोत्युक्तम् । अत्रब्राह्मणग्रहातदन्यस्यनिषेधः । अतएवपाद्मे—शिवस्यैवतुपूजापिभक्त्याघेयाद्विजातिभिः । विष्णुर्नैवेद्यभक्षणमुक्तं गान्धे—पादोदकपिवेत्रित्यनैवेद्यंभक्षयेद्धरेः । पाद्मे—गौरीप्रतिशिवः—अग्निष्टोमसहस्रैश्चवाजयेथशतैरपि । तत्फलंलभतेदेवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । कौर्मै—मध्याह्नेविधिवत्पूज्यःश्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः । नैवेद्यंशिरसानत्वाश्लोकेतमुदीरयेत् । यस्योच्छिष्टंघृहिवाञ्छंति ब्रह्माधारऋषयोऽमलाः । सिद्धाद्याथहरेस्तस्यवयमुच्छिष्टमोजिनः । इति ।

अथचिष्णुपूजा । तदाधारश्चनरसिंहे—अप्सग्नौहृदयेसूर्योऽंशिलेप्रतिमासुच । पदस्वेतेपुहरेःसम्यक्पूजनंमुनिभिःस्मृतम् । सम्यगितिपण्णांशस्त्यम् । एतच्चाधारपरिगणनं नारासिंहेवद्व्यमाणपूजाद्वये अर्चनंवक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वात् । चाराहे—कुञ्जेलेत्येचमेकाश्रितपेठकिथित्तुमानवः । पूजयेद्यदिवाचक्रममतेजोशर्मभवम् । चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे । तथा—पद्मेसंपूजनंशस्तंशस्तंचैवतु स्यादिले । सर्वत्रसंप्रतिष्ठापिपूजामग्रस्त्यहंततः । पाद्मे—कृत्वाताम्रमयेपात्रेयोर्चयेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोतिपूजायाःप्रत्यहंशतवार्पिकम् । आचारचिंशेचिधिचिंशेपमाह—द्विपाग्नौजलेषुलैर्मनसारविमंडले । ध्यानेनहृदयेवाह्नौर्धाद्यैःसंडिलादिषु । शौनकः—उत्तमा हरिपूजाप्नुमध्यमासंडिलेव । अधमाप्रतिमादीतुपूजासात्रिविधामता । भागवते—सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणागावोवैष्णवःखंमरुजलम् । मूलात्मासर्वमूतानिमद्रपूजापदानिमे । सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् । आतिथ्येनचविप्रात्र्येगोष्वंगयवसादिना । वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिबद्ध्याननिष्ठया । संडिलेभनहृदयैर्भोगीरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञंसर्वमतेषुसमत्वेनयजेतमाम् । पाद्मे—अग्निहोत्रंहुतेनदत्तापृथ्वीससागरा । येनाग्निं तोहरिद्यैकेशालग्रामसमुद्भवे । शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः । तत्रदेवाःसुरायक्षाभुवनानिचतुर्दश । शालग्रामसमीपेपितुकोशमात्रंसमं

ततः । क्रीटकरोपिद्युतोयातितद्विष्णोः परमंपदम् । मनोधृतिर्धारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थितिः । अमृतोच्चैत्थिरानस्यात्ततोमूर्तिर्विचिंतयेत् । चतुर्विंशतिर्मूर्तिः स्याच्छालिग्रामशिलास्थितः । द्वारकादिशिलासंस्थोध्येयः पूज्योयवाहरिः । तत्रैव—मौक्तिकं च प्रवालं च पद्माक्षंतुलसीमणीन् । जपपूजनवेलायां धारयेद्यः स वैदिकः । इति ।

अथ केशवादिचतुर्विंशतिस्मृतयः । तत्र चोपदेवः—केविगोवादापुहपेप्रजाच्युकुममात्रिना । वाधोनृहसानि श्रीपशञ्चगेविगपे चपे । अस्यार्थः—केशवविष्णुगोविंदवामनदामोदरपुरुषोत्तमहृषीकेशउपेद्रद्युम्रजनार्दनान्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिविक्रमनारायणवासुदेवाधोक्षजनृसिंहहंसिकर्पणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्त्योभिधीयन्ते । तत्रकेशवे श्वातशंखात् चगोचक्रगदेइत्यर्थः । शिष्टेभुजपद्ममर्थास्तिद्धम् । इदं दक्षिणोर्ध्वकरप्रभृतिप्रादक्षिण्येन ज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वकरक्रमादिति हेमाद्रिवचनात् । तथा च दक्षिणोर्ध्वभुजे शंखः । वामोर्ध्वभुजे चक्रं वामाधो हस्ते गदा दक्षिणाधः पद्मम् । विष्णोवामोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविंदे वामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । वामने दक्षिणाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि विपरीतंगचेइत्यर्थः । दामोदरे दक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वपांचजन्यमधस्तात्तु कुशेशयं । सव्योर्ध्वकौमुदीहेति राजमधः स्थितम् । अनिरुद्धस्य भेदोयं दामोदर इति स्मृत इति ह्यक्षरीर्पेपंचरात्रात् । पुरुषोत्तमे वामोर्ध्वप्रभृतिशंखगदा हृषीकेशे वामाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । उपेद्रे दक्षिणाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । अच्युते वामाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । जनार्दने वामोर्ध्वप्रभृतिशंखगदापद्मानि । अच्युते वामाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । कृष्णे दक्षिणाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । विपरीतंगचेइत्यर्थः । दक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदापद्मानि । वामोर्ध्वपांचजन्यस्य गदाचाधोव्यवस्थिता । मधुसूदननामायं भेदः संकर्षणस्य चेति ह्यक्षरीर्पेपंचरात्रात् । मधुसूदने दक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखपद्मगदाचक्राणि । माधवे वामोर्ध्वप्रभृतिशंखगदापद्मानि । नारायणे दक्षिणाधः प्रभृतिशंखगदापद्मानि । श्वातचपे चक्रपद्मेइत्यर्थः शिष्टे गदा

ऽर्थात् । वासुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रपद्मगदाः । अधोक्षजेवामोर्ध्वप्रभृतिमानि । नृसिंहेवामाधःप्रभृतिमानि । हरौदक्षिणाधःप्रभृतिमानि । विपरीतपंचदल्यर्थः । संकर्षणो गदाशंखपद्मचक्रधरः स्मृतः । एताश्चभूतयोज्ञेयादक्षिणाधःकरकमादिति सिद्धार्थसंहितोक्तः । संकर्षणेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखपद्मचक्रगदाः । अनिरुद्धवामोर्ध्वप्रभृतिमानः । श्रीधरेवामाधःप्रभृतिमानः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिमानः । अत्रमूलंहेमाद्रिकाव्रीखंडशिवाचनचंद्रिकादौज्ञेयम् । वाराहे—शक्तित्रयंमत्स्यकूर्मवराहदशकंनच । अर्च्यमितिपूर्वेणसंबंधः ।

पंचायतनपूजासारेपाद्यो—स्वभ्रंशबुधैःपूज्यःस्वकैर्ध्यानैःखमुद्रया । शालग्रामेनयनियमइत्युक्तंस्कांदे—पूज्यानिजनिजैरेवमंत्रैः स्वयेष्टभूतयः । शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते । भारते—यामेवदेवताभिच्छेदाराधयितुमव्ययम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनसंपूजयतुसद्विजान् । लैंगे—शालग्रामशिलाग्रेतुयच्छ्रद्धांक्रियतेनृभिः । तस्यब्रह्मांतिकंस्थानंतृप्ताश्चपितरोदिवि । पाद्ये—स्कंधेकृत्वातुयोध्वानंवहतेतेशिलनायकम् । तेनव्यूढंभवेत्सर्वैलोक्यंसचराचरम् । कृतार्चनाहरेयेनपित्रार्थमुनिसत्तम । गयायांपिण्डदानंतुकृतंतेनपदेपदे । यमुद्विश्यहरेःपूजाक्रियतेमुनिसत्तम । उद्धृतो नरकाहुःखात्सयातिपरमंपदम् । पित्रर्थमपि क्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहशय्यादिदानवत् । स्कांदे—शालग्रामनमस्कारःशाठ्येनापीहयैःकृतः । मङ्गलाअपितेनैवमानंमस्यंतुमानवाः । हलायुधेपाद्यो—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामार्चकावैश्यनैवयांतियमालयम् । शालग्रामोद्भवंदध्वांस्तद्विजनाधिप । नैवेक्षितुंशक्रवंतिसर्वेतेयमकिंकराः । हयग्रीवपंचरात्र—चांडालमघपस्पर्शदूषितावहिनाथवा । अपुण्यजनसंस्पृष्टाविप्रक्षतजदूषिता । पुनःसंस्कारःशालग्रामस्यमहापूजेतिशिष्टाः । पदार्थादर्शोब्राह्मणे—खंडितेस्फुटितेदग्ध्रेभ्रष्टेमानविवर्जिते । यागहीनेपशुस्पृष्टेपतितेदुष्टभूमिषु । अन्यमंत्रार्चितेचैवपतितस्पर्शदूषिते । दशस्वेतेपुनोचक्रुःसंनिधानंदिवौकसः । यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । अर्चामंगादावुपवासःकार्यः । नराज्ञोवैष्णवे श्रीयात्सुरार्चोविह्वेतयेतिचि

पुण्यधर्मोक्तैः । सिद्धांतशेखरे—चौरचांडालपतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहतेचैवप्रतिष्ठापुनराचरेत् । पंचरात्रे—अंगादंगादिसंपातेप्रतिष्ठापुनराचरेत् । पूजाभावेयिशेषमाहबौधायनः—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रं द्विरात्रमेकमासं वार्चनादिविच्छेदे शूद्ररत्नस्त्राद्युपसर्गजलेऽधिवास्य श्रोमूतेद्वौकलशावधिसास्यैकंपचगव्येनपूरयेदपरंशुद्धोदकेनाथस्त्रपयेदष्टशतमष्टाविंशतिवाकलशैः पुरुषसूक्तेनमूलमंत्रेणच ततःपुण्याणिदत्त्वायथासंभवंसंपूज्यगुडोदनंनिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनादिविच्छेदयेवमिति । शालग्रामस्थावरव्यावृत्त्यर्थपूर्वप्रतिष्ठितस्येत्युक्तम् । युद्धिपूर्वविच्छेदेपुनःप्रतिष्ठा—द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरिति शुद्धिचिवेकेविष्णुरूक्तेरितिकेचित् । तत्र । तत्रापियौधायनोक्तविधिसत्वात् । विष्णुर्चितस्तुभयादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चादिपदंलिङ्गस्याप्युपलक्षणम् ॥

चंद्रिकायांनारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्शुश्रूषोत्तमपूजनम् । स्वात्वायथोक्तविधिनप्राशुखःशुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियांकृत्वाहुत्वाचैवाग्निहोत्रकम् । कुर्यादाराधनंविष्णोर्देवेदेवत्यचक्रिणः । बौधायनः—अथातोमहापुरुषस्यपरिचर्याविधिर्व्याख्यास्यामः । स्वात्वाशुधिःशुचौदेशेगोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदकेनमहापुरुषमावाहयेदोभूः पुरुषमावाहयामि । ॐ भुवःपुरुषमावाहयामि । ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । आयातुभगवान्महापुरुषइत्यथस्वागतेनाभिर्नंदयति स्वागतमनुचागतंभगवतेमहापुरुषायैतदासनमुपकृत्प्रमत्तांभगवान्महापुरुषइत्यत्र कूर्चददातिभगवतेयं कूर्चोदर्भमयद्यिवृद्धरितस्तंजुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयति अग्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैकं वनमालायैकं पश्चिमतः श्रीवत्सायगरुभते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्पैस्तुष्ट्यै । अथसावित्र्यापात्रमभिमन्त्र्यप्रक्षाल्यत्रिरपःपवित्रमानीयसहपवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमित्यादितस्तासांत्रीणिपदाचिक्रमेइतिपाद्यंअणवेनार्घ्यमहाव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोत्तरतोविष्वक्सेनानयनमइत्यथैनंस्त्रपयत्यापोहिष्टे

तितिसृभिर्ब्रह्मज्ञानं वामदेव्यर्चायज्ञः पवित्रेणेतेषां भिः यङ्गिः क्षययित्वा द्विस्तरपयति । केशवं तर्पयामि नारायणं माधवं गोविंदं विष्णुं
 मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं । इत्यथैतानि वक्ष्ये यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दे-
 त्या व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिपिच्येदं विष्णुरिति गंधं तद्विष्णोरिति पुष्पं इरावतीत्यक्षताः सा वित्र्याधूपमुद्दीप्य स्वेति दीपं देवस्य त्वाहस्ताभ्यां भगवते
 महापुरुषाय जुष्टं च रं निवेदयामीति नैवेद्यं । अथ केचन वादिद्वद्वा दशनामभिर्नमो नैतैः पुष्पाणि दत्त्वा शंखाय नमश्चक्राय नमो वनमालायै नमः श्री-
 वत्समाय नमो गुरुत्मे नमः श्रियै नमः सरस्वत्यै नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै नमोऽयं शिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणान् स्वमात्मानं चालं कृत्यै नमस्तु यजुः सामा यर्वेभिः स्तु-
 तिभिः स्तुवंति । ध्रुवसूक्तं पुरुषसूक्तं चान्यांश्च वैष्णवं मंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवः सुवर्महो भगवते महापुरुषाय च रुद्रासयामीति च रुद्रासनकाले ॐ
 भूः पुरुषमुद्रासयामि ॐ भुवः पुरुषमुद्रासयामि ॐ सुवः पुरुषमुद्रासयामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्रासयामीत्युद्रास्य । प्रयातु भगवान् महापुरुषो
 नेन हविपातु सो हरिः पुनरागमनाय पुनः संदर्शनाय चेति प्रतिमास्थानेष्वग्रावावाहनविसर्जने याग्रावावाहनविसर्जनवर्जसमानं महत्स्वस्त्यथानमित्याह
 भगवान्यौ धाय नः । ध्यानं सुक्तं चंद्रिकायां नारसिंहे—ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसि जात संनिविष्टः । केयूरवान् मक-
 रकुंडलवान् क्रीटीहरी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः । शिवा च न चंद्रिकायाम्—ह्रीवेरं चंदं कुष्टमगस्तं कुंभं मुरम् । सेव्यकंच जटामांसी वैष्णवं
 तदुदीरितम् । ह्रीवेरं वालकम् । मुरं मोरहरीति त्रिसिद्धम् । अथ पुष्पाणि—चंद्रिकामदनपारिजातपोनी रसिंहे—दशदत्त्वासुवर्णा
 नियत्फलं लभते नरः । तत्फलं लभते विष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरपुष्पमुत्तमम् । खादिरापुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पं विशि-
 ष्यते । शमीपुष्पसहस्राद्विविस्वपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रसहस्राद्विवकुलं पुष्पमुत्तमम् । वकुलापुष्पसाहस्रांश्च दावर्तं विशिष्यते । नंदावर्तसहस्रे-
 भ्यः करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यः पालाशं पुष्पमुत्तमम् । पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पं विशिष्यते । कुशपुष्पसहस्राद्विवनमाला

विशिष्यते । वनमालासहस्राद्विचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसाहस्रादशोकपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवंतीपुष्पमुत्तमम् । सेवंतीपुष्पसाहस्राद्रोजुकापुष्पमुत्तमम् । गोजुकापुष्पसाहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् । मालतीपुष्पसाहस्रात्संधारकंतुपुष्पकम् । संधारकं सहस्राद्विकुंदपुष्पंविशिष्यते । कुंदपुष्पसहस्राद्विशतपत्रंविशिष्यते । शतपुष्पसहस्राद्विमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसाहस्राज्जातीपुष्पं विशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेणयोमालासंप्रयच्छति । विष्णवेविधिवद्भक्त्यातस्यपुण्यफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच । वसेद्विष्णुरे श्रीमान्विष्णुस्तुत्यपराक्रमः । इति ।

अथत्राद्विंशदपराधाः । चाराहे—भुक्त्वातुपरकीयान्नंतत्परस्तत्रिवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयंधर्मविघ्नायजायते १ अभुक्त्वादंतकाष्ठं च यस्तुमासुपसर्पति । अपराधोद्वितीयोयंधर्मविघ्नायजायते २ कृत्वामैथुनसंयोग्यस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३ स्पृष्ट्वा रजस्लान्गरीमल्लात्पायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वातुमृतकंचैवअसत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतनक्षमामिवसुंधरे ५ स्पृष्ट्वातुमृतकंयश्चानाचम्यस्पृशतेहिमाम् । षष्ठंतंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ६ ममाचर्चनसकालेतुपुरीपयस्यगच्छति । सप्तमंचापराधंतंकल्पया मिवसुंधरे ७ त्यक्त्वातुममशास्त्राणिवाक्यमन्यत्प्रभापते । अष्टमंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ८ ममैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्रभापते । नवमं चापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ९ अविधानेनांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंमचाश्रियकारकः १० सक्त्रोधोमेस्पृशेद्रात्रंचित्तंकृत्वा चलाचलम् । एकादशंचापराधनसहिव्येवसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुण्याण्यस्तुभामुपकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १२ यस्तुरक्तेनवक्षेत्रेणकौसुंभेनोपगच्छति । त्रयोदशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचापराधंकल्पयामि

वसुंधरे १४ यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्मणि कारयेत् । पंचदशापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे १५ अथौतेन च वस्त्रेण यस्तु मासुपसर्पति । षोडशं त्वपराधं
 तं कल्पया भिवसुंधरे १६ स्वयमन्नं च यो दद्यादज्ञानाय च माधवि । सप्तदशापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे १७ यस्तु मत्स्यांश्च मांसानि भक्षयित्वोपसर्पति ।
 अष्टादशापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे १८ जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मां प्रति पद्यते । ऊनविंशापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे १९ दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि मम कर्म
 णि कारयेत् । विंशकंचापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे २० इमं शानं यस्तु वै गत्वा मां भवे प्रतिपद्यते । एकविंशापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे २१ पिण्याकं
 भक्षयित्वा तु यो मां भिगच्छति । द्वाविंशं चापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे २२ यस्तु वाराहं मांसं भक्षयित्वोपसर्पति । अपराधं त्रयोविंशं कल्पया
 भिवसुंधरे २३ सुरापीत्वा तु यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति । अपराधं चतुर्विंशं कल्पया भिवसुंधरे २४ सुक्त्वा कुसुंभं शाकं च यस्तु मासुपसर्पति ।
 अपराधं पंचविंशं कल्पया भिवसुंधरे २५ परप्रावरणेनैव यस्तु मासुपसर्पति । षड्विंशं अपराधंतं कल्पया भिवसुंधरे २६ न देवान्नापि दृनिष्कानवांश्च यस्तु भक्ष
 येत् । सप्तविंशं चापराधं कल्पया भिवसुंधरे २७ उपानहौ च प्रपदेत थार्चायां च गच्छति । अपराधं षष्टाविंशं कल्पया भिवसुंधरे २८ शरीरं मंडयित्वा
 तु यो मामाप्नोति माधवि । ऊनत्रिंशापराधंतं त्वं विजानीहि मेदिनि २९ अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मासुपसर्पति । त्रिंशकंचापराधंतं कल्पया भिवसुंधरे ३०
 गंधपुष्पाण्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति । एकत्रिंशं चापराधं कल्पया भिवसुंधरे ३१ विना तूर्यादिंश्च न द्वा रस्यो द्वा टनं मम । महापराधं जानीयाद्वा त्रिं
 शंतं मम प्रिये ३२ ॥ कृष्णभट्टीये प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशदपराधाः—तिर्यक्पुंड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्चनम् । याचितैः पद्मपुष्पाद्यैर्द्वयः
 करोति ममार्चनम् । अप्रक्षालितपादोऽग्रविशेषं मम दिरम् । मम दष्टे रभिमुखं तां वूलं चर्वयेच्चयः । ममार्चो मासुरेकाल्यः करोति विमूढवीः ।
 अवैष्णवस्य पक्वान्त्रयो मर्हन् विनिवेदेत् । दिनांतरितपक्वान्त्रयं न्यहं विनिवेदेत् । अमौ नीधर्मस्त्रिंशो
 मत्पूजां विदधाति यः । व्रतमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः । कृत्वा वातमना च म्यतथा प्रावृत्त्यं कंवलम् । पीठासनोपविष्टः सन् पूजयेद्वा निरासनः ।

मृन्मयेष्टूदहनदीपयःकुरुतेर्चने । मत्पूजकोनकुरुतेतत्तुपूजांचदामनीम् । मत्पूजकोशिवद्वेषीशिवयक्तश्चमांद्दिपेत् । भूताष्टम्योर्नैकुरुतेनक्तंनहर्गि
चासरम् । अपूजयित्वाविशेशमसंभाव्यकपालिनम् । कुक्षोयत्कर्मकुस्तेत्रिकालार्चनविमिष्टम् । वामहस्तेचमांकृत्वास्त्रापेद्यदिमूढधीः । इति
प्रकारांतरेणद्वात्रिंशदपराधाउक्ताः । परब्रह्मं परपरीधानं । कुसुमशुभिः कुरवकपुष्पभक्तिः । एषुप्रत्येकंप्रायश्चित्तंतत्रैव — संवत्सरस्यमध्ये
चतीर्थैर्दुकरकेमम । कृतोपवासःस्नानेनगंगायांशुद्धिमाप्नुयात् । मथुरायांतयाचैवसापराधःशुचिर्भवेत् । स्कांदेअवंतीखंडे — जागरेद्वाद
शीरात्रौपठेद्यस्तुलसीस्तवम् । द्वात्रिंशदपराधांधक्षमतेतस्यकेशवः । तुलसीस्तवोन्नतरलेज्ञेयः ।

अथचिह्नविशेषेणशालग्राममूर्तेयः । पादौ — चक्रकारेणरेखासप्तधरेखामयीभवेत् । ससुदर्शनइत्येवंख्यातःपूजाफलप्रदः । उपर्य-
धश्चचक्रेद्वेनातिदीर्घमुखेघिलम् । मध्येचरेखालंबैकासचदामोदरःस्मृतः । यस्यदीर्घमुखपूर्वकर्थातैर्लक्ष्यैर्युतम् । रेखाध्वकेशराकारानारसिंहोमतो
हिसः । वाराहकृतिराभुधश्चक्ररेखास्त्रलंकृतः । वाराहइतिसंप्रोक्तोचामनोवदरोपमः । गरुडःसतुविज्ञेयश्चतुश्चक्रैर्जनार्दनः । हयग्रीवोयथाद्वारारे
खाढ्यायाशिलाभवेत् । तथसौम्याद्भयग्रीवःपूजितोज्ञानदोभवेत् । चतुश्चक्रःसूक्ष्मद्वारोवनमालांकितोदरः । लक्ष्मीनारायणःश्रीमान्भुक्तिमुक्तिफल
प्रदः । कूर्माकाराचचक्रांकाशिलाकूर्मःप्रकीर्तितः । एवमत्स्यादयोज्ञेयाःशालग्रामामनीषिभिः । अनंतचक्रैर्वहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षितः । अनंतःसतुवि
ज्ञेयःसर्वपूजाफलप्रदः । चक्रंयकेवलंयत्रपद्मेनसहसंयुतम् । केवलवनमालावाहरिलक्ष्म्यासहस्थितः । विदिशुदिक्षुसर्वासुयस्योर्ध्वदृश्यतेमुखम् ।
पुरुषोत्तमःसविज्ञेयोभुक्तिमुक्तिफलप्रदः । दृश्यतेशिखरेलिङ्गंशालग्राममभस्रुवम् । सचयोगेश्वरोनामब्रह्महत्यांव्यपोहति । आरक्तपद्मनाभाख्यपद्म
च्छत्रसमन्वितम् । तुलसापूजयेन्निलंदरिद्रस्त्वौश्वरोभवेत् । वामपार्श्वेतथाचक्ररेखाचैवतुदक्षिणे । दक्षिणावर्तचक्राचवनमालाविभूषिता ।
याशिलाकृष्णसंज्ञासाधनधान्यसुखप्रदा । नारदः — द्वारदेशेसमेचक्रेदृश्यतेनांतरीयके । वासुदेवःसविज्ञेयःशुक्लाभश्चातिशोभनः । नानाव.

'पौलिनंतः स्यान्नागभोगेनचिह्नितः' । अनेकमूर्तिसंयुक्तः सर्वकामफलप्रदः । श्रद्धामः सुक्ष्मचक्रस्तु पीतदीप्तिस्तथैव च । शिखरं छत्रवह्नुलं दीर्घाकारं
 तु यद्भवेत् । अनिरुद्धस्तु नीलामो वतुलश्चातिशोभनः । रेखात्रयंतु तद्द्वारेष्टपञ्चनेन लांछितम् । शिवनाभिरिति त्यातंत्र्यदेशे व्यवस्थितम् । तच्छैव
 त्रिप्युवत्तीर्थशालग्रामसमुद्भवम् । नभोलिंगेन युक्ता वागर्तेन च तथा पुनः । शिवनाभिरिति त्याताभुक्तिमुक्तिप्रदायिका । यवमात्रंतु गतस्याधवा
 धंलिंगमुच्यते । वासुदेवमयं क्षेत्रं लिङ्गं शिवमयं शुभम् । तस्माच्च द्वारिते क्षेत्रे पूजयेच्छंकराच्युतौ । पांचजन्यां किताया तु घनेन गदया युता । तत्र
 श्रीः प्रत्यहं तिष्ठेत्सदा संपदमादिशेत् । शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् । वाराणस्याय वा धिक्व्यं संतापो जनत्रयम् । एकमूर्तिर्नैव पूज्या
 गृहिणा वृद्धिभिच्छता । अनेकमूर्तिसंपन्ना सर्वकामफलप्रदा । अन्येऽपि भेदाग्रं यौगैरवाप्नोक्ताः । गोविंदराजीयेस्कांदे—खिगधासिद्धिकरी
 मंत्रे कृष्णा कीर्तिददाति च । पांडुरापापदहनी पीता पुत्रप्रदायिनी । नीला च दिशेते लक्ष्मीरक्तारोगप्रदायिनी । रूक्षा चोद्वेगदानित्यं वक्रादारिद्र्यदा
 यिका । दुःखदा सा तु विशेषानारसिंहितैव च । बहुचक्षा मुखं विनावहुचक्रा । अन्यथा त्रिविक्रमानंतपूजा विरुध्यते । यथा यथा शिला सुक्ष्मा त
 था तथा महत्फलम् । तथा चामलकी तुल्या सुक्ष्मा चातीव या भवेत् । तस्यामेव शिलायां तु श्रिया सहस्रैश्चरिः । कपिलो नारसिंहश्च प्रयुचक्रः सुशोभनः ।
 प्रत्यक्षं येष पूज्यस्तु अन्यथा विभ्रदो भवेत् । इदं सकामपरम् । निष्कामेन शालिग्रामशिलायां पूज्यम् । यैके चिचैव पापाणां विष्णुचक्रेण मुद्रिताः ।
 ते पांसां शनमात्रेण मुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति चाराहत् । खंडितं शुद्धितं भग्नं पार्श्वे भिन्नं तु शैलं दोषावहं न हीति पाद्मोक्तेः ।
 शालग्रामशिला भग्नपूजनीया स च क्रकेति वाराहच । यत्तुल्यं भग्नं न पूजयेदिति तत्र लंघनं चक्रम् । भग्नं भग्नचक्रम् । चक्रेतरप्रदेश भक्ष्यापि पू
 ज्यत्वम् । शिलारूपी रामाश्रोक्ता च क्रूरपीजनार्दन इति चिच्छुपुराणे चक्ररूपेण हरिसाक्षिच्योक्तेः ।

पूज्यपशालग्रामसंख्योक्ता हेमाद्रौ । साकाम्येति काश्चित् । ततः कामनाश्रवणात् । मानसो ह्यासे पाद्मवाराहयोः—यः पुनः

पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाग्रतम् । उपित्वासहरेल्लोके च क्वर्तहि जायते । शिलाद्वादशभौवैश्यशालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यादामिते । कोटिद्वादशलिङ्गेस्तु पूजितैः स्पर्शपंकजैः । यत्साद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् । स्कांदे—अथ हं द्वादशशिलाः शालग्रामस्य यो चयेत् । द्वादशप्रत्याः शिलायुक्ताः मन्त्रैः कुंठमहीयते । लंगे—ततो वहीरचयति शालग्रामशिलास्तुयः । न हि ब्रह्मादयो देवाः संख्याजानंति तत्कले । स्मृत्यन्तरे—शालग्रामाः सभाः पूज्या विमानकदाचन । समे पुनर्द्वयं पूज्यं विपमेज्वेक एव हि । विपमेज्वेक एव ज्यः समे द्वे पदवि गवं येत् । प्रयोगपारिजाते स्कांदे—एवं लक्षणं संपन्नमथ भाया चिताधमा । उत्तमा सा तु विज्ञेया पारंपर्यक्रमगता । फलपुण्यैश्च तत्स्थानं शा लग्रामोद्भवं हरिम् । ऐहिकामुष्मिकार्योयममदे हि गुरुत्तम । इत्युक्त्वा पादयोः पुण्यं दत्त्वा च ग्रणिपत्य च । गुरुः पुण्यफलैः सार्धं गृहीत्वा पूजितं हरिम् । दराणां नलिमूयाच्छांतिरस्तु शिवं त्रिति । स्कांदे—शालग्रामशिलायास्तु मूल्यं यः कुस्तेनरः । विक्रेता चानुमंता च यः परीक्षानुमोदकः । सर्वे ते नरकं गंतियागदामृतं संप्रयम् । त्याज्याः शिला उक्तास्तत्रैव—तिर्यक् च कापरित्याज्या यद्बद्ध च का तथैव च । क्रूरापि संपरित्याज्या स्फोटारूक्षा त भिरन । कुरूपा निगुरास्सा गच्छा लविकरा लिका । कणिला वेषमाना च वृषासा कंधुरा तथा । आसने चलना भग्नमाहास्थूला विगर्हिता । आस ने मुष्टिरम्यास्तु गेहेनैकेन संयुता । दर्दुरा यद्बुधका च लप्रचक्रा यथोमुखी । छिद्रादग्थासुरक्ता च वृहचक्रा तिभीषणा । बहुरेखा समा युक्ता म गचक्रा तथैव च । दीर्घं न कापरित्याज्या शुचक्रा विशेषतः । मस्तका स्याद्बद्धा च कचवज्र्या क्षिताः सदा धुधैः । क्रूरदंष्ट्रा समा युक्ता स्फोटानुदुद्भुतुता । अनिरानुज्ज्वाला या तिर्यस्या लि संतु चंदनम् ॥ इति ॥

अथ द्वादशरतीनां क्रम इति । प्रह्लादसंहितायां हलायुधेन—शालग्रामशिला यत्र यत्र द्वादशरती शिला । उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्त न्न संशयः । शिलेति विशेषो केनोऽपि चक्राणां पूज्यता । प्रयोगपारिजाते स्कांदे—संवत्सरांतु यः कुर्यात्पूजास्पर्शनदर्शने । विना सांख्येन यो

नेनमुच्यतेनाग्रसंशयः । चक्रसंख्यायास्तन्नामानिप्रह्लादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्दाम्यालक्ष्मीनारायणःपरः । त्रिभिस्त्रिविक्रमोना
मचतुर्भिश्चजनार्दनः । पंचभिर्वासुदेवःस्यात्पद्भिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्वलदेवश्चअष्टाभिःपुरुषोत्तमः । नवभिश्चनवव्यूहोदशभिर्दशमूर्तिकः ।
एकादशाऽनिरुद्धवैद्वादशद्वादशात्मकः । अतर्ज्वर्धपरमात्मासुखंयच्छतिपूजितः । अग्निपुराणे—चक्रैर्द्वादशभिर्युक्तोऽहपीकेशउदाहृतः ।
अतर्ज्वर्धमनंतःस्यात्पूजितो नंतकामदः । श्रुताःस्त्रिगधाःशिलाःपूज्याश्चच्छिद्राश्चसुसंयताः । सुखदाःसमचक्राश्चविपमादुःखदाःस्मृताः ।
सुदर्शनाद्यास्तुशिलाःपूजिताःसर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । गालवः—वर्तुलाचतुरस्राचनराणांचसुखप्रदा । प्रह्लादसंहितायाम्—
कृष्यामृत्युप्रदानिलंकपिलाचभयावहा । रोगातिर्कुरादद्यात्पीतावित्तविनाशिनी । धूम्राभावित्तनाशायभद्राभार्याविनाशिका । सच्छिद्राचत्रिको
णाचतयाविपमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतितिर्यक्तुपूज्यास्तानभवंतिहि । एकचक्रविषयेविशेषोपउक्तस्तत्रैव—एकचक्रविशेषोस्ति तंविशेषंतुव
च्यहम् । शुक्लनीलंतथारक्तंद्विवर्णंचत्रिवर्णकम् । यद्येकचक्रेस्सुरेवंतेपांसंज्ञानियोधमे । पुंडरीकःप्रलंबग्नोरामोवैकुण्ठएवच । विष्वक्सेनइतिब्रह्मन्
तेपांपूजाफलंशृणु । मोक्षंमृत्युंविवादंचदारिद्र्यमक्षतं तथा । पाद्मवाराहयोः—द्वेचक्रेद्वारकायास्तुनार्यसूर्यद्वयंतथा । विष्णुधर्मे—
चक्रांकामियुनंपूज्यंनैकंचक्रांकमचयेत् । इति ।

तज्जलादिमहिमास्कांदे—शालग्रामोद्भवोदेवोयत्रद्वारवतीभवः । उभयोःस्नानतोयेनब्रह्मत्वानिवर्तते । हेमाद्रौस्कांदे—कुंकुमंच
दनंपत्रनैवेधंचफलंजलम् । शालग्रामशिलालग्रंतीर्थकोटिशताधिकम् । पाद्मे—सस्नातःसर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञेषुदीक्षितः । शालग्रामशिलतोयैर्योभि
पेकंसमाचरेत् । गौतमांधरीपसंवादे—हरेःस्नानीयेशंपंतुजलंयस्योदरोस्थितम् । अंधरीपप्रणम्योच्चैःपादपांसुप्रगृह्यताम् । जन्मप्रभृतिपापा
नांप्रायश्चित्तयदीच्छसि । शालग्रामशिलावारिपापहारिनिषेव्यताम् । येतुद्वादश्यल्पत्वेतीर्थपानाम्नानाद्भोजनस्थानीयंतन्मत्त्वोपवासदिनेश्राद्धादे

श्वप्रोक्तनेच्छन्तिप्राताः । तस्यशरीरशुद्ध्यर्थत्वात् । गारुडे—जलनयेपांतुलसीविमिश्रपादोदकं चक्राशिलासमुद्भवम् । नित्यं त्रिसंध्यं स्रुवते हयात्रांशं ग्रेतोभर्मवद्विहृत्तानराः । आह्निकप्रदीपे—सूतकेभूतकेवाणिआद्यौ च नैव विद्यते । येषां पादोदकं मूर्ध्नि प्राशनं ये च कुर्वते । अंतकाले पियसे हृदीयेते पादयोर्जलम् । सोपितद्वतिमाप्नोति सदाचारैर्विहृत्तः । वाराहे विष्णुपूजाप्रकरणे शृद्रं प्रकृत्य—चरणाभृतपानेन सर्वपापक्षयो भवेत् । अत्र केचिच्छालग्रामोदके वग्राह्यं न चक्रांकोदकमित्याहुः । तन्न । विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे । इति नृसिंहपुराणात् । शालग्रामशिलातोयमस्थिचक्राशिलाजलम् । मिश्रितं तत्पियेद्यस्तु देहेशिरसिधारयेत् । तस्य च क्रोक्तो देहो भवत्येव न संशयः । तीर्थपानविधिर्गारुडे—शालग्रामशिलातोयमपीत्यायस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वन्ति ब्रह्महत्यासमं स्मृतम् । शालग्रामशिलातीर्थे पियेतोयं करेण तु । अज्ञानादौ दवं प्रोक्तं ज्ञानादद्वंद्वमाचरेत् । विष्णोः पादोदकं पीत्वा कोटिजन्माचनाशनम् । तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ विदुनिपातनात् । भक्तिचंद्रोदये—आयसे च तथा कां स्येकाष्ठे वालावुके तथा । उद्धृत्य पादसलिलं करे कृत्वा मुखे क्षिपेत् । अदत्त्वा तु पियेतोयं रौरवे न केव सेत् । करेण तीर्थपानं तत्पानोच्चरं च जलपानं न कार्यमित्यर्थः । चित्रपादोदकं ग्रहणमुक्तं काशीखंडे—निःस्पृहाः सोमपायै वै विप्रपादोदपाश्रये । त एते मत्प्रिया भक्तास्त्यक्ततीर्थं प्रतिग्रहाः । श्रद्धावीजो विप्रपादांबुसिक्त इति । तत्र पूर्वविप्रपादोदकं ग्राह्यं ततः शालग्रामशिलोदकमिति शिष्टाः । स्कांदे—कृत्वा पादोदकं शंखैर्वैष्णवानां म्हात्मनाम् । यद्ददाति तिलैर्मिश्रं चांद्रायणफलं लभेत् । ग्रहणं मंत्रोद्दलायुधे—अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसाधारयाम्यहम् । इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजरायणकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृता चारुलेखविधिः ।

अथ वैश्वदेवः । तत्राधिकारिण आह चंद्रिकायां संवर्तः—ततः पंचमहायज्ञान्कुर्यादहरद्विजः । ततो विवाहानंतरमिति मदनपा रिजातः । शंखः—पंचयज्ञविधानं च गृहीय ज्ञानं हापयेत् । शृद्रस्याप्यधिकार इत्युक्तं प्राक् । नास्ति क्षीणां पृथग्यज्ञ इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

नक्षीजुहुयान्नानुपेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च स्त्रीणांनधिकारः । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—स्त्रीवालश्चकारयेदितितद्विधापरम् । यदपिस्मृति
 सारे—क्षातकोब्रह्मचारीपृथक्वैश्वदेवंकुर्यादिति । तन्न । भैक्षेणवर्तयेन्नित्यमितिमनूक्तेर्ब्रह्मचारिणःपाकामावात् पंचमहायज्ञाधिकारेऽहीति
 पदश्रवणाच्च नत्वेनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुज्यादिति । शौनकः—क्षातकेनापितत्कार्यपृथक्पाकोभवेद्यदि । दानप्रस्थास्याप्यधिकारः ।
 अत्र वैश्वदेवमकृत्वैवश्राद्धंकुर्यादनधिकइतिविशिष्टोक्तेरनयोऽप्यधिकारः । शौनकः—युत्रोभ्राताथवापत्नीश्वियोदासोबलिहरेत् । मदनरत्ने-
 ऽग्निः—युत्रोभ्राताथवाऋत्विक्शिव्यश्चशुरमातुलः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्चदद्यात्सोबलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोचलवेवप्रतिनिधिरिति
 मदनरत्ने । बलिपदवैश्वदेवोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानातुरोपिस्थश्नद्विजः । सूतकाद्यैस्त्वशुद्धात्मानकुर्वान्नचका
 रयेदिति होमोपीतिचंद्रिका । एतल्लवासादिपरमिति चंद्रिकामदनरत्नयोः । ऋत्विक्साहचर्यात्साग्निकपरमित्याचारादर्शः । नक्षी
 जुहुयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीभलिंकुर्यान्नहोममितिपृथ्वीचंद्रः । सायंत्वन्नससिद्धस्यपत्न्यमंत्रबलिहरेदितिमनुस्मृतेरुपलक्षणत्वात्तद्व्या
 अपिहोमइतिपृथ्वीचंद्रः । वस्तुतस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वविकल्पः । स्वयंत्वैवान्यावद्देवसन्बलिहरेदपिवान्योब्राह्मणइति गोभिलोक्तेः ।
 निरग्नेस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वमेवैश्वदेवइत्याचारादर्शः । दौघायनः—प्रवासंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानिविधते । पंचानांमहतमेपांसयज्ञैःसहग
 च्छति । प्रवासेकुस्तेचैतदघदन्नमुपपच्यते । नचेदुत्पद्येतन्नतुअग्निरेतान्समापयेत् । मिताक्षरायांनारदः—भाट्टणामविभक्तानामेकोधर्मः
 प्रवर्तते । विभागेसतिधर्मोपिमेवेत्तेपां पृथक्पृथक् । चंद्रोदयेमरीचिः—बहवःस्युर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वेस्वानुमतंकृत्वाज्येष्टेनै
 वतुयत्कृतम् । द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैरेकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतेदवस्याद्गृहेगृहे । आश्वला
 यनः—वसतामेकपाकेनविभक्तानामपिप्रभुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् । वाग्यज्ञपूर्वकानित्यतद्वृणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः ।

अतएवचतुरइत्युक्तम् । एकपाकेनवसतामविभक्तानामितिकश्चित् । अस्याविभक्ताविभक्तस्यसाधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेनसं
कोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेषुसंश्लेषेकेनापिकृतंतुवेतिव्यासोक्तेश्च । अतःपाकैक्यएवाविभक्तानांयज्ञैक्यम् । नचैवंकदाचित्पाकभेदेभे
दापत्तिः । वसतामित्यनेनवहुकालिकपाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुलेवहुधाघ्नपच्येत गृहपतिमहानसादेवद्वलितंशुर्वीतिगोभिलोक्तेश्च ।
यत्त्वविभक्तस्यआधिकारेगोभिलः—यस्यत्वेपामग्रतोन्नसिद्धेत्सतियुक्तमग्नौकृत्वाग्रग्राहणायदत्त्वाभुंजीतेतितत्कनिष्ठभ्रातुःकदाचित्पाकभेदे
ज्ञेयमितिपृथ्वीचंद्रः । नियुक्तंभोज्यमन्नं । अग्नौकृत्वाहुत्वेत्यर्थः । इदमपिप्रथममन्नसिद्धौज्येष्ठेनकृतवैश्वदेवेष्वत्कनिष्ठस्यपाकभेदेतेनाहुत्वै
वभोक्तव्यम् । अयंचान्नप्रक्षेपस्तूष्णीमित्युक्तं चंद्रोदये । देशांतरगमनेपाकभेदेत्वेकाकेनवासाभावात्पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ताविभक्तावा
पृथक्पाकाद्विजातयः । कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिने । इति प्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । आट्टणामविभक्ता
नांपृथक्पाकोभवेद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तैवैपृथक्पृथगितिवाक्यमेतद्विषयकमेव । नचेदंनिर्मूलम् । अन्येतु—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांड
प्रमाणकम् । अन्नमग्नौसंप्रहृत्यकित्पिपापानुप्रमुच्यते इतिजीयत्पितृकनिर्णयेकुक्कुटांडप्रमाणान्नप्रक्षेपइत्याहुः । पाकासाध्येतुजपोपवासादाव
विभक्तानांपृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानांग्रहयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्यानित्यंपृथग्भवेदितिप्रयोगपारिजातेआश्व
लायनोक्तेः । यत्तु—एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनमेकमिति तत्रदेवार्चनंवैश्वदेवइतिपृथ्वीचंद्रः । आट्टणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवे
द्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तैवैपृथक्पृथक् । इतिवाक्यमेतद्विषयमेव । नचेदंनिर्मूलंएकपाकेनवसतामित्यादिवाक्यनिचयेनविभक्तानामपि
पाकभेदेपंचयज्ञभेदानुक्तेरविभक्तानामपिपाकभेदेपंचयज्ञभेदोक्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांपाकभेदस्यैवपंचयज्ञाभेदानुष्ठानेप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तवचननि
चयविरोधाभावाच्च । यत्त्वेकेनापीतितत्पाकभेदेइतिव्युत्पत्तीमः । पूज्यदेवतामूर्तिभेदेइतिवयम् ।

अथ चैश्वदेवकालः । तत्रनिरग्निनानित्यश्राद्धोत्तरं सकार्यः । दद्यादहरहः श्राद्धं ० इत्युक्त्वा वैश्वदेवश्च गृह्यगौत्रिधिपूर्वकमिति मनूक्तः ।
 पितृभ्यो यमनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजइति कात्यायनेन श्राद्धोत्तरं मनुष्यशोक्ते वैश्वदेवोत्तरं नित्यश्राद्धमिति पक्षद्वयं चंद्रोदये उक्तं । आहिता
 ग्निना श्राद्धात्प्राक्कार्यं इत्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धांतरे तु वृद्धगौतमः—पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः । आसुरंतं भवेच्छ्राद्धं पितृ
 णां नोपतिष्ठते । एतदनधिकपरम् । श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं च सग्निकः । एकादशाहिकं मुक्त्वा तनक्षे तद्विधीयते इति । एकादशाहिकपदं प्रे
 तश्राद्धोपलक्षणमिति मदनरत्ने यद्वह्यहोत्रं च परिशिष्टे । स्मार्तोऽग्निरग्निश्चाग्नौ करणोत्तरं ब्राह्मणविसर्गोत्तरं वाकुर्यात् । आद्यउक्तो हेमाद्रौ
 ब्रह्मांडे—वैश्वदेवाद्गुतेरावर्गब्राह्मणभोजनात् । जुहुयाद्भूतयज्ञादिश्राद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतम् । भूतयज्ञोचलिः । श्राद्धं प्रक्रम्य मनुः—ततो गृ
 हचर्तुः कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः । बलिपदं वैश्वदेवोपलक्षणार्थमिति तु कर्कः । काकादिबलिपरमिति दिवोदासः । विकिरमित्यन्ये । द्विती
 यउक्तो हेमाद्रौ भयिष्ये—पितृन्संतर्प्य विधिवद्दालिदद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् । चर्तये अभिदग्धा इति दी
 यमानम् । तृतीयोऽप्युक्तस्तत्रैव—कृत्वा श्राद्धं महावाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप । एतदनभिपरम् ।
 यदा श्राद्धं पितुः कश्चित्कर्तुमिच्छत्यनग्निमान् । वैश्वदेवं तदा कुर्यान्न विवृते श्राद्धकर्मणि । वृद्धावादौ क्षये चान्ते मध्ये जुहुति पार्वणे । एकोऽदिष्टे तथा चां
 ते वैश्वदेवो विधीयत इति हेमाद्रौ स्मृतिसारात् । मेघातिथिरप्येवं । वृत्तिकृत्ता विसर्जनांतं श्राद्धमुक्त्वा उच्छेषणं त्विति मनुवाक्यो
 दाहरणाद्ब्रह्मचानां श्राद्धांतोऽप्येव वैश्वदेवः । मध्यपक्षस्तु गच्छाखाया मुक्तस्तच्छाखी यपर इति बोधः । स्मृतिसारे—बलिकारादयोऽपि बहुस्तु
 त्युक्तत्वात् सर्वेषां विसर्जनांतं वैश्वदेव इति मे निरे । साम्नितैत्तिरीयाणां तु सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पंचयज्ञाश्चादावंते चेति सुदर्शनभाष्ये दिवोदासी
 ये स्मृतिः—याजुषाः सामगाः पूर्वमप्ये श्राद्धं तु बह्वृचाः । अथर्वापाकशेषेण वैश्वदेवे विधिः स्मृतः । याजुषसामगौसाग्नी । इतरौ निरग्नी । सर्वशास्त्रि

नामनमिकानामप्रागेवेतिदिचोदासः । तत्रपिडदनात्सूत्रैश्वदेवपक्षेभिन्नः । पितृपाकात्समुद्धृत्यैश्वदेवंकरोति यः । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धं पितृ
पांनोपतिष्ठतइतिपैठीनसिस्मृतः । पितृसंवधश्चापिडदनात् । श्राद्धोत्तरंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणच—श्राद्धंनिर्वत्यविधिवद्देश्वदेवा
दिकंततः । कुर्याद्विधांततोदघाद्धंतकारादिकंतत इतिपैठीनसिस्मृतः । द्वितीयस्ततःशब्दःश्राद्धशेषपरइतिहेमाद्रिः । नित्यश्रा
द्धंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणवा । ततो नित्यक्रियांकुर्याद्भोजयेच्चततोऽतिथीन् । पृथक्पाकेननैत्यकमितिहेमाद्रौमाकंडेयपुराणात् ।
एकादशाहश्राद्धेतुपृथक्पाकेनैव । एकोद्विष्टेतुशेषेणग्राहणेभ्यश्चउत्सृजेदितिदेवलोक्तेः । एकोद्विष्टमहैकोद्विष्टमितिहेमाद्रिः । दार्शैवैश्वदेव
योरेकपाकइतिकर्कहरिहरौ । तन्न । पित्रर्थनिर्वेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेवच । वैश्वदेवो नपित्रर्थनदार्शैवैश्वदेविकम् । दार्शैशब्देनतद्विकृतयो
युगादिमन्वादयइतिहेमाद्रिः ॥

अथपाकः । सत्यंपल्ल्यावाकार्यः । आश्रमधर्मविरोधेनतंडुलान्वाप्रातःपल्लयैदघात्स्वयंवाधिश्रयेदिति चंद्रिकायांशंखलित्यतोक्तेः ।
आपस्तम्बः—आर्याप्रयतावैश्वदेवान्नकर्तारइतिछंदोगपरिशिष्टे । पत्नीभूतप्रवचनेयद्यसंनिहिताभवेत् । रजोरागादिनातत्रकथं कुर्वति या
ज्ञिकाः । महानसेनवाकुर्यात्सवर्णांतांप्रवाचयेत् । प्रणवाद्यपिवाकुर्यात्कात्यायनवचोयथा । श्रान्तातपः—नैवेद्यार्थं पृथग्भांडेस्नातापत्नीपचेत्तथा ।
वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन्व्यंजनानिपृथक्पृथक् । एकस्मिन्वाप्यशक्तौचेत्पूर्वविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवंततःशिष्टाह्वासस्यवचनंयथा । विष्णुपदंयजनी
योपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । माघवीथेपिनारसिंहकौर्मयोः—पौरुषेणचसूक्तेनततोविष्णुसमर्चयेत् । वैश्वदेवंततःकुर्याद्विलिकर्मतथैवच ।
चंद्रिकामाघचभागायतटीकासुचैवं । इदंवहृचभिन्नपरम् । तमेववैश्वदेवशेषेणकुर्यान्नास्यशेषेणवैश्वदेवंकुर्यादितिबहुचपरिशिष्टात् ।
केचित्सर्वतुपूर्ववदितिमाकंडेयपुराणात् देवयज्ञादीनामेकपाकइतिहेमाद्रिः । मदनरत्नेतुसर्वेषांपृथक्पाकः । पितृयज्ञस्यवापृथक्पाक

इत्युक्तम् । मनुः—वैवाहिकश्रौर्नृवातगार्हकर्मथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपत्तिर्देविनीमपि । काशीखंडेष्वेवम् । मदनरत्नेपरि
शिष्टे—प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नग्नौभवेत्पाकोवैश्वदेवस्तुतत्रैव । शातातपः—लौकिकेवैदिकेवापिदुतोत्सृष्टज
लेक्षितौ । वैश्वदेवस्तुकर्तव्यः पंचसूनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अग्न्यसंभवेभूम्यादावितिष्टुद्धपराशरः । अभावादग्निहोत्रस्यतथाचावसय
स्यच । यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतत्रहोमोविधीयते । सर्वाधानिपरमिदमितिचंद्रिका । आपस्तंबः—औपासनेपचनेवापद्भिर्ग्राह्यैःप्रतिभंग्रहस्तेनजु
हुयादिति । पचन.सर्वाधानिपरइत्युक्तंद्वाप्येअंगिराः—शालाग्नौतुपचेदन्नलौकिकेवापिनित्यशः । माघवीर्येदेवलः—चांडालाग्ने
रमेध्याग्नेःसूतिकाग्नेश्चकार्हिचित् । पतितान्नोश्चिताश्चनशिष्टैर्ग्रहणंस्मृतम् । अत्रानिष्कर्षः—आपस्तंबस्यस्मार्तेलौकिकेवापिपाकेस्मार्तएवहोम
स्तदभावेलौकिके । षह्वचस्यतुपचनेलौकिकेवापाकः । स्मार्तेपचनेलौकिकेवाहोमइतिवृत्तिः । देशांतरस्थितौवाशाकलहोमः । छंदोगानामप्येवम् ।

स्मार्तेपाकपक्षेविशेषः कर्मप्रदीपे—प्रातर्होमंचनिर्वत्यसमुद्धृत्यहुताशनम् । शेषमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचारेत् । तमग्निपुनराहू
त्यशालाग्रावेवनिक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादंतद्रितः । शुद्धेणवैश्वदेवलौकिकेग्राकार्यइत्यपराकमेधातिथिः—शूद्राचारशि
रोमणौतु त्रैवर्णिकानामग्न्यभावेजलादेरुक्तत्वाच्छूद्रस्यापिजलादावित्युक्तम् । एतत्सायंयातश्चकार्यम् । सायंप्रातर्वैश्वदेवःकर्तव्योवलिकर्मच ।
अनश्रतापिसततमन्यथाकिल्बिषीभवेदितिचंद्रिकायांकात्यायनोक्तेः । प्रातःशब्दोभेदेवानांमध्याह्नोभन्युष्याणामि
तिश्रुतेः । अनश्रतापीत्युक्तेरेकादश्यादावपिपक्वंचंदकार्यमिति नारायणवृत्तिः । इदमपिबह्वचपरम् । अन्येषांतुतंडुलादिनातदभावेज
लेन । नचेदुत्पद्यतेन्नतुअद्विरेतान्समापयेदित्योधायनोक्तेः । दधिघृतादितुबह्वचान्यपरम् । पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानोपधीस्तथा । दद्या
दधिघृतंवापिंकंदमूलफलानिच । योजयेदेवयज्ञादौजलेवाप्तुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् । पक्वाभावइतिशुद्धोपवासपरमितिचंद्रोदयः ।

एतेनैकादश्यावैश्वदेवोनकार्यइतिवदन्तःपरास्ताः । अत्रकोचित्—स्वात्वागृहसभागल्यवैश्वदेवंसमाचरेत् । प्रातरेवद्विरावृत्याकुर्याद्वासहतद्विजः । सायंवायदिभुंजीयात्तत्कृत्वाजात्वपिस्वयमितिप्रयोगपारिजातेआश्वलायनस्मृतेः । द्वितीयभोजनाभावेपिसायंकालिकवैश्वदेवससायंवानुष्ठानंप्रातर्वैत्याहुः । पितृचरणास्तुआश्वलायनवाक्येयदिभुंजीयादित्युक्तेःसायंवैश्वदेवोद्वितीयभोजनेसत्येवप्रातर्द्विरावृत्तिस्तुप्रातःपाकनैवसायंपुनर्भोजने । यदिभुंजीयादित्यस्यतत्रापिसंबंधात् । पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तंवैपत्न्यासार्धवर्लिहरेत् । तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवाक्षापवर्जनमितिचिष्णुपुराणाच्च । वैश्वदेवंतथारात्रौकुर्याद्द्वलिहर्तितया । महतःपंचयज्ञांस्तुदिवैवेत्याहधर्मविदितिमदनपारिजातेजमदग्निवाक्ये—तदासायंचप्रातश्चजुहोतीत्यादिवत्समुच्चयोधकत्वशब्दाद्यभावाच्च सायंप्रातरिति तुकातीयपरमित्याहुः । वस्तुतस्तुनित्यवच्छ्रुतस्यसूत्रोक्तससायंकालिकसकादाचित्कत्वेमानाभावात् वैश्वदेवद्वयाकरणेप्रायश्चित्तश्रवणात् दिवाचारिभ्यइति लिंगाच्च दिवास्त्राभारंभइतिवृत्तेश्च यथाकथंचित्सायंप्रातरनुष्ठानंयुक्तं । असतिवाधकेऽतिसंकोचस्यायुक्तत्वादिति युगपद्वैश्वदेवपक्षेसहपदश्रवणात्प्रातस्तनसंपूर्णवैश्वदेवंकृत्वासायंकालिकवैश्वदेवकरणेसहपशूनालभतइतिवत्सहत्ववाधात् पूर्वहोमौततोपलीततःपितृयज्ञाविति । आपस्तंयानांवैश्वदेवप्रथमारंभेविशेषउक्तोधर्मप्रश्नश्चैश्वदेवंचतुर्दशमहोभवतीतिज्ञात्वादंप्त्योर्द्वादशाहमधःशय्याब्रह्मचर्यक्षारलवणवर्जनत्रयोदशेहन्युपवासश्चतुर्दशेहनिवैश्वदेवःस्थालीपाकंकृत्वागृहपाकाद्वाहविष्यान्नमादायजुहुयादितिचंद्रोदयेवृहत्पराशरेणान्नसंस्कारोक्तेः, अहरहःकुर्यादितिपुरुषार्थत्वावगतेश्च । अन्नसंचालनश्चैवसंस्कारार्थतदिष्यतइतिमदनरत्नेशौनकोक्तेश्च । यत्तुचंद्रिकायांपरिशिष्टम्—श्रोपितोप्यात्मसंस्कारंकुर्यादेवाविचारयन्नितितदुभयार्थत्वेप्यविरुद्धम् । आश्वलायनवृत्तौमदनरत्नेस्मृत्यर्थसारेचैवम् । तत्रसिष्टकृद्व्यक्षेपंशेऽन्नसंस्कारता । यत्त्वशौहृयेतेनैत्युक्तेः त्यागंशेपुरुषार्थता । चंद्रिकामिताक्षरयोस्तुपुरुषार्थत्वमेवो

क्तं द्रव्यविरोधाच्चित्तम् । व्यासः—वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः । संस्कृतान्नैश्च विविधैर्हविष्यैर्व्यजनान्वितैः । इदं बह्वृचान्यपरं । वज्रैषि
 त्वाविशेषाद्युद्धेनान्नैकेवलमिति शोनकोक्तेः, हविष्याहविष्यपाकेहविष्येणैव सिद्धस्य हविषस्य जुहुयादित्याश्वलायनोक्तेः । हविष्या
 णि टोडरानंदे स्मृतौ—हैमंतिकं सितस्विन्नं धान्यं मुद्रास्ति लायवाः । कलायकं गुनीवारावास्तु कंहिलमोचिका । पष्टिकाः कालशाकं च मूलकं केमुकेत
 रत् । कंदः सैधवसामुद्रेलवणे दधिसर्पिणी । पयो जुद्धतसारं च पनसाग्रहीतकी । पिप्पलीजीरकं चैव नागरं चैव ति तिणी । कदली वली धात्री फलान्य
 गुडमैक्षवम् । अतैलपकं नुनयो हविष्याणि प्रचक्षते । सर्पिः पयश्चात्र गव्यम् । अतैलपकमित्युक्तानामेव विशेषणमिति ब्रतहेमाद्रिः । हैमंतिकमि
 ति वार्पिकव्यावृत्तिः । सितमिति श्यामव्यावृत्तिः । अस्विन्नमिति स्विन्नव्यावृत्तिः । युगपत्क्रमेण बाहविव्यद्वयपाकेन्यतरेण । यद्येकस्मिन्काले
 त्रीह्रियैवैः पच्येतान्यतरस्य जुहत्वाहुतं मन्येत । यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव वलिकुर्वीतेति गोभिलोक्तेः । अहविष्यान्नमात्र
 पाके फलादिना वैश्वदेवः कार्यः । अहविष्यं त्वसंस्कृतमेव भोज्यमिति केचित् । योपणमष्टस्तु गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमाचलयश्च स्वर्गपुष्टि
 संयुक्ता इत्यापस्तंब्योक्तेरहविष्येणापि होममाह । शृतफलाहारे तेनैव वैश्वदेवो नतं डुलादिना ।—अजानन्यो द्विजो नित्यमहुत्वात्ति शृतहविः ।
 पितृदेवमनुष्याणामृणयुक्तः स यात्यध इति चंद्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः, अशृतफलाहारे तेनैव पूर्वोक्तापस्तंब्योक्तेः । शुष्कोपवासे तं डुलादिना ।
 —पकाभावे प्रवासे च तं डुलानौपधीस्तथा । दद्यादधिघृतं चापि कंदमूलफलानि वा । योजयेद्देवयज्ञादौ जले वापसु वा जलमिति चंद्रोदये वचनात् ।
 पकाभाव इति शुद्धोपवासपरम् । प्रवासे त्वनियमः । क्षारादिभिश्च हविष्यपाके तु बोधायनः—अंगारान्भस्ममिश्रान्स्तु निरुह्योत्तरतो जतु ।
 जुहुयाद्वैश्वदेवार्थं यदिक्षारादिभिश्चितम् । वृद्धपराशरः—स्वगृहोक्तविधानेन जुहुयाद्वैश्वदेविकम् । हविष्यस्य द्विजोऽभावे यथा लाभं शृतं
 हविः । फलं वायदि वा मूलं संवायदि वा पयः । पक्वान्नप्रतिग्रहेऽपि तेनैव वैश्वदेवः । तस्य पाकाप्रयोजकत्वात् बृत्ति कृत्याकप्रयोजकतामाह ।

शुद्धलब्धेन वैश्वदेवादिनकार्यम् । आभंशद्रस्ययत्किञ्चिच्छ्रद्धिकं प्रतिगृह्यते । तत्सर्वभोजनायां नित्येनैमिक्तिकेन चेति पट्टत्रिंशन्मतात् ।
 वृद्धपराशरः—जुहुयात्सर्पिषाम्यक्तं गव्येन पयसापिवा । कृतेन गोविकारेण तिलतैलेन वा पुनः । संश्लेष्य पयसा वापि नानक्तं जुहुयादपि ।
 असेहायवगोधूमशालयोद्वनीयकाः । इति ।
 वैश्वदेवेने निषिद्धद्रव्यमुक्तं काशीखंडे—निष्यावान्कोद्रवात्मापाक्कलायां शृणकां स्तजेत् । तैलपक्कं च पक्कां सर्वलवणयुक्त्यजेत् ।
 तथा पान्नसंस्पृष्टयेति । क्षारलवणमूर्परलवणमितिकल्पतरुः । व्यासः—जुहुयात्सर्पिषाम्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । क्षाराश्चाग्नेये—

तिलमुद्राद्दत्ते शिब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ । चीनकंदे वधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् । खिन्नधान्यं तथा पयं मूलक्षारगणः स्मृतः । जुहुयाब्जं जनक्षारवर्ज्यं
 मंत्रं तु शाशने । व्यंजननिषेधो हविः परः केवलव्यंजनपरो वा । हविष्यव्यंजनान्वितैः पूर्वोक्तैः । चीनकं कलायः । चतुर्विंशतिमते—
 पयोदधिघृतैः कुर्याद्द्वैश्वदेवं तु वेणुतु । हस्तेनात्रादिभिः कुर्यादद्भिर्जलिना जले । अत्र भूस्कारादि न भवतीति धृत्तिः कर्कश्च । मार्कंडेये—
 संपूजयेत्ततो वह्निं दद्याच्चानुतपः क्रमात् । हविः परिमाणमुक्तं प्राक् । चंद्रोदये स्मृतिः—उत्तानेन तु हस्तेन अंगुष्ठार्धेण पीडितम् । सह
 तांगुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्द्विः । यहुचपरिशिष्टे—नात्रां कतंत्रं सिद्धं हविष्यमधिश्चित्याद्भिः श्लोक्षोदगुद्वास्याग्नेः प्रत्यग्रदर्भे पुनिधाय स
 व्यापाणितलं हृदये न्यस्य सकृदवदाय जुहुयादंते च परिसमुद्घापयुक्ष्य पर्यहू नोक्षणे अपि वानकुर्वतीति । शौनकः—त्रिधा विभज्य सिद्धान्त्रिः श्रो
 १ पाकतंत्रं द्रव्यमात्रादहिल्लादि । २ अधिश्रित्याग्नेरुपरिकृत्वा ।

क्ष्यपुरतः स्थितम् । काशीखंडे—शृष्टोदिवीतिभन्त्रेणपर्युक्षणमथाचरेत् । एषोहिदेवमन्त्रेणकुर्याद्वहिचसंमुखम् । तथादेवकृतस्याद्याजुहु
 याचपडाहुतीः । यमायतूष्णीमेकांचतयास्विष्टकृदाहुतिम् । अग्निः—साग्निकः पितृयज्ञाद्याद्वलिकर्मसमाचरेत् । अनग्निहुतशेषेणवलिका
 कचलिहरेत् । नरयज्ञादेनास्तिनरग्रेस्तुमहामखः । हुत्वाकाकचलिरेव । वसिष्ठः—अनग्निकस्तुयोविप्रः सोऽन्नंव्याहृतिभिः स्वयम् ।
 हुत्वाशाकलमंत्रैश्चाशिष्टाद्भूतवलिहरेत् । व्यासः—शाकलेनविधानेनजुहुयाद्यौकिकेऽनले । व्यस्ताभिश्चव्याहृतिभिः समस्ताभिस्ततः परम् ।
 पङ्क्तिंवकृतस्येतिमन्त्रवर्ज्यथाक्रमम् । अयंविधिः कातीयपरइतिकेचित् । निरग्रेरपितृस्यसूत्रोक्तएवहोमः । जयंतकृष्णभट्टीययोस्तुव्या
 हृतिभिर्यस्तसमस्ताभिर्जुहुयादित्युक्तम् । मनुः—वैश्वदेवस्यसिद्धस्यगृह्येभौविधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्यादेवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम् ।
 अग्नेः सोमस्यचैवादौतयोश्चैवसमस्तयोः । विश्वेषांचैवदेवानांधन्वंतरयएवच । कुहैचैवानुमत्यैचप्रजापतयएवच । सहद्यावापृथिव्योश्चतथा
 स्विष्टकृदाहुतिः । चिष्णुपुराणे—अपूर्वमग्निहोत्रंचकुर्यात्प्राग्रहणेततः । प्रजापतिसमुद्दिश्यदद्यादाहुतिमादरात् । गृह्येभ्यः कश्यपा
 यायतोनोनुमतयेक्रमात् । अयमेववैश्वदेवः श्रद्धसेतिशूद्राचारशिरोमणिः । मनुक्तइतिकौमुदीराघवानंदतीर्थीच । शूद्रस्यशाक
 लमन्त्रोक्तदेवतानामाहोमइतिगोविंदराजः । पाकयज्ञैः स्वयंजेतेत्येकेइतिगौतमोक्तेः स्वयंकरणविकल्पः शूद्रस्येतिहरिहरः । पाकयज्ञाः
 प्रयोगपरिजातेहेमाद्रीच । आसुरेभ्यः प्रहीणेभ्यः शिशुभ्योयच्चदीयते । वैश्वदेवंतत्कुर्याच्छ्रद्धार्थयज्ञपच्यते । इति ।

अथभूतपशः । मनुः—एवंसम्यगवह्निहुत्वासर्वदिक्षुप्रदक्षिणम् । इंद्रांतकाप्यर्तीदुभ्यः सानुगेभ्योचलिहरेत् । मरुद्भ्य इतिद्वारिहरेद
 न्नाभ्याश्चापि । गनस्पतिभ्य इत्येवंमुसलोत्खलेहरेत् । उच्छीर्षकोश्रियैकुर्याद्भद्रकाल्येतुपादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यानुवास्तुमध्यचलिहरेत् ।

१ श्रद्धागतिपादः । २ भागीयोमान्यामिति । ३ अमयेस्विष्टकृते स्वाहेति ।

विश्वेभ्यश्चैवदेवैश्चोवल्लिमाकाशउत्क्षिपेत् । दिवाचारिम्योनक्तनुक्तं चारिम्यएवच । पृथवास्तुनिकुर्वीतबलिसर्वानुभूतये । पितृभ्योबलिशेषंतुस
 वंदक्षिणतोहरेत् । शुनांचयतितानांचश्चपापापरोगिणाम् । वायसानांकृमीणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपह्यमंत्रबलिहरेत् ।
 वैश्वदेवंहिनामैतत्सायंप्रातर्विधीयते । यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधौपत्नीबलिहरोदितिकल्पतरूः । द्रवंचमुसलोत्खलयोः । मुसलोत्खलेक्षि
 स्वातत्रैकोवलिरितिसर्वज्ञनारायणः । युक्तंचैतदेवलाघवात् । मुसलोत्खलोद्देश्यत्वात्प्रत्युद्देश्यंबलिक्षेपविधेर्बलिद्वयमितिमेधातिथिः ।
 उत्खलइत्येकवचननिर्देशादितरेतरयोगः । द्रवद्विवचनापत्तेः समाहारद्रवद्वयाश्रयणेनमुसलयुक्तमुत्खलमितिवा समासाश्रयणेनमुसलयुक्तमुत्ख
 लमित्येकत्वम् । उच्छीर्षकं शय्याशिरःवास्तुशिरोवा । पादतः शय्यायावास्तोर्वा । पृथवास्तूपरिगृहमितिमेधातिथिः । पश्चाद्द्रवकाशी
 खंडे । निर्णेजनोदकांतंतुपावन्यां (?) यक्ष्मणेर्पेयत् । कात्यायनः—अमुष्यैनमइत्येवंबलिदानंविधीयते । स्वधाकारःपितृणांचहत
 कारोनृणांकृतः । नारायणधृतौतुबलिदानेस्वाहाकारउक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रसनमइत्येव । आशार्कं—स्वधाकारेणनिनयेत्पिण्यंय
 लिमतःसदा । तदप्येकेनमस्कारकुर्वतेनेतिगौतमः । तत्रनेत्यर्थः । मार्कंडेये—स्वधानमइतिहुक्त्वापितृभ्यश्चापिदक्षिणे । हुतावशेषमन्नं
 तोयंदद्याद्यथाविधि । विष्णुपुराणे—तच्छेषमणिकेपृथ्वीपर्जन्याद्भ्यःक्षिपेत्ततः । द्वारेधातुर्विधातुश्चमध्यंचब्रह्मणःक्षिपेत् । गृहस्यपुरुषं
 वदिग्देवानांचमेष्टु । इंद्रायधर्मराजायवरुणायतर्धेदेवे । प्राच्यादिपुबुधोदद्याद्भुतशेषात्मकंचलिम् । प्रागुत्तरेचदिग्भागेधन्वंतरिचलिबुधः ।
 वायव्यावायवेदिशुसमस्तासुततोदिशम् । ब्रह्मणेचांतरिक्षायवायवेचक्षिपेद्बलिम् । विश्वेदेवान्विश्वभूतांस्ततोविश्वपतीन्पितृन् । यक्ष्माणंचसमुद्दि
 श्यचलिदद्यान्नरेश्वर । ततोऽन्यदन्नमादायभूमिभागेशुचौबुधः । दद्यादशेषभूतेभ्यःस्वेच्छयातत्समाहितः । देवामनुष्याःपशवोवयांसिसिद्धाश्चय
 शोरगदैत्यसंधाः । त्रेताःपिशाचास्तरवःसमस्तायेचान्नमिच्छंतिमयाप्रदत्तम् । पिपीलिकाःकीटपतंगकाद्याबुमुक्षिताःकर्मनिबंधवद्धाः । प्रयांतु

तेवृक्षिमिदमयाव्रतेभ्योविमृष्टसुखिनोभवंतु । येणानमातानपितानवंधुर्नचान्नसिद्धिर्नतथान्यदस्ति । तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छामिमि
 वायतेषाम् । चतुर्दशोभूतगणोपियस्तुतत्रस्थितायेखिलभूतसंघाः । तृतीयमन्नंहिमयाविमृष्टेपामिदमेतमुदिताभवंतु । इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं
 श्रद्धासमन्वितः । भुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः । श्चांडालविहंगानांभुविदद्यात्तोनरः । येचान्येषतिताःकेचिदपुत्राभुविमानवाः ।
 इदमेवबलिदानंशूद्रसेत्युक्तंशूद्राचारशिरोमणौस्मृतिकौमुद्यांच ।

यलिदेशसंस्कारः । आपस्तंबः—यलीनादेशस्यसंस्कारोहस्तेनपरिमृज्यावोक्ष्यन्युचति । छंदोगपरिशिष्टे—नावारंध्यावल्लो
 मंवतिमहामाजोरश्रवणप्रमाणात् । एकत्रचेद्विकृष्टाभवंतिइतरेतरमसंस्काश्वेदिति । नानास्थानेबलिदानासंभवे अविकृष्टा अव्यवहिताः ।
 शौनकः—यदरीफलमाग्रात्रमंगुत्यग्रेविनिक्षिपेत् । यलिहृरणेविशेषोयहूचपरिशिष्टे—अथगृहबलिदेवतानांकीर्तयिव्यामोयत्र
 यत्रवसंतिताः । द्वारेपितामहंविद्यात्प्रकीर्त्तेतुउभापतिम् । आग्नेय्यामित्यग्रेदर्शनात् द्वारे प्राच्याम् । आग्नेय्यांवल्लभद्रंचयमंविष्णुंचदक्षिणे ।
 नैऋत्यांस्कंदवरुणौसोमंसूर्यंचपश्चिमे । वायव्यामश्विनौ । वसवःसौम्यां । रुद्रइशान्यां । नैऋत्यांस्कंदं । वरुणसोमौपश्चिमे । सूर्योवायव्यामि
 त्यर्थः । नक्षत्रेद्रुग्रहाःपूर्वादिशमाश्रिताः । गृहमध्येनखाणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्बुद्धिःश्रीःकीर्तिरिति प्रदक्षिणंब्रह्मणःप्रागादिदिदिक्ष्वित्यर्थः । निष्क्रम्य
 गृहनिवेशनात्प्राशुखःप्रोक्ष्यवलीक्ष्मिनीयेत् । निवेशनंमुल्यगृहम् । ऐंद्रवारुणवायव्याम्यावैनैऋतास्तथा । 'तेकाकाःप्रतिगृह्णंतुभूम्यांपिंडं
 मपार्पितम् । इतिकाकचलिः । द्वौश्वानौश्यामश्वलौवैवस्वतकुलोद्भवौ । ताम्यांपिंडंप्रयच्छामिस्यातामेतावहिंसकावितिश्वचलिः । येभू
 ताःप्रचरंतिदिद्यानक्तंवल्लिमिच्छंतोविदुरस्यप्रेष्ठाः । तेभ्योवलिंपुष्टिपुष्टिपुष्टिर्देदात्वितिभूतचलिः । प्रक्षाल्यपाणिपादौ
 गृहंप्रविश्यजपेत् शान्तापृथिवीशिवमंतरिक्षंद्यौनोदिव्यभयनोअस्तु । शिवादिशःप्रदिशउद्दिशोनआपोविद्युतःपरिपांतुसर्वतःशान्तिः ३ ॥

अत्रकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेः यजतिबुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा
न्यानुपपत्त्याहरतेर्यागकल्पवन्वादिष्विद्रादिपुचतुर्थीनिर्देशान्थानुपपत्त्यावत्रापिहरतेर्यागार्थत्वाचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टारंकुर्यादशिसमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौछत्राकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारं बलिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशुनपि । कामश्रीधर्मभोक्षार्थीचक्राकारं
बलिहरेत् । पंचस्वतेषुविप्राणांमुल्याचक्राकृतिर्भवेत् । यद्बृचानांनराकारोमुख्यइतिकृष्णभट्टीयेजयंतद्वृत्तौनारायणवृत्तौच । यस्तु व्यज
नकारं बलिमापस्तंवाहरंति तत्रमूलंमृगम् । पृथ्वीचंद्रोदये—अनुबृत्त्यवलीनश्चत्राणायामान्यडाचरेत् । स्वयमुद्धरणैववप्राजापत्यंसमाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाहकारत्यायनः—पिंडवक्षपश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोजविप्राभ्यंबुपुतथाश्वादिवलिभिन्नवलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायांकारत्यायनः—वैश्वदेवंचपित्र्यंचवलिमग्नौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतबलेर्विग्रस्त्यक्त्वाकाकबलेःसमम् । अग्निस्मृतौ—
वैश्वदेवबलेःशेषंनक्षीयाद्राक्षणेगृही । काकादिभ्यस्तुतेयंविभ्रम्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्देवाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञः स्यात्पित्र्योवलिरथापिवितिकात्यायनोक्तेः । द्विविधोऽपि
त्युत्तरंकाकबलेःपूर्वकार्यः । मृतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंप्रातर्यथाविधि । एकंतुभोजयेद्विभ्रंपितृनुद्दिस्ययज्ञतः । पूजयेदतिथिर्नित्यंनमस्येदचयेत्तथेति
कौर्मात् । मृतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् । क्रमेणनेनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतथेति । ज्ञातातपोक्तेः । अदत्त्वावायसबलिनि
त्यश्राद्धंसमाचरेदितिकाशीखंडाच्च । वसिष्ठेनतु मनुष्ययज्ञोत्तरंश्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रंदत्त्वाब्रह्मचारिणेचानंतरं पितृभ्योदद्यादिति ।
एतद्वत्युत्तरंश्रोत्रियादेरुपसितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवात्पूर्वनित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतौतु देवयज्ञःपितृयज्ञोभूतयज्ञोमनु

प्ययज्ञोन्नयज्ञइति क्रम उक्तः । अपवर्गे तु सर्वत्र नित्यमेव प्रकीर्तितमिति शातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरं नित्यश्राद्धमिति गोविंदराजः ।

अथ नित्यश्राद्धम् । मनुः—दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् । कात्यायनेन तर्पणेनापि नित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति । बौधायनोऽपि अपिवा अपस्तित्पितृयज्ञइति । अत्र तु त्यवद्विकल्पइति कर्कः । शक्ताशक्तविपथ्यत्वेन व्यवस्थेति पितृयज्ञे नित्यश्राद्धयोः समुच्चयः मनुमार्कण्डेयपुराणादिषु भयोनित्यत्वावगतेरित्युक्तं मद्वरत्ने । प्रयोगपारिजाते तु पितृयज्ञे तर्पणपितृयज्ञे नित्यश्राद्धस्य मनुष्यपितृयज्ञे तर्पणयोः समुच्चय उक्तः । तत्र । देवताभेदे मानाभावात् । नारायणघृत्तिकृत्युयहृचा नापितृयज्ञे नैव नित्यश्राद्धसिद्धिमाह । तदयमर्थः—शक्तस्य नित्यश्राद्धं बलिश्च । श्राद्धाशक्ताबुद्धतान्नदानं बलिश्च । तदसंभवे बलिमात्रं । उद्धृताश्च प्रतिपत्तिश्च कौर्म—उद्धृत्य वा यथाशक्तिकिंचिदन्नं समाहितः । वेदतत्त्वार्थविदुषो द्विजायैवोपादयेत् । पितृयज्ञे नित्यश्राद्धत्वे तत्र गोब्राह्मचारोऽपि भवति । येषां तु पितृयज्ञे तत्त्वार्थविदुषो द्विजाश्च नान्येनानां तेषां न गोब्राह्मचारः भोजनार्थं क्वापत्तेः । नित्यश्राद्धं च अमादौ प्रसंगसिद्धेः पृथङ्कार्यम् । नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाच्च न सिध्यति । श्राद्धांतरे कृते न्यत्र नित्यत्वात् तत्र ह्यपयेदिति हेमाद्रौ नागरखंडात् । यत्र द्रव्यकर्त्रैक्ये । अन्यत्र तदभावे । श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने । नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयमिति जाचालिस्मृतेऽथ । त्रिस्यलीसेनौ तु—आमेन हेमावाती धे श्राद्धे कृते नित्यश्राद्धं पृथक् । तस्य पक्षद्रव्यकत्वनियमात् । यत्पुनां दीमुखतीर्थं श्राद्धाभ्यां नित्यश्राद्धस्य सिद्धिरिति हेमाद्रिरुचेत तीर्थश्राद्धस्यान्ने न करणेशेयमित्याहुर्मदृपादाः । अस्य दिवा करणे लोपः रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति वचनात्किं तु प्रायश्चित्तमेवेत्युक्तं मद्वरत्ने गोविंदार्येण च प्रयोगपारिजाते च । अत्र केचित्—नित्यश्राद्धं रात्रौ अपि कार्यम् । दिवोदितानीत्यादिबृहन्नारदीयात् । रात्रौ प्रहरपर्यंतमित्यादि चंद्रोदये संग्रहाच्च । न चैवं दाशिकाद्यपि रात्रौ सादिति वाच्यम् । तिथिसंबंधित्वेन दिवासंबंधित्वादित्याहुः । प्रांचाप्येवम् । तत्र ।—संध्यारात्र्योर्न कर्त

अत्रकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेः यजतिबुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा
न्यथानुपपत्त्याहर्तेर्यागकल्पवन्मन्वादिधिद्रादिपुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्यावत्रापिहर्तेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

यलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टाङ्गुर्यादग्निमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौछत्राकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारं बलिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापञ्चनपि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थीचक्राकारं
बलिहरेत् । पंचस्वतेषु विप्राणां मुख्याचक्राकृतिर्भवेत् । बहुचानानराकारो मुख्य इति कृष्णभट्टीये जयंतवृत्तौ नारायणवृत्तौ च । यत्तु व्यज
नाकारं बलिमापस्तंबाहरं तितत्रमूलं मृग्यम् । पृथ्वीचंद्रोदये—अनुद्धृत्य वलीनश्च न्प्राणायामान्यडाचरेत् । स्वयमुद्धरणे चैव प्राजापत्यं समाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाह कात्यायनः—पिंडवच्चपि श्विभाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोत्रविप्राभ्यं बुभुतयाश्चादियलिभिश्च वलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायां कात्यायनः—वैश्वदेवं च पित्र्यं च वलिमग्नौ विनिक्षिपेत् । शेषं भूतवलेर्विप्रस्त्यक्त्वा काकवलेः समम् । अग्निस्मृतौ—
वैश्वदेववलेः शेषं नारीयाद्राक्षणे गृही । काकादिभ्यस्तु तदेयं विप्रभ्यो वा विप्रैः शेषतः । इति ।

अथ पितृयज्ञः । तद्वधावलिहरणरूपो नित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृभ्यो बलि रथापिवेति कात्यायनोक्तेः । द्विविधोऽपि व
त्युत्तरं काकवलेः पूर्वकार्यः । भूतयज्ञस्तत्रयं नित्यः सायंप्रातर्यथाविधि । एकंतु भोजयेद्विप्रं पितृनुदिस्य बतः । पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदचेत्येतेति
कौर्मात् । भूतयज्ञस्तथा श्राद्धं नित्यं त्वतिथितर्पणम् । क्रमेणानेन कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनं तथेति शातातपोक्तेः । अदत्त्वा वा यस्य बलिं नि
त्यश्राद्धं समाचरेदितिकाशीखंडाच्च । वसिष्ठेन तु मनुष्ययज्ञोत्तरं श्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रंदत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानंतरं पितृभ्यो दद्यादिति ।
एतद्वत्युत्तरं श्रोत्रियादेरुपसितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवात्पूर्वं नित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतौ तु देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनु

व्ययज्ञोत्रद्वयञ्जइतिक्रमउक्तः । अपवर्गेतुसर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमितिशातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिगोविंदराजः ।

अथनित्यश्राद्धम् । मनुः—दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा । पयोमूलफलैर्वोपिपितृभ्यःश्रीतिमावहन् । कात्यायनेनतर्पणेनापिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति । बौधायनोपि अपिवाअपस्तितृत्यज्ञइति । अत्रतुल्यवद्विकल्पइतिकर्कः । शक्ताशक्तविपयत्वेनव्यवस्थेतिपित्र्यवलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः मनुमार्कण्डेयपुराणादिप्रभयोनित्यत्वावगतेरित्युक्तंमदनरत्ने । प्रयोगपारिजाते तुपित्र्यवलेद्वैवपित्र्यर्थत्वान्नित्यश्राद्धस्यमनुष्यपित्र्यर्थत्वादुभयोःसमुच्चयउक्तः । तन्न । देवताभेदेमानाभावात् । नारायणदृत्तिकृत्तुबृहचा नांपित्र्यवलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह । तदयमर्थः—शक्तस्यनित्यश्राद्धंघलिश्च । श्राद्धाशक्ताबुद्धतान्नदानंघलिश्च । तदसंभवेघलमात्रं । उद्धृतान्नप्रतिपत्तिश्चकौर्मे—उद्धृतवायथाशक्तिकिंचिदन्नंसमाहितः । वेदतत्त्वार्थविदुषेद्विजायैवोपादयेत् । पितृयवलेनित्यश्राद्धत्वेतन्नगोत्राद्युच्चारोपिभवति । येषांतुपित्र्यबलौस्वधापितृभ्यइतिमंत्राग्नानंतोपांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धंचअमादौप्रसंगसिद्धेःपृथङ्कार्यम् । नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिध्यति । श्राद्धांतरेकृतोन्यत्रनित्यत्वात्तत्रहापयेदितिहेमाद्रौनागरखंडात् । यत्रद्रव्यकनैक्ये । अन्यत्रतदभावे । श्राद्धंकृत्वातुतसैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयमितिजायालिस्मृतेश्च । अस्थिालीसेनौतु—आमेनहेमावातीर्थश्राद्धेकृतेनित्यश्राद्धंपृथक् । तस्यपक्षद्रव्यकत्वनियमात् । यत्तुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाभ्यांनित्यश्राद्धस्यसिद्धिरितिहेमाद्रिरूचेततीर्थश्राद्धस्यान्नेनकरणेज्ञेयमित्याहुर्भट्टपादाः । अस्यदिवाकरणेलोपःरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवचनाल्लितुप्रायश्चित्तमेत्युक्तंमदनरत्नेगोविंदार्णेचप्रयोगपारिजातेच । अत्रकेचित्—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम् । दिवोदितानीत्यादिबृहन्नारदीयात् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसंग्रहाच्च । नचैवंदार्थिकाद्यपिरात्रौस्यादितिवाच्यम् । तिथिसंबंधित्वेनदिवसंबंधित्वादित्याहुः । ग्रंथाअप्येवम् । तन्न ।—संध्यारात्र्योर्नकर्त

व्यंश्राद्धंखलुविचक्षणैरितिचिष्णवादिवचनैर्नित्यश्राद्धस्यापिरात्रौनिषेधात् । नचेदमभावास्यादितिथिसंबंधिश्राद्धपरम् । संकोचेमानाभावात् । तस्याप्यपराद्धसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वाच्च । नचैवमत्यद्वादश्यामपररात्रेनित्यश्राद्धंनस्यादितिवाच्यम् । इष्टापत्तेः अपकर्षविधेर्विधीयस्त्वा द्वातत्करणम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—नित्यश्राद्धेद्वादशकालनियमोनास्तीतितदप्यपराद्धनियमोनास्तीत्येतत्परंनतुरात्रिप्राप्तिपरम् । अतएवतीर्थ द्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेदितिदेवलोक्तावपराद्धनियमएवोक्तोनतुरात्रिग्रहणमपीत्युक्तम् । शूलपाणिनानीर्थश्राद्धे—रात्रौवायदि वादिवेतिस्पष्टरात्रिविधेरात्रावनुष्ठानंयुक्तम् । नत्वत्र—श्राद्धंसायाह्वदचंहिराक्षसैर्विप्रलुप्यते । ग्रहोपरागसंक्रांतितीर्थश्राद्धादिकंचनेतिग्रहादि पर्युदासेनरात्रौश्राद्धनिषेधप्रतीतिश्च । अन्यथापरिगणनवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तुत्रिमुहूर्ततुसायाह्वस्तत्रश्राद्धंविजयेयेदितितन्ननित्यश्राद्धपरम् । स्वकालातिक्रमेकुर्याद्रात्रेःपूर्वतयाविधिरितिकालमाधवीयेच्यासोक्तेः । पित्र्यवलेर्नित्यश्राद्धेपिनरात्रौनिषेधः । प्रतिनिधौनिषेधाप्रवृत्तेः । समुच्चयपक्षेस्थानापत्यभावाच्च । नित्यश्राद्धंशक्तस्याप्यनग्रादेरामेन । अनग्निश्चप्रवासीचयस्यभार्यजस्वला । आमश्राद्धंप्रकुर्वीतमाससंवत्सरा द्वातइतिमरीच्युक्तेः । नचनित्यश्राद्धेवृद्धिश्राद्धेचभोजनमेवप्रधानमित्याशार्कोक्तेर्नामप्राप्तिरितिवाच्यम् । वृद्धिश्राद्धेपितदभावापत्तेरितिके देवताइतिरामायणात् । नित्यश्राद्धेततोदघाद्भुक्त्यत्स्वयमेवहीतिब्रह्मांडाच्च । नित्यश्राद्धस्यपक्षद्रव्यकत्वनियमादितिपितामहोक्तेश्च । अतःप्रवासादावपिपक्वेनैवेदम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे अन्ननियमोनास्तीतितदप्यन्यश्राद्धवद्धृतपक्वादिनियमोनास्तीत्येतत्परं नतुपकानियम परम् । अस्मादेववचनद्वयान्नित्यश्राद्धंनिषिद्धद्रव्येणापितैलादिनाकार्यमित्युक्तेहेमाद्रौचंद्रिकायांदिबोदासीयेच । श्राद्धहेमाद्रौ यमः—सर्पिडीकरणेनित्येनाधिमार्गसंविजयेत् । निर्णयदीपेगार्ग्यः—नांदीश्राद्धेकृतेपथाघावन्मातृविसर्जनत् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानं

शीतोदकेनच । अप्सव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धतथैवच । ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं दीप्तिमातिलिङ्घनम् । उपवासव्रतं चैव श्राद्धभोजनमेवच । नैव कुर्युः सर्पिडाश्रमं ङपोद्वासनावधि । एतद्वर्षं पर्यतमावश्यकमूर्ध्वकृताकृतम् । नित्यश्राद्धं प्रक्रम्य — एवं संवत्सरमित्युक्त्वा कृताकृतमत ऊर्ध्वमित्या पस्तंबोक्तेरिति शूद्राचारशिरोमणिः कल्पतरुश्च । तत्र । आपस्तंबोक्तं नित्यश्राद्धस्योक्तं नित्यश्राद्धं नित्यश्राद्धमेदात् । नित्यक्रियापि वृणांतुं केचिदिच्छंति सत्तमा इति मार्कण्डेयपुराणात्रित्यश्राद्धविकल्पः । सच पट्पुरुषश्राद्धोत्तरं नित्यश्राद्धं नकार्यं श्राद्धोत्तरं तु कर्तव्यमित्यवस्थित इति पितृभक्तिः श्रीदत्ताः । नित्यश्राद्धाकारेण दोषः करणेतु महाफलमिति कल्पतरुः । तत्र नित्यसंयोगविरोधात् फलाश्रवाणाच्च अकरणे प्रायश्चित्तोक्तेः । हेमाद्रौ देवलः — अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् । द्विशतवर्षायाश्चाष्टमासे मासे दिने । प्रत्यहमनुष्ठानाशक्तौ मासे मासे तत्राप्यशक्तो वर्षमध्ये द्विशतवर्षासकृद्वा कार्यमिति हेमाद्रिश्चंद्रिकाच । नेदं नित्यश्राद्धपरम् । अनेन विधिना श्राद्धं त्रिशुद्धस्येह निर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांचयज्ञियमन्वहमिति मन्त्रोक्तेः । मात्स्ये — पूर्वार्धतदेव । कन्याकुंभवृषस्यैककृष्णपक्षे पुसर्वदेति । सकृदिति कन्यास्थार्कपरम् । अतः सर्वाभावासाश्राद्धाशक्तौ सर्वकृष्णपक्षे श्राद्धाशक्तौ चेदमिति श्राद्धशूलपाणिः । युक्तं चैतदेव ॥

अथविधिः । व्यासः — नित्यश्राद्धे गंधार्घौर्द्विजानभ्यर्च्यशक्तिः । सर्वान्पितृगणान्सम्यक्सहैवोद्दिश्यभोजयेत् । नावाहनं स्वधाकारं पिंडाग्नौ करणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमो विधेदेवास्तथैवच । नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान्भोज्यमन्नं कल्पयेत् । दद्यात्तु दक्षिणां शतयानमस्कारं विं स र्जयेत् । ब्रह्मचर्यभावे दातुं भोक्तोः भोक्तारं प्रति दातारं व्रतं तत्र न विधत्त इति देवलोक्तेः मात्स्ये — नित्यं तावत्प्रवक्ष्ये हर्मर्षावाहनवर्जितम् । अर्घ्यपात्रमेव निषिद्धं नार्घ्यदानम् । नैत्येके पितर एतद्वोर्ध्वमिति पाणिनैवाध्वं दद्यादिति गृह्यांतरादिति दिवो दासः । प्रचेत्ताः — नामं त्रणं न होमश्च नावाहनं विसर्जने । न पिंडदानं न सुरात्रित्ये कुर्याद्विजोत्तमः । उपवेश्यासनं दत्त्वा संपूज्य कुसुमादिभिः । निर्दिश्य भोजयित्वा तु किंचिद्वत्वा विसर्ज

येत् । वाजेवाजेइतिमंत्रविशिष्टविसर्जननिषेधोनेकेवलस्य नमस्कारैर्विसर्जयेदितिपूर्वमुक्तेरितिश्राद्धहेमाद्रिः । आसनादित्वोक्तेर्नपाद्यमिति स एव । किंचिद्वेतिकाकिन्यादक्षिणामितिकल्पतरुः । यत्तुदानहेमाद्रौ—सुवर्णरजतग्रंथं तुलाधान्यमेवच । नित्यश्राद्धेदेवपूजासर्वमेतददक्षिणमिति । यदपिब्यासः—तत्तुपादपुरुषज्ञेयंदक्षिणापिडवर्जितमिति । यदप्यपरांकेप्रचेताः—नावाहनाग्नौकरणेनपिडानां विसर्जनम् । अनुब्रज्योदक्षिणाचत्रिभ्यश्चातिथिकल्पनमिति । तत्रदक्षिणाभावोद्विजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः । त्रिभ्योधिकस्वनित्यश्राद्धेभोजनं किंत्वतिथिकल्पमित्यर्थः । दक्षिणाविकल्पइतिमदनरत्नेभान्तस्ये—यद्येकंभोजयेद्विप्रं त्रीनुद्विश्यपिदृस्तथा । छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्विप्रं त्रिर्थां चयज्ञिके । शौनकः—आर्चन्नत्रजपेन्मंत्रं दशवारं सदाबुधः । नित्यश्राद्धयदान्यनंकुरुते नात्रसंशयः । नित्यश्राद्धाशक्तौमनुः—भिक्षांवापुष्कलंवापिहंतकारमथापिवा । असंभवेसदादद्यादुदपात्रमपिद्विजे । इति ।

अथप्रयोगः । आचम्यप्राणानाम्यापवित्रःपवित्रोवेतिपुंडरीकाक्षंस्तृत्वागायत्रीपठित्वाश्रुबोदेशकालौसंकीर्त्यदक्षिणामुखःप्राचीना वीती सव्यंजान्वाच्यास्मत्सितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणांसपत्नीकानांमातामहानांचैवंविधानांनित्यश्राद्धमहंकरिष्यइतिसंकल्प्य संकल्पोत्तरमपसव्यादीतिपृथ्वीचंद्रः । पित्रादीनांमातामहादीनांचेदमासनमितिद्विगुणभुम्रकुशंवामतोदत्वागंधादिदत्त्वामंडलेनिहितंभस्मादिनावेष्टयपरिविष्यगायत्र्याभ्युक्ष्यपात्रमालभ्यपृथिवीतिपठित्वेदंविष्णुरितिपंचमिर्द्विजांगुष्ठविपिनिवेश्यवाभेनपाणिनापात्रमालभ्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वंपित्रादिभ्यःसपत्नीकेभ्यइदमन्नंयथाशक्तिसोपस्करममृतरूपेणस्वधासंपद्यतांकव्यंनममेतित्यजेत् । एवंमातामहेभ्योपि । कल्पतरुरप्येवम् । त्रेधाविमज्यांत्र्युष्मभ्यंनमइतिविशेषमाह । इदमन्नंतुभ्यंस्वधेतिप्रत्येकंपह्भ्योनमःपितृभ्यइतिपड्भ्यःसकृद्वात्यजेदितिश्रीदत्तः । गायत्रीमध्विजपित्वापोशनंदत्वागायत्रीपठित्वाभोजनोत्तरंतृप्तान्पृष्टोत्तराचमनंदत्वासुप्रोक्षितादिकृत्वादक्षिणांदत्वाअ

दत्वावाविसर्जयेत् । भोक्तृभावेन्नभिक्षवेगोभ्योवादद्यात् अग्नौजलेवाक्षिपेत् । दिवोदासीयेगृह्यान्तरं—सहचेदशीयात्पूर्वमेवस्वधाक्षयं स्वस्तीतिचेदित्युक्तेसहाशनंनमुख्यम् इतिनित्यश्राद्धम् ।

अथमनुष्ठययज्ञः । सचमनुष्यभोजनात्मकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याम्बलायनसन्नात् । नियुज्यैकमनेकंवाश्रोत्रियंश्राश्रुखं सदा । निवीतीतद्रतमनाऋषीन्ध्यायन्समाहितः इति चंद्रिकायांनारायणोक्तः । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्राप्यतिथिभोजनं मुख्यम् । यस्मयाज्ञवल्क्यः—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंधिवांधवानितितदतिथेर्भोजनोत्तरमपिपंचौसख्यादयोभोज्याइत्येतदर्थं । मनुष्ययज्ञार्थमथितिभोजयेदित्यापस्तंबपरिशिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीभोजयेदितिबसिष्ठस्मृतौनित्यश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्याचारादर्शः । कल्पतरौमदनरत्नचैवम् । नित्यश्राद्धात्पूर्वमनुष्ययज्ञइतिदिवोदासः । अतिथ्यभावेन्येनापित्राक्षणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योदद्यान्मूलफलशाम्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञमाप्नोतीतिधौघायनोक्तः । तत्राशक्तौचंद्रिकायांनारायणः—अशक्तावन्नमुद्धृत्यहतेलेवंप्रकल्पयेत् इति ॥ ॥ यत्किंचिन्मनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतेपिमनुष्ययज्ञेऽतिथिभोजनमायइयकम्—अतिथिर्गृहमभ्येत्ययसंप्रतिनिवर्तते । असत्कृतोनिराशक्षसद्योहंतितत्कुलमितिमाधयीयेदेवलोक्तः । विष्णुपुराणे—ततोगोदोहमात्रवैकालंतिष्ठेद्रुहागणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्ववायथेच्छया । अतिथितत्रसंप्राप्तंजयेत्स्वागतादिना । अतिथिलक्षणं व्यासः—मुहूर्तस्याष्टमभागमुद्गीक्ष्योद्वातिधिर्भवेत् । दूराच्चोपगतंश्रांतवैश्वदेवउपस्थितम् । अतिथितंविजानीयाद्वातिधिःपूर्वमागतः । मनुः—एकरात्रंतुनिवसन्नतिथिर्ब्राह्मणःस्मृतः । नैकग्रामीणमतिथिर्विप्रंसांगतिकं तथा । उपस्थितंगृहेविद्याद्वार्यायत्राग्रयोपिच । ज्ञातातातपः—अर्चितमनाहूतदेशकालउपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिधिःपूर्वमागतः । यमः—तिथिपूर्वोत्सवाःसर्वेल्यक्तायेनमहात्मना । सोऽतिथिःसर्वभूतानांशेषानभ्यागतान्विदुः । व्रतीयतिर्वैकरात्रंनिवसन्ननुच्यतेऽतिथिः । आह्वहेमाद्रौज्ञातातातपः—प्रियोवायदिवाद्बैभूखःपंडितएववा । प्राप्तस्तुवैश्वदे

वांतेसोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । चंद्रोदयेपाद्ये—देशनामकुलं विद्यापृष्ठायोऽन्नप्रयच्छति । न स तत्फलमावाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति । मनुः—
 ब्राह्मणस्य न त्वतिथिर्गृहे राजन्ये उच्यते । वैश्यः शूद्रः सखा चैव ज्ञातयो गुरोरेव च । यदतिथिर्धर्मक्षत्रियोगृहमाव्रजेत् । भुक्तवत्सु च वि-
 प्रेपुः कामं तमपि भोजयेत् । वैश्यशूद्रावपि प्रासौ कुटुंबेति धर्मिणौ । काममिच्छया न त्ववश्यं । कुटुंबेति द्विदिगृहे न प्रवासादौ । आपस्तंबः—
 शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्यादथास्मै दद्यात्कुलादाहत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेदुरिति । राजकुलं स्वस्वामिगृहम् । पूजामंत्रमाह परा-
 शरः—अतिथेऽमरदेहस्त्वमुत्तारार्थमिहागतः । संसारपंकमंग्रं मां मुञ्चस्व स्वाधनाशन । अतिथिवहुत्वं विशेषमाह दुर्योधाय न शंखौ—ब्राह्मणक्ष-
 त्रियविदशूद्रानन्यागतान्यथाशक्त्या पूजयद्यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्यादोवाप्रथममागतः स्याच्छ्रेत्रियस्तस्मादिति । आपस्तंबः—
 अतिथिनिराकृत्योपोव्यश्चोभूतेयथामनसंतर्पयित्वा संसाधयेदिति । संसाधयेत्येपयेत् । पराशरः—यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नास्वामिना बुभौ ।
 तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् । दद्याच्च भिक्षा त्रितयं परित्राद ब्रह्मचारिणाम् । इच्छया वा ततो दद्याद्भिर्भवे सत्यवारितम् । कौर्मै—भिक्षां
 च भिक्षवे दद्याद्भिर्धिव ब्रह्मचारिणे । भिक्षूनाह व्यासः—ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरोरोपपन्नः । अघ्वगः क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ।
 वैश्वदेवात्पूर्वमप्येते पूज्याः । अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । वैश्वदेवार्थं मुद्बुत्य भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् । वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।
 न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहतीति व्यासोक्तेः । चंद्रोदये ज्ञाता तपः—ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा चतुर्ग्रासं तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारिंश-
 त्प्रमाणानि । मदनरत्ने प्रकारांतरम्—ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासं चतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हंत कारो विधीयते । मयूरांडप्रमा-
 णो ग्रास इति मिताक्षरा । गौतमस्तु—ग्रासप्रमाणस्याविकारेणेति । कुकुटांडाद्रां मलकप्रमाणमप्युक्तं स्मृतं तरे । ज्ञाता तपेन प्रकारांतरं सु-

क्तम् । यावन्मात्राशानोवास्याद्धताशीक्षतकोद्विजः । तस्यान्नस्य चर्तुगोहंतकारं विदुर्बुधाः । हंतकारादिदानं मनुष्यभोजने कृतेऽपि नित्यमिति केचित् । मनुष्यभोजनाशक्तानित्यन्ये । ब्राह्मणे—यः पात्रपूर्णीभिक्षायतिभ्यः संप्रयच्छति । विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् । व्यासः—यतिहस्ते जलं दद्याद्भक्षदद्यात्पुनर्जलम् । तद्वैश्वमेरुणा तु त्यंतजलं जलं सागरोपमम् । पाखंडेभ्योऽपि भिक्षां दद्यादित्युक्तं चंद्रोदये ब्राह्मणे—तेभ्यो देयं गृह्णाद्ब्रह्मिहिरिति । विष्णुः—भिक्षुकामायेऽन्नं गोभ्यो दद्याद्गौवाक्षिपेदिति । प्रोपितं भर्तृकायाः पराशरः—भार्याभोजनवेलायां भिक्षाः सप्ताथपंचवा । दत्त्वा शेषं समश्रीयात्सायं साभृत्यैकैः सह ॥

अथ गौग्रासः । स च शिष्टाचारसं च यज्ञोत्तरमिति मदनरत्ने । प्रभासखंडे—तृणान्नाद्यपरागावः कर्तव्या भक्तितोऽन्वहम् । अकृत्वा स्वयमाहारं कुर्वन्प्राप्नोति दुर्गतिम् । आत्माहारप्रमाणेन प्रत्यहं गोपुदीयते । आत्माहारप्रमाणान्नासक्तौ चंद्रोदये ब्रह्मण्डे—सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्णंतु मे त्रासंगावैलोक्यमातरः । दद्यादनेन भंत्रेण गवां त्रासं सदैव हि । सदैवैत्युक्तेरकरणे प्रत्यवायश्रुते श्वार्यं नित्य इत्याचारदर्शः । प्रभासखंडे मंत्रांतरमुक्तं—सौरभेयी जगत्पूज्या देवी विष्णुपदे स्थिता । सर्वदेवमयी त्रासं मया दत्तं प्रतीक्षतु । अयं काम्यश्च—तृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्ब्रवाहिकम् । कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्त्रसंशय इति चंद्रोदये भविष्यात् । इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजसूरिरामकृष्णभट्टसुनुदिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखं च महायज्ञप्रकरणम् ॥

अथ भोजनविधिः । वसिष्ठः—चारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सुतिकागृहम् । इति । याज्ञवल्क्यः—बालः सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संमोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषं भोजनम् । कन्या नूढा । मनुविष्णू—सुवासिनीकुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽग्रएव

१ नवयुर्दशम् । २ तेभ्यो दद्याद्गृहात् । ३ इदं भोजनं भृत्यादियर्गेभुक्तेष्वप्यादिकोते विधेयं—दंपत्योः शेषं भोजनमेति याज्ञवल्क्यस्योक्तेः । आहारनिर्होराविहारयोगः सदैव सन्निर्विजने विधेय इति वचनात् ।

तान्भोजयेदविचारयन् । अग्रेप्रथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं कित्वेतेषुमुक्तवत्सुस्वयंभुंजीतित्यत्रैतिकल्पतरुः । वयंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिब्रूमः । याज्ञवल्क्यः—वालः(स्व)सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यां श्रद्धंप्त्योःशेषभोजनम् । भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंधिवांधवान् । शक्ताविदम् । तथाचमार्कडेये—कुटुंबिनोभोजनीयाःस्वसमंविभवे सति । आचारादर्शोर्नंदिपुराणे—यतेब्राह्मणपूर्वतुभोक्तुमन्नंसदागृही । पराशरः—एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः । शंखः—पंचाद्रोभोजनंलुप्यद्भूमौपात्रंनिधायच । उपवासेनतत्तुल्यंमनुराहप्रजापतिः । उपलिसेशुचौदेशपादौप्रक्षाल्यवैकरौ । आचम्याद्रान्न नोद्धेवंपंचाद्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायावहिःकार्यम् । यस्तुभोजनशालायांभोक्तुकामउपस्थेत् । आसनस्थोनचान्यत्रस विप्रःपंक्तिदूपकइतिचंद्रोदयेआपस्तंयोक्तेः । तस्माद्दहिरुपस्थस्यआचांतःप्रविशेद्गृहमित्याचारादर्शोब्राह्मणच । यमः—आर्द्रपादस्तु भुंजानःशतंवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । चंद्रोदयेत्रिपुराणे—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलादिके । माधीयेमेघातिथिः—सौवर्णेराजतेताम्रे पद्मपत्रपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । चंद्रोदयेत्रिः—पंचाशत्पलिकंसांसंख्यधिकंभोजनायवै । गृहस्थैस्तुसदाकार्यममावेद्देमरौप्ययोः । तत्रैवप्रचेताः—पलाद्रिशतिकान्नार्वागतऊर्ध्वयदृच्छया । चंद्रिकायांपैठीनसिः—एकएवतुयोभुङ्क्तेविमलेकांस्यभाजने । भाजनेभोजने चैवत्रिरात्रंफलमश्रुते । चत्वारितसवर्धतेआयुःप्रज्ञायशोवलम् । भोजनंकांस्यपात्रेणयःकरोतिसकृद्विजः । वर्धतेतस्यचत्वारिआयुःकांतिर्यशोच लम् । हेमाद्रौहारीतः—राजतपर्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति । ताम्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांसेमलाविले । पलांश

पद्मपत्रेगुह्रीभुक्त्वैदंवचरेदितिपृथ्वीचंद्रः । ताम्रविधिःश्राद्धपरइत्यन्ये । यत्त्वपरांके—सप्तम्यानैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनमिति तत्पूर्वो
 क्तनिषेधोपसंहारार्थदोषाधिक्यार्थवा । ताम्रवत्तैत्तलेपिनिर्णयः । यत्तु—नायसान्यपिकायाणिपैत्तलानिनितुकचिदितिश्राद्धहेमाद्रौचाराहं तत्प्र
 करणाच्छ्राद्धपरं । मित्रदोषोनकांसेएवकिंतुतत्रदोषाधिक्यम् । नकाष्णायसे नमृत्पात्रे नभिन्नावकीर्णैइतिहारीतोक्तेः । शुद्धभाजनभिन्नमा
 जनेभुक्त्वोपयासोभिन्नकांसेविरात्रमितिस्मृत्यर्थसाराचभिन्नदोषस्ताम्राद्यन्यपरः । ताम्रजतसुवर्णशंखमुक्ताश्मस्फटिकानांभिन्नमभिन्नमितिपै
 ठीनसिस्मृतैः । स्कांदेकार्त्तिकमाहात्म्ये—पत्रभोजीभवेदूर्जेकांस्त्याज्यंप्रयत्नतः । तथा—योव्रतीकांस्त्यभोजीस्यान्नसप्ततफलंलभेत् ।
 ज्योतिर्निचंदे—भोज्यपात्रंसुधासिधौषट्येद्वासमाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्तेकालेभोजनमाचरेत् । सुधासिधौ सोमे । स्मृतिरत्नाच
 ल्याम्—वक्षीपलाशपत्रेपुस्त्यलजेपुष्करे तथा । गृहस्थस्तुनचाश्रीयाद्भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । करेकर्पटकेचैवआयसेताम्रभाजने । वटाकांश्चत्थ
 पत्रेभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । चंद्रिकायांपैठीनसिः—वटाकांश्चत्थपत्रेपुंभूतिदुकजेपुच । श्रीकामोनैवमुंजीतकोविदारकरंजयोः ।
 आग्नेये—वटाकांश्चत्थधवलसर्जभल्लातकीस्त्यजेत् । स्कांदेप्रभासखंडे शुद्धंक्रम्य—मध्यपत्रेनमुंजीतब्रह्मवृक्षस्यभामिनि । प्रचे
 ताः—मृन्मयेपर्णपृष्ठेवाकापांसेतांवेतथा । नाश्रीयान्नपिचैवकरेणांजलिनापिच । यस्तुनकदलीपत्रमितिहेमाद्रौनिषेधःसश्राद्धपरः ।
 नृसिंहानुधिमहोदधौगोविदार्णवेच—करंजपिप्लवटसृक्षकुंभ्यकर्त्तदुकाः । एषापत्रेपुनाश्रीयात्कोविदारात्रयोरपि । विपर्यस्ते
 पुपत्रेपुतिर्यक्पत्रेचदारुजे । अजपीब्रह्मपत्रेपुशुद्रस्यूतेतदाहते । कंटकैःसीवितेपत्रे तथावेणुदलेनच । अन्नमूलंसृग्यम् । चंद्रिकायां
 पुराणे—पालाशेषुचपत्रेपुमध्यमेपुविशेषतः । यःकरोत्यन्नंतस्यप्राजापत्यंदिनेदिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगामित्वंपरंस्थानंचशाश्वतम् । पत्रपर्णेपु
 भोक्तव्यंभासमेकंनिरंतरम् । इति ॥

अथभोजनेदिगादिनियमाः । यमः—ग्राह्युखोद्यानिभुंजीतसूर्याभिमुखएवच । ब्राह्मे—ग्राह्युखोदबुखोवापिखाचातोवाग्यतः
 गुचिः । भुंजीतांत्रचतचित्तोद्यंतर्जनुःसदानरः । यत्तुकोर्म—योभुंक्तेवेष्टितशिरायश्चभुंक्तेउदबुखः । सोपानत्कश्योभुंक्तेसर्वविद्यात्तदासुर
 मिति । तत्रविकल्पादितिकेचित् । भोजनेउदबुखत्वादिनिषेधोनिष्कामपरइत्याचारदर्शः । पुत्रिपरइतिवयम् । पुत्रवान्खगृहेनित्यनाश्री
 यादुत्तरामुखइतिस्मृतिर्मंजयावचनात् । प्रयोगपारिजातेस्मृतिर्मंजर्याम्—पितरौजीवन्तौचेन्नाश्रीयादुत्तरामुखः । तयोस्तुजीव
 वानेकस्तथैवनियमःस्युतः । विष्णुपुराणे—विशुद्धवदनःप्रीतोभुंजीतनविदिबुखः । मनुः—आयुष्यंग्राह्युखोभुंक्तेयशस्यंदक्षिणामुखः ।
 श्रियंप्रत्यबुखोभुंक्तेऋतंभुंक्तेउदबुखः । आयुपेहितमायुष्यं । श्रियंऋतंचेच्छन्नितिशेषः । सकृदनुष्ठानेनापिफलमितिकेचित् । यावजीवंनियमः ।
 फलायविधीयतइत्यन्ये । कोर्म—नांतरिक्षेनचाकाशेनचदेवालयदिपु । भुंजीतेतिशेषः । हारीतः—भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति ।
 वसिष्ठः—नोत्संगेनभुविनपाणौनाकाशइति । पात्राणिनिदध्यादितिशेषः । भुविकेवलायाम् । अतएवापस्तंबः—नवाविभुंजीतकृतभूमौतु
 भुंजीतेति । कृतत्वंनावोमृत्प्रक्षेपेणेतिकल्पतरुः । कृतायांगोमयादिनासंस्कृतायामितिहरदत्तः ॥

मंडलविचारः । मदनरत्नेब्राह्मे—अकृत्वामंडलेयंतुभुंजतेऽधमयोनयः । तेषांतुयक्षरक्षांसिहरत्यन्नस्यतद्वलम् । तत्रैवशंखः—
 आदित्यावसवोरुद्राग्रहश्चैवपितामहः । मंडलान्युपजीवंतितस्मात्कुर्वीतमंडलम् । चतुष्कोणंद्विजाग्रयत्यत्रिकोणंक्षत्रियस्य । मंडलाकृतित्वैश्य
 सशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतम् । मदनपारिजातेव्यासः—चतुरस्रंत्रिकोणंचवर्तुलंचार्धचंद्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येणग्राहणादिपुमंडलम् ।
 तत्रैवब्राह्मे—मंडलगोमयेनस्यादधवागौरमृत्स्वया । आचारादर्शेचौघायनः—भस्मनावारिणावापिकारयेनमंडलंततः । अग्निस्मृतौ—
 नासंदीभोजनेशस्ताविप्राणांतुकदाचन । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—ग्राणाहुत्यूर्ध्वमुत्क्षिप्यपात्रयंत्रेविनिक्षिपेदिति तत्क्षत्रियादिपरं श्लोकेविप्रग्रहणादि

तिकेचित् । पंचग्रासांस्तुभुक्त्वादौकचिद्वेश्मनसंकटे । पात्रमुद्धृत्यशेषं तुभुक्षयेत्सांकाराद्भयादितिब्राह्मोक्तेः । आसंदीआपत्परेतिमदन
रत्ने । श्राद्धेआसंदीनिपेयोहेमाद्रौब्राह्मणे—पित्र्येकर्मणिभुजानोभूमेःपात्रंनचालयेत् ॥ स्मृत्यर्थेसारं—नयत्रिकायांपतिर्वितीग्रहचारीवि
धवाभुंजीतेति ।

भोजनकालविचारः । श्रुतौ—सायंग्रातराश्येवस्यादिति । गौतमः—सायंप्रातस्त्वन्नमभिषूजितमनिदन्भुंजीतेति । प्रातः
शुद्धःपंचममागपरः । सायंशब्दोघटिकात्रयोर्ध्वरानिपरः । चत्वार्येतानिकर्मोणिसंध्यायांपरिवर्जयेत् । आहारमैशुनंनिद्रांस्वाध्यायंचयत्तु
र्थकमितिशातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विरशनमुक्तंनिप्राणमर्त्यवासिनांनित्यम् । अहनिचतथातमस्विन्यांसार्धप्रहरयामातइतिछंदोगपरि
शिष्टात् । अत्र सार्धप्रहरानुज्ञाआपद्विपया । निशायाःप्रथमेयोमेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तंवर्जयिन्वामहानिशासिति
शौनकोक्तेः । महानिशाशब्देनयामद्वयमुच्यतइत्युक्तंप्राक् । दिवाचनभोजनद्वयम् । सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितम् ।
नांतराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिरिति यमोक्तेः । द्विजग्रहणाच्छूद्रस्नानयंनियमः । अंतरानिपेधादेवरात्रावपिभोजनद्वयं । अत
एवापस्तंबेनहरदत्तोचद्विभोजनविधिःपरिसंख्येत्युक्तं । परिसंख्यात्वोक्तेरेतन्मतेद्वितीयभोजनंनावश्यकम् । विज्ञानेश्वरेणतुद्विमुं
जीयादेवेतिनियमविधित्वोक्तेः शक्तस्यद्विभोजनमावश्यकम् । चंद्रिकाप्येवम् । अशक्तौतुयत्किंचिदल्पमभ्यस्यम् । औपवस्तमेवका
लांतरेभोजनमित्यापस्तंबोक्तेः । औपवस्तंउपवासस्तुल्यमितिहरदत्तः । तदशक्तौअद्विर्वासायमिति चौधायनोक्तंज्ञेयम् ।
नांतरेतिफलमूलान्यपरम् । दिवाचानांतराभुंजीतान्यत्रमूलफलेभ्यइत्यापस्तंबोक्तेः । आचारादर्शेतुद्विरशननियमःप्राणामिहोत्रमा
त्रपरः अग्निहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरेतिवाचस्पत्ये । साधिक्रमव्यचारिणोस्तुनद्विभोजननियमः । आहिताग्निरनङ्गं

श्रमस्त्रचारीचतेत्रयः । अश्रंतएवसिध्यंतिनैपांसिद्धिरनश्रतामित्यपरार्कवसिष्ठस्मृतैः । ब्रह्मचारीतु उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च । अनहुत्स
देनकालानियमउक्तइत्युज्ज्वला । यत्तु—ब्रह्मचारिणःसायंप्रातर्भिक्षेयाइतिनियमःसमिक्षायाएवर्नभोजनस्य । गृहस्थोब्रह्मचारीचयोनश्रंतु
तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णंभवेत्तुसइत्यपरार्कचौधायनोक्तेरुपवासादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तुनित्यत्वात्तयोरुपवासत्वा
भावाद्यानुष्ठानम् । अत्रगृहस्थःसाम्निः । अनग्रयस्तुयेविग्रास्तेषांश्रेयोविधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथानृपेतिमदनरत्नेभविष्यो
क्तेः । अपरार्कचौधायनः—प्राणाग्निहोत्रमंत्रांस्तुनिरुद्धेभोजनेजपेत् । वेताग्निहोत्रमंत्रांस्तुद्रव्यालभेययाजपेत् । बृहस्पतिः—दि
वानिद्रापरान्नचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंक्रास्यामिपतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुने । श्राद्धकृच्छ्राद्धमुक्चैवस
र्वमेतद्विवर्जयेत् । हेमाद्रौव्यासः—आदित्येहनिर्नसंक्रांतावसितैकादशीग्रहे । व्यतीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्बृही । अपरार्क—अयनेर
विसंक्रांतौरिविवारेचपर्वसु । मृताहेजन्मदिवसेनकुर्याद्रात्रिभोजनम् । हेमाद्रौजातूकर्ण्यः—अहन्येवभुोक्तव्यकृतेश्राद्धेनराधिप । हेमाद्रौ
कौर्म—शक्रंमांसंमसूरांश्चपुनर्भोजनमैथुने । घृतमलंबुपानंचदशम्यांससंत्यजेत् । क्वचिद्रतपरमितिहेमाद्रिः । दशम्यांपुनर्भोजननिषेधः
चंविक्कायांतुनित्येपिफलसत्वात्रित्यपरत्वमपीत्युक्तम् । इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोहोराग्रंभुजिजितइतिमाघ
वीयेत्रभ्रम्रवैवर्तात् । मृताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वारात्रौभुक्त्वाचपर्वसु । एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशी
चदशोऽधराकारविसंक्रमध्वेतिग्रंथांतरेशुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दश्योःपर्वत्वात्कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दशीपरंमृताष्टमीपदम् । तेनतयोरेवदिवाभोजनंनेत्युक्तं

१ भोजनंबुपारंवारम् । २ तपोरुपवाभावादितिपाठः । ३ प्राणायसाहेत्यादयः प्राणाग्निहोत्रमंत्राः । ४ एकादशीदिने । ५ दशमीद्वादयोः । ६ एकादश्यां ।

निर्णयामृते । स्मृत्यर्थसारे—अष्टमीचतुर्दश्यानं चैककार्यमेकमक्तं चेति । अत्र केचिदुपवासात्पूर्वदिने दशम्यल्पत्वे दशमीमध्य एव भोजनं कार्यम् । एकादश्यां न भुंजीतेत्येकादश्यां भोजनं निषेधात् । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षत इति न्यायाच्चेत्याहुः । तत्र । दशम्यामेकमक्तस्तु मांसमैशुनवर्जित इति चंद्रिकायां देवलेन मध्याह्नकालिकैकमक्तव्रतविधानाद्विधिसंग्रहे च निषेधानवकाशात् द्वादश्यादिवन्माध्याह्निकापकर्षकाभावाच्च । न चायं नवव्रतविधिः किंतु पुनर्भोजनं निषेधमात्रमिति वाच्यम् । निषेधकल्पने मानाभावात् । हविष्याशनमध्याह्नाध्याप्राप्तिप्रसंगात् । सर्वत्रैकमक्तादौ तथा प्रसंगाच्च । न च हविष्यादिकाम्यैकादशीव्रतमात्रांगं संकोचे मानाभावात् । प्रयोगपारिजाते देवलः—श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न च मुक्ल्लेकदाचन । देवाहविर्न गृह्णति कव्यानि पितरस्तथा । एकादश्यादौ तु स एव—उपवासी यदानित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाश्नाय पितृसेवितम् । प्रयोगपारिजातस्त्वेकादशीमात्रपरम् । मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्च आजिप्रे सितृसेवितमितिकात्यायनोक्तस्तेन शिवरात्र्यादौ भोजनमेवेत्याह । पितृपदजनकपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनावप्राणम् । हेमाद्रिस्तु—चतुर्दश्यायदा चैव श्राद्धं नैमित्तिकं तथा । उपवासं तदा कुर्यादाश्नाय पितृसेवितमिति प्रभास्त्वं डाच्छिवरात्रावप्यवप्राणम् । एवं च यस्मिन्नुपवासे कृते पुण्यं त्यक्ते महत्पापं तत्रावप्राणम् । यत्नद्वयमप्यल्पं तत्रायाचितमेकमक्तं चकार्यम् । उपवासदिने श्राद्धकथंचिद्विजायते । उपवासे श्वमेघाल्य राजसूयमयाचिते । वाजपेयं लभेद्भोक्ता एकमक्तेऽग्निहोत्रमिति प्रभास्त्वं डादित्याह ॥

अथ भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः—अदत्तमग्निहीनस्थानान्नमद्यादनादि । कदर्यं च द्रव्यं चौराणां क्लीवंगवतारिणाम् । वैष्णविस्तस्त्वाधुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनः शूद्रः । शूद्रान्ननिषेधोऽसच्छूद्रपरः । गौर्भूमिरन्नहोमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे गृहे इति ब्राह्म्यादिति टोडरानंदः । तत्र । राजान्नैज आदत्ते शूद्रान्नं हवर्चसम् । आयुः सुवर्णकारांश्च शश्वर्मावकर्तिनः । भुक्त्वा योन्यतमस्यान्नमत्याक्षपणं न्यहमिति

मनूक्तेः । आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रान्दारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्सकदर्य इति स्मृतः । वद्धो वाचा निगडैश्च । गणो वा विभक्तभिन्नानाम् । अन्यथा ते पामपि स्वाभ्राभक्षणापेतेः । चिकित्सका तु कुक्ष्यं धूलीमत्तं विद्विषाम् । क्रूरो ग्रपति तत्र त्र्यदाभिर्कोच्छिष्टभोजिनाम् । अवीरा स्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्राभयजिनाम् । शस्त्रविक्रयिकर्मार्तं तु चायश्च वृत्तिनाम् । नृशंसराजराजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृत्तिनो भैवतथाचारिक्रिकचंदिनाम् । एषामन्नभोक्तव्यसोमविक्रियणस्तथा । क्रूरो मयानकः । उग्रः क्रूरकर्मैति मिताक्षरा । राजन्याच्छूद्राणामुल्लसन्न इति मदनरत्ने । शंखः—भीतावगीतरुदितक्रंदितावधुपरिभुक्ताविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेदिति मदनरत्ने । रामः—स्वसुतांस्तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते यथिवीमलम् । तत्रैव चिष्णुपुराणे—विष्णुजा मातरं भवा तस्य कोपं न कारयेत् । अप्रजायां तु कन्यायां नाश्रीयात्स्यै गृहे । मनुः—उग्रांस्तु सति कांश्च पर्याचां तमनिर्देशम् । नाद्याच्छूद्रस्य पक्षाक्षं विद्वानश्राद्धिको द्विजः । आददीतामेवास्मादधृत्तावेकरात्रिकम् । सुतिकांस्तु सति कामुहिर्यपक्वं । पर्याचां तमुत्तराचमनोत्तरपात्रस्थितम् । पार्श्वोचां तमिति पाठोऽप्यं किं स्थेऽतिथेस्वपात्रस्थमपि न भक्ष्यम् ॥

निषिद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । शौनकः—अराइवे जपेन्मंत्रं दशवारं न संशयः । सीमंते च यदा भुंक्ते मुच्यते कलुपात्तदा । उषासानक्ता सुक्तं तु जपेद्दशजलेपि वा । प्रमादाद्यस्ततो भुङ्क्ते सुतकाव्रमकल्मषम् । प्रविष्टः प्रजपेन्मंत्रं शतवारं शिवालये । सुतकाव्रं यदा भुङ्क्ते तदा पापात्रमुच्यते । पूर्ववन्वयात्तवर्गचशतवारं जपेत्तले । सुतकस्य गृहे भुङ्क्ते तदा पापात्रमुच्यते । इन्द्रोऽथ श्रायिमंत्रं च युतं चैन्न कल्मषम् । ज्ञानतो ज्ञानतः स्पृष्ट्वा मुक्तिकालेऽजस्वलात् । इदं नमोजपेन्मंत्रं सहस्रं चैन्न दुष्कृतम् । ज्ञानतो ज्ञानतोऽष्टाशुक्तिकालेऽजस्त्रिधाः । अग्निभाजपेन्मंत्रं दशकृत्वो विशेषतः । अंत्यजानां ध्वनिं श्रुत्वा पश्चाद्भुङ्क्ते न कल्मषम् । अज्येष्टा सो जपेन्मंत्रं दशवारं न कल्मषम् । श्वानादिर्दशनं कृत्वा पश्चाद्भुङ्क्ते यदा तदा । आयेत स्थुर्जपेन्मंत्रं दशवीं विष्णुमंदिरं । हस्तदत्तं यदा भुङ्क्ते तदा पापात्रमुच्यते । तेज्येष्टा जपेन्मंत्रं शतं विद्यालये सदा । दिवा हि भोजनं कृत्वा तस्मान्मुच्येत कल्म-

पात् । ह्येनप्रजपेन्मंत्रशतवारं जले तथा । रात्रौ द्विभोजनं कृत्वा कल्मषाच्च प्रमुच्यते । तं सुभेजपेन्मंत्रशतवारं शिवालये । अष्टम्यां वाचतुर्दश्यां दि
वा मुक्तेन किल्विषम् । सहिद्वरो जपेन्मंत्रशतं वै विष्णुमंदिरे । एकादश्यामहोरात्रे मुक्तेयदि च पातकम् । आपः पृणीतमंत्रं च शतवारं न किल्विषम् ।
रात्रौ भुक्त्वा वत्सरो तु मन्वादिपुयुगादिषु । अथा इव जपेन्मंत्रशतवारं जले पिवा । नित्यश्राद्धे यदा मुक्तेतदा पापात्प्रमुच्यते । मयो भूश्च जपेत्सूक्तं वृषो
त्सर्गे तुरौ द्रुक् । भुक्त्वा यदि विनश्ये तविंशद्द्वारं जले तदा । त्वेपंगणं जपेन्मंत्रं दशैव विष्णुमंदिरे । व्यतीपाते यदा मुक्ते तदा दोषा द्विमुच्यते ।
आप्यायस्व जपेन्मंत्रं दशलक्षं शिवालये । सूर्यग्रेहयदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । अराइवे जपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । बहवश्चैकपात्रे पुंशु जेततन्न-
कल्मषम् । अग्नेमरुद्धि मंत्रं च शतसंख्यं जपेद्यदि । भुंजते सह पात्रे तु बहवो ब्रह्मचारिणः । मानस्तोके जपेन्मंत्रं शतवारं न किल्विषम् । प्रमादाज्ज्ञान
तो मुक्ते गणान्नं तु यदा तदा । यज्ञायज्ञा जपेत्सूक्तं एकरात्रं जले पिवा । गणकान्नं यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । अच्छान इन्द्रसूक्तं तु एकवारं जले जपेत् ।
विधुरात्रं यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । ईले अग्निं जपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । पंचयज्ञविहीनस्य गृहे मुक्ते न पातकम् । किमंगत्वा जपेन्मंत्रं भयुतं
वै जले सुधीः । ज्ञानतोऽपि यदा मुक्ते कुष्ठान्नं चेन्न पातकम् । सत्येनोत्तमितामंत्रं जपेद्विष्णुवालये यदा । उच्छिष्टे तु यदा मुक्ते तदा मुच्येत किल्विषात्
सहस्रवारं गायत्री व्याहृतीभिः संस्पृष्टम् । कल्पिषान्नं यदा मुक्ते दोषो नास्ति तदा जपेत् । इति ।

शूद्रादेर्ग्राह्यवस्तूनि । अपराकं सुमंतुः—गोरसंच वसच्छ्रैतिलं पिण्याकमेव च । अर्पणान्मक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसाकृतम् ।
तथा—कंदुपंकलेहपंकपायसं दधिसक्तवः । एतान्यशूद्रान्नं भोज्यमिति नुरब्रवीत् । तत्रैव कौर्मै—कंदुपकानितैलेन पायसं दधिसक्तवः ।
द्विजैरोतानि भोज्यानि शूद्रैरेव कृतान्यपि । मदनरत्ने गिराः—मांसं दधिघृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम् । गुडोरसस्तथोदधिश्चिद्भोज्यान्येता

निमित्तशः । अमृतं चारुनालं च कंदुकाः सक्तवस्त्रिलाः । सक्तुपदमनाद्रपकस्योपलक्षणम् । प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः—स्वपात्रे
ययुविन्यस्तंदुग्धं यच्छति नित्यशः । पात्रांतरेण तद्वाह्यं शूद्रात्स्वगृहमागतम् । शूद्रवेत्तमनिविश्रेणक्षीरं वायदिवादधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्राव्रतं द
पिस्मृतम् । तच्च ग्रीह्यग्राह्यमिति शूलपाणिः ।

निषिद्धाद्यादीनि । अपराकेशातातपः—गोकारुंकंदुशालायांतैल्यत्रैक्षुयंत्रयोः । अमीमांस्यानिशौचा निस्त्रीपुचानंतरेषु च ।
कंदुपकादिचकलौ निषिद्धम् । एतानिलोकस्युत्तर्यकलेरादौ महात्मभिः । निवर्तिता निकर्माणिव्यवस्था पूर्वकंधुधैरितितत्रैव शातातातपोक्तेः ।
शंखः—नापणीयान्नमद्यादिति । स एव—अपूपाः सक्तवोधानास्तक्रंदधितं मधु । एतत्तण्येषु भोक्तव्यं भांडलेपो न चेद्भवेत् । शूलपाणौ
शातातातपः—घृतं तैलं पयः क्षीरं तैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभांडस्थितं तं प्रतंधामधु न दुष्यति । पयस्तु न वभांडस्थमेव । न वभांडेषु पानीयं शूद्रविदक्ष
त्रजन्मनाम् । पेयं तदपि विप्राणां पयोदधितधैवेति तत्रैव जायालोक्तेः । शंखः—घृतदधिपयस्तक्राणामाकरभांडस्थानामदोपइति । याज्ञ
वल्क्यः—अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्यतम् । भुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं पतितं क्षितम् । उदक्यास्पृष्टं संघुं पर्यायान्नं च वर्जयेत् । गोघ्रातं
शुकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः । अनर्चितं तत्रैव ज्ञातम् । वृथामांसमात्मार्थमेव पक्कं । उपलक्षणमेतत् । न पचेदन्नमात्मान इत्यात्मा र्थमन्नमात्रपाकस्य
निषेधात् । पित्राद्युच्छिष्टं भोज्यम् । मातापित्रोरयोच्छिष्टं कलौ भुजन्भवेत्सुखीति चंद्रिकायामादिपुराणात् । पितुर्ज्येष्ठस्य भ्रातुरित्यप्येके । इति
आपस्तंबस्मृतेश्च शुक्तं दध्यादिभिन्नम् । न पर्यायान्नमश्रीयात्राद्विः पक्कं न शुक्लं न पर्युषितं न न्यत्रागपाडवचुकदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारोभ्यइ
ति शंखोक्तेः । यस्यान्नस्यैकेन पाकेन न स्वरूपसिद्धिस्तद्विः पक्कमपि भोज्यमिति मदनरेत्रे आह्वहेमादौ च । एतेन यच्छाकादिसंकारार्थं जीरका
दिसंस्कारेण यत्पुनः पच्येत तत्पुनः पक्कमिति मदनरिजातोक्तिः परास्ता । पाकादावेव संस्कारे पुनर्न संस्कारः । यस्तु व्यजनादेराल्मविनिगमार्थं पु

नः संस्कारः सवर्ज्येवेति मदनपारिजातः । अन्यदीयं स्वीयत्वेन दत्तं पर्यायान्नम् । शातातपः—केशकीटशुनास्पृश्याय सोपहतं च यत् ।
 क्लीवाभिशास्त्रपतितैः सुतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं च स्याददञ्चतुतस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्य किंचिदुद्धृत्य तदञ्जितविशेषतः । भस्मना वापि संस्पृ-
 श्य संस्पृशेदुल्लुकेन च । सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं प्रातमजेन वा । स्पृष्टमित्युक्तेः सहपाके अभोज्यं । नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नमिति गौतमोक्तेः ।
 द्दारीतः—पिपीलीकादिभिरन्नाद्युपपातेकां च न भस्मरजतताम्रवद्भूय गोवालाजिनदंतानामन्यतमेनाग्निः संस्पृष्टमन्नं प्रोक्षणपर्यं मिकरणादित्यद-
 र्शनाच्छुद्धमिति । मनुः—पक्षिजग्धं गवाप्रातमवधूतमवधुतम् । दूषितं केशकीटैश्च स्पृष्टं श्लेपेण शुध्यतीति । जम्बदग्निः—शृतान्नं द्रोणमात्रं
 तु श्वकाकाद्युपपातितम् । आसमुद्धृत्याग्नियोगाज्जोक्षणं तत्र शोधनम् । माधवीये संवर्तः—विडालमूषिकोच्छिष्टे पंचगव्यं पिवेद्विजः । तत्रैव
 उशानाः—ग्राहणोच्छिष्टे प्राणायामशतमिति याज्ञवल्क्यः । अन्नं पर्युपितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् । अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ।
 चिरस्थितमविकृतं चेत् । पर्युपितः शोकोऽपि भोज्य इति हरदत्तः । कल्पतरुः—अपूषाश्च करं भक्षयानावटकसक्तवः । शाकं मांसमपूपं च
 संपंकुसरेभ्यश्च । यवांगूपाय संचैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । सर्वपर्युपितं भोज्यं शुष्कं चेत्यरिर्वर्जयेत् । मिताक्षरायां यावकमप्युक्तम् ।

पलांश्चादिनिषिद्धवर्गः । भविष्ये—लघुनं गृज्जनं चैव पलांडुकवकानि च । घृताकनालिकालाबुजानीयाञ्जातिदूपकम् । गृज्जनं लघुना
 कारकं न शेष इति मिताक्षरायाम् । मदनरत्ने—यदीयं चूर्णं गायकाः कंठशुद्ध्यर्थं भक्षयंति तानि पत्राणि । मूलविशेषो गजरापरपर्याय इति
 माधवो हेमाद्रिश्च । तन्न । हेमाद्रावेव त्रघ्नांटे—गृज्जनं चुकिकां चैव गजराजं जीरकं तथेति । श्राद्धे गृज्जनं भिन्नगजरनिषेधात् । गृज्जनो

१ शस्त्राभंगान्नाशेन मदीयमिति ह्ययादत्तम् । २ कीट्यादिना सह पाके जाते ।

यवनेष्टपलांडोदेशजातयइतिसुश्रुतोक्तरापिगाजरं गृजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रावप्युत्तरत्रपलांडुविशेषएवगृजनमित्युक्तम् । वैजयंत्याम
 प्येवम् । राजनिघंटौ—रसनोहिमहाकंदोगृजनोदीर्घपत्रकः । पृथुपत्रःस्थूलकंदोयवनेष्टोविलोहितः । गृजनस्यमधुरकंदुंकंदं नालमप्युपदिशं
 तिकपायम् । पत्रशथयमुशतिचित्कंसूरयोलवणमस्थिवदंति । गाजरापिंडमूलंचपीतकंदः सुभूलकम् । स्वादुमूलंसुपीतंचनागरं पीतभूलकम् ।
 गाजरंमधुरंरुच्यंकिंचित्कटुकफापहम् । आघ्नानकृमिशूलघ्नाहपितृपापहम् । यत्सुसारसंग्रहे—गृजनपीतकंचान्यत्स्थौणेरंरक्तपित्त
 लम् । गृजनंशीतलंग्राहिदाहमांधविपापहम् । तद्दीर्घवीर्यंश्चेष्टमुष्णंगर्भहरंपरमिति । तन्न । गाजरेगृजनशब्दोलाक्षणिकः । वैद्यके—
 गृजनंश्लिखिमूलंचयवनेष्टंचवतुलम् । ग्रंथिमूलंशिखाकंदंकंदं डिडीरमोदकम् । गृजनंकटुकण्यंचकफवातरुजापहम् । रुच्यंचदीपनंहृद्यदुर्गधि
 गुल्मनाशनम् । मदनचिनोदेषि—गृजनः पित्तलोघ्राहीतीक्ष्णोष्णोरोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलांडुना । तथागृजनो
 योमहाकंदोजर्जरीदीर्घपत्रकइतिलशुनभेदोप्युक्तः । तथा—कासमदःकर्कशः स्याद्गृजनो गाजरस्तथा । गृजनः कटुकस्तीक्ष्णस्तिक्तोष्णोदीपनो
 लघुः । संग्राहीरक्तपित्ताशोग्रहणीकफवातजित् । त्रिविधेपिगृजनेगार्ज्वरंनान्तर्भवति । गुणभेदात् । लवणयुतंदुग्धयुतंदधिचनमोज्यम् ।
 धिनायकशांतौयलिदानेवाखणससुरामांसस्थानेतादृशयोस्तयोरुक्तेः । चतुर्विंशतिमते—मूलकंमातृमूलंचश्चेतरक्तौचसूरणौ । च
 त्वार्यंभोज्यमूलानिपंचमीचार्द्रिमूलिका । मातृमूलंमाइणीमूलमितिप्रसिद्धम् । कल्पतरौब्राह्मे—राजमापाःस्थूलमुद्रास्तथावृषकवासकौ ।
 मसूराःतशपुष्पाधुर्कुसुलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यमक्ष्याणिनचेदयानिकस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधान्यंचशूद्रान्नयेचान्येना
 रयसंमिताः । वज्रैरेदितिसंघः । कृष्णधान्यंकलिंगकानि । शूलपाणौदेवलः—कुर्विदांश्चेतवृतांकंकूभांडंचनभक्षयेत् । कुर्विदा

घोटकः । तत्रैव हारीतः—श्लेष्मातकप्राशने सातपनमिति । अपरारकं हारीतः—कुसुमं श्वेतवृतांकुमांडं च विवर्जयेत् । हेमाद्रौ विष्णुः—वर्जयेच्छ्वेतवृतांकमलांबुवर्तुल्यजेत् । श्वेतोक्तैः कृष्णवृतांकस्यानिषेध इति कल्पतरौ मदनरत्ने माधवीये च । स्मृत्यर्थसारेऽपि—शुद्रश्चेत कटकिंवृतांकानिवर्जयेदिति । तत्रैव—यतिव्रतिभ्यां स दालांबुशिशुवृतांकानि जातिमात्रेण वज्यानीति । व्रतहेमाद्रावग्निपुराणे—व्रतप्रक्रम्य—कूष्मांडालांबुवर्तांकपालं कीज्योत्सिकास्त्यजेत् । मदनरत्ने पैठीनसिः—नलिकायौतकुसुमांशमंतकाश्चेति शाकानामभोज्या इति । नलिकाकलं धिकेति शूलपाणिः । तत्रैव कौर्म—गुंजनं किंशुकं चैव कंडरं च तथैव च । उदुंयरमलांबुं च जग्ध्वा पतति वै द्विजः । अलांबुवर्तुलः । पूर्वोक्तविष्णुस्मृतैः । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । हारीतः—न वटप्लक्षाश्च तद्यदधिरथमातुल्लिगानि भक्षयेदिति । दधित्थं कपित्थम् । माधवीये बृहस्पतः—नलिकानालिकेरी च श्लेष्मातकफलानि च । भूतृणं शिशुकं चैव खट्वांकं कनकं तथा । वर्जयेदिति शेषः । तत्रैव चतुर्दशानि मते—तृणराजफलं वल्लीमुक्त्वा चांद्रचरो द्विजः । कंदमूलफलं दीनिजज्ञात्वा त्वोपवसेत् तथा । याज्ञवल्क्यः—देवतार्थहविः शिशुलोहितं ब्रश्चनांस्तथा । लोहितपदमुपयत्रान्वितम् । तेन रक्तशिशुनिषिद्ध इति माधवः । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । विद्वज्जानितं दुलीयादीनि निषिद्धानि । विद्वज्जानां फलानि भक्ष्याणीत्याह बौधायनः—अमेच्ये पुचये वृक्षा उसाः पुष्पफलोपगाः । तेषामपि न दुग्ध्यंति पुष्पाणि च फलानि च । तथा चोद्यानाः—नलिकाशणञ्जनां कुसुमालांबुविद्भवान् । कुंभीकं कुंभुं तांककोविदारांश्च वर्जयेत् । तया कालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च । देवलः—न वीजान्युपभुंजीत रोगापदं मृत्युदुःखः । वीजानि कूष्मांडसेत्युक्तं कल्पतरौ मदनरत्ने च । वज्र्यां नुवृत्तौ दांश्वः—कुनलीकुष्ठि सस्पृष्टमिति । कृष्णभट्टीये स्कांदे—आज्यपात्रे स्थितं तं कंमधुमिश्रं तु यदृतम् । ताम्रपात्रस्थितं क्षीरं पुसपिः सुरासमम् । आद्रकं स गुडं मधं सै

क्षवंवदरंतथा । नारिकेलसंकांसेदघ्नासंमिश्रितोगुडः । वसिष्ठः—अभोज्यस्वोच्छिष्टोपहतं वसनकेयकीटोपहतं चेति । स्वोच्छिष्टं स्वमुक्तशि
ष्टं संकृतं । वसनं परिहितमिति मदनरत्ने । सुमंतुः—धुतवचोमिहतमदधिपर्युषितं शचांडालवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्रहिरण्योदकैः स्पृष्टादिति ।
वचोमिहतं तात्कालिकमुखवातादिदुष्टं । दधिखेहलक्षकं खेहरहितं पर्युषितमित्यर्थः । स्पृष्टात्भावेक्तः । शचांडालदृष्टं भोज्यमन्नांतराभावइति मदन
रत्ने । वर्ज्यानुवृत्तौ यमः—लघुनंगुंजनचैव विलयः संमुखं तथा । विलयो घृतं किट्टम् । संमुखं घृतफेनसन्मंडश्च । चिष्णुपुराणे—
भुंजीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर । स्कांदे—घृतांकं बृहतीचैव दग्धमन्नं मसूरिका । यस्योदे प्रवर्तते तस्य दूरतरो हरिः । अलाघुं भक्षयेद्य
स्तु दग्धमन्नं कलंघिकाम् । सनिलजः कथं भूते पूजया भिजनादनम् । स्कांदे—शिरः कपालमन्नाग्निनखचर्मतिलानि च । एतानि क्रमशो नित्यमष्टन्या
दिषु वर्जयेत् । चर्मपदेन मसूरिका उच्यते इति कालनिर्णयदीपिका । हरिभक्तिचिलासेयामले—यत्र मद्यंतथा मांसंतथा घृताकमू
लकौ । निवेदयेन्नैव तत्र हरैर्कांति कीरतिः । भारते—तिलान्भृष्टान्नच श्रिया स तथा सायुर्न रिव्यति । गौतमः—उद्धृतं खेह विलयनपिण्या
कमथितप्रभृतीनिनाश्रियादिति । मथितं जलं विना लोडितं दधीति मदनरत्ने । आमिषं पाश्चेकार्तिकमादात्म्ये—प्राण्यंगमामिषं चूर्णे फले
जंवीरमामिषम् । धान्ये मसूरिकाप्रोक्ता ह्यग्रपर्युषितं तथा । गोकांजिकं च महिषीदुग्धादि च तथा मिषम् । द्विजकीतारसाः सर्वे लवणं भूमिजंतया ।
ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवं संभवम् । आत्मार्यपाचितं चान्नमामिषं तस्मृतं बुधैः । न चेदं ग्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापि तद्ब्रह्मवाध
काभावात् । मदनरत्ने—घृतात्फेनं घृतान्मंडपीयूषमथ वार्द्रगोः । सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि । दीर्घतकमपेयं च नष्टस्वादुच फेनवत् ।
गुडमरीचयुक्तं पर्युषितं दधि च न भक्षयेत् । दीर्घं स्फुटितम् । हारीतः—नरजस्वलायादंतं न कुद्धानमलवद्वाससाना परयाद्वारापन्नमिति ।
याज्ञवल्क्यः—वृथा कृसर संयावपायसापूषाशकुलीः । अत्र नपचेदन्नमात्मेन इत्यनेन निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थ इति मदनरत्ने ।

मनुः—अनिर्दशायगोःक्षीरमौष्ट्रमेकशफ्रतया । आविकंसंधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः । गोग्रहणमजामहिष्योरुपलक्षणम् । गोमहिष्यजानामनिर्दशानांपयोनपेयमितिवसिष्ठोक्तेरिति मदनरत्ने । वत्सग्रहणेन सवत्साघेनुरानीयतामिति वद्गोहणे सिद्धे पुनर्गोग्रहणमजामहिष्योर्व्यपत्ययोः पयसो निषेधार्थमिति मेघातिथिः ।

संस्कारादिभोजननिषेधः—मदनरत्ने गिराः—जन्मप्रभृतिसंस्कारेवाल्स्यान्नस्य भोजने । असंविद्धैर्न भोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः । नारीप्रथमगर्भेभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । पराशरमाधवीयेधौम्यः—ब्रह्मोदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातकर्मनवश्राद्धेभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । तत्रैव—निवृत्तचूडहोमेतुप्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोऽन्येषुतुसंस्कारेषूपवासेन शुद्ध्यति । चंद्रिकायाम्—नवश्राद्धस्ययच्छिष्टं गृहेषुपितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । आचारदर्पणे—भानुवारे तथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलंनरः स्नादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यारविवारेचदिवारात्रौतथैवचेतिकृष्णभट्टीपूर्वार्धपाठः । अमावास्यापितृश्राद्धेसंक्रांतौपारणेतथा । परात्रनैवभोक्तव्यंस्यान्नंतस्यतत्फलम् । हेमाद्रौ—दिवादधित्थधानासुरात्रौचदधिसक्तुपु । श्लेष्मातकेतथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेवकृतालया । काशीखंडे—नदिवोद्धृतसारंचभक्षयेदधिनोनिशि । स्कांदे—रात्रौदधिनभोक्तव्यं दिवान्नवनीतकम् । यमः—नभिन्नभांडेभुजीतनरात्रौदधिसक्तुकान् । भारतेऽप्येवम् । आचारादर्शेऽल्लघुहारीतः—पृथग्यानंपुनर्दानं मांसेनपयसानिशि । दंतच्छेदनमुष्णंचसप्तसक्तुपुवर्जयेत् । सक्तुनंदुर्दिनक्षयइतिभारतेऽतपथाच । सुमंतुः—कूष्माण्डंवृहतीचैवतरुणीमूलकंतथा । श्रीफलंचकलिंगंचवात्रीप्रतिपदादिषु । शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मकृतानिच । उदुंबरफलंचैवतिलानपितथैवच । यदीच्छेत्स्वर्गगमनमष्टम्यादिपुवर्जयेत् । रत्नमालायाम्—कूष्माण्डमातुलिंगंचपटोलंवृहतीफलम् । श्रीफलंपितुमंदंचधात्रीपक्षादितत्स्वजेत् ।

नालिकरंशिरःश्रीकंकपालंतुंवकंस्मृतम् । अत्राणिनलिकाशाकंनखानिग्रामशिविकाः । चर्मोत्थपोदकाशाकंभृतांकंतिलमुच्यतइति । धर्मसारे—धात्रीफलंभानुवारेश्रीफलंशुक्रवासरे । शुभीफलंमंदवारेश्रीकामःपरिवर्जयेत् । गौडनिचंधे—रविवारेचसंक्रांतौपष्ठ्यावैससमीतिथौ । आरोग्यकामस्तुनरोनियंत्रनभक्षयेत् । भारतेदानधर्मे—आज्याहुर्तिविनाचैवयत्किंचित्परिविष्यते । दुराचारैश्चयद्भुक्तंभगंरक्षसांविदुः । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् ।

अथपरिवेषणम् । चंद्रोदयेगिराः—नीलरक्तेनवस्त्रेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । तेनभुक्तेनविप्राणांदिनमेकमभोजनम् । वैद्यः—भक्ष्यंचदक्षिणेपार्श्वेपयलेष्टंचवामतः । हस्तदत्तानिचाक्षानिप्रत्यक्षंलवणंतथा । मृत्तिकाभक्षणंचैवगोमांसाशनवत्स्मृतम् । हेमाद्रौयमः—एकेनपाणिनादत्तंशूद्रादत्तंचयद्भवेत् । पैठीनसिः—लवणव्यंजनंचैवघृततैलंतथैवच । लेष्टोपयंचविविधंहस्तदत्तनभक्षयेत् । एतदपवादःस्मृतिरनाचर्याम्—अपक्षलेष्टपकंचहस्तैवप्रदापयेत् । यत्किंचिदितरद्भक्ष्यंदर्व्यादेयंतुयत्नतः । कल्पतरौभविष्ये—आयसेनतुपात्रेणयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्टासमंभुक्तेदाताचनरकंजयेत् । मात्स्येपि—उभाम्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् । मनुः—दर्व्योदयंशृतांत्रंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकंयवयकांत्रयोदव्यांदातुमिच्छति । सभ्रूणहासुरापश्चसस्तेनोगुस्तल्पगः । काशीखंडे—फाणितंगोरसंचैवलवणंमधुकानिच । हस्तेनत्रास्रणोदघातृच्छ्रंचांद्रायणंचरेत् । हेमाद्रौहारीतः—पक्षौसहोत्थितानंतुभोजनादिसमंस्मृतम् । तत्रैववसिष्ठः—यदेकपक्तांविषमंदातिखेहाद्भयाद्वायदिवापिहेतोः । वेदेषुष्ट्यामृपिभिश्चगीतांतंजलहत्यांमुनयोचदंति ।

परिवेष्टुरुच्छिष्टस्पर्शहारीतः—द्रव्यहस्तस्तुसंस्पृष्टउच्छिष्टंवाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यतद्रव्यमपःस्पृष्टाततःशुचिः । अद्भिरभ्युक्ष्यतद्रव्यंपुनरादापययेत् । घत्तुमनुः—उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन । अनिधायैवतद्रव्यमाचांतःशुद्धिमाप्नुयादिति । आचार

चंद्रोदये—अंगधारणयोगमगेनिधायाचामेत् तदयोग्यं स्पष्टम् । यद्वाभक्ष्येतरद्रव्यंभूमावनिधायाचम्यशुचिर्भवेत् । भक्ष्यंभूमानिधायाचामेत् । मार्कण्डेयः—पक्वान्नेनगृहीतेनमूत्रोच्चारं करोति यः । अनिघायेवतद्रव्यमंगेकृत्वासमाश्रितम् । शौचं कृत्वायथान्यायमपःस्पृश्ययथाविधि । अन्नमन्युक्षयैवैवउद्धृत्यार्कप्रदर्शयेत् । त्यक्त्वाग्रासमयैतस्माच्छेषंशुद्धिमवाभुयात् । द्रव्यस्यैवसाक्षादुच्छिष्टस्पर्शेत्यागइतिचंद्रिका । स्मृत्यर्थसारे—परिवेपणंकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टश्चेदन्नादिनिधायशौचाचमनेकृत्वान्नादिग्रीक्ष्याग्निमर्कवासंस्पृश्यपरिविष्यादिति ।

आपोशनचलिप्राणाहुत्यादि । मार्कण्डेयः—अब्रह्मद्विप्रप्रणम्यादौप्रांजलिः कथयेत्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिभक्त्याग्रवंदयेत् । आपस्तंबः—भापांकांसक्षवयुमित्यभिमुखोन्नं वजयेदिति । भापांशब्दोच्चारणम् । याज्ञवल्क्यः—अपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादधस्तातथा । अनन्नममृतंचैवकार्यमन्नं द्विजन्मना । अत्रयद्यपि—अद्यतेसिचभूतानितस्मादन्नंतद्रुच्यतइतिश्रुतौसर्वमविशेषेणान्नत्वेनप्रतीयते तद्वापिजलादावपितदापसेः । मिःसाक्षीभक्तमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव—अन्नाश्रितानिपापानीत्यत्राप्योदनवर्जनम् । तेनभक्तेएवापोशनंनान्यत्रेतिकेचित् । अन्येतु—ससंक्षेत्रगतग्राहुःसतुषंधान्यमुच्यते । आमं वितुपमित्युक्तंस्विन्नमन्नमुदाहृतमितिनिधितत्त्वेवसिष्ठोक्तेःस्विन्नमात्रेभापोशनम् । नचैवंगुडादावपितदापतिः । अन्नेनव्यंजनमित्यादिपुत्रीक्षादिविकारएवाद्यपदप्रयोगात् गुडादेशसरसत्वात् अतोगुडौनोपोशनम् । मदनरत्नेमाधवीयेचकौर्म—महाव्याहृतिभिस्त्वनंपरिष्विद्योदकेनतु । अमृतोपस्तरणमसीत्ययोगानक्रियांचरेत् । मदनपारिजातेतु—व्याहृतिभिर्गायत्र्याचान्नमभिर्मंत्र्याभ्युक्ष्यपरिष्विच्य धर्मराजादिचलीन्दद्यादिति । माधवीये—ऋतेनसायं सत्येनप्रातश्चपरिषिचयेत् । भविष्ये—भोजनार्त्तिकचिदन्नाग्रं धर्मराजायैवलिम् । चित्रायचित्रगुप्तायप्रेतम्यश्चेदमुद्धरेत् । यत्रकचनसं

स्थानांक्षुत्तुपोपहतात्मनाम् । भेतानांतृप्तयेक्षय्यमिदमस्तुयथासुखम् । स्कांदे—प्रदद्याद्धृतपतयेभुवनपतयेतथा । भूतानांपतयेस्वाहेत्यु
 क्त्वाभूमौघलत्रयम् । ब्राह्मे—ब्रह्मणेनमइत्येवंब्रह्मादिभ्योवलीन्दद्यादिति । स्मृत्यर्थेसारे—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिव
 लीन्दद्यादिति । औतवृत्तिः—यःकथनास्मिन्छास्त्रेदेवतोद्देशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयागोहोभोभ्यादानंवलहरणादयोवामंत्रेणसाध्यंतेतत्रसर्व
 ग्रस्वाहाकारःकर्तव्यइति । आश्वलायनानांस्वाहांतत्त्वमेवलिदाने । एतानिवलिदानादीनियथाशाखंव्यवस्थितानि । इदंचपरिपेचनो
 त्तंकार्यमित्युक्तंमाघवीयेमदनरत्नेच । यत्तुस्मृत्यर्थेसारे बल्युत्तरपरिपेचनमुक्तंतत्पदार्थगणनमांत्रनतत्रक्रमेतात्पर्यम् । परिपे
 चनोत्तरंपदक्षालनोक्तेः । अत्रब्रह्मरुद्रंद्रचंद्रार्कवसवोमंडलांतरात् । निवेदितंनरैरंयस्माद्ब्रह्मतिनान्ययेतिब्राह्मरात् ब्रह्मादिभ्योभुजिकाले
 घलिर्देयः । मंडलार्थवादोयमितिचेत् तस्यापि सालंबनत्वात् । अर्थाभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेद्वेवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाका
 दौघटत्वादित्याचारादर्शः । तत्र । तद्धितादीनामेवदेवतात्वयोधकत्वात् । सूक्तवाकस्यकरणत्वेप्युक्तं हरतौदेवताकल्पकत्वम् । अर्थ
 वेदेवतुदेवताकल्पत्वमत्यंतसंभवीत्यलंभीमासांगंधश्चन्यहृदयप्रलापेन । आद्वेचलिदानाभावमाहहेमाद्रावत्रिः—दत्तेवाप्यथवा
 दत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्वलिम् । तदन्नंनिष्फलंयातिनिराशैःपितृभिर्गैतैः । स्मृत्यर्थेसारे—पायसेनतथाज्येनमापाघ्नेनतथैवच । नकुर्व्याद्वलि
 दानंतुओदनेनप्रकल्पयेत् । कृष्णभट्टीये—भोजनादौचलिमुक्तंसमुद्भूतैवभोजयेत् । अनुद्धत्यतुयोभुक्तेप्राणायामाष्टकंचरेत् । आखुमा
 जोरसंस्पर्शेपोडशैवतथाचरेत् । तत्रैव—दत्ताथचित्रगुप्तायहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरोभुजंनौरवेनरकेवसेत् ।

अपोशनविचारः । ब्राह्मे—अपोशनंचगृहीयात्सर्वतीर्थभयंचतत् । हस्तेनलघयेच्चात्रंसोदकेनकदाचन । आपोशनाकरणेदोप-
 श्चिन्तामणौ—अपोशानमकृत्वातुयोभुक्तेज्ज्ञापदिद्विजः । भुजानोयदिवाद्र्याह्रायज्यष्टशंतजपेत् । इदंचवर्लिदत्त्वाहस्तंप्रक्षाल्यकार्यमि

लुक्तमाधवीये—हस्तग्रन्थालयेचैवपश्चात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहस्तेनपात्रंतद्वाग्यतोद्विजः । अपोशानंशूद्रेणनकार्यम् । द्विजश्रुतेः ।
 नैवेद्यभक्षणमत्रमिथ्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्यवयमक्लिष्टकारिणः । येनलीलावराहेणहिरण्याक्षोनिपातितः । स्मार्तोपीदंलिलेख । पात्र
 धारणेचिशेषाश्चिन्तामणौ—अंगुष्ठस्तर्जनीचैवमध्यमाचतुर्तीयका । तिस्रोद्वेवांगुलीचैवप्रश्नस्ताःपात्रधारणे । बृहद्भारदीये—याव
 द्विजोऽन्नमश्रीयात्पानंनैवपरित्यजेत् । आपस्तंबः—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतत्यजेत् । अतःपात्रधारणेविकल्पः । सोपि
 प्राणाहुत्युत्तरमिति । मदनरत्ने—प्राणाहुत्युत्तरपात्रंधृतवानमुंचेदन्यथासुंचेदितिकल्पनरुः । यत्तुपद्मत्रिंशन्मते—समुत्थितस्तुयो
 भुक्तेयोभुक्तेस्तुभाजने । एवंवैवस्वतःप्राहुभुक्त्वासांतपनंचरेदिति तस्मोजनोपक्रमेपात्रंधृतत्वातन्मध्यत्यागे । स्मृतिमंजर्याम्—पात्रस्य
 धारणंमौनंनैवेद्येचप्रातृतमान्गृही । शातातपः—अग्रासनोपविष्टस्तुयोभुक्तेप्रथमद्विजः । धहूनांभुंजतांसौतःपंत्याहरतिकिल्बिषम् ।
 अत्रिः—मौनव्रतंमहाकाण्डंहुंकारेणविनश्यति । एतत्पंचग्रासपरम् । पंचग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंचतदितिचिरुपुराणादिति
 माधवः । महामौनंकाष्ठमौनम् । तथाचस्मृतिमंजर्याम्—काष्ठमौनेनभुंजीतप्राणादिग्रासपंचकम् । प्राणाहुत्युत्तरंमौननियमः ।
 मौनीवाप्ययवामौनीग्रहःसंयतेंद्रियः । भुंजीतविधिवद्विप्रोचोच्छिष्टानिदापयेदितिब्यासोक्तेरितिमदनरत्ने । रत्नावल्याम्—यवी
 यान्सपितायध्वभुक्त्वाश्रांक्षादिभोजनम् । प्राणमिहोन्नादन्यत्रनासौमौनसमाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतोभ्रातृमतोमौननिषेधोजीव
 ज्येष्ठभ्रातृकरः । तत्रैव—यदिभुंजीततूष्णीतुसर्वत्रैवतुभोजने । सपापोभ्रातरंहंतिसंततिंचाचिराद्भुवम् । गोभिलः—अथातःप्राणाहु
 तिकल्पोव्याहृतिभिर्गोपव्याश्रमभिर्मध्यस्तत्वासत्येनपरिषिंचामीतिसायं सत्यंत्वर्तेनपरिषिंचामीतिप्रातरतश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः ।

लंयज्ञस्वयंपद्वारस्त्वंग्रहत्वं प्रजापतिस्त्वं तदपवापो ज्योतीरसो मृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा दशहोतारं मनसानुदृत्या त्वरन्पंचग्रासान्दृष्ट्वा प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहाव्यानाय स्वाहोदानाय स्वाहासमानाय स्वाहेति । दशहोत्राश्चित्तिः क्षुगित्याधाः । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभट्टश्च । तत्र स्वाहांतत्त्वमानाभावात् । गोभिलाघलिल्वनाच्च ।

प्राणाद्भुतिचिन्तारः । कौर्म—स्वाहाप्रणवसंयुक्तां प्राणायामाद्भुतिर्भवति । शौनकः—तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्नाप्राणाद्भुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकांगुष्ठैरपाने जुहुयाद्भुयः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यनेतु जुहुयाद्भुविः । तर्जनीचवह्निः कृत्वा उदाने जुहुयाद्भुवः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाद्भुतिर्भवेत् । एताश्च दर्तैर्न च्छेद्याः । प्राणाय स्वाहेतिसमस्तानि गिरतीत्याचारादर्शो ह्यारीतोक्तः । अंगुष्ठानामिकाग्रग्राह्याना न्येन ता आहुतय इति ह्यारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरंगुलीभिरश्रीयादिति सामान्यविधेः पंचग्रास्यपित्तैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौनकाविरोधात् । भारते—यथारसं न जानाति जिह्वा प्राणाद्भुतौ नृप । तथा समाहितं कुर्यात्प्राणाद्भुतिमंतद्रितः । अपराकैवौ धायनः—अथ शालीनयायावरात्मयाजिनां प्राणाद्भुतिव्याख्यास्यामः प्रक्षालितपाणिपाद आचम्य शुचौ देशे प्राञ्जल उपविश्य भ्रुवाद्यौरिति प्रष्टुमिवावाहयेद्भुतवतीमिति भूमौ पात्रं निधाय मूर्धानं दिव इत्युद्धृत्य तमाह्वयमाणं भूयः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत्प्राक्तुमहाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्नमुदकं परिपिच्य सव्येन पाणिना विमुच्यन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा पंचान्नेन प्राणाद्भुती जुहोति प्राणेने निविष्टोऽमृतं जुहोति शिवो माविशा प्रदाहाय प्राणाय स्वाहा अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोति शिवो माव्यने निविष्टोऽउदाने ० इति समाने ० हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत् प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नांतरा वाचं विमुजेत भूभुवः स्वरोमिति जपित्वा पुनर्भुजीत त्वक्केशनखकीटास्त्रुपरीपाणिद्वन्द्वतद्देशात्पिडमुद्धृत्याभ्युक्ष्य भस्मावकीर्य पुनः प्रोक्ष्य वाचाशस्तं भुजीत सर्वमक्ष्या पूषकंदमूल्मांसानां दैर्नोद्येन्नातिसुहितो मृतापि धानमसीत्युपरिष्टादपः पीत्वा चांतो हृदयमभिमृशति प्राणानां ग्रंथिरसिरुद्रो माविशांत कइत्यतस्ते नान्नेनाप्याय

१ त्वयमस्यतिष्ठुस्तुर्ववपदकारः । २ विज्ञातुर्गतेनाग्नेन ।

स्वेतिपुनराचम्यदक्षिणपादांगुष्ठेपार्णिष्ठावयति । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणानु विश्वभुगितिहुत्वा नु
मंत्रणमूर्ध्वहस्ताः समाचरेत्—श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुं शिवो माविश शिवमाविश प्राणमन्नेनाप्यायस्वेतिपंचम्रद्वणिमआत्सामृतत्वायेत्यनेन चाक्षरे
णात्मानं योजयेदेवमेवाहरहः सायंप्रातर्लुहुयादङ्घ्रिर्वासायमिति । अन्त्रिः—अपोशानं चामागेसुरापानसमं भवेत् । दक्षभागे तु यः कुर्यात्सो
मपानसमं भवेत् । पुनरापूर्यापोशानं सुरापानसमं भवेत् । इदं श्राद्धपरमिति केचित् । नित्यमोजने पीति कृष्णभट्टः ।

भोजनविचारः । प्राणानुत्तरमाहवसिष्ठः—सर्वाभिरंगुलीभिरश्रीयादितिबौधायनः । यावद्वासंसन्नयन्नस्कंदयन्कृत्स्नं प्राप्ते
प्रसीत । चिष्णुपुराणे—अश्रीयात्तन्मनाभूत्वापूर्वतुमधुरंसम् । लवणाम्लौतथामध्येकद्रुतिक्तादिकंततः । आकृद्रवंपुरपोऽश्रीयान्मथेतु
ठिनंपुनः । अतंपुनर्द्रवाशीतुवलारोग्येनमुंचति । कौर्मे—ततोऽन्यदन्नमश्रीयात्पूण्यायोदरस्य च । स्मृतिमंजर्यां काशीखंडे—दर्भ
पाणिस्तुयोभुङ्केतस्यदोपोनविधत्ते । केशकीट्यादिसंभूतस्तदश्रीयात्सदर्भकः । यत्त्वाश्वलायनः—ग्रंथीकृतपवित्रेणभुंजीयान्नचाचमेदिति
तद्वर्तुलान्यपरम् । भोजनेवर्तुलइत्यत्रिस्मृत्यतेः । विष्णुः—नतृतीयमथाश्रीयान्नापश्यंश्चकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । कौर्मे—नाश्री
यात्पक्षमाणा नामप्रदायैवदुर्मतिः । नायज्ञशिष्टमद्याद्धानकुद्धो नान्यमानसः । आत्मार्षभोजनयत्पर्ययस्यमैथुनम् । दृत्त्यर्थयस्यचाधीतं
निष्फलंतस्यजीवितम् । नोच्छिष्टोष्ठुतमाद्यान्नमूर्ध्वानंस्पृशेदपि । नन्नखकीर्तयन्वापिननिःशेषंनभार्यया । नैकवत्खस्तुभुंजीतनवापिशयन
स्थितः । नपादुकाधिष्ठितोवानहसन्विलपन्नपि । पराशरः—अदुष्टासंतताधारावांतोद्धृताश्रेणवः । भोजनपात्रमुद्धृत्यजलादिनपेयमित्युक्तं
माधयथीयेचूहन्नादीये—द्विजोनाभोज्यमश्रीयात्प्रात्रैवपरित्यजेत् । संस्थाप्यह्यासनेयादौवस्त्रार्धपरिधाय च । मुखेनधमितंभुक्त्वासु
रापीत्युच्यतेबुधैः । खादितार्धपुनःखादन्योदकानिफलानि च । प्रत्यक्षंलवणंखादन्योभांसाशीनिगद्यते । नृसिंहाब्धिर्महोदधौ—सामुद्रं

सैधवंचैवलयेनपरमाद्भुते । अत्यक्षेअपितेग्राह्येनिषेधस्त्वन्यगोचरः । हेमाद्रौब्रह्मांडे—सैधवंलवणंयच्चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे
क्षेतेप्रत्यक्षेअपिनित्यशः । देवलः—नभुंजीताघृतंनित्यंयहस्थोभोजनंस्वयम् । पवित्रमथहृदंयसर्पिरादुरघापहम् । ब्राह्मे—यस्तुपाणि
तलेभुङ्क्षेयथफूत्कारसंयुतम् । अमृतांगुलिभिर्यश्नतस्यगोमांसवच्चतत् । हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रमास्थितोनैवभक्षयेत् । इमशानाम्यंतरस्थोवादे
वालयगतोपिवा । शयनस्थोनभुंजीतनपाणिस्थंनचासने । तत्रैव—नार्द्रवासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादारोपि
तपाणिमान् । नावसकियकसंस्थश्चनचपर्यकिंकास्थितः । नवेष्टितशिराश्चापिनोत्संगकृतभाजनः । नचर्मोपरिसंस्थश्चचर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
भारते—निपण्णथापिखादेतनतुगच्छन्कदाचन । क्षत्रियेविशेषस्तत्रैव—क्षत्रियःप्रावृतशिराभुंजीतासन्नशस्त्रभृदिति । अन्नस्य
जन्मकालुष्यदुष्पुष्पिक्तिचनकुत्सयेत् । आसशेषंचनाश्रीयात्पर्यायान्वितः । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदंनभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमन्नेनविक्षि
संपात्रसंस्थितम् । गृह्णान्भुंजतांमध्येनाश्रीयात्पर्यायान्वितः । वृथानविकिरेदन्नोच्छिष्टंतुघृतंयजेत् । तिलकल्कजलक्षीरंदधिक्षौद्रंघृतानिच ।
नत्यजेदधंजग्नानिसक्तून्धायकदाचन । संवपेद्राशीकुर्यात् । त्रिकांडमंडनः—शिरोवेष्टयतुयोभुङ्क्षेयोभुङ्क्षेदक्षिणामुखः । वामपादेकरं
न्यसतद्वैरक्षांसिगच्छति ।

भोजनकालेरुपशोर्हृत् । शुद्धितत्वेष्टुद्वशातातपः—यदाभोजनकालेतुअशुचिर्भवतिद्विजः । भूमौनिक्षिप्यतंग्रासंस्नात्वाविभ्रो
विशुध्यति । मक्षयित्वातुतंग्रासमहोरात्रेणशुध्यति । अशित्वासर्वेभवाद्वात्रिरात्रेणविशुध्यति । अशुचिपदंगस्नानार्हमात्रपरंस्नानविधिवैय
र्थापत्तेरित्युक्तम् । तत्रैवमार्कण्डेये—अंगुलिचोद्धरेद्यस्तुगोमांसाशनवत्स्मृतम् । अग्निः—मुखेनचात्रमश्रातितुल्यंगोमांसभक्षणैः ।
मुखेनगवादिवत् । चंद्रिकायांपृष्टमनुः—नपिब्रश्चभुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणावर्जितंपिबेत् । पीत्वावशेषितं

कृत्वा ब्राह्मणः पुनरापिवेत् । त्रिरात्रं त्रुव्रतं कुर्याद्ब्राम्हस्तेन वा पुनः । इदं भोजनकाले एव । अन्यत्रास्य प्रायश्चित्तोक्तः । कौर्म—न वाम हस्ते नोद्धृत्य पिवेद्ब्रूणैवैजलम् । वामहस्तेन केवलेनेत्यर्थः । एकहस्तेनेत्यस्य वामहस्तेनोपसंहार इति कश्चित् । तन्न । पुनरेकहस्तनिषेधात् । अतः सव्येन न पिवेत् । एकहस्तेनासव्येनापि न पिवेदित्यर्थः । ननु भोजनेनात्र धारणे सव्यहस्तस्य व्यापृतत्वाद्दक्षिणहस्तस्य चोच्छिष्टत्वात्कयं जल पानमिति चेत्—दक्षिणेन पात्रं धृत्वा वामेन पात्रं धृत्वा दक्षिणेन जलपानसंभवात् । एकहस्तनिषेधो भोजनभित्तकालविययः । नचैकहस्तनिषेधाद्वस्तद्व्यप्राप्तौ जलं पिवेन्नाजलिनेत्यादिवाक्यविरोधः । तस्यानुद्धृतजलपानपरत्वात् । एतस्य पात्रादिद्वारा जलपानपरत्वात् हस्त द्वयप्राप्तावपि सव्येनान्वारंभणात् आचमनादौ तथैव दर्शनादिति चं ब्रिका ।

भोजने ग्रासप्रमाणम् । अपरा कंच वसिष्ठः—अष्टौ ग्रासामुने भैक्षपोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । वक्रप्रमाणं पिण्डचतुर्दशैकैकशः पुनः । वक्राधिकस्तु यः पिण्डात्सोच्छिष्टः स उच्यते । पिण्डावशिष्टमन्नं च दंतनिःसृतमेव च । अभोज्यं तद्विजानी याद्व्युक्तत्वाचां द्रायणं चरेत् । आदित्यपुराणे—नोच्छिष्टे ग्राहयेदाज्यं जग्धेन संसत्यजेत् । शूद्रमुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भांडस्थितं त्वपि । भारते दानधर्मे—समानमेकपात्रे तु भुंजेन्नान्नं कदाचन ।

भार्यया सह सुत्तनिषेधः । मनुः—नाश्रीयाद्भार्यया सार्धेनामीक्षेत वा श्रुतीम् । नभार्यादर्शनेऽश्रीयादिति । वसिष्ठः—भार्यया सह नाश्रीयादवीर्यवदपत्यं भवतीति । इदं चासवर्णो विषयम् । तथाचांगिराः—ब्राह्मण्यासहयो श्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । न तत्र दोषं मन्यंते सर्वे एव मनीषिणः । उच्छिष्टमितरक्षीणां योऽश्रीयाद्ब्राह्मणः कश्चित् । प्रायश्चित्तीसविज्ञेयः संकीर्णो भूदचेतनः । ब्राह्मणीपदं भर्तुं सवर्णोऽपि लक्षणम् । अतएवाग्रे ब्राह्मणग्रहणम् । तेन क्षत्रियादिरप्यसवर्णया सह नाश्रीयादित्यर्थे इति पृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मेपि—ब्राह्मण्या

भार्ययासार्धकिञ्चुंजीतचाध्वनि । असवर्णस्त्रियासार्धमुक्त्वापततितक्षणात् । चंद्रिकायामादित्यपुराणे तु—अधोवर्णस्त्रियासार्धमिति तृतीयपादउक्तः । कचिदितिदेशकालाद्यसंभवविषयंविवाहविषयंवेतिविज्ञानेश्वरः । इदमपिदाक्षिणात्यभिन्नपरम् । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणातोऽनुपनीतेनभार्ययासहभोजनमित्युक्त्वाइतरस्मिन्दुष्यतिनेतरइतरस्मिन्देशग्रामाण्यादितिमाधवीयेबोधयनोक्तेः । यत्तुमाधवीयेवृहद्व्यमः—माताचभगिनीवापिभार्याचान्याश्चयोपितः । नताभिःसहभोक्तव्यंमुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितितदसवर्णपरम् । यदपि प्रायश्चित्सहमाद्रौगालयः—एकयानसमारोहएकपात्रेचभोजनम् । विवाहेपथियात्रायांकृत्वाविश्रोत्रोन्नदुष्यति । अन्यत्रदोषमाप्नोतिपश्चाच्चोद्रायणंचरेदितितदप्यसवर्णपरम् ।

पंक्तिभेदावश्यकता । मदनरत्नेवृहस्पतिः—अप्येकपत्तयानाश्रीयात्संयुतःस्वजनैरपि । कोहिजानातिकिकस्यप्रच्छन्नंपातकं भवेत् । एकपक्षधुपविष्टानांदुष्कृतंयदुरात्मनाम् । सर्वपातत्समंतावद्यावत्पंक्तिर्नभिद्यते । वृहस्पतिः—अग्निनाभस्मनाचैवस्तंभेनसलिलेनवा । द्वारेणचैवमार्गेणपंक्तिभेदोदुषैःस्मृतः । तृणेनापिपंक्तिभेदइतिमाधवीयेमदनरत्नेच । तथाचचंद्रिकायांहारीतः—तृणेनातरितंकृत्वापंक्तिदोशेनविद्यते । सएव—नस्पृशेद्द्वामहस्तेनभुजानोहिकदाचन । नपादौनशिरोवस्तिनपदाभाजनंतथा । गोभिलः—एकपत्तयुपविष्टानांविप्राणांसहभोजने । यद्येकोपित्यजेत्पात्रंनाश्रीयुरपरेष्यतु । मोहाद्धुंक्तुयस्तत्रससांतपनमाचरेत् । सहएककाले ।

उदकयादिशब्दश्रवणनिषेधः । माधवीयेआश्वमेधिके—उदक्यामपिचांडालंश्रानंकुटुमेववा । भुजानोयदिपश्येतक

१ इतरेनिसक्षिगालभनुपनीतेनभार्ययाचसहइतरस्मिन्नृत्तरेदेतेनदुष्यतिअदीच्योवाइतरस्मिन्दक्षिणेनदुष्यतीत्यर्थः ।

तदग्रं तु परित्यजेत् । कात्यायनः—चांडालपतितोदक्यावाक्यं शुत्वा द्विजोत्तमः । भुंजीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धे यदीति
शेषः । वृहन्नारदीये—स्नानदानजपादीनां भोजनाच्चरयोस्तथा । मध्ये शृणोति यद्येषां शब्दं कुर्यात्कदाचन । उद्धमे द्रुक्ते मखिलं स्नात्वा चोप
वसेत्तदा । द्वितीये द्विघृतं प्रादय शुद्धिमाप्नोति मानवः । माधवीये गौतमः—काहलग्रमणं ग्राव्यां च कस्यो लूलस्य च । एते पांनिनदाया
वत्तावत्कालमभोजनम् । कात्यायनः—नृणां भोजनकाले तु यदि दीपो विनश्यति । पाणिभ्यां पात्रमालभ्य भास्करं मनसा स्मरेत् । पुनश्च दीपिकां
कृत्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः । पुनरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा पापैर्विलिप्यते । अन्नं गृहीत्वैतयः । स्मृत्यर्थे सारं—अन्नमभोजनकालेऽस्थनादूपिते
स्नानं घृतप्राशनं च दंतपते चैवमिति । विष्णुपुराणे—जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्धर्षजलेन च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् । पुलस्त्यः—
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यत्र दधिसक्त्वा ज्यपलक्षीरमध्वपः । चंद्रिकायां बृद्धमनुः—भार्यामंतृकदासेभ्य उच्छिष्टं शे
पयेत्ततः । भारते—पानीयं पायसं सकृन्सर्पिर्मेधुदधीन्यपि । निरसं शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्याचित् । टोडरानंदे विष्णुपुराणे—नाशे
पंपुरुषो श्रीयादन्यत्र जगतीपतेः । ओदनोपि सशेषो भोज्य इति टोडरानंदे । मदनरत्ने द्वाह्ये—कुर्यात्क्षीरांतमाहारं न दध्यंतं कदाचन । का
शीखंडे—अनुपीयततः क्षीरांतं कृपानीयमेव च । अमृतापिधानमसीत्वेवं प्रादयोदकं सकृत् । पीतशेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मंत्रमिमं पठन् । अप्रक्षा
लितहस्तस्य दक्षिणां गुप्ठमूलतः ।—रौरेवे पूयनिलये पद्माब्जं दनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् । देवलः—भुक्तोच्छिष्टा
त्समादाय सर्वस्मात्किंचिदाचमन् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि । उत्तराचमनं चाक्षालितहस्तेन कार्यम् । हस्तं प्रक्षाल्य गंडूपं यः पिबे
त्पापमोहितः । सदैवे चैव पित्र्ये च आत्मानमवसादयेत् । अर्धपीत्वा तु गंडूपमर्धं त्यक्त्वा महीतले । रसातलगतानां गास्तेन ग्रीणंति नित्यश इति
न्यासोक्तेः । गंडूपममृतापिधानमसीति जलपानम् । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं भारते—यद्युत्तिष्ठत्यनाचांतो भुक्तयानासनात्ततः । सद्यः

स्नानं प्रकुर्वीत सो न यत्र येत भवेत् । शांता तपः—आचम्य पात्रमुत्सार्य किंचिदार्द्रं पाणिना । केचिदुत्तरापोशनोत्तरं प्रथमं गंडूपः पश्चाद्वस्त्रप्रक्षालनमाहुः । तत्र । पूर्वोक्तग्रंथविरोधात् । देवलः—भोजने दंतलग्नानि निर्हृत्या च मनश्चरेत् । दंतलग्नमसंहार्यं ज्ञेयं तदपि दंतवत् । न तत्र बहुशः कुर्याद्यन्नमुद्धरणं प्रति । मार्कंडेये—अनृतिष्ठन्नकुर्वीत भुक्त्वा दंतविशोधनम् । दंतलग्नकालांतरं च्युते चौघायनः—तस्य क्लृप्तं च शुचिर्न पुनस्त्यागोत्तरमाचामेदिति । निगिरत्रैव तच्छुचिरिति याज्ञवल्क्यः । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । मदनरत्ने गौतमः—गंडूपस्याथ समये तर्जन्यावकर्मणम् । यः करोति समूढात्मारौरेव न केवसेत् । हस्तक्षालनोत्तरं हस्तादौ द्वेदशेपे न दोषः । द्वावेवोष्टौ इमं शुकुरौ सखेहौ भोजनादनु । अदुष्टान् शक्तिजः प्राह द्यालवृद्धस्त्रियो मुखमिति वृद्धपराशरोक्तः । गंडूपप्रक्षेपश्च कांस्यपात्रे न कार्यः । तथा चांगिराः—गंडूपपादशौचं च कृत्वा वैकांस्यभाजने । भूमौ निक्षिप्य ण्मासात्युनराहारमादिशेत् । उत्तरार्धे कांस्यपात्रमिति शेषः । पुनराहारं तक्ष्णं पात्रांतरानयनं वा । माधवीयेऽन्यासः—तस्माद्देशान्मनागपस्य विधिवदाचामेदिति । तदुत्तरं द्विराचामेदित्युक्तं । विष्णुपुराणे—अंतर्घलाय मे भूमेरपाम इय निलस्य च । भवत्वेतत्परिणतं ममास्त्वव्याहृतं सुखम् । अगस्तिकुंभकर्णचशर्निचवडवानलम् । आहारपरिणामार्थं संस्मरामि वृकोदरम् । आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महसुरः । समुद्रः शोषितो येन समेऽगस्त्यः प्रसीदतु । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिसृज्यात्तथोदरम् । अग्निः—आचातोप्य शुचिस्तावदावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृत्य शुचिस्तावदावद्भूमिर्न लिप्यते । भूमावपि हिलिप्ता यांतावत्स्यादशुचिः पुमान् । आसनादुरिधितस्तस्मादावन्नस्पृशेत महीम् । आपस्तंबः—यत्र भुज्येत तत्समूढानि हृत्या वोक्ष्य तदंशे लप्ये पात्सं सत्याङ्गिः संश्रित्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेद्वं वा स्तुतिं भवत्विति । आश्वलायनः—ततः शतपदं गत्वा वीक्ष्यादित्यंशनैः शनैः । पाणिनो दकमालभ्य मंत्रमेनं समुचरेत् । काशीखंडे—इत्यत्र परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरणौ करौ । ततोऽत्र परिणामार्थं मंत्रानेतानुदीरेयेत् । अग्निराप्यायन्यात्तु न्पाथिवान्परिवारितः । दत्तावकाशो न भवसो

जरयत्वस्तुमेसुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नपुष्टिकरं चास्तुभमाप्यव्याहृतं सुखम् । समुद्रो वडवाग्निश्च व्रधो ब्रधस्य नं
दनः । मयाम्यवहृतं यत्तदशेषं जरयं त्वमी । विष्णुः—विष्णुः समस्तो द्रियदेहदेहिप्रधानभूतो मगवान्यथैकः । सत्येनेतेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे प
रिणाममेतु । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्यात्तथोदरम् । ऋग्विधानेश्वरो भवेति द्वाभ्यां तु मुक्त्वा व्रणं प्रयतः शुचिः । हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वा ज्योर्गजीवेद
गदः सुखी । हारीतः—पश्चात्तदन्नशेषं बलिहरेदिति । एतच्च पाकशिष्टेन रौद्रचलिहरणमिति जयस्वामी । धर्मप्रश्ने ब्रह्मचारिप्रकरणे—
मुक्त्वा स्वयममनं क्षालयतीति । अमनं भोजनस्य । भिक्षापात्रस्य त्वन्येन क्षालनेन दोषहृत्युज्ज्वला । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । ह्यातका
दीनामप्येतत् ।

तां बूलभक्षणविचारः । विशेषानुपक्रमेण मार्कण्डेये—भूयोऽप्याचम्य कुर्वीत तत्तां बूलभक्षणम् । माधवीये वसिष्ठः—सुपूगं
च सुपूगं च सुचूर्णेन समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्तां बूलं वर्जयेद्विजः । एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निःफलं भवेत् । अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च अधिकं नैव दु
प्यति । मार्कण्डेये—पर्णाग्रं पर्णपृष्ठं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् । दंतधावनं पर्णं च शकस्यापि श्रियं हरेत् । अकृत्वा च सुखे पर्णपूगं खादतियोनरः । दशजन्म
दरिद्रस्तु अंतं च न हरिस्मृतिः । नित्यं खादति तां बूलं वक्रभूपाकं नरः । नमुच्यत्यच्युतस्येव तस्य मंदिरमिदं । चूर्णपूगदलाधिक्ये साम्ये चापि सति क्रमा
त् । दुर्गधारं गसौ गंध्यवहुरंगान्विदुर्बुधाः । मदनरत्ने वसिष्ठः—पर्णमूले भवेद्ब्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः । चूर्णपर्णे हरेदायुः शिरा बुद्धिर्विनाशि
नी । तस्मादग्रं च मूलं च शिराश्चैव विशेषतः । चूर्णपर्णं वर्जयित्वा तां बूलं भक्षयेद्बुधः । आश्वलायनः—यतेश्च विधवायाश्च दीक्षितस्य च टोरपि ।

१ यादृष्टिं सर्वभूतानां याचदृष्टिं स्वभावजा । तद्दृष्टीनां विनाशाय नारदसंसाराम्यहम् । इति सचिन्वित्यमुं जानदृष्टिदोषो न बाधते । अजनीर्गर्भं सभूतकुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय इन्द्रमर्गतं संसाराम्यहम् ।

तांवूलभक्षणं वज्यैर्धुनंचाविशेषतः । विद्याकामोऽनिशं रात्रौ तांवूलंतुनमक्षयेत् । कृष्णभट्टीये—मातापित्रोः क्षयश्चाद्धेतयैवक्षयसूते । तांवूलं चयेद्यस्तु पितृहासनिगद्यते । हेमाद्रौ जावालः—दंतधावनतांवूलंतैलाम्यंगमभोजनम् । रत्नौषधपरां च श्राद्धकृत्सप्तवर्जयेत् । यत्तुकृष्णभट्टीये—नित्यश्राद्धत्वमाश्राद्धेचाप्यपक्षिके । तांवूलचर्वणे दोषो नेति शातातपोऽब्रवीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । लघुनारदीये—दशम्यादि सहीपालत्रिदिनं परिवर्जयेत् । गंधतांवूलपुष्पाणि स्त्रीसंभोगं महाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । विष्णुरहस्ये—गात्राम्यंगं शिरोभ्यंगं तांवूलंचानुलेपनम् । व्रतस्योवर्जयेत्सर्वयज्ञान्यन्ननिराकृतम् । दक्षः—भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नपरिणामयेत् । इतिहासपुराणैः पष्ठसप्तमकौ नयेत् । अष्टमेलोकयात्रा तु वहिःसंध्याततः पुनः । आयुर्वेदे—भुक्त्वोपनिशतस्तु दंतवलमुत्तानशायिनः । आरोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्युर्धाविति धावतः । इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृता वाचाररत्ने भोजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । व्यासः—सच्छास्त्रादिविनीतदेनसन्मार्गस्याविरोधिना । दिनं नयेत्ततः संध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः । यमः—चत्वारिखलु कर्माणि संध्याकालेषु वर्जयेत् । आहारं भैशुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् । संवर्तः—सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धां स्तमितमास्कराम् । अत्र सायंसंध्यायाः कालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणे ज्ञेयम् । विशेषमाह चंद्रिकायां व्यासः—प्रत्यखुषोपविष्टस्तु गायत्रीं तु जपेत्ततः । बह्वचस्तु त्रेपि—उत्तरापराभिमुखो न्यष्टमदेशं सावित्रीं जपेदिति । आर्द्धे सुक्तवतः संध्यानिषेधमाह आर्द्धचंद्रोदये यमः—पुनर्भोजनमध्वानं

१ यद्वा तत्सर्वं कृष्णं पीतवस्त्रांचतुर्भुजम् । शंखचक्रगदापद्मद्विर्लङ्गां गुरुडवाहनम् । वदयोऽथ मन्त्रां ताभायां तीसूं संमंडलात् । वैष्णवीं च यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ॥ इति ।

भारमायासमैथुने । संध्याप्रतिग्रहहोमंश्चाद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् । अयंसंध्यानिषेधप्राग्यश्रित्ताकरणे । तदाह—सायंसंध्याप्रक्रम्य—दशकृत्वः
 पिवेदापेगायज्याश्चाद्धशुद्धिजः । ततःसंध्यामुपासीतशुध्येच्चतनंतरम् । अत्रदशकृत्वःपिवेदितिसंबधः । इदंमनूक्तप्रायश्चित्तंश्राद्धीयविषय
 मितिमाधवः । संध्याधिकारार्थमितिष्टवीचंद्रः । गौडास्तु—सायंसंध्यापरात्रंचछेदंनचवनस्पतेः । अमात्रास्यांनकुर्वीतरात्रिभोजनमेवच ।
 द्यूतंचकलहंचैवसायंसंध्यादिवाशयम् । श्राद्धकृतींचभोक्ताचपुनर्भुक्तिंचवर्जयेदितिकामधेनौवाराहात् कर्तुरपिसायंसंध्यानिषेधमाहुस्तन्नि
 र्मूलम् । यस्तु—द्वादश्यापंचदश्यांचसंक्रांतौश्चाद्धवासरे । सायंसंध्यांनकुर्वीतकुर्वश्चपितृहाभवेदितिकालकौमुद्यांचवनंतदपिनिर्मूलम् ।
 युक्तंचैतत् । ततःसंध्यामुपासीतैस्तुक्तेः । तेनश्चाद्धभोजननिमित्तं अन्यत्प्रायश्चित्तम् । पार्वणश्चाद्धेतुपदप्राणायामादितिचिश्वादर्शः ।
 तदिदंनसंध्याधिकारार्थंकिंतुश्चाद्धभोजननिमित्तम् । यस्तु—प्राणायामत्रयंकृत्वाप्रणवेनाभिमंत्र्यपद । ततःसंध्यामुपासीतशुद्धिःस्याच्छ्राद्ध
 भोजिनामिति तन्नयश्चाद्धपरम् । प्रायश्चित्तगौरवादितिप्रयोगपारिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्यपश्चिमांसंध्याहुत्वाग्नीन्समुपास्यच ।
 भृत्यैःपरिवृतोभुक्त्वानातितृप्याथसंविशेत् । चकारोवैश्वदेवोदरपिग्रहणार्थम् । सायंवैश्वदेवःपाकांतरेणकार्योनपुनर्भुक्तशिष्टेन । नवश्चा
 ष्टस्यच्छिष्टंगृहेपशुपितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिचंद्रिकायांचवचनात् । यदार्थाणामभोज्यंस्यान्नतेनयजेतइत्या
 पस्तंबोक्तेश्च । चिच्छुपुराणे—तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् । तत्रैव—पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेव
 निमित्तंचैवद्वयासार्धंचलिहरेत् । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंचलिहरेत् । दक्षः—ग्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासरतोनेयेत् । यामद्वयंशयान
 स्तुब्रह्मभूयायकल्पते । शौनकः—निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तंचर्जयित्वामहानिशाम् । व्यासः—
 महानिशातुविज्ञेयामध्ययामद्वयंनिशि । शौनकः—पश्चात्तेनेतथायामेजपयज्ञार्चनादिकम् । ब्रह्माभ्यासोपितत्रैवचर्जयित्वातुभोजनम् । इति

शपनचिचारः । हारीतः—असंधिवेलायां शयीत न शोनाशुचिर्न गेनोचैर्निशायां यापेति । प्रगे प्रातः । अतएव पृथ्वीचंद्रोदये स्मृत्यन्तरे—आसनं शयनं यांजायापत्यं क्रमं गृह्णतुम् । शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु । कौर्मे—अथ द्वादशशुचिः शयितः स्वाध्यायं शानभोजनम् । बह्निर्निक्रमणं चैव न कुर्वीत कदाचन । नवीजयेच्चक्षणे न देवाय तने स्वपेत् । चंद्रिकायां गोभिलः—स्नातकः स्वापकाले वैणवंदं मुपनिदधातीति । स्वप्यादित्यनुवृत्तौ शांस्वलिखितौ—नदीणीयां खट्वायानान्यसेवितायामनन्युक्ष्य न भूतग्रहाय तनेन शमशानवृक्षच्छायासु नपर्वणिरभसोत्सवे चेति । पूर्वणि प्रतिपत्यं च दशयोः संधौ । रमसोत्सवे पुत्रजन्मादौ । हारीतः—न प्रत्यक्ष्तिर्यगुदक्कशिराः कोणशिराः पश्चिमशिरा उत्तरशिरा येति । मार्कण्डेय—श्राक्शिरः शयने विद्याद्धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमप्रवलां चिंतां हानिमुत्पूतयोत्तरे । शून्यालये शमशा नेचपयिष्वक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । नयक्षनागायतने स्कंदस्यायतने तथा । कूलच्छायासु च तथा शर्करालोष्ठपां सुपु । न स्वपेच्च तथा दर्भे विना दीक्षां कथंचन । धान्यगोदेव विप्राणां गुरूणां च तथोपरि । नाकाशे सर्वतः शून्येन च चैत्यदुमे तथा । गार्ग्यः—स्वगृहे प्राक्शिराः शोते श्वाशुयें दक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्कशिराः । भारते—शुद्धार्धतस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधि तिष्ठति । तदक्षिणे शयीतेति । उशाना—न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेदिति । पैठीनसिः—नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यादिति । आपस्तंबः—सदानिशायां दारान्प्रसलं कुर्वीतेति । विष्णुपुराणे—शुचौ देशे विविक्ते तु गोमये नोपलेपिते । प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशे सुसदाबुधः । मंगल्यं पूर्णकुंभं च शिरोदेशे निधाय तु । वैदिकैर्गारुडैर्मंत्रैश्च कृत्वा स्वपेत्ततः । हारीतः—क्षालितचरणः सर्वतोरक्षां कृत्वोदकपूर्णघटादिसंगलोपे त आत्माभिरुचिं तामनुग्रहतां सुग्रामाणमिति पठन् शय्यामधिष्ठान्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य । सर्पापसर्पमद्रं ते दूरं गच्छ महाविप । जनमेजयस्य यज्ञोत्तं आंस्तीकवचनं स्मर । आंस्तीकवचनं शुल्वायः सर्पो न निवर्तते । शतधाभिघते भूर्भुवः शिशवृक्षफलं यथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयं जप्त्वा देवतां स्मृत्वा

साधिमास्थायान्यांश्चैदिकान्मन्त्रान्चस्वामंगलश्रुतिशंखचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वपेदिति । विष्णुपुराणे—रात्रिसूक्तं जपन्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः । तानाह गोभिलः—अगस्तिर्भाषवश्चैव मुकुन्दो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्त्रीकः पंचैते सुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्य हारीतः—नान्यपूर्वेनाब्रुवंशस्तीर्णैर्नाममपीठोपधानेन चासने इति । अन्यपूर्वे अन्योपभुक्ते । चंद्रोदये स्मृतिः—आसनं शयनं यानं जायापलं कम्बलम् । शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु । विष्णुः—नाकाशेन पलाशेन पंचदारुकृतेन गजभक्तृतेन भिक्षेनाग्निघृतेन घटसिक्तद्रुमजेन देवाय तनेन गणमध्येन हुताशोपरि न भस्मनि नाशुचौ देशेन पर्यतमस्तके शयीतेति । पंचदारुके पंचजातीयदारुकृते इति टोडरानंदः । तन्न । वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । शंखलिखितौ—न विशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्य न मृतयक्षग्रहाय तने पुनश्मशानवृक्षच्छाया सुशयीतेति । चंद्रिकायां प्रचेताः—न विशीर्णखट्वायानान्यवर्णोपशयितायां स्वपेदिति । विष्णुपुराणे—नैकांशालानवां भद्रानासमां मलिनान् तथा । न च दंतमयी शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमये विद्युद्गन्धे दर्भपलाशजे । न शयीत न रोधान्ये शयने पंचदारुके । पंचदारुणि चोक्ता निचूतजंबूद्रुमास्तथा । अदमपीठोत्थितांश्चैव घटसिक्ततरुंस्तथा । करिभक्तृते चैव न शयीत कचिन्नरः ।

संभोगे निषिद्धदेशादि माघव्यामादित्यपुराणे संभोगे निषिद्धदेशा उक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेषु वैवदेव चतुष्पथे । नैव श्मशानोपवनसलिलेषु महीपते । काशीखंडे—एककाष्ठमयी शय्यानां तितृप्तोऽथ संविशेत् । विष्णुः—न विद्युद्गन्धेन वाल्पधान्योपरि न संध्यायां नार्द्रेति । कल्पतरौ कात्यायनः—पौर्णमास्यामवास्यामधः शय्या विधीयते । अनाहिताग्नेरप्येषा पश्चादग्नेर्विधीयते । टोडरानंदे तीर्थसौख्ये स्कांदे—वार्षिकांश्चतुरो मासान् प्रसुप्ते वैजनादने । पंचखट्वादि शयनवर्जयेद्भक्तिमात्रः । अनृतौ वर्जयेद्भार्यामांसमधुपरौदनम् ।

शयनचिन्तारः । हारीतः—नसंधिवेलायांशयीतनशोनाशुचिर्नग्रेनोच्चैर्निशायांभापेतेति । अग्रेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्मृत्यन्तरे—आसनंशयनंयानंजायापत्यंमंडलम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनि । कौर्म—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंस्नानभोजनम् । घृहिर्निष्क्रमणंचैव न कुर्वीत कदाचन । नवीजयेच्चखेणनदेवायतनेस्वपेत् । चंद्रिकायांगोभिलः—स्नातकःस्नापकालेवैणवंदंमुपनिदधातीति । स्वप्यादित्यनुवृत्तौशंखलिस्त्रितौ—नदीर्णायांखट्वायानान्यसेवितायामनभ्युक्ष्यनभूतग्रहायतनेनश्मशानवृक्षच्छायासु नपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्तंचदस्योःसंधौ । रमसोत्सवेपुत्रजन्मादौ । हारीतः—नप्रत्यकृतिर्यगुदक्शिराःकोणशिराःपश्चिमशिराउत्तरशिराश्चेति । मार्कंडेये—प्राक्शिरःशयनेविद्याद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमप्रवलांचितांहानिस्त्यूतयोत्तरे । शून्यालयेश्मशानेचपयिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेश्मनिनस्वपेत् । नयक्षनागायतनेस्कंदस्यायतनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्ठपांसुषु । नस्वपेच्चतथादर्भेविनादीक्षाकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैत्यद्रुमेतथा । गार्ग्यः—स्वगृहेप्राक्शिराःशेतेश्चाशुर्येदक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराःप्रवासेतुनकदाचिद्रुदक्शिराः । भारते—शय्यार्धतस्यचाप्यब्रह्मीपूर्वमधितिष्ठति । तदक्षिणेशयीतेति । उशाना—नैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । पैठीनसिः—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । आपस्तंबः—सदानिशायांदारान्प्रत्यलंकुर्वीतेति । विष्णुपुराणे—शुचौदेशेविविक्तेतुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदक्प्रवणेचैवसंविशेत्सुसदाबुधः । मंगल्यंपूर्णकुंभंचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गारुडैर्मंत्रैरक्षाकृत्वास्वपेत्ततः । हारीतः—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिमंगलोपेतआत्माभिरुचितामनुपहतांसुत्रामाणमितिपठन्शय्यामधिष्ठायरात्रिसंकंज्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पापसर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविप । जनमेजयस्ययज्ञांतेआंस्तीकवचनंस्मर । आंस्तीकवचनंश्रुत्वायःसर्पोननिवर्तते । शतधाभिघतेर्भूभिर्निशिवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयस्त्वष्ट्रेवतांस्मृत्वा

साधिमास्यायान्यांश्चैदिकान्ग्रन्थान्स्वामंगलश्रुतिशंखचण्डक्षिणशिराःस्वपेदिति । चिष्णुपुराणे—रात्रिसूक्तंजपन्स्मृत्वादेवांश्चसुखशायिनः । तानाहगोभिलः—अगस्तिर्गोधवश्चैवमुचुकुंदोमहामुनिः । कपिलोमुनिरास्त्रीकःपचैतेसुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्यहारीतः—नान्यपूर्वेनानुवंशास्तीर्णेनाश्मपीठोपधानेनचासनेइति । अन्यपूर्ववन्योपमुक्ते । चंद्रोदयेस्मृतिः—आसनंशयनंयानंजायापत्यंकमंडलम् । शुचीन्यात्मनएतानिरेपाभशुचीनि । चिष्णुः—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुकृतेनगजभग्नकृतेनभिन्नेनाग्निघुष्टेनघटसिक्तद्रुमजेनदेवायतनेनगणमध्येनहुताशोपरिभस्मनिनाशुचौदेशेनपर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदारुजेपंचजातीयदारुकृतेइतिटोडरानंदः । तन्न । वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । शंखलिखितौ—नविशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्यनभूतयक्षग्रहायतनेपुनश्मशानवृक्षच्छायासुशयीतेति । चंद्रिकायांम्रचेताः—नविशीर्णखट्वायानान्यवर्णोपशयितायांस्वपेदिति । चिष्णुपुराणे—नैकांशालानवाभग्नानासमांमलिनान्तथा । नचदंतमयींशय्यामधितिष्ठेदनास्तुताम् । मृतदंतमयेविद्युद्गर्गधेर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारूणिचोक्तानिचूतजंबूद्रुमास्तथा । अश्मपीठोत्थितांश्चैवघटसिक्तकरूंस्तथा । करिभग्नकृतेचैवनशयीतकचिन्नरः ।

संभोगेनिपिद्धदेशदिनादि माधव्यामादित्यपुराणे संभोगेनिपिद्धदेशउक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेषुनैवदेवचतुष्पथे । नैवश्मशानोपवनसलिलेषुमहीपते । काशीखंडे—एककाष्ठमयींशय्यानातिवृत्तोऽथसंविशेत् । चिष्णुः—नविद्युद्गर्गधेनवाल्पधान्योपरिनसंध्यायांनार्हेति । कल्पतरौकात्यायनः—पौर्णमास्याममास्यामधःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरप्येषपापश्चादग्नेर्विधीयते । टोडरानंदे तीर्थसौख्येस्कांदे—वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुतेवैजनादने । पंचखट्वादिशयनंवर्येभक्तिमाध्वरः । अनृतौवर्येद्वायामांसंमधुपरौदनम् ।

तिथितत्वेस्कां दे—खंडनं नखकेशानामैशुनाच्चगमेतथा । आमिपंकलहं हिंसावर्षवृद्धौ विवर्जयेत् । पराशरः—जर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोस्तु नर्मदे तु भ्यत्राहिमां विपसर्पतः । यमः—भुंजीत ह्यार्द्रपाणिस्तु नार्द्रपाणिः स्वपेन्निशि । विष्णुः—निद्रासमयमासाद्य तां ब्रूलं वदनात्पजेत् । पर्याकालमर्दमां भालात्पुंड्रं पुष्पाणि मस्तकात् । दौघायनः—नर्षणिनश्चाद्धेनवती न दीक्षितश्चेति । दीक्षितो दीक्षाख्यसंस्कारवान् । सोष्यवभृथेष्टियावत् । पर्वोणि विष्णुपुराणे—चतुर्दश्यष्टमी चैव भवावासाच पूर्णिमा । पर्वण्ये तानि राजेन्द्र विस्कांतिरेव च । तैलक्ष्मीमांससंभोगीपर्वस्वेते पुयः पुमान् । विष्णुभोजनं नमनं कं प्रतिपद्यते । सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमी ग्रहेऽपि कृष्णपक्षस्य ते ग्राह्ये । कृष्णाष्टमी चतुर्दश्योः पूर्णिमादर्शसंक्रम इति स्कांदादिति पृथ्वीचंद्रः । तत्र । पष्ठचष्टम्यावमावासा उभे पक्षे चतुर्दशी । मैथुनं च न सेवेत द्वादर्शी च मम प्रियामिति दोडरानं देवाराहविरोधात् । संस्कारदोडरानं देकौर्मै—ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वज्रन्मत्रयाहनि । कल्पतरौ च त्रिकायां चामने—नाभ्यंगमर्केन च भूमिपुत्रे क्षौरं च शुक्रैश्च कुजे च मांसम् । बुधे च यो पितृवरि वर्जनीया शेषे पुंसवर्णिनस्यैव कुर्यात् । मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं योऽपि न्मघाकृतिकयोत्तरासुं । वज्र्येति पूर्वाधानुपंगः । याज्ञवल्क्यः—एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मांसं मूलं च वर्जयेत् । यत्तुरज्जमां लयायां मूलोत्तरयो रक्तिः सैतद्विरोधादनित्या । ऋतुः—ऋतुकालाभिगामीत्यात्स्वदारनिरतः सदा । यः स्वदारात्तु स्वातान्त्वस्थः सन्नोप गच्छति । ब्रूणहत्यामवप्रोतिनात्र कार्यो विचारणेति देवलोक्तेः ।

ऋतुविनियमः संभोगोत्तरं शौचं च । ऋतुमाह याज्ञवल्क्यः—पोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्ये वप

१ विष्णुपुराणे—जरकारोर्जरकर्यासमुत्पन्नो महावशाः । आस्तीकः सत्यसंधो मां पत्रगेभ्यो भिरक्षतु । रात्रीव्यव्यदायतीदति रात्री सूक्तं जप्त्वा नमोर्नंदिकेश्वरायेति नरावाप्राच्यादिक्षिप्तो वा शिरःकुलास्वपेदिति क्रमलाकारः । २ वामनपुराणे—बुधे च योऽनसमा लभेत् पूर्णां सुयोपित्परीवर्जनीया ।

र्ण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेत् । मनुः—तासामाद्याश्चतस्रस्तु निर्दितादशी चया । चतुर्दशी चशेषाः स्युः प्रशस्तादशत्रयः । मैथुनप्रशस्तः ऋतुकालिकद-
 शत्रयमध्यै मैथुननिपिद्धतिथिनक्षत्रवारादीनां दशानां क्रमेण संभवस्तत्र पूर्वस्वपि मैथुने दोषाभावः । ऋताबुपेयादित्यलंतायोगात्प्रयोगव्यवच्छेदस्य वि-
 धयर्थत्वादिति शंकरोपाध्यायाः । तत्र । पूर्वस्वपि निषेधात् । अतो यत्र दृष्टार्थो निषेधः स्मृत्यर्थशास्त्रयोर्विरोधो वा तत्रार्थशास्त्रबाधः । बौधायनः—
 एवमजरो ग्रजेत्काम्यं यावत्सन्निपातं च सहशय्याततो नानोदकस्पर्शनमपि वालेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमंगनानामिति । यावत्स्वलनं तावत्सहवासय्या-
 ततो नाना पृथक्शयीयातामित्यर्थः । उदकस्पर्शनं स्नानमिति हरदत्तः । एतद्वतौ । अन्यत्र लेपान्प्रक्षाल्येत्यादि । ऋतौ तु गर्भसंक्रित्वात्स्नानं नै-
 शुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौ च मूत्रपुरीषवदिति वृद्धशान्तात्पात् मूत्रपुरीषवच्छौ च द्वयं कार्यमित्यर्थ इति चंद्रिका । अनृतावपि स्नान-
 मुक्तं चंद्रिकायाम्—अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्जन्यैश्च नृणामिदं स्नानम् । कृत्वा सचैलं स्नात्वा तु वारुणी मिश्रमार्जयेत् । याज्ञवल्क्यः—नम्रः स्नात्वा च
 सुरनाचगत्वा चैव दिवा स्नियम् । यत्तु शंखः—दिवा तु मैथुनं गत्वा नम्रः स्नात्वा तं भसि । नम्रां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रती भवेदिति तदन्यासपर-
 मिति शूलपाणिः । अग्रमैथुनोत्तरं सहशय्यानिषेधात्तदभावे सहशय्या । सन्निहितं भर्तृकायाः पृथक् शयनस्य दंडत्वात् । पृथक् शय्या तु नारीणामश-
 स्त्रयधु उच्यते इति वचनात्—तस्मात्सर्वा स्त्रिया गाले भर्त्रा सहोपि वा पृथक् । निशिनो शयनं कुर्युः कंचुकी कर्णभूषणैः । हारैश्च कंठसंस्पर्शैः सह चेद्विध-
 वास्तुताः । भविष्यंति न संदेहः कुर्युः शय्यां पतिव्रता इति सत्यागद्विखंडाच्च हारादिभिः सहेत्यर्थः । स्नानं पुंसः न स्त्रियाः । तस्याः शुचित्वात् ।
 तदा हयोगयाज्ञवल्क्यः—उभावप्यशुची स्यातां पती शयनंगतौ । शयनादुत्थितानारीशुचिः स्यादशुचिः पुमान् । वृद्धपराशरः—
 चातुर्वर्ण्यां शुचिर्नारीकृता भिगमनापि वा । विग्रेमैश्च निस्नानं राजकेपिशिरोविना । नाभिं यावद्विशस्तद्वल्लिङ्गशौचं च शूद्रके । स्त्रिया विशेषमा-
 ह स एव—न च कुर्वीत सा स्नानं न भेरधस्तु शोधयेत् । गौतमः—न मैथुनी मूयशौचं प्रति विलंबेदिति । मनुः—अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी

चतुर्दशीम् । मल्लचारीभवेन्नित्यमनृतौस्नातकोद्विजः । ऋतौनिरवकाशेऽश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथापोडशेहनिपरदेशादागतस्याग्नेऋत्वभा
 यादगमनेदोगमनेदातुर्भोक्तुश्चादोषः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्ब्रह्मचार्येवभवतीति । यत्तुहेमाद्रौशिवरहस्ये—दिवाज
 न्मद्दिनैचैवनकुर्यान्नौयुनं व्रती । श्राद्धं दत्त्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्धानचपर्वस्विति तदनृतुपरम् । ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्नितिमनूक्तेः ।
 माभचीयेतु—ऋतुकालंनियुक्तोयानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् । तत्रगच्छन्समाप्नोतिस्नातिष्ठन्फलमेवत्वितिष्टुद्धमनूक्तेः । श्राद्धेब्रह्मचर्यमावश्यकमि
 त्युक्तम् । यत्तुधर्ममदीये—आमेहेभेतथानित्येनांदीश्राद्धेतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्निर्वर्जयेदिति तन्निर्मूलम् । भारते—
 स्नातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः । यत्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानायोर्दिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाश्चैताःसर्ववर्णेष्वयंविधि
 रिति । तत्रास्पृश्यत्वंकर्मानधिकाररूपंज्ञेयम् । स्मृत्यंतरेचतुर्थनिषेधोऽपत्याल्लायुष्ट्वादित्योक्तः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराःप्रजानिःश्रेयसार्थ
 मित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थ्यापुनःस्नादल्पायुर्धनवर्जितइतिक्यासोक्तेश्चेत्तिटोडरानंदः । अन्येतुल्लानंजस्वलायास्तुचतुर्थेहनि
 शयते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिधृत्तेकथंचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिवृत्त्यनिधृत्तिभ्यांव्यवस्थेत्याहुः । सर्वास्वयुग्मासुगमनं युग्मास्त्वितिबहुवचना
 दितियिज्ञानेश्वरः । अनृतायपिगमनमाहगौतमः—ऋतावुपेयात्सर्ववयाप्रतिपिद्धवर्जमिति । यत्तुभारते—अनृतौमैथुनं
 गच्छेद्बीजसैन्त्यकरोम्यहमिति तत्तुल्यनिष्ठापरम् । वाराहे—यस्तुपाणिगृहीतायांभासेकुर्वीतमैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतंमांसं
 रेतसोभुजः ॥

अगम्याःस्त्रियः । आश्वलायनः—प्राग्रजोदर्शनात्तर्हीनेयाद्गत्वापतत्यधः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकश्यपसंहि
 ताग्राम्—वर्षाद्वादशकादूर्ध्वयदिपुण्यवर्हिर्नेहि । अंतःपुण्यंभवत्येवपनसोऽद्वरादिवत् । अतस्तत्रप्रकुर्वीततत्संगंधुद्विमात्रः । छंदोगपरि

शिष्टे—अजातव्यंजनालोम्नीनतयासंहसविशेत् । बौधायनः—खदोरेयुनातीर्थउपेयादिति । तीर्थयोनिः । सएव—नदिवासंध्ययोर्न मलिनांनवयोधिकांनान्धक्तोनरोगपरइति । वयोधिकागतरजस्का । आयुर्वेदे—ग्राम्यधर्मेलजेलपद्मीमनुत्तानांरजस्वलाम् । अप्रियामप्रि याचारांदुष्टसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलं कृशांमृतांगभिणीमन्ययोपितम् । वर्णिनीमन्ययोर्निचयुरुदेववृषालये । चैत्यश्मशानायतनचत्वरांडु चतुष्पथे । पर्वण्यनंगदिवसेशिरोहृदयताडिनिम् । अत्याशितोद्धृतःशुब्धान्दुःस्थितांगःपिपासितः । चालवृद्धोन्यवेगार्तस्त्वजेद्रोगीचमैथुनम् । ग्राम्यधर्ममैथुनम् । वेगोविण्मूत्रादिः । प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानंनृतस्यबाहंक्षुरकर्मसंगम् । तस्यानुयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिंन कुर्यात् । प्रव्यक्तगर्भावनिताभवेन्मासघ्नयात्परम् । संगतेत्यर्थः । सांचपुराणे—नदिवाभैथुनंगच्छेद्वंधकीमविवक्षिताम् । प्रव्राजिनीनो तृष्टापिगलांकुष्ठिनीयोगिनीचित्रिणीस्वकुलजांसंधिनीहीनामपस्मारिणीचवर्जयेदिति । गारुडे—शुष्कमांसाःस्त्रियोवृद्धाघालार्कस्तरुणंदधि । प्रभातेमैथुनंनिद्रासद्यःप्राणहराणिपहइति ।

सुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुयौतंचरणौसुमार्जितौवरांगनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्रशायित्वमपर्वमैथुनंचिरप्रनष्टांश्रियमान यंति । तथा—सामार्यायागृहेदक्षासामार्यायाप्रियंवदा । सामार्यायाप्रियप्राणासामार्यायापतिव्रता । नित्यखातासुगंधाचनित्यंचप्रियवा दिनी । अल्पभुक्चाल्पवादाचसततंभंगलैर्युता । सततंधर्मबहुलासततंऋतुगामिनी । एवंयासक्तियायुक्तासर्वसौभाग्यवर्धिनी । यस्येदृशीभवेद्वा र्यासदेवैद्रोणमादुषः । कौर्मे—इत्येतदखिलश्रीकमहन्यहनियद्विजाः । ब्राह्मणानांकृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् । नास्तिव्यादथवालस्याद्राह्मणो नकरोतियः । सयातिनरकान्धोरान्काकयोनौचजायेत ।

अथदुःस्वप्नशान्तिः । शौनकः—स्वप्नोत्पातेपुचैतेपुकालरात्र्यधिदेवता । पूजाविधानंपूर्वोक्तंकुर्यादत्रापियत्नतः । पूर्वोक्तंरात्रिसूक्तक

लयत् । होमंकुर्यात्प्रयत्नेनरात्रावेवद्विजोत्तमः । उक्तेनैवविधानेनसधृतंपायसंहुनेत् । प्रत्यूचंपायसंहुत्वात्रीव्यख्यदितिक्रमात् । अष्टोत्तरशतंहुत्वासूक्तेनानेनवित्तया । स्वप्नाधिपतिमंत्रेणहुनेदष्टोत्तरशतम् । कालरात्रेर्नाममंत्रेणेत्यर्थः । गुरवेदक्षिणांदद्याद्रहंहेमपञ्चनपि । तद्युक्तदक्षिणामावेप्यशक्तोहोमकर्मणि । हिरण्यंदक्षिणांदद्यात्तदानीमेवावुधः । वस्त्रकुंभादिसकलंतद्धोत्रेप्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छस्यामुशीलान्नेदपारगान् । भक्ष्यैश्चपायसाद्यैश्चरत्नानिसुवहूनिच । अनेनविधिनायस्तुशान्तिकुर्वीतसंयतः । तस्यवर्षशतायुष्यंभवत्येवैनसंशयः । इतिदुःस्वप्नशान्तिः ।

अथाशौचेकार्यार्थानिर्णयः । तत्रप्रयोगपारिजातेजाचालिः—संध्यांपंचमहायज्ञात्रैत्यकंस्मृतिकर्मच । तन्मध्येहापयेत्तेपां दद्याहतिपुनःक्रिया । नैत्यकंनित्यश्राद्धम् । पंचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्मस्मृत्युक्तेदेवतार्चनादि । पुनस्त्वर्ये । यत्पुलस्त्यः—संध्यामिष्टिचरंहोमंयावज्जीवंसमाचरेत् । नलजेत्सूतकेवापिलज्जगच्छेदयोगतिमिति । यच्चयोगीश्वरः—संध्यास्नानंलज्जनिप्रःससाहाच्छूद्रतां व्रजेत् । तस्मात्संध्यांचस्नानंचसूतकेकिनसंत्यजेदिति तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तुमंत्रोच्चारणपरः । सूतकेमृतकैचैवसंध्याकर्मसमाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृतोद्विजइतिपुलस्त्योक्तेः—मनसेत्यर्धदानान्यपरम् । सूतकेसावित्र्याजलिप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वासूर्यध्यापन्नमस्तुर्यादितिपैठीनसिस्मृतेः । अर्घ्ये सावित्र्याःप्राप्तावपिपुनर्वचनमानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अत्रदशसंख्ययागायत्रीजप्या । आपत्राश्चौकालेतिष्ठपिजपेदेशेत्याश्वलायनोक्तेरितिप्रयोगपारिजातः । अष्टाविंशतिकृत्वोत्रगायत्रींमनसाजपेदितिदेवजानीयेभरग्राजः । सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रीसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । मार्जनंतु नवाकार्यमुपस्थानंचैवहि । अमंत्रकमितिप्राणायामेमानसोच्चारस्यापिनिवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येतिपुनर्वचनमानसोच्चारोप्राप्तेपिस्मृत्यंतरत्वाद्

दोषः । तेनार्घ्यदानवर्जसर्वमनसाकार्यमुपस्थान्तुनेतिमाधवप्रयोगपारिजातस्मृतिरत्नावल्यादयः । संध्यायामर्घ्यदानस्यश्रौतत्वात्तदे-
 वाशौचेनुष्ठेयमितिचंद्रिका । चिदानेश्वरस्तु—उक्तवचनेपुपदार्थगणनंतदन्यपरिसंख्यार्थम् । अन्यथाविशेषगणनस्यवैयर्थ्यपत्तेः ।
 तेनयावदुक्तमेवमनसाकार्यं उपस्थाननेतिविकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तुचंडालादिस्पृष्टस्नानाद्यसमवपरः । एकादशाहप्रातःसंध्या
 प्याशौचवदेव तत्कालसदशरात्रांतःपातात् । तदूर्ध्वंशुद्धिदशावत् अशुचित्वाभावात् । नचमुख्यकालवदेवगौणकालेपितत्करणमिति
 युक्तं उक्तदेहोतरितिकेचित् । निष्कर्षस्तु सूर्योदयोत्तरदंडत्रयसमुख्यकालयोक्तेः प्रधानविध्यनुग्रहाच्च सूर्योदयोत्तरंशुद्धकालइवसंगसंध्या
 वंदनमिति । अर्घ्यतागानसीसंध्याप्राणायामविभजितेतिच्यवनोक्तेरर्घ्यतासंध्येति तच्चंद्रिकाद्यलिखनान्निर्मूलम् । एतेनाशौचार्घ्यता
 संध्येतिवदन्विधानपारिजातोप्यपास्तः । काल्यायनः—सूतेकथ्यतेकैववरोगतौतथाध्वनि । मानसीतुजपेत्संध्याकुंशवारिविवर्जि-
 तात् । आशार्षे—आशौचेकर्मणांलागःसंध्यादीनांविधीयते । होमःश्रौतेतुकर्तव्यःशुष्कान्नेनापिवाफलेः । होमःसायंप्रातर्नतुवैश्वदेवः ।
 जन्महानौसगोनस्यकर्मलागोनविद्यते । शालाग्रौकेवलेहोमःकार्यएवान्यगोत्रजैरितिजाचालस्मृत्युतेः । विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जित
 इतिसंयतोक्तेश्च । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृत्युजन्मनोरितिसंवर्तनपंचयज्ञनिषेधाद्वैश्वदेवनिषेधेसिद्धेपुनःपृथङ्निषेधस्तैत्तिरीयाद्यर्थः । तेप
 पंचयज्ञभिन्नवैश्वदेवोक्तेः । हरदत्तस्तु—चहृचानांसूतेकेपिवैश्वदेवोभवति—तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वन्तिसर्वेषांनित्यत्वोक्तावपि—तस्यद्वाव
 नन्यायीयदात्माशुचिर्पद्मशइत्येनाशौचादौप्रसूयज्ञस्यैवविशेषतोनिषेधादित्याह । तन्न । द्वावेवेत्यन्येनानध्यायांतरस्यैवव्यावृत्तेः । अत
 एमश्रुतिः—ब्रजन्नासीनःशयानोवेति । नतुतस्यैवेत्यनध्यायांतरव्यावृत्तिर्नस्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्रवैश्वदेवनिषेधेप्यसंस्कृ
 तान्नगोजननिषेधादन्नसंस्कारोभवत्येव । तत्रापि—वैश्वदेवासंभवेतुक्कुट्टांडप्रमाणकमितिस्मृतपितृकस्यपाकांतरपक्षइवसूतकिनोपिभवतीत्याहुः ।

जातः—अग्निहोत्रे स्वकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वविकल्पः । यच्च स्मृत्यन्तरम्—वर्जयेत्सूतके कर्मनित्यनैमित्तिकादिकम् । आहिताग्नेः सदाशुद्धिः सद्य एव विधीयत इति तत्र पूर्वार्धमाशौचे कर्तव्यत्वेनाभिहितनित्यनैमित्तिकपरम् । उत्तरार्धतुवैतानिकपरमिति । तत्र । श्रौतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् । स्वकर्तृकत्वनियेषाभावाच्च । न चैवं श्रौतं कार्यमिति वचनवैयर्थ्यं श्रौतनियेषाभावादित्युक्तम् । अशुचित्वेन भ्रमप्राप्तश्रौतनिवृत्तिरित्यसार्थत्वात् । वैतानोपासनादित्याज्ञचल्श्योक्तिर्नित्यकर्मपरा । दीक्षितानामित्यादितुप्रारब्धकर्मणि याजमानप्राप्त्यर्थमिति स्मृत्यर्थस्मारः । स्नानशौचाचमनभोजननियमास्पृश्यस्पर्शस्नानं कुर्यादिति दोषानन्दे । कालिकापुराणे—जानूर्ध्वक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत् । नैमित्तिकं च तदधः स्रवद्रक्तो न चाचरेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञं च श्राद्धं देवयुते च यत् । गुरुमाक्षिप्य विप्रं च ग्रहृत्यैव च पाणिना । न कुर्यान्नित्यकर्मो णिरेतः पते च भैरव ।

अथ भोजनोत्तरं कार्यकार्यविचारः । स्नानं कार्यसायं संध्यादेः पूर्वतदधिकारार्थतद्ध्वत्तु । प्रदोषपश्चिमेयामेदिनस्नानसमाचरेदिति पराशरोक्तेः । एतच्च दिनासंभवे इति हेमाद्रिश्चंद्रिकाच । अतः संकल्पः स्नानांगतर्पणाद्यपि भवति । न चानश्रदधिकारित्वाहोपः । स्नानाधिकारे तदशक्तौ लोपप्रसंगात् । अतएव गौणस्नानाद्यंगीकार इति चेत् । अत्रापि गौणकालांगीकार इति तुल्यम् । न ह्यस्य भोजनार्थत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । अतएव स्नाने जीवदधिकारित्वमित्याचारादर्शः । संध्यात्रयं च कार्यम् । संध्यात्रयं च कर्तव्यं द्विजेनात्मविदासदेति मनूक्तेः । सर्वकाल उपस्थानं संध्ययोः पार्थिवे व्यते । अन्यत्र सूतकाशौ च विभ्रमातुरभीत इति विष्णुपुराणे सूतकादिमध्ये पिकथितत्वाच्च । सायसंध्याब्रह्मोजनोत्तरत्वेऽप्यविरोधाच्च । न चैवं सर्वदा तदपत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तु न—अनिवर्त्यमहाज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही । अनतुरः सति धने सकृन्श्रुर्धेन शुद्ध्यतीति दक्षभोक्ता वभोजने एवाकरणे प्रत्यवायोक्तेः । अकृत्वा पंचयज्ञांस्तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति च । अतएव बोजवलायां हरदत्तः—ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वे पि प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । सर्वत्रानश्रदधिकारित्वनियमेऽपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे आपस्तंबकृतावकृतप्रातः

राशइतिविशेषोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपि न अंगत्वेतुमवति । देवताश्चमुनीश्चैवपितृन्वैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसव्रज
त्यभइतिहोमाद्रौब्रह्मधैवर्त्तैर्अकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचात्राभुजानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपि किमुत—भोजनोर्ध्व
देवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । भुक्तेसयातिनरकान्सूकरोष्विहजायतइत्यनर्चन्भोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदेचौघाय
नेनपुनःप्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तु न अनश्नतेत्युक्तेरितिकेचित् । तत्र । पंचैतान्योमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजइतिसं
यतर्पितोक्तैः—आपद्यपिचकष्टायांपचयज्ञाद्यहापयेदितित्रयासोक्तैश्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतान्नभोजननिमित्तमेवप्रा
यश्चित्तंननुवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अमुक्त्वावलिकर्मचेतिभारताद्बलिदाननेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानथदाक्षिणात्यान्नात्वाप्रती
च्यान्महतोनिबंधान् । आचाररत्नंमुधियाव्यधायिश्रीरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायद्धृतमतिनाप्रविचार्यलक्ष्मणेन ।
तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोकयंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसायंकर्त
व्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नग्रंथःसंपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—

गोपांतकांतर्गतपेडणेप्रामथास्तव्येन पणशीरुोपाह्विद्वदरश्रीमद्भक्ष्मणशर्मतनुजनुया वामुदेवशर्मणा संस्कृतं तच्च मुंबय्यां श्रेष्ठिवरैः
तुकाराम जावजीत्यभिह्वयैः स्वीये निर्णयसागराल्पमुद्रणयंत्रे रामचंद्र येसु शेडगेद्वारांकयित्वाप्राकाश्यंनीतम् ।

श्राकः १८३७, सन १९१५

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the
Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.